МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ МВС УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ МВС УКРАЇНИ

С.К.Бостан, СМ.Тимченко

ДЕРЖАВНЕ ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

КИЇВ-2005

УДК342(1-87)(075.8)
ББК 67.9(О)я73 Б 86

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист №14 / 18.2-2397 від 16.12.2002 р.)

Рецензенти:
кафедра конституційного і адміністративного права Запорізького державного університету;
Ващенко С.В. - кандидат юридичних наук, доцент.

Бостан С.К., Тимченко СМ.
Б 86 Державне право зарубіжних країн: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2005. - 504 с

ISBN 966-364-054-5

Навчальний посібник являє собою комплекс навчально-методичних матеріалів до курсу "Державне (конституційне) право зарубіжних країн", який є обов'язковим для викладання у вищих юридичних закладах III-IV рівня акредитації. Зміст та структурна побудова посібника обумовлена потребами юридичної освіти на сучасному етапі і спрямований на впровадження в навчальному процесі новітніх технологій навчання, зокрема модульно-рейтингової системи. Посібник побудований на основі модулів - навчальних блоків, кожний з яких містить у собі навчальну та методичну частини. Основу навчальної частини складає тези і тексти лекцій, методичної частини комплекс завдань для індивідуальної самостійної роботи, підготовки до семінарських занять та проміжного (модульного) і підсумкового контролю, їх виконанню допоможуть додаткова література та джерельний матеріал - витяги з 11 конституцій зарубіжних країн.

Для студентів вищих юридичних закладів та факультетів.

УДК 342(1-87)(075.8)
ББК 67.9(О)я73

ISBN 966-364-054-5

Бостан С.К., Тимченко СМ., 2005)
Центр навчальної літератури, 2005

ПЕРЕДМОВА

"Державне право зарубіжних країн" як система знань про відповідну науку і основну галузь права зарубіжних країн викладається в усіх юридичних навчальних закладах III-IV рівня акредитації як обов'язкова навчальна дисципліна. Необхідність її вивчення обумовлена місцем, яке державне (конституційне) право як головна галузь права займає в системі права тієї чи іншої країни.

Мета даної дисципліни - розкрити зміст основних положень конституційної теорії і політичної практики, пов'язаних з регулюванням державно-правових відносин в зарубіжних країнах. її завданнями є:

- ознайомити тих, хто навчається, із основними понят тями, категоріями, інститутами науки та галузі дер жавного права зарубіжних країн;
- дати тим, хто навчається базові знання щодо провідної галузі права зарубіжних країн.

Значення вивчення державного права зарубіжних країн полягає у тому, що, маючи спеціалізований, політико-правовий характер, дана дисципліна є важливою передумовою не тільки юридичної, а й загальнотеоретичної підготовки студентів (курсантів), розширення їх світоглядних уявлень. Це сприятиме політичному самопізнанню, розумінню місця і ролі Української держави у світі, розв'язанню питань державотворення в нашій країні шляхом використання зарубіжного досвіду, який знайшов концентрований вираз у теорії і практиці розвинутих країн і може сприйматися як своєрідне мірило для прогнозування конституційного розвитку України.

Державне права зарубіжних країн як наука тісно пов'язана з іншими юридичними науками та навчальними дисциплінами - загальнотеоретичними, історико-юридичними та галузевими. Теорія держави і права формулює найбільш загальні положення, на яких ґрунтується конституційно-правова теорія.

Історія держави і права пропонує більш конкретну (історичну) інформацію і такого ж змісту узагальнення. Тісні зв'язки державного права з такими галузевими юридичними дисциплінами, як конституційне право України, адміністративне право України, а також з міжнародним публічним правом. З гуманітарних дисциплін державне право зарубіжних країн найбільш тісно пов'язане з політологією. Але співвідношення цих дисциплін має свої особливості. Предметом вивчення політології є всі без винятку елементи політичної системи, а державного права - лише один з них - держава. Політологія ґрунтується на узагальнених підходах до свого предмета і у цьому вона подібна до теоретико-правових дисциплін. Державне право більш конкретизовано за змістом і має як теоретичний, так і прикладний характер.

Конкретний зміст дисципліни визначається типовими навчальними програмами, робочими програмами, які розробляються кафедрами на основі існуючих вимог, з урахуванням специфіки навчального закладу, в якому вона викладається. Складена нами робоча програма курсу має дві особливості. По-перше, вона не містить двох окремих частин: Загальної та Особливої. Програмний матеріал має інтегративний характер, який виражається в тому, що загальні, концептуальні конституційно-правові положення (Загальна частина) супроводжуються конкретизацією тих чи інших аспектів державного права окремих країн, які відображають багатство та різноманітність конституційно-правових систем сучасності (Особлива частина).

По-друге, в контексті реалізації в Україні вимог болонського процесу навчальна програма побудована на базі модулів. Суть такої структурної побудови програми полягає у тому, що весь навчальний курс, програмний матеріал логічно розділено на окремі блоки - модулі. Модуль розглядає одне фундаментальне поняття або групу споріднених питань, які логічно і функціонально між собою пов'язані. Безпосередній результат від такого структурування - оптимальне компанування про-

грамного матеріалу, що дає можливість усунути повторення та заощадити аудитсрний час. У сучасних умовах це досить актуально, тому що організація навчального процесу за модульною системою націлена на раціональне використання часу, відведеного для аудиторної роботи, стимулювання максимальною мірою самостійної роботи тих, хто навчається.

Пропонований посібник представляє собою комплекс навчально-методичних матеріалів з кожної теми курсу і у структурному відношенні складається: *1)* **в** основному з ***тез і*** деяких повних ***текстів лекцій*** (див.: Тема 4.2), які спрямовані на формування певної системи знань; ***2) завдань для самостійної роботи*** *(індивідуальні завдання, завдання для підготовки до семінарських занять або до написання модульних контрольних робіт чи складання заліку),* націлених на формування у студентів у процесі позааудиторної роботи певних навичок та вмінь. Під час виконання самостійних завдань є можливість використовувати деякі ***джерела*** (повні тексти або витяги з 11 конституцій та одного конституційного закону - див.: Додатки) і ***додаткову літературу,*** перелік якої наведений після кожної теми. Список ***основної*** навчальної ***літератури,*** де знайшли відображення всі теми курсу з метою запобігання повторів, наводимо нижче.

1. *Георгіца А.З.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник.—Тернопіль: Астон,2003.
2. Конституційне право зарубіжних країн: Навчальний посібник / Під ред В.О Ріяки . - К.: Юрінком Інтер,2002.
3. *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. - К.,1997 (і наступні перевидання).

* * *

4. *Арановский В.Ф.* Государственное право зарубежных стран: Учебник.-М.,1998 (і наступні перевидання)
5. *Жакке Ж.-П.* Конституционное право и политические институты / Перевод с франц. проф. В.В.Маклакова.—М.: Юристъ,2002.

6. Иностранное конституционное право /Под ред. проф. В. В. Маклакова. - М., 1996.

7. Конституционное (государственное) право зарубеж ных стран. Учебник в 4-х томах. -Т. 1-2 /Отв. ред. Б.А. Страшун.- М.: БЕКД995; 2-е изд.- М.: БЕК, 1996 (і наступні пере видання); Т.З.-М..БЕКД997.

8. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов / Под общ. ред. члена корр. РАН, проф. М.В.Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И.Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М.Энтина.— М.:НОРМА, 2000.

9. Мишин А.А. Конституционное (государственное) пра во зарубежных стран.- М.: Белые альвы,1996 (і наступні пере видання).

10. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ.-М: Юристъ,1998.

11. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник/ Отв. ред. д.ю.н., проф. А.Я Сухарев.-2-е изд. изм. и доп. -М.: НОРМА.2001.

12. Сравнительное конституционное право / Б.Н.Топорнин, В.Е.Чиркин, Ю.А.Юдин и др.—М.:Манускрипт,1996.

13. Сравнительное конституционное право: Уч. пособие / Отв. ред. В.Е.Чиркин.—М.: Международные отношения, 2002

14..*Чиркин В.Е.* Конституционное право зарубежных стран: Учебник.-М.,1997 (і наступні перевидання).

15. Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран.-Минск, 1998 (і наступні перевидан ня).

16. Якушев А.В. Конституционное право зарубежных стран (курс лекцій).-М.: Приор, 2000.

Враховуючи той факт, що в деяких темах цього посібника міститься матеріал, що відображає точку зору одного з його авторів, вкажемо на те, що навчально-методичні матеріали з тем №№ 1, 2, 3, 4, 5.1, 5.2, 5.3 підготовлені С.К. Бостаном, а з тем №№ 5.4, 6, 7, 8 - С.М.Тимченком. Певний внесок у підго-

товку окремих фрагментів посібника зробили курсанти, члени наукової проблемної групи кафедри загальноправових дисциплін Запорізького юридичного інституту МВС України "Держава і право зарубіжних країн: історія і сучасність", Даніїл Бостан (двопалатні парламенти), Поліна Бузало (політичні режими), Дмитро Григоришин (змішані форми правління), Юлія Старук (монархічна форма правління). Автори вдячні рецензентам - кафедрі конституційного і інїстративного права Запорізького державного університету та доценту кафедри адміністративного права і адміністративної діяльності Запорізького юридичного інституту МВС України, кандидату юридичних наук, С.В.Ващенку за висловлені поради під час роботи над рукописом посібника. Ми готові взяти до уваги пропозиції щодо подальшого покращення структури і змісту запропонованого посібника, співпрацювати при підготовці нових навчальних видань з державного (конституційного) права зарубіжних країн.

МОДУЛЬ І
ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОГО ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН
(ПРОГРАМНІ ВИМОГИ)

Перші три теми являють собою групу споріднених питань, які об'єднуються у межах ***першого модуля.*** Для оволодіння сукупністю знань цього модуля студенти, курсанти, слухачі повинні опрацювати у процесі аудиторної та самостійної роботи питання відповідних тем:

ТЕМА №1. Державне (конституційне) право як галузь права, наука та навчальна дисципліна

1.1. Історичні засади державного (конституційного) права зарубіжних країн. Основні риси сучасного державного (конституційного) права: дефініція, предмет регулювання, суб'єкти. Система державного права: принципи, норми, інститути.

1.2. Наука державного (конституційного) права зарубіжних країн, її розвиток та сучасний стан. Взаємозв'язок науки державного права зарубіжних країн з іншими науками. Методи дослідження конституційно-правових явищ. Сучасні наукові досягнення у сфері конституційного (державного) права зарубіжних країн.

1.3. Місце державного права зарубіжних країн у системі юридичних дисциплін. Співвідношення понять "державне право" та "конституційне право". Предмет, система та метод навчальної дисципліни "Державне право зарубіжних країн".

ТЕМА №2. Джерела державного (конституційного) права зарубіжних країн

2.1. Поняття джерел державного права. Класифікація джерел державного права зарубіжних країн: формалізовані і неформалізовані джерела, їх юридичні властивості та особливості використання в зарубіжних країнах.

2.2. Конституція як головне джерело державного (конституційного) права. Визначення конституції. Основні риси конституцій зарубіжних країн, їх класифікація, форма і структура. Прийняття та внесення змін до конституцій зарубіжних країн.

ТЕМА №3. Конституційні засади суспільного ладу зарубіжних країн

3.1. Поняття суспільного ладу. Суспільний лад і державне право. Способи конституційного регулювання основ суспільного ладу.

3.2. Закріплення в конституціях загальних засад економічної організації суспільства. Конституційно-правове регулювання соціальної системи. Духовно-культурні відносини, їх регулювання конституціями зарубіжних країн. Політична система та її конституційно-правове регулювання.

* * *

У результаті вивчення тем **1-го модуля *"Поняття державного права зарубіжних країн"*** студенти, курсанти, слухачі повинні:

а) знати:

- предмет, метод і систему державного права зарубіжних країн;
- джерела державного права зарубіжних країн та особливості їх використання в різних правових системах;
- конституції зарубіжних країн, їх сутність та тенденції розвитку на сучасному етапі;
- конституційно-правові засади суспільного ладу зарубіжних країн.

б) вміти:

- класифікувати джерела державного права зарубіжних країн;
- класифікувати конституції зарубіжних країн;
- аналізувати шляхи та способи прийняття конституцій у зарубіжних країнах, оцінювати їх.

ТЕМА 1. ДЕРЖАВНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА, НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Державне право як галузь права. 2. Державне (конституційне) право зарубіжних країн як наука. 3. Державне (конституційне) право зарубіжних країн як навчальна дисципліна

§1. Державне право як галузь права

1.1. Історичні засади конституційного права зарубіжних країн та основні етапи його розвитку

В історії конституційного права можна виділити кілька етапів. **Перший етап** - *друга половина XVII ст. - кінець XVIII ст.* - це час, коли у провідних зарубіжних країнах сформувалися засади конституційного права як самостійної й автономної галузі національного права. її соціальним призначенням став захист прав та законних інтересів людини від можливих неправомірних дій з боку держави, її органів та посадових осіб. Для цього необхідне було правове обмеження публічної влади суворими рамками права і тим більше - ліквідація умов, за яких можливі зловживання і свавілля з її боку.

В умовах панування абсолютизму можливість формування особливої системи правових норм, котрі б могли обмежити цю владу, була майже виключена. Тільки повалення абсолютизму й ліквідація відповідних режимів створили реальні умови формування особливої системи правових норм, які були покликані утвердити як вищі цінності - свободу індивіда, права і свободи людини та підкорити таким цінностям порядок формування, організацію та здійснення державної влади.

Становлення конституційного права як галузі національного права — тривалий і далеко не завжди прямолінійний процес. Об'єднання окремих норм та інститутів у систему залежало від ступеня практичної реалізації головних принципів побудови держави нової епохи (і конституційного права) - *парламентаризму* та *конституціоналізму.* Початок їх втілення в державне життя пов'язаний насамперед з історією Англії.

Як відомо, історія англійського парламенту бере свій початок ще від XIII ст., але ***парламентаризм*** як *система взаємодії держави й суспільства, для якої характерним є визнання провідної ролі парламенту у здійсненні державою своїх функцій,* став об'єктивною необхідністю, коли буржуазія стала самостійною силою та прагнула до самовираження. Це сталося в роки англійської революції середини XVII ст. і особливо після неї, коли у правових актах ("Білль про права" 1689 р. та ін.) було визначено провідне місце парламенту в системі органів влади: за ним закріплювалися законодавчі повноваження; міністри стали відповідальними перед парламентом (перший випадок колективної відставки кабінету мав місце у 1782 р. через поразку Британії у війні з американськими колоніями), кабінет став формуватися на партійних засадах (уперше це сталося в 1727 р. - *С.Б).* Яскравим свідченням утвердження парламентаризму в Англії став перехід її форми правління від так званої дуалістичної монархії до парламентської.

Поява *конституціоналізму - політико-правового стану, при якому управління державними справами здійснюється у визначених конституціями межах,* - теж пов'язана з Англією ("історична конституція" Англії - "Велика хартія вільностей" 1215 р., "Петиція про право" 1628 р., інші парламентські акти вже певним чином визначали межі здійснення державної влади), але затвердження його як одного з основних принципів конституційного права (певним чином через невдалий досвід створення Англією своєї писаної конституції - Знаряддя уп-

равління 1653 р.) пов'язане з досвідом Франції й особливо Сполучених Штатів Америки.

До числа фундаментальних документів цих країн, які сприяли формуванню конституційно-правових основ і стали віхою в процесі утвердження конституціоналізму та становленні конституційного права, відносяться американська Декларація незалежності 1776 р. та французька Декларація прав людини і громадянина 1789 року.

В американській Декларації на рівні нормативного правового акту було підтверджено те, що тільки народ є джерелом влади, а сама держава та уряд мають право на існування тільки в тому разі, якщо вони служать людині та захищають її інтереси. У французькій Декларації міститься спеціальна стаття, де зазначається, що народ, який *не знає гарантій основних прав та свобод і принципу поділу влади, не має конституції.* Мова тут іде про те, що справжній конституційний лад, який закріплюється в нормах конституційного права, має ґрунтуватися на певних принципах, до числа яких віднесені насамперед основні права та свободи людини і принцип поділу влади, який повинен перешкодити узурпації влади і зловживання нею.

Обидва названі документи ґрунтуються на положеннях вчення про природні й невідчужувані права людини, тобто про права і свободи, що невід'ємно належать людській особистості від народження. При цьому не має суттєвого значення розходження у формулюваннях американського і французького документів, які говорять про права і свободи, *даровані Творцем,* чи проголошують, що всі *люди народжуються вільними й рівними у правах.* Нормативно-правове закріплення природних прав людини мало важливе значення для утвердження конституційного права як самостійної галузі права: в результаті були досить чітко з'ясовані призначення й сам предмет конституційного права, основною метою якого ставали забезпечення гарантії здійснення природних і невідчужуваних прав

та свобод людини в її відносинах (і протистоянні) з публічною владою.

Однак, якими б важливими не були документи епохи формування національного конституційного права в зарубіжних країнах, не можна не відзначити, що в цілому це був складний, динамічний і суперечливий процес. На розвиток і формування інститутів конституційного права впливало дуже багато факторів: історичні, національні й культурні особливості тієї чи іншої країни, демографічні та природні умови, і, нарешті (що особливо важливо), протистояння різних соціальних класів і груп, котрі боролися за державну владу, за закріплення своїх інтересів у нормах права. Та все ж можна стверджувати, що основним напрямком у розвитку конституційного права було динамічне розширення сфери його дії та кола суб'єктів, які користувалися захистом за допомогою конституційно-правових норм.

Другий етап - *XIX - поч. XX ст.* - характеризується ліквідацією феодальних пережитків у регулюванні державно-правових відносин, утвердженням конституціоналізму в значній частині країн західної цивілізації й набуттям інститутами конституційного права сучасного змісту.

Характерною рисою цього періоду розвитку конституційного права є певна однобічність у розвиткові його інститутів. Це, зокрема, знайшло своє відображення в тому, що в основних законах держави (та й у законодавстві в цілому), в першу чергу закріплюються інститути, безпосередньо пов'язані зі здійсненням публічної влади. Тобто на цьому етапі продовжує, як і раніше, домінувати *тенденція політизації* конституційного права. Конституції декларували громадянські (особисті) та політичні (публічні) права і свободи людини та громадянина (у Франції в 1848 р. вперше запроваджується таємне голосування. - *СБ.),* а з соціально-економічних - звичайно тільки право власності. Природно, що в конституційному порядку встановлювався устрій державної влади, її поділ

на законодавчу, виконавчу й судову, визначалися взаємини між цими гілками влади. У федеративних державах конституції регулювали відносини між федерацією в цілому та її суб'єктами, визначали статус цих суб'єктів. Є, щоправда, деякі винятки з цього правила (наприклад, перша французька Конституція, прийнята в 1791 р., визначала окремі завдання державної соціальної політики), однак протягом XIX ст. такі винятки суттєвого поширення не набули.

Поряд із *політтизацією* вже в XIX ст. проявляється інша тенденція - *демократизація* конституційного права. Найбільш яскраве своє вираження вона отримала в поступовому переході від цензового до загального й рівного виборчого права, закріпленні статусу громадянина. Це було результатом політичної, і насамперед класової боротьби, в ході якої правлячі сили усвідомлювали необхідність демократичних реформ, котрі дозволили в багатьох випадках уникнути громадянських воєн.

На цьому відтинку часу по суті завершилася дискусія про назву галузі права між захисниками *державного права* як вияву необмеженої, бюрократичної, монархічної влади держави з одного боку, і прихильниками *конституційного права* як демократичного обмеження державного свавілля конституцією - з іншого.

Представники німецької юридичної школи, котрі абсолютизували роль держави й зосереджували увагу на ідеї її примату щодо права, зупинилися на "державному праві", а британці, американці та французи, які вихідними для цієї галузі вважали ідеї природного права та конституціоналізму, демократії й законності, - на "конституційному праві". Крім цих принципових позицій, вибір назв-термінів обумовлений також певними традиціями слововживання. Наприклад, для романо- та англомовних країн характерним стало вживання терміну "конституційне право", а для германських - "державне право". Тому майже в усіх країнах англо-американської та романської

правових сімей використовували термін "конституційне право", а в германській (у XX ст. і колишніх соціалістичних країнах) усталився термін "державне право".

Якщо подивитися на становлення й еволюцію конституційного права, можна відразу ж помітити, що первинне коло повноправних суб'єктів конституційно-правових відносин, та й сфера застосування норм конституційного права у XIX ст. були значною мірою обмежені. Тільки в наступному столітті в цьому напрямку був зроблений значний крок уперед.

Третій етап - *початок XX ст. - до сьогодні.* У цей час конституційне право остаточно набуває сучасного вигляду, вдосконалюється, стає головною галуззю національного права переважної більшості країн світу.

Посилення соціально-класових конфліктів у XX ст. привело до того, що конституції стали в тій чи іншій формі регулювати основи всього суспільного ладу, включаючи його політичну, економічну, соціальну й духовно-культурну підсистеми, зобов'язуючи державу проводити в цих сферах політику, що сприяє створенню та зміцненню суспільно прийнятного балансу соціальних інтересів. Перелік конституційних прав і свобод поповнюється соціально-економічними та соціально-культурними правами і свободами (те ж стосується і обов'язків), суб'єктами яких переважно стають "працюючі", а точніше кажучи, працівники найманої праці. З'являються також конституційні права та свободи підприємців, роботодавців. Таким чином, у конституційному праві цього часу проявляється *тенденція його соціалізації.*

Першою конституцією, в якій стала досить помітною тенденція соціалізації, була Політична конституція Мексиканських Сполучених Штатів від 5 лютого 1917 р. Вона була результатом перемоги в цій країні демократичної революції, вміщує спеціальний розділ про працю та соціальне забезпечення, докладно регулює відносини між працею і капіталом та ряд гарантій для осіб, що належать до тієї й іншої сторони.

Зміцненню у світовій конституційній практиці розглянутої тенденції чимало сприяли "соціалістичні" конституції, насамперед радянські. Саме вони, починаючи зі сталінської Конституції СРСР 1936 року, в переліку конституційних прав і свобод головний акцент робили на соціально-економічних правах, хоча основне з них - право на працю як право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці по його кількості і якості - юридичного механізму реалізації мати просто не може.

Проте законодавець у демократичних країнах уже не міг, як колись, ігнорувати соціально-класові відмінності. Саме існування "соціалістичних" та "націонал-соціалістичних" тоталітарних режимів, що виникли на основі обґрунтованого соціального протесту трудящих, показало світові ту грізну небезпеку, яка можлива через обмеження демократичної держави роллю "нічного охоронця", сподівання на стихійне ринкове саморегулювання суспільних відносин, включаючи міжкласові відносини. Потрібні були конституційні засоби перерозподілу суспільного багатства з метою недопущення небезпечного майнового розшарування, соціальної несправедливості, породжуваної стихійною дією ринку .

Конституції, прийняті після другої світової війни у країнах, що вступили чи повернулися на шлях демократичного розвитку, приділяють значну увагу регулюванню соціальних відносин у широкому та вузькому розуміннях. Наприклад, частина І Конституції Італійської Республіки (І947 р.) містить глави, присвячені відповідно цивільним (особисті і майнові права, свободи та гарантії), етико-соціальним, економічним (права, свободи та гарантії трудящих, відносини власності), політичним (політичні права, свободи й гарантії) відносинам.

У зв'язку з розглянутою тенденцією слід відзначити також *інстпитуціоналізацію* (закріплення правового статусу)

ітичних партій, а в ряді випадків - інших громадських об'єднань. У минулому столітті існування політичних партій у конституціях ніякого відображення зазвичай не знаходило. Тепер же визначення їх політичної ролі стає невід'ємною частиною будь-якої демократичної конституції, з'являються спеціальні закони, що регулюють їх статус. Встановлюються конституційні гарантії діяльності профспілок, кооперативів, організацій підприємців, інших інститутів громадянського суспільства

Продовжує діяти така тенденція розвитку конституційного права, як його *демократизація.* Поряд з розширенням переліку конституційно проголошуваних прав і свобод людини та громадянина, вдосконаленням їх гарантій виникають і розвиваються нові демократичні інститути. Як приклад можна назвати адміністративну та конституційну юстицію, *омбудсменів* (парламентських уповноважених з прав людини - *СБ.),* заміну адміністративної опіки над місцевим самоврядуванням адміністративним наглядом тощо.

В останні десятиріччя XX ст. простежується тенденція *інтернаціоналізації* конституційного права, котра виявляється насамперед у зближенні національного конституційного права кожної демократичної країни з міжнародним публічним правом, унаслідок чого між ними часом стирається чітка межа.

Існування відзначених тенденцій не означає, що конституційно-правовий розвиток кожної країни здійснюється в " точній відповідності до них: в окремих країнах бувають перерви в їх дії і навіть рух назад. Так, навряд чи можна стверджувати, що чинна конституція Французької Республіки 1958 р. є більш демократичною, ніж попередня, прийнята в 1946 році. Однак огляд саме генеральної лінії розвитку конституційного права зарубіжних країн дозволяє зробити висновок про незворотність зазначених тенденцій, котрі обумовлені соціальним прогресом.

І.2. Основні риси сучасного державного (конституційного) права в зарубіжних країнах

1.2.1. Дефініція державного права

У літературі існують різні дефініції поняття "державного права", які за змістом дуже близькі. Найбільш оптимальним з них, на нашу думку є дефініція цього поняття, котру пропонує В.М.Шаповал[1].

Державне (конституційне) право - *це сукупність юридичних норм, які закріплюють основи суспільного устрою; порядок формування, організацію і компетенцію найважливіших ланок державного механізму; політико-територіальну організацію держави, а також визначають основи взаємовідносин між державою і особою.*

Це найбільш загальне визначення, тому спробуємо його "розгорнути" через призму предмета регулювання, суб'єктів, систему державного права.

1.2.2. Предмет правового регулювання державного права

Як відомо з курсу теорії держави і права, галузі права виокремлюються за специфічним колом суспільних відносин, які ними регулюються.

Державне (конституційне) право регулює суспільні відносини, які за своїм характером є політичними. Але не всі. Предметом державного (конституційного) права можна вважати безпосередньо ті відносини, які виникають у сфері державного володарювання. їх можна назвати державно-політичними відносинами володарювання, а звідси і **державне (конституційне) право** можна визначити як *сукупність юридичних*

[1] Див.: *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник.-К.Д997.-С.7.

норм, *що регулюють и державно-політичні відносини володарювання.*

Державно-правові відносини поділяються на **3 групи:**

1) відносини, безпосередньо пов'язані з економічною і політичною організацією суспільства;

2) відносини, які виникають у процесі становлення і функціонування публічних, державних інститутів і відображають територіальну організацію держави (організація і діяльність державного механізму, політико-територіальний і адміністративно-територіальний устрій держави);

3) відносини, які характеризують основи взаємозв'язків держави і особи.

Ці відносини ще називають конституційно-правовими або ж державно-правовими. їх учасниками можуть бути тільки певні суб'єкти.

1.2.3. Суб'єкти державного (конституційного) права

Суб'єкт державного (конституційного) права - це *потенційний носій прав і обов'язків, передбачених нормами державного (конституційного) права.*

Суб'єктами державного (конституційного) права є:

а) держава загалом і зокрема через:

державні органи;

органи влади суб'єктів федерації, адміністративно-територіальних одиниць тощо.

б) фізичні особи:

депутати представницьких органів влади; громадяни чи їх спільноти (територіальні, соціальні) тощо;

іноземні громадяни, особи без громадянства, біпатриди.

в) політичні партії;

г) в деяких державах - **громадські об'єднання.**

1.2.4. Система державного (конституційного) права

Державне (конституційне) право є складною системою, яка включає в себе взаємодіючі частини та елементи. Основні з них:

а) загальні принципи державного (конституційного) права;

б) інститути;

в) норми.

Загальні принципи складають каркас системи державного (конституційного) права і надають їй єдиної спрямованості. Вони регулюють суспільні відносини не безпосередньо, а через конкретні конституційно-правові норми і таким чином втілюються в правозастосовчій діяльності.

У державному (конституційному) праві можна виділити загальні принципи, які декларуються конституціями, наприклад, народний суверенітет (ст. 3 Конституції Франції 1958 р.); народне представництво (преамбула Конституції Японії 1946 р.); розподіл влади (ст.20. Основного Закону ФРН); рівноправність (ст. 3 Конституції Італії 1947 р.)

Ці принципи не формулюють прав і обов'язків, але є визначальними для багатьох конституційно-правових норм.

Крім загальних принципів є ще такі ***принципи,*** які мають ***чітку юридичну форму вираження*** і безпосередньо застосовуються в державній діяльності. Це, наприклад, принцип незалежності депутатів від виборців (ст.27 Конституції Франції 1958 р.); судового захисту конституційних прав (ст. 53 Конституції Іспанії 1978 р.) та ін.

Інститут державного (конституційного) права (державно-правовий інститут) - *це відносно самостійна група норм державного (конституційного) права, які регулюють однорідні і взаємопов'язані між собою суспільні відносини.*

Державно(конституційно)-правові інститути розподіляються на:

1. Загальні;

2. Основні, які входять до складу загальних;

3. Початкові, котрі, як правило, містять в собі кілька правових норм. Наприклад: *Загальний інститут* - інститут організації і діяльності державного механізму.

Основні інститути:

- інститути кожного з вищих органів влади;
- інститути місцевого управління і самоврядування тощо.

Загальний інститут - інститут територіальної організації держави.

Основні інститути:

- політико-територіальний устрій;
- адміністративно-територіальний устрій;
- державна територія.

Загальний інститут - інститут конституційного статусу особи.

Основні інститути:

- інститут громадянства;
- основних прав і свобод.

Державно (конституційно)-правові норми - *загально-обов'язкові правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою з метою регулювання і охорони конституційно-правових відносин.*

Державне (конституційне) право містить велику кількість норм. їх можна класифікувати за наступними критеріями:

За *функціональною спрямованістю:*

- регулятивні;
- матеріальні.

Зовнішня форма більшості конституційно-правових норм виражається в статтях конституцій або ж в інших джерелах державного (конституційного) права.

Таке загальне уявлення про державне (конституційне) право як галузь права. Однак слід акцентувати увагу на те, що такої єдиної галузі права як "державне право зарубіжних країн" не існує, бо саме поняття "зарубіжні країни" є умовним.

Воно може застосуватись тільки відносно науки і навчальної дисципліни, які представляють собою "результати" вивчення (дослідження) провідної галузі права зарубіжних країн.

§2.Державне (конституційне) право зарубіжних країн як наука

Конституційно-правова наука порівняно молода. Вона відокремилась від філософії, соціології та інших суспільних наук лише в першій половині XIX ст., тобто значно пізніше таких юридичних наук, як цивільне, кримінальне, процесуальне право. Державне (конституційне) право як цілісна наука остаточно сформувалося у другій половині XIX ст.

Вважається, що сучасна наука конституційного (державного) права єдина, а предмет її дослідження - двоєдиний.

По-перше, предметом дослідження даної науки виступає відповідна галузь національного права, наприклад, "Конституційне право України", "Держа'вне право Англії" тощо.

По-друге, предметом її дослідження виступають галузі державного (конституційного) права зарубіжних країн.

Загалом твердження про двоєдиний характер науки конституційного (державного) права є вірним, але з урахуванням тенденцій її розвитку останнім часом можна умовно говорити про наявність двох самостійних, але тісно пов'язаних між собою юридичних наук.

Якщо говорити про науку державного (конституційного) права в цілому, то вона вивчає :

- конкретний зміст галузі конституційного права, її ок ремих інститутів і норм, на основі чого визначаються закономірності розвитку самої галузі;
- практику реалізації конституційно-правових норм з метою вироблення науково обґрунтованих рекомен дацій законодавчим суб'єктам і суб'єктам застосуван ня права з удосконалення відповідних правових поло жень, а окремим особам - з їх використання;

- теорії і погляди, що розробляються дослідниками дер жавного (конституційного) права, умови, які вплива ють на їх еволюцію.

Наука *державного (конституційного) права зарубіжних* країн вивчає конституційно-правовий досвід різних країн з метою:

а) виявлення загальних тенденцій і закономірностей роз витку державного (конституційного) права в сучасному світі;

б) використання ефективних конституційно-правових рішень;

в) уникнення помилок допущених у державно-правовому розвитку.

Наука державного (конституційного) права зарубіжних країн тісно пов'язана з іншими науками:

- *соціально-політичними* (наприклад, з політологією, предметом дослідження якої є всі без виключення елементи політичної системи, в той час як у державному (консти туційному) праві лише одна держава);
- *юридичними науками теоретико-історичного профілю* (теорія держави і права, що формулює найбільш загальні по ложення, на яких засновуються конституційно-правові дослідження та історія держави і права, особливо зарубіжних країн, яка пропонує конкретно-історичну інформацію і уза гальнення в цій сфері).
- *юридичними науками галузевого профілю* (консти туційне право України; міжнародне публічне право та ін.).

Наука державного (конституційного) права зарубіжних країн, як і кожна юридична наука, має свої методи дослідження, іншими словами свій методологічний інструментарій.

По-перше, в конституційному правознавстві, як і в інших юридичних науках застосовуються такі загальні методи як:

- *історичний метод,* що передбачає виявлення історич них обставин, які обумовили конституційно-правові явища, що вивчаються;

- *системний метод,* який допомагає визначити місце і роль кожного конституційно-правового інституту в системі права;
- *структурно-функціональний метод,* який допомагає визначити наскільки теорія тієї або іншої консти туційної системи відповідає практиці.
- *метод соціологічного* аналізу, що виявляє соціальну ефективність прийнятих конституційно-правових рішень;
- інші методи, наприклад, *статистичного* аналізу.

По-друге, наука державного (конституційного) права за рубіжних країн спирається на свої спеціальні методи:

1. *формально-догматичний,* необхідний для з'ясування змісту нормативного матеріалу, що досліджується
2. *порівняльно-правовий (компаративний),* який за умв необхідності вивчення відповідних галузей права багатьох країн набуває особливого значення. Використання даного ме тоду створює додаткові можливості як для глибокого і всебічного дослідження галузей конституційного права окре мих країн, так і для визначення загальних закономірностей розвитку теорії і практики зарубіжного конституціоналізму загалом.

Матеріал науки державного (конституційного) права зарубіжних країн у концентрованому вигляді знаходить свій вираз в навчальній дисципліні із такою ж назвою.

§3. Державне (конституційне) право зарубіжних країн як навчальна дисципліна

Державне (конституційне) право зарубіжних країн як навчальна дисципліна досить молода. Вона з'явилася на початку 90-х років XX ст. у зв'язку з тим, що існуючі на той час навчальні дисципліни "Державне право буржуазних країн" і "Державне право соціалістичних країн" під впливом соціаль-

но-політичних подій кінця 80-х - поч. 90-х рр., втратили свій предмет. На базі цих дисциплін формується новий навчальний курс, який викладається як обов'язковий у всіх вищих навчальних закладах (або ж на факультетах) юридичного профілю III-IV рівня акредитації.

3.1. Предмет державного права зарубіжних країн

Предметом вивчення навчального курсу "Державне право зарубіжних країн" є основна галузь права зарубіжних країн - державне (конституційне) право. Оскільки чисельність сучасних зарубіжних країн наближається до 200, то розглянути в межах такого обсягу навчального часу конституційно-правові аспекти відносно всіх країн земної кулі неможливо, та й не має такої потреби. Ми зупинимося лише на основах державного (конституційного) права деяких зарубіжних країн.

По-перше, найбільший інтерес об'єктивно викликає досвід конституційно-правового будівництва розвинутих зарубіжних країн (Великобританія, США, ФРН, Італія, Японія, Франція та ін.).

По-друге, важливим в цій сфері є досвід "постсоціалістичних" країн, котрі, як і Україна, здійснюють пошук найбільш оптимальних шляхів державно-правового розвитку (Росія, Білорусь, Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія, Молдова та ін.).

По-третє, розгляду підлягають основи державного права -деяких країн, що характеризуються своїми специфічними конституційно-правовими рисами (Близький Схід, Латинська Америка, Африка).

3.2. Система навчальної дисципліни

Навчальні програми класичних юридичних навчальних закладів або ж факультетів передбачають розподіл навчального матеріалу на дві частини: Загальну і Особливу. Однак, скла-

сти робочу програму цього курсу за таким принципом нам не дозволив, *по-перше,* обмежений обсяг аудиторних годин, відведений для вивчення такої дисципліни (50-80 аудиторних годин). *По-друге,* подача навчального матеріалу в порівняльному плані нам здається більш ефективною для відпрацювання студентами (курсантами) навичок порівняльного аналізу.

Тому робоча програма курсу складена так, що загальні, концептуальні конституційно-правові положення супроводжуються конкретизацією тих або інших аспектів державного права окремих зарубіжних країн. У цьому полягає *перша особливість* структури цього навчального курсу.

Друга особливість полягає в тому, що теми за певними схожими ознаками згруповані у модулі. З цього витікає те, що форми всіх видів навчального контролю здійснюватимуться на основі модульно-рейтингової системи оцінки знань.

Як і наука, навчальна дисципліна "Державне право зарубіжних країн" тісно пов'язана з іншими навчальними дисциплінами:

- Конституційним правом України і її спецкурсами (Державне будівництво і самоврядування в Україні; Права і свободи людини та громадянина)
- Теорією держави і права (Актуальними проблемами теорії держави і права України);
- Історією держави і права зарубіжних країн;
- Міжнародним правом;
- Політологією;
- Тактикою професійної діяльності міліції;
- Іноземними мовами.

Навчальний матеріал посібника викладається на основі наведених вище методів, серед яких центральне місце займає *порівняльно-правовий.*

І, нарешті, в чому полягає необхідність (значення) вивчення даної навчальної дисципліни, яке її місце в цілісній системі вищої юридичної освіти?

По-перше, вивчення курсу "Державне право зарубіжних країн" сприяє розширенню політичного кругозору майбутнього юриста. Це одна з цеглин у фундаменті його юридичної освіти, професійної кваліфікації.

По-друге, вивчення курсу має велике пізнавальне значення, бо ознайомлення з національними особливостями державного права зарубіжних країн дозволяє визначити місце і роль України на конституційно-правовій карті світу.

По-третє, вивчення конституційної теорії і практики має і практичний результат і сприяє вирішенню питань державного будівництва в нашій країні.

0 II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання і. *Використовуючи* взаємозв'язки між навчальними дисциплінами, зокрема між державним правом зарубіжних країн та історією держави та права зарубіжних країн, *підготувати* історичну довідку про становлення державного права як галузі права у зарубіжних країнах.

Завдання 2. *Ознайомитись із статтею* О.Єгорова "Порівняльне правознавство" // Право України.-1992.-№3, *скласти тези* основних її положень.

Завдання 3. У спеціальному зошиті *розпочати роботу над складанням словника основних понять та термінів* з державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Державне право -** це **...**
- **Державне право зарубіжних країн -** це **...**
- **Компаративізм -** це **...**
- **Державно-правовий інститут -** це **...**
- **Конституційно-правові норми** - це...

Ш III. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Білоус А.О.* Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посібник для вузів.-К.,1997.

2. *Борис В.Д., Лубський В.І.* Мусульманське право: Курс лекцій.-К., 1997.

3. *Богданова НА.* К новой концепции преподавания кон ституционного права // Государство и право.-1994.-№ 7.

4. *Богданова НА.* О значении конституционного права для юридического образования и практической деятельности юриста (вступительная лекция) // Вестник Московского Университета, сер. 11. Право.-1995.- № 1.

5. *Богданова НА.* Конституционное право (общая часть): Учебное пособие: В 2-х частях.-М.,1996.

6. *Давид Р.* Основные правовые системи современнос-ТИ.-М.Д988.

7. *Джиффорд Д.Дж., Джиффорд К.Х.* Правовая система Австралии.- М.,1988.

8. *Гессен В.М.* Очерки науки конституционного права // Конституционное право: Учебное пособие.-Ч.П. Хрестоматия.-М.Д994.

9. *Єгоров О.* Порівняльне правознавсгво // Право Ук раїни,- і 992.-№3.

10. *Тихомиров ЮА.* Развитие теории конституционного права// Государство РІ право.-1998.-№7.

ТЕМА 2. ДЖЕРЕЛА ДЕРЖАВНОГО (КОНСТИТУЦІЙНОГО) ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Загальна характеристика джерел державного права зарубіжних країн. 2. Конституції зарубіжних країн - головні джерела державного права зарубіжних країн

§1. Загальна характеристика джерел державного права зарубіжних країн

Конституційно-правові джерела зарубіжних країн досить різноманітні. їх відмінності здебільшого пов'язані з різними підходами до розуміння права в цілому та існуванням різних моделей правових систем.

У країнах так званої *континентальної,* або романо-германської правової системи, головними джерелами права є законодавчі акти. Історичні витоки цієї моделі виникли в країнах континентальної Європи - Франції, Німеччині, Іспанії та інших. Право кожної з цих країн впливало на формування загальних характеристик вказаної моделі.

Іншою моделлю є *англосаксонська,* або англо-амер; іканська модель правової системи. У країнах цієї правової сім'ї важливе місце серед юридичних джерел займають судові прецеденти. Останні не характерні для країн континентальної Європи і для тих, що наслідували пропоновані ними зразки.

За *відмінностями механізмів нормотворення* джерела конституційного права поділяють на *формалізовані* та *неформалізовані.*

Зміст **формалізованих джерел** конституційного права є результатом відносно автономного, спеціалізованого правотворчого процесу, здійснюваного державними органами. До них належать:

♦ ***нормативно-правові акти:***

а) різновиди законів - основні, конституційні, органічні, звичайні;

б) нормативно-правові акти виконавчої влади - окремі акти глави держави й уряду;

в) парламентські регламенти;

г) акти органів конституційного контролю;

д) в деяких випадках акти органів місцевої влади.

♦ ***судові прецеденти;***

♦ ***договори*** *(міждержавні,* наприклад, для країн Євро пейського союзу, а також *внутрішні,* наприклад, під час прий няття конституції, при утворенні федерації тощо);

♦ ***джерела релігійного характеру*** (наприклад, Коран для мусульманських країн).

До неформалізованих джерел відносяться ***конституційні звичаї*** (конституційні угоди, конвенційні норми), які можуть бути *юридичні* або *політичні.* Перші - це не завжди передбачуваний і узгоджуваний підсумок практичної діяльності державних органів (вони є обов'язкові для виконання), другі - результат практичної діяльності політичних партій (не є обов'язковими для виконання).

§2. Конституції- головні джерела державного права зарубіжних країн

2.1. Смислове значення терміну "конституція"

Конституція - *це система правових норм, що мають вищу юридичні/ силу і регулюють основи організації самої держави та основи взаємовідносин між людиною, суспільством і державою.*

Термін конституція виступає в кількох значеннях: ***У матеріальному значенні*** конституція являє собою писаний акт, сукупність актів або конституційних звичаїв, які:

♦ проголошують і гарантують права людини і громадя нина, їх свободи;

♦ визначають:
основи суспільного ладу; форму правління; форму територіального устрою;
основи організації центральних і місцевих органів влади, їх компетенцію і взаємовідносини; державну символіку і столицю.

У формальному значенні конституція - це основний закон або група законів, які мають вищу юридичну силу по відношенню до всіх інших законів.

Ці два значення знаходяться в певному співвідношенні: всі держави мають матеріальні конституції, але не всі вони мають формальні конституції.

Вища юридична сила конституції в формальному значенні виявляється в тому, що:

її норми мають завжди перевагу над актами виконавчої влади;

закони і підзаконні акти повинні прийматися передбаченими в конституції органами і за встановленою нею процедурою.

Під ***юридичною конституцією*** розуміється певна система правових норм, що закріплюють і регулюють вказане вище коло суспільних відносин.

Фактична конституція - це реально існуючі відносини.

Фіктивні конституції (точніше статті) виникають тоді, коли зафіксована в конституції норма на практиці не виконується.

2.2. Історичні засади сучасних конституцій

Конституції в їх сучасному розумінні існують майже більше 200 років. За цей період відбулося шість "хвиль" прийняття конституцій, що породили *шість* своєрідних *консти-*

туцшних епох. Характер цих епох, який визначався насамперед засобом прийняття конституцій та їх змістом, обумовлений різними чинниками: а) історичним минулим народу й держави; б) суспільною думкою на момент підготовки та прийняття конституції; в) менталітетом народу; г) рівнем культури в суспільстві; д) розстановкою соціально-політичних сил у суспільстві та їх представництві в органах державної влади, які приймають конституцію; є) впливом конституційного досвіду інших держав; ж) іноді - впливом окупаційних сил іноземної держави.

Перша хвиля за часом є найтривалішою - від прийняття перших конституцій (США - у 1787 р., Польщі - у 1791 р., у Франції - 1791 р.) до завершення Першої світової війни.

За зразком названих держав до 30-х років XIX ст. конституції були прийняті в деяких латиноамериканських та європейських країнах (Іспанія - 1812 р., Норвегія - 1814 р., Нідерланди - 1815 р., Бельгія - 1831 р.).

"Весна народів" - революційні події 1848 р. - впровадила конституції в колишніх німецьких державах (Австрії, Прусії, Данії, П'ємонті), Італії - 1848 р., Сербії, Болгарії, Люксембургу - 1868 р., Німеччині - 1871 р., Швейцарії - 1874 р., Японії - 1889 р., Австралії - 1900 р., Португалії - 1911 р. та ін.

Конституції цього періоду за формою і змістом були короткими й лаконічними, писалися архаїчною мовою, визначалися невисокою юридичною технікою (мали багато прогалин, неточностей, не зовсім зрозумілих норм тощо). Засобами їх прийняття були установчі збори (конституційна асамблея, конвент тощо) і референдум. Установчими зборами були прийняті Конституція США, перша Конституція Франції, Конституція Норвегії та деякі інші конституції XIX століття. На референдум виносилася більшість конституційних актів Франції кінця XVIII - початку XIX століття. Поряд з цим у переважній більшості європейських монархічних держав використовувалось *октроювання - "дарування"* конституції монархом.

Конституції цього періоду приймалися під впливом революцій та в інших надзвичайних ситуаціях. Основна увага в **них** приділялася питанням організації влади в державі: обмежували владу монархів або встановлювали республіку, закріплювали принцип поділу влади, засновували виборні представницькі органи народу - парламенти. Правам і свободам людини і громадянина присвячена лише незначна частина конституційних текстів, причому закріплювались тільки найважливіші права, насамперед політичні. Майже всі конституції першої хвилі закріплювали недоторканість власності.

Друга хвиля конституцій припадає на роки між двома світовими війнами *(1919-1939 рр.).* Цей період пов'язаний з докорінними змінами на карті Європи й виникненням нових

жав (Латвія, Литва, Естонія, Веймарська Німеччина, Австрійська Республіка, Угорщина, Чехословаччина, Югославія, Польща, Фінляндія), де були прийняті нові конституції.

Конституції цього періоду значно відрізнялися від перших конституцій: вони були більш грамотно і професійно написані, значно розширювали предмет свого регулювання, збільшилися за обсягом. Конституції цього періоду відзначаються більш досконалим переліком демократичних прав і свобод (наприклад, Веймарська конституція 1919 р., Чехословаччини 1920 р. і ін.), уперше стали закріплювати соціальні права (так, Веймарська конституція 1919 р. вказувала, що власність зобов'язує й повинна приносити благо всьому суспільству. - *СБ.).* Вони стали більш демократичними за духом, удосконалюючи парламентаризм (виборче право стало загальним, ліквідувалися цензи), закріплюючи певні елементи конституційної юстиції. Зокрема, у 1920 в Австрії вперше створений спеціальний державний орган - Конституційний суд.

Нова ситуація у світі певною мірою викликана результатами другої світової війни, породила *третю хвилю* прийняття конституцій- *1945-1960 рр.*

Прийняття конституцій "третього покоління" відбувалося за двома напрямками:

- приймалися нові конституції в переможених країнах та оновлювались у країнах-переможницях;
- в усьому світі почали поширюватися народно-демо кратичні й соціалістичні конституції.

Принципово нові конституції були прийняті в колишніх країнах—агресорах, котрі зазнали поразки у війні: Конституція Італії (1947 р.), Конституція Японії (1947 р.), Основний закон ФРН (1949 р.). Вони розроблялися під впливом окупаційних сил країн-переможниць (насамперед СІЛА) і мали на меті кардинальну зміну самого характеру переможених держав. Вони фактично заново заклали основи державності (ФРН стала новою державою, що виникла майже водночас з Основним законом; Італія з монархії перетворилася на республіку; Японія - з дуалістичної в парламентську монархію), закріпили широкий спектр прав і свобод людини (Італія революційно для свого часу сформулювала соціально-економічні та трудові права своїх громадян). Конституції цих країн засудили фашизм і створили передумови неможливості відродження фашизму й мілітаризму в майбутньому, закріпили відмову від війни, а Японія взагалі відмовилася від збройних сил; вони заклали основи демократії, багатопартійності й парламентаризму.

Значно демократизувала в 1946 р. свою конституцію Франція. Суттєво змінився конституційний лад держав, котрі опинилися в радянській зоні впливу: НДР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Румунії. В усіх цих країнах спочатку були прийняті народно-демократичні конституції, які легалізували місцеві компартії й узаконили можливість експропріації власності. Це були "компромісні" конституції, які тимчасово примирили національну буржуазію та соціалістичні сили, але створили правові передумови для зміни фактичних відносин власності і приходу до влади комуністів.

Використовуючи можливості "компромісних" народно-демократичних конституцій, комуністи прийшли до влади

11947 - 1948 рр.) у всіх зазначених державах і, експропріювавши власність у національної буржуазії, змінили існуючу соціальну структуру суспільства. Після цього у всіх семи країнах "радянського блоку" були прийняті "соціалістичні" конституції, що закріпили державний соціалізм як еко-шмгічний лад і належність влади комуністичним партіям. Усі зазначені соціалістичні конституції приймалися під впливом Конституції СРСР 1936 року.

В цей же період приймалися народно-демократичні,

онально-визвольні і соціалістичні конституції у країнах Азії - В'єтнамі, Китаї, Індії, Індонезії й інших країнах.

Четверта хвиля прийняття конституцій була викликана

пням системи колоніалізму наприкінці 50-х - початку 60-х рр. XX ст. *(1960 - сер.70-хрр.).* Свої національні консти-

і прийняли країни Африки. Деякі з них розроблялися країнами, що звільнилися, самостійно. Частіше вони приймаяя за участю колишніх метрополій (Великобританії, Франції) чи дарувалися ними. Процес деколонізації, а саме події в Алжирі - колишній колонії Франції - сприяв прийняттю нової, "деголлівської" Конституції Франції 1958 року.

П'ята хвиля нових конституцій *(серЛО-х рр.—1990 р.)* була обумовлена падінням останніх фашистських режимів у Європі - у Греції, Португалії (1974 р.) та в Іспанії (1975 р.). У цих країнах (у Греції - в 1975 р., Португалії - в 1976 р., Іспанії - у 1978 р.) були прийняті нові, демократичні конституції, які - закріпили права та свободи людини, парламентаризм, новий конституційний лад і демократичний політичний режим. Нові конституції (за зразком португальської 1976 р.) були прийняті і її колишніми колоніями, котрі стали незалежними державами.

Європейські конституції 50—80-х років нерідко визначають як *новітні.* У них відображено більшу роль держави в економічній сфері, закріплено вже сформульовану на той час державну функцію. Вони визнають пріоритет за людиною в її взаєминах з державою. Новітні конституції, як правило,

містять порівняно ширші за змістом положення про права і свободи і, звичайно, фіксують соціально-економічні права. Водночас ними встановлено належні юридичні гарантії реалізації прав та свобод і запроваджено нові механізми їх захисту (омбудсман, конституційна скарга тощо). У новітніх конституціях більшою мірою представлені загальні положення соціального характеру, хоча їх сенс і призначення є різними. В одних випадках в основних законах ідеться про соціальні орієнтири та відповідні завдання держави, необхідність проведення реформ; в інших - усе обмежується "соціальною" фразеологією. Предметом конституційного регулювання постали відносини, що виникають у межах політичної системи суспільства поза суто державною організацією. Це стосується передусім діяльності політичних партій у їх взаємозв'язках з державним механізмом. Нарешті, ознакою новітніх конституцій є наявність у їх текстах положень про зовнішньополітичну діяльність держави та про співвідношення норм національного й міжнародного права.

Шоста хвиля конституцій стала результатом краху соціалістичного табору й розпаду СРСР. Біля двох десятків держав кардинально змінили свій суспільний лад. Крім цього, близько 20 нових держав з'явилося на карті світу (15 - на території колишнього СРСР, 5 - на території колишньої Югославії).

У текстах цих основних законів робиться ще більший акцент на значущості для суспільства й держави прав людини. Практично всі вони визначають державу як правову та соціальну, констатують політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, фіксують певні положення за змістом ідеології природних прав, хоча цим не знімаються проблеми їх реалізації. Заслуговує на увагу й те, що нерідко взірцем побудови державного механізму для їх авторів слугувала згадувана Конституція Франції 1958 р.: якою було започатковано практику змішаної республіканської форми державного правління.

2.2. Суть конституції, її основні риси

Юридична суть конституції полягає у тому, що вона є основним законом, який має найвищу юридичну силу.

Соціально-політична суть конституції визначається ре-
.татом співвідношення політичних сил, що існували на момент її прийняття.

Соціальні функції конституції, тобто суспільне призначення конституції і способи її реалізації:

- *юридична* - "закон для законів";
- *політична* - закріплює устрій держави, її відносини з окремими людьми та їх групами, служить правовою основою політичної системи;
- *ідеологічна* - найбільш авторитетний закон, котрий містить загальні цінності людини.

Загальні риси конституцій зарубіжних країн:

1) закріплюють принцип народного суверенітету;
2) проголошують основні засади теорії розподілу влад;
3) встановлюють і закріплюють форму правління відповідної держави;
4) встановлюють і закріплюють форму державного уст рою;
5) проголошують демократичні свободи громадян і підданих;
6) визначають принципи організації системи вищих ор ганів державної влади: глави держави, уряду, парла менту, в деяких державах вищого органу консти туційного нагляду.

Об'єкти конституційного регулювання.

Перші конституції регулювали: організацію вищої влади;

- політико-територіальний устрій;
- права і свободи людини та громадянина.

У XX столітті конституції стали регулювати зовнішньополітичні функції. Значний розвиток відбувся в області прав і

свобод (право на охорону навколишнього середовища, на охорону материнства).

2.3. Класифікація конституцій

I. За *часом* (або тривалістю) *дії:*
- постійні (необмежені у часі);
- тимчасові (обмежені у часі).

II. За *політичним режимом,* що оформлюється:
- демократичні;
- недемократичні:
  - ♦ авторитарні;
  - ♦ тоталітарні.

III. За *формою правління:*
- республіканські;
- монархічні.

IV. За *формою державно-територіального устрою:*
1) унітарні;
2) федеративні:
   - федеративні (національні);
   - суб'єктів федерації.

V. За *формою вираження волі засновника:*
1) писані:
   - кодифіковані;
   - некодифіковані;
2) неписані;
3) змішані.

Писані конституції - це єдиний акт (кодифікована конституція) або кілька актів (некодифікована конституція) що мають вищу юридичну силу.

Абсолютна більшість конституцій зарубіжних країн - це конституції кодифіковані. Але є у сучасному світі кілька зарубіжних країн, основні закони яких за формою є некодифікованими. Хрестоматійним прикладом такої конституції є конституція Швеції, котра бере свій початок з прийняття

1809 р. першого конституційного акту про форму правління.

акт іноді називали конституцією, хоча відповідну зна--г.шість за змістом і юридичною формою мали й деякі інші **акти,** запроваджені в XIX ст.: про престолонаслідування **(1810** р.), про свободу друку (1812 р.) і про парламент **(1810** р.). Усі вони були прийняті парламентом кваліфікованою більшістю голосів. Саме сукупність названих чотирьох **актів,** на думку офіційних кіл, утворювала те, що було первісною конституцією Швеції.

З часом більшість із цих актів кілька разів змінювалася й доповнювалася, однак складові конституції Швеції номінально залишалися тими ж. На сьогодні чинну Конституцію цієї держави складають прийняті парламентом у лютому 1974 р. ІКТИ "Форма правління", "Акт про парламент" і "Акт про свободу друку". Саме цей рік вважається роком прийняття Конституції Швеції, четвертою складовою котрої є "Акт про престолонаслідування 1810 р." зі змінами та доповненнями.

Шведський досвід сприйняла й інша скандинавська країна - Фінляндія. її конституція до кінця XX ст. складалася також з чотирьох парламентських актів, які були запроваджені в різні роки: "Форма правління 1919 р." (цим же роком зазвичай позначалася і сама конституція країни. - *С.Б.),* два акти щодо організації виконавчої та судової влади, прийняті в 1922 р., та "Акт про парламент 1928 р.". Однак 11 червня 1999 р. Фінляндія, прийнявши свою нову конституцію - "Основний закон Фінляндії", відмовилася від некодифікованої -конституції.

Некодифікованою вважається також Конституція Австрії. Поняття конституції в цій країні, як правило, ототожнюється з Конституційним законом 1920 р., що регламентує питання державного устрою. Однак він не вичерпує змісту конституційного регулювання в цій країні. Офіційно конституційними законами визнані також "Конституційний закон про нейтралітет 1955 р." та деякі інші акти, прийняті в попередні роки, зокрема, ще за часів існування Австро-Угорської імперії. Се-

ред них слід назвати насамперед "Закон про захист свободи особи 1862 р." і датований тим же роком "Закон про охорону недоторканості житла", "Основний закон держави про загальні права громадян і земель 1867 р.".

У Канаді поняття конституції асоціюється з сукупністю актів, частина з яких прямо названа конституційними законами, а решта є такими за своїм характером. Ці акти прийняті протягом 1867-1982 рр., причому більшість їх уведена парламентом колишньої метрополії або октройована британським монархом.

Змішаними є конституції Великобританії і Нової Зеландії, які складаються із сукупності різних джерел конституційного права. У Великобританії - це парламентські акти (статути), судові прецеденти, конституційні угоди (правові звичаї), доктринальні джерела. ***Доктринальні джерела*** - це погляди авторитетних вчених, до яких звертаються в тих випадках, коли прогалини в конституційному праві не можуть бути заповнені за допомогою названих вище джерел конституційного права.

Неписані конституції - це конституції, які не зафіксовані документально. На сьогодні таких немає.

VI. За *порядком прийняття:*

- октройовані;
- "народні" (прийняті або на референдумі, або парламен том, *або "конституантою"* - установчими зборами)

VII. За *порядком внесення змін:*

гнучкі;
- жорсткі;
- особливо жорсткі;

змішані.

. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Використовуючи* навчальну та спеціальну літературу, *визначте* та *класифікуйте джерела* державного права зарубіжних країн і *відобразьте* це у вигляді **схеми.**

Завдання 2. *Використовуючи* конституції (витяги), наведені в додатках до цього посібника, *класифікуйте* їх за ЮВІДНИМИ критеріями.

Завдання 3. *Продовжіть поповнення словника* новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Формалізовані джерела - це...**
- **Неформалізовані джерела - це...**
- **Органічний закон - це...**
- **Конституційний закон -це...**
- **Конституанта - це...**
- **Октроювання** - це...

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Конституції зарубіжних країн - основні джерела державного (конституційного) права"

ПЛАН

1. Класифікація конституцій зарубіжних країн.
2. Форма, структура та мова конституцій.
3. Прийняття та зміна конституцій в зарубіжних країнах: загальні риси та особливості.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Підготовку до семінарського заняття необхідно почати з ознайомлення з планом семінару та рекомендованої до нього літератури. Організаційно заняття представляє собою семінар із елементам практичного заняття. Воно поділяється на дві частини, що обумовлює порядок та методи його проведення .

У ***першій частині*** передбачається розгляд першого питання "Класифікація конституцій зарубіжних країн" методом ма-

лих груп. Його сутність полягає у тому, що навчальна група поділяється на 6 малих грун ("держав"), кожна з яких обирає свого "главу держави".

Викладач дає двом групам завдання класифікувати за певний проміжок часу (2-3 хв.) конституцію окремої країни. "Глава держави" однієї групи називає критерії класифікації і відповідь, а глава держави іншої - правильно чи ні. Кожна група отримує за кожну правильну відповідь один бал, тобто максимальна кількість балів - 7. Така процедура використовується для кожної групи по чотири рази, тобто максимум балів, який може набрати кожна група, складає 28.

Після цього кожна з малих груп на чолі з "главою держави" розподіляє між собою кількість набраних балів залежно від внеску кожного члена групи ("громадянина") у колективну відповідь. Результати повідомляються викладачеві, який відповідним чином оцінює тих, що навчаються.

Для ефективної підготовки до цієї частини семінарського заняття необхідно виконати завдання, які виносяться на самостійну роботу.

Друга частина семінарського заняття проводиться у формі заслуховування доповідей з п.п. 2,3 плану семінару. Доповідь на 10-12 хв. необхідно готувати на основі вивчення рекомендованої літератури і вказівок викладача, які були зроблені на лекції.

Розкриваючи **другий пункт** плану семінарського заняття, слід звернути увагу на те, що структура конституцій, за деякими винятками, має стандартний вигляд:

1) преамбула (вступ);
2) основна частина (текст конституції);
3) ряд положень: заключних, перехідних, додаткових;
4) додатки (в деяких конституціях).

Преамбула - виклад мети Конституції, історичних умов прийняття, прав і свобод громадян, початку державного функціонування.

Основна частина - права і свободи громадян, основи ільного устрою, система і статус державних органів, **державні** символи, порядок зміни Конституції. Основна частина складається, як правило, з:

- частин;
- розділів;
- глав;
- статей.

Чіткої регламентації в структурі основного тексту немає.

Заключні положення встановлюють порядок набрання чинності конституції.

Перехідні положення визначають терміни введення окремих норм.

Додаткові положення - тлумачні норми.

Стиль викладу конституцій суворо документальний, має деякі особливості в країнах романської, германської та англосаксонської правових систем.

При підготовці до **третього питання** слід засвоїти, що більш ніж 200-літня історія конституціоналізму за способами прийняття Основного Закону знає конституції ***"октройовані"і "народні".***

I. *Октройовані* - це *даровані* конституції. Вони властиві насамперед країнам з монархічною формою правління. Про ект основного закону розробляється під контролем самого мо нарха (у парламентарних монархіях під контролем уряду) без залучення представницького органу або виборчого корпусу і ним же затверджується. Історично октройованими були кон ституції переважної більшості європейських держав. Із сучас них країн - октройованими є конституції Бахрейну, Йорданії, Кувейту, Марокко та деяких інших держав, де глави держав - монархи - зберігають значні владні повноваження.

II. На відміну від дарованої конституції, джерелом **"на родної"** конституції є виборчий корпус (громадяни), котрий: а) обирає парламент, б) установчі збори *(конституанта),* в) безпосередньо приймає Основний Закон на референдумі.

А) Якщо починати з Конституції США 1787 р., то історично першим способом прийняття Конституції були ***установчі збори*** (конституційна асамблея, конвент тощо). Крім Конституції США конституантою прийнято першу Конституцію Франції, Конституцію Норвегії та деякі інші конституції XIX ст. У XX столітті установчими зборами були схвалені або прийняті чинні конституції Італії, Індії, Португалії, Болгарії, Румунії та інших держав.-

Позитивна риса цього способу прийняття конституції полягає в тому, що установчі збори утворюються тільки з метою розробки та прийняття Основного Закону, а після цього розпускаються. Наприклад, так було прийнято Конституцію Франції 1848 р. В конституційному праві ці установчі збори визначають як "суверенні конституанта". Але у конституційній практиці зарубіжних країн більше місце займають так звані *"несуверенні конституанты",* які беруть участь тільки у розробці тексту конституції. Остаточне ж його затвердження здійснюється іншим способом, наприклад, референдумом (Франція, Італія, Югославія - 1945-1947 рр.; Португалія - 1975-1976 рр.; Болгарія і Румунія - 1990-1991 рр.).

Б) Ще одним з "народних" способів прийняття сучасних конституцій, який досить широко застосовується, є *референдум.* При цьому він зазвичай виступає лише як кінцева стадія конституційної правотворчості. Іноді, як вже було зазначено, референдуму передує розробка і схвалення конституції установчими зборами (Румунія). Досить часто проект конституції розробляє спеціальна комісія, до складу якої входять депутати парламенту (Ірландія, Данія, Іспанія), або розробку його контролює уряд (Казахстан, Франція, Туреччина, Росія). У будь-якому випадку роль громадян, які беруть участь у відповідних референдумах, обмежується можливістю проголосувати "за" або "проти" запропонованого проекту.

Як стверджує В.М.Шаповал, "історія зарубіжних країн свідчить про те, що роль референдуму як способу прийняття основного закону не слід перебільшувати. Його значення і зміст

можуть бути перекручені і навіть зведені нанівець шляхом різних маніпуляцій правлячих кіл, активного впливу їх на масову політичну свідомість. Немає прямої залежності між використанням процедури референдуму і демократичністю самої конституції. Головним фактором тут виступає розклад політичних сил у суспільстві на момент прийняття конституції, спроможність їх відобразити і захистити відповідні інтереси"[1].

В) Досить поширеним "народним" способом прийняття конституції є введення її законодавчим органом *(парламентом)* на основі так званої кваліфікованої більшості (як правило, 2/3 від загальної кількості депутатів). Так були прийняті чинні конституції Австрії, Фінляндії, Швеції, Японії, основні закони переважної більшості держав Центральної і Східної Європи, а також тих країн, що утворилися на терені колишнього СРСР.

Іноді парламент схвалює спеціальну процедуру розробки і затвердження основного закону, якої сам і дотримується. Так було прийнято чинну Конституцію Греції. У деяких випадках парламент прямо проголошує себе установчими зборами і діє відповідним чином. Такий порядок використовувався при прийнятті в 60-і роки XX ст. перших конституцій в більшості франкомовних країн Африки, а також конституцій ряду інших країн, що розвиваються.

Існують і інші, комплексні способи прийняття конституцій. Зокрема, проект чинного Основного Закону ФРН був розроблений спеціальним конституційним конвентом, до складу якого ввійшли прем'єр-міністри земель. Після цього він обговорювався у парламентській раді, сформованій за участю окупаційної адміністрації США, Великобританії і Франції. Членами цієї ради були також представники законодавчих органів земель - ландтагів. Кінцевою стадією конституційної творчості стало схвалення проекту Основного Закону ландтагами, після чого він набрав чинності.

---

[1] *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. - К.: Арт Ек, Вища шк., 1997. - С 23.

Значними особливостями відрізнявся порядок прийняття чинної Конституції Австралії. її проект був розроблений конституційним конвентом. Делегатів на цей конвент обирало населення колоній, на основі яких з часом були утворені штати - суб'єкти майбутньої федерації. Розроблений проект конституції, винесений на референдум у колоніях, згодом був остаточно прийнятий британським парламентом у вигляді спеціального закону. Розглянута процедура поєднує в собі майже всі відомі способи прийняття конституцій. Австралійська конституція є "народною", тобто прийнятою із застосуванням засобів прямої і представницької демократії. Водночас тут можна знайти елементи октройованої конституції.

Ще одним цікавим прикладом є чинна Конституція Об'єднаних Арабських Еміратів (ОАЕ). Процедура її введення полягає у тому, що розроблений політиками і юристами проект був підписаний (і тим самим затверджений) правителями всіх еміратів. Ця конституція має риси міждержавного договору, що відобразилося і у формі державного устрою ОАЕ.

Спосіб прийняття конституції відіграє важливу роль у визначенні основних характеристик політичного і державного ладу конкретної країни. Певною мірою він впливає і на зміст самого основного закону. Кожний з розглянутих способів порізному узгоджується з концепцією установчої влади, з принципами демократії. Наближення порядку прийняття конституції до вимог цієї концепції є найбільш раціональним, зважаючи на авторитет основного закону в суспільстві. Прийняття конституції установчими зборами забезпечує зв'язок між народом як джерелом державної влади і змістом основного закону, за яким ця влада здійснюється. Саме установчі збори сприяють встановленню більш глибоких, а головне - усвідомлених зв'язків між волевиявленням на виборах їхнього складу і процесом розробки та введення конституції. Це стосується і порядку внесення змін до конституції.

Основні способи зміни конституцій і внесення до них поправок:

1) гнучкі, змінюються водночас з появою якогось джерела конституційного права (Великобританія, Нова Зеландія);

2) жорсткі - змінюються і доповнюються в більш складному порядку, ніж звичайні законодавчі процедури;

3) особливо жорсткі - Конституція США;

4) гнучкі - поєднують в собі риси названих вище способів.

Способи зміни конституції (передбачають реалізацію трьох стадій):

1) ініціатива зміни конституції, як правило, виходить від парламенту або глави держави;

2) схвалення запропонованого проекту (кваліфікована більшість);

3) остаточне схвалення.

Під час семінарського заняття курсанти і студенти, які не виступають з доповідями, беруть участь в обговоренні: ставлять питання доповідачеві; доповняють; беруть участь у дискусії. Кожна з таких форм участі студента (курсанта, слухача) в роботі семінару оцінюється відповідною кількістю балів.

Ш IV. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Источники права. Серия "Государство и право в развивающихся странах". -М., 1986.

2. *Каррі Д.П.* Конституція Сполучених штатів Америки: Посібник для всіх.- К.,1993.

3. *Комаров А.С.* Источники права Швеции // Советское государство и право.-1986.-№ 6.

4. *Кагикин СЮ.* Конституция на переломе цивилизаций: формирование глобального конституционного идеала // Государство и право.-1992.-№ 11.

5. Конституції нових держав Європи та Азії / За ред. В.Шаповала.—К.: Право,1996.

6. Конституции зарубежных государств.—М.:БЕК,1996.
7. Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правововедения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова.—М.: НОРМА, 2001.
8. Конституции государств-участников СНГ.—М.:НОРМА, 2001.
9. Конституция США: история и современность (под общей редакцией д.ю.н. профессора Мишина А.А. и д.и.н. профессора Языкова Е.В.). - М.,1988.
10. Мишин А.А., Власихин В.А. Конституция США: политико-правовой комментарий.- М.,1985.
11'. Шаповал В.Н. Британская конституция. Политико-правовой анализ.- К.,1991.

ТЕМА3. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Поняття суспільного ладу
2. Конституційна регламентація економічної організації суспільного життя
3. Конституційна регламентація соціальних і духовно культурних засад суспільного життя

§1. Поняття суспільного ладу

Суспільний лад - *це всеохоплююча організація суспільства, яка обумовлена певним рівнем соціально-економічного та політичного розвитку, характерними рисами суспільної свідомості і традиціями взаємодії людей у різних сферах життя.*

Супільний лад охороняється державою і правом, його засади знаходять своє закріплення в Основному Законі держави. У структурному відношенні суспільний лад складається з 4-х основних підсистем, кожна з яких об'єднує групу суспільних відносин в економічній, соціальній, духовно-культурній і політичній сферах.

§2. Конституційна регламентація економічної організації суспільного життя

Конституційна регламентація суспільного життя в різних країнах неоднакова за формою і обсягом. У сфері економічної організації вона протягом тривалого часу зводилась до закріплення в основних законах права власності.

Інститут власності - це *форма присвоєння благ та відношення між людьми з його приводу.* За своїм характером власність поділяється на два види:

1) публічна власність, яка за своїм характером відрізняється неподільністю;

2) приватна власність - подільна.

Суб'єктами публічної власності є:

- держава:
- суб'єкти федерації;
  самоврядна місцева територіальна община;
- громадські формування.

Суб'єктами приватної власності можуть бути будь-які юридичні або фізичні особи.

Публічний або приватний характер власності визначається режимом майна, а не тим, хто є власником. Публічна власність завжди є колективною. Приватна може бути індивідуальною, груповою, сімейною, акціонерною тощо. Перехід публічної власності у приватну називається *приватизацією.*

Історично право власності розглядалось як природне право людини. "Власність є правом недоторканним і священним, і ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у випадку встановленої законом явної суспільної необхідності і за умов справедливого і попереднього відшкодування", - записано у ст.17 Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Отже, наприкінці XVIII ст. право власності не характеризувалося як політичний і юридичний абсолют. Доля власності, що належала окремим особам, пов'язувалася з об'єктивними соціальними потребами. Відповідні конституційні формулювання вже тоді відображали намагання узгодити інтереси особи і суспільства.

З цієї статті Декларації прав людини і громадянина по суті випливає **юридична модель конституційної гарантії власності:**

1) право власності невід'ємне;
2) позбавлення цього права можливе тільки як виняток;
3) порядок позбавлення повинен бути встановлений за коном;
4) закон, в свою чергу, має визначити такі випадки

суспільної необхідності, за яких можливо позбавлення суб'єкта права власності;

5) ця необхідність повинна бути очевидною;
6) позбавлення права власності можливе лише з відшко дуванням;
7) відшкодування повинно бути попереднім.

У СТ.14 Основного закону ФРН сказано: "Власність зобов'язує. Користування нею повинно водночас служити ьному благу". У ст.29 Конституції Японії зазначено, що 'право власності визначається законом у такий спосіб, щоб воно не зачіпало суспільного добробуту". Цим за приватною зласністю прямо визнається соціальна функція, а сама власність тісніше прив'язується до потреб суспільства в цілому.

Розширення змісту і обсягу діяльності у сфері економіки спричинило зміни в державному механізмі, які знайшли своє відображення в основних законах. Зокрема, в Конституції Франції міститься спеціальний розділ, присвячений Економічній і соціальній раді - органу, до повноважень якого входять консультування уряду з відповідних питань і розробка законодавчих пропозицій. Утворення подібного консультативного органу - Національної ради економіки і праці - передбачено також Конституцією Італії.

Принципи економічної діяльності, які, як правило, закріплюються в конституціях:

використання національних багатств у загальних інтересах незалежно від того, хто їх власник; державне планування чи прогнозування економічного життя;

забезпечення приватної конкуренції і недопущення приватних монополій;

особлива охорона національного капіталу і виробника. Важливим компонентом економічної підсистеми є *фінансова система,* через яку держава вирішує фінансові завдання, регулює бюджетні і податкові відносини.

§3. Конституційна регламентація соціальних і духовно-культурних засад суспільного життя

Формою конституційної регламентації засад суспільного життя можна вважати проголошений в основних законах низки країн *принцип соціальної держави.* Уперше він був закріплений в Основному Законі ФРН: "Федеративна Республіка Німеччина є демократичною і соціальною федеративною державою" (ст.20). У подальшому ідея соціальної держави була зафіксована в конституціях інших держав, включаючи держави Центральної і Східної Європи та держави, що утворилися на терені колишнього СРСР.

Серед конституційних положень, на основі яких здійснюється регламентація окремих сторін суспільного життя, можна виділити положення про *взаємовідносини держави і церкви.* Звичайною практикою є фіксація в основних законах свободи віросповідання (нерідко - свободи совісті). Наприклад, у СТ.16 Конституції Іспанії гарантується ідеологічна, релігійна і культова свобода індивідів і товариств. Ці свободи можуть бути обмежені у своїх проявах лише для підтримання публічного порядку, що охороняється законом. Ніхто не може бути примушений до висловлення своєї думки з питань ідеології, релігії або віросповідання.

За Конституцією Румунії, релігійні культи самостійні, відокремлені від держави і користуються її підтримкою, зокрема, через сприяння релігійній присутності в армії, лікарнях, в'язницях, притулках і дитячих будинках (ст.29).

У прийнятих у XIX ст. конституціях Бельгії і Люксембургу визначено, що цивільний шлюб має передувати церковному. При цьому в усіх випадках позиція держави є нейтральною щодо церкви або однаково прихильною до всіх конфесій.

Іноді в конституціях акцентується увага на питаннях церковного і світського виховання й освіти. "Релігійне навчання в державних школах, за винятком неконфесійних, є обов'язко-

- зафіксовано в ст.7 Основного закону ФРН. Але водночас зазначається, що держава має право нагляду за таким на-«чанням, і жоден викладач не може бути примушений провадита його. У §2 Конституції Норвегії записано, що ті особи, які аювідують євангелічну лютеранську релігію, зобов'язані вихо-; ."ьати в її дусі дітей. У Конституції Туреччини підкреслюється, ~о "виховання і навчання релігії та етиці має бути проведене **під** наглядом і контролем держави. Навчання релігійній куль- і моральне виховання повинні бути обов'язковими у програмах початкових і середніх шкіл" (ст. 24).

У конституціях окремих держав та чи інша конфесія про->шена державною або національною. "Євангелічна лютеранська церква є національною церквою" (§4 Конституції Данії). Статус євангелічної лютеранської церкви як національної встановлений основними законами Ісландії та Норвегії. Згідно положень британської конституції, монарх є главою англіканської церкви.

У дещо іншій формі відповідні стосунки між державою і церквою відображено в ст. 13 Конституції Болгарії, де поряд з ;)женнями про відокремленість релігійних установ від держави і про неприпустимість використання їх у політичних їх зазначено, що "традиційною релігією в Республіці Болгарія є східно-православне віросповідання".

Окремо слід згадати Конституцію Греції. По-перше, вона містить спеціальний розділ "Відносини між державою і церквою", де, зокрема, записано, що "панівною релігією в країні є релігія східно-православної церкви Христової" (ст. 3), визначено засади церковного управління. По-друге, в іншому розділі спеціально визначений статус гори Афон - місцевості, де розташовані монастирі, що належать до різних православних автокефальних церков. Як зазначено в ст.105, частина Афонського півострова наділена "давнім привілейованим статусом самоврядної частини Грецької держави". В духовному відношенні відповідна територія підпорядкована Вселенському (Констан-

тино-польському) патріарху. Всі особи, які ведуть там чернече життя, автоматично набувають громадянства Греції. На цій території, що відома як Свята гора, заборонено селитися іновірцям і розкольникам. Докладний режим Святої гори визначається так званою конституційною хартією, яка затверджується Вселенським патріархом і грецьким парламентом.

Відносини між державою і церквою належать до сфери конституційного регулювання і в країнах, що розвиваються. Найбільшою мірою це характерно для мусульманських країн, де, як зазначалося, релігія ісламу відіграє важливу роль у суспільному і державно-політичному житті. Закріплення цієї ролі здійснюється зазвичай шляхом конституційного проголошення ісламу державною релігією. Іноді в конституціях зроблено застереження про неприпустимість перегляду їх положень щодо статусу цієї релігії (Бахрейн, Марокко).

У більшості країн конституційне закріплення за ісламом статусу державної релігії є лише визнанням того факту, що його сповідує майже все населення. Водночас у конституціях йдеться про відданість ісламським традиціям. У конституціях Сирії і Тунісу іслам визначений як "релігія президента". Як правило, визнання ісламу державною релігією поєднується із світськими ідеологічними установками, яких дотримуються правлячі кола. Виняток становлять лише ті країни, де ісламські принципи враховані при формуванні політичних і державних інститутів (Саудівська Аравія та країни Перської затоки) або навіть сама держава визначається як ісламська (Іран). Тут іслам покладений в основу офіційної політико-правової теорії і відіграє майже універсальну роль у суспільному житті.

Окрім питань релігії конституції також регулюють:

А) міжнаціональні відносини, їх відповідні форми:

1) національно-територіальна автономія;
2) рівноправність незалежно від раси, національності, мови, релігії;

3) визнання і гарантування колективних прав національних меншин.

Б) сімейно-шлюбні відносини (Конституція Китаю, ст.25, **41).**

В) питання науки та освіти.

Наведене вище не суперечить висновку про те, що консти-ії є насамперед основними законами держави, а не іільства, хоча вони в найбільш загальному вигляді регламентують суспільне життя.

D II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Використовуючи* тексти конституцій заіжних країн, *підготувати* **по два приклади** (статті або їх витяги) конституційного *закріплення основ суспільного ладу* в економічній, соціальній, духовно-культурній сферах.

Завдання 2. *Продовжити поповнення словника* новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад,

- **Суспільний лад - це...**
- **Інститут власності - це...**
- **Публічна власність - це...**
- **Приватна власність - це...**
- **Приватизація** - це...

III. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституционное (государственное) право зарубеж ных стран: Учебник в 4-х томах /Отв.ред. проф. Б.А.Страшун.- М: Изд-во БЕК, 1996.- Т.1-2.-С.169-215.

2. *Чиркан В.Е.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник.-М.,1997.-С.88-100.

3. *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник.- К.,1997.- С.3-18.

IV. МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Перший модульний контроль проводиться після вивчення програмного матеріалу **тем** №№ 1-3 у вигляді *контрольної роботи,* примірний варіант якої наводиться нижче. Для успішного її виконання слід повторити матеріал модуля та відповісти на наступні контрольні питання.

? КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ?

1. Схарактеризуйте зміст поняття конституційне (дер жавне) право.
2. Схарактеризуйте основні етапи розвитку консти туційного права в зарубіжних країнах
3. Дайте характеристику державного права зарубіжних країн (ДПЗК) як науки.
4. Схарактеризуйте ДПЗК як навчальну дисципліну.
5. Дайте загальну характеристику джерел ДПЗК.
6. Розкрийте соціальну та юридичну суть конституції - головного джерела державного (конституційного) права.
7. Класифікуйте конституції зарубіжних країн.
8. Схарактеризуйте способи прийняття конституцій у за рубіжних країнах.
9. Схарактеризуйте способи зміни конституцій в за рубіжних країнах.
10. Дайте дефініцію суспільного ладу, визначте як його за сади закріплюються та охороняються державою?
11. Як здійснюються конституційна регламентація еко номічної організації суспільного життя?
12. Розкрийте основні риси конституційного регулюван ня соціальних і духовно-культурних засад суспільного життя.

ВАРІАНТ № _

1. До якої галузі права відносяться такі правові джерела як **органічні закони:**

а) кримінальне право;
б) державне (конституційне) право;
в) екологічне право.

2. ***Розкрийте значення*** терміна *"конституанта"*

3. ***Дайте визначення*** поняття *"державне право за рубіжних країн".*

4. ***Передайте*** у вигляді *схеми формалізовані джерела* дер жавного права зарубіжних країн.

5. ***Класифікуйте*** конституцію Швеції.

6. ***Наведіть*** два ***приклади*** конституційного закріплення:

- *питань власності;*
- *сім'ї і шлюбу.*

7. ***Схарактеризуйте*** способи зміни конституцій у за рубіжних країнах.

* * *

Сумарна оцінка цього та інших модулів складається з оцінок, які були отримані студентом (курсантом), наприклад, за:

- роботу на семінарських заняттях;
- наукову організацію своєї праці (ведення конспекту лекцій тощо);
- своєчасне і якісне виконання завдань для самостійної роботи;
- контрольну роботу;
- відвідування занять;
- ведення конспектів лекцій та першоджерел.

МОДУЛЬ II.
"КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ"

Для оволодіння сукупністю теоретичних знань **/7-го *модуля*** (Теми № 4.1.-4.4), курсанти, студенти, слухачі повинні опрацювати у процесі навчальної та самостійної роботи питання відповідних тем:

Тема №4.1 Держава як конституційно-правовий інститут

Держава як суб'єкт конституційного (державного) права. Конституційні характеристики сучасної держави. Конституціоналізація державного механізму. Конституційно-правовий статус державних органів.

Тема №4.2 Форми державного правління в зарубіжних країнах

4.2.1.Поняття форми державного правління: дефініція, ознаки. Типологія форм державного правління.

4.2.2 Монархічна форма правління та її види: абсолютна і дуалістична монархії.

4.2.2. Поліархічна форма державного правління та її види. Президентська (дуалістична) поліархія: поняття, ознаки, різновиди. Парламентарна поліархія: поняття, ознаки, різновиди. Змішана форма поліархічного правління: поняття, ознаки, різновиди.

Тема №4.3 Форми політико-територіального устрою в зарубіжних країнах

4.3.1. Територіальний устрій зарубіжних країн і організація публічної влади. Конституційні форми політико-територіального устрою держав, їх ознаки.

4.3.2. Унітарна держава, її територіальний поділ. Конституційно-правовий статус політико-територіальних та адміністративно-територіальних одиниць. Автономія в унітарній державі.

4.3.3. Федеративна держава. Конституційно-правовий статус суб'єктів федерації. Розподіл компетенції між федерацією та її суб'єктами. Територіальний поділ суб'єктів федерації.

Тема №4.4 Політичні та державні режими в зарубіжних країнах

Поняття "політичний режим" та "державний режим" у конституційному (державному) праві. Класифікація політичних та державних режимів, їх закріплення в конституціях зарубіжних країн.

* * *

У результаті вивчення тем **II-го модулю *"Конституційно-правові форми держави в зарубіжних країнах"*** студенти, курсанти, слухачі повинні:

а) знати:

- основні конституційно-правові характеристики держави;
- складові частини конституційно-правового статусу державних органів;
- ознаки конституційних форм:
  - державного правління;
  - політико-територіального устрою;
  - політичного і державного режимів зарубіжних країн.

б) вміти:

- аналізувати конституційне законодавство та конституційну практику зарубіжних країн і на підставі цього визначити:
  - конституційно-правовий статус того чи іншого державного органу;
  - форми правління, політико-територіального устрою та політичного і державного режиму зарубіжних країн.

ТЕМА 4.1. ДЕРЖАВА ЯК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ і£)

1. Конституційні характеристики держави. 2. Конституційно-правовий статус державних органів.

§1. Конституційні характеристики держави

Держава (як конституційно-правовий інститут) - це *сукупність органів влади, які діють у масштабі всієї країни, суб'єкта федерації чи автономного утворення, разом з виборчим корпусом названих вище територіальних одиниць.*

Інакше - під державою як суб'єктом конституційного права розуміють державні, точніше державоподібні утворення (хоча суб'єкти федерації, автономні утворення - державами у повному розумінні цього слова не можуть бути).

Примусовий характер влади держави відрізняє її від інших політичних інститутів, робить її основою політичної системи. Свою роль в політичній системі держава виконує через певні функції:

- політичну;
- економічну;
- соціальну;
- ідеологічну.

Сучасні конституції містять наступні конституційно-правові характеристики:

1. Соціальна держава. Ідея соціальної держави по-різному тлумачиться в зарубіжній конституційній теорії. Найбільшу увагу їй приділено в німецькій юридичній літературі. Іноді цю ідею пов'язують з узагальненим поняттям соціальної справедливості, наявністю певного рівня економічного добробуту і культури, доступного усім верствам і групам населення. В іншому випадку вважають, що ідея

соціальної держави відображає посилення ролі держави в ре-;ванні різного роду соціально-економічних процесів. Вод-**ючас** вказують на визнання суспільством відповідальності пе-:«ед його членами.

2. Правова держава - це держава, яка проголошує непо рушність прав людини і громадянина, встановлює механізм гарантій цих прав, незалежність судів, діє через свої органи тільки у рамках закону, вищим з яких є конституція, де панує пріоритет норм міжнародного права над нормами національ ного права, верховенство права.

3. Демократична держава - це держава, організація якої відкриває громадянам та їх об'єднанням можливість форму вання державних органів, впливу на зміст державних рішень, реалізує вимоги щодо реалізації в цих рішеннях своїх соціаль них інтересів.

4. Світська держава - це держава, де основним принци пом є відокремлення церкви від держави і школи від церкви (Конституції Італії (ст.7), Франції (ст.1)). Протилежністю світської держави є *теократична* держава, де державна влада належить церковній ієрархії.

§2. Конституційно-правовий статус державних органів

Становище кожного державного органу, яке регулюється правовими нормами, складає його *правовий статус.* - Правовий статус державного органу включає :

1. *Соціальне призначення* цього органу, яке знаходить свій вираз в *його завданнях.*

2. Невід'ємний елемент правового статусу державного ор гану - його *компетенція,* яка складається з його *функцій* та *по вноважень* (К=Ф+П).

3. Компетенція державного органу реалізується тільки в його *актах* і *діях.* "Державний орган може тільки те, що дозво лено законом" - таким є основний принцип його діяльності.

4. Важливим елементом статусу державного органу є *по рядок його формування* (частіше обрання або призначення).

5. *Внутрішня організація.*

6. Порядок роботи державного органу, його *процедура.*

7. У багатьох державних органів елементом правового ста тусу є *відповідальність.*

D II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання і. *Використовуючи* тексти або витяги з конституцій зарубіжних країн:

- *зробити виписки* конституційних характеристик 5 за рубіжних держав;
- *визначити складові* конституційно-правового статусу органів законодавчої або виконавчої влади однієї країни. Ре зультати оформити у зошиті із конкретним посиланням на ті чи інші статті конституції обраної держави.

Завдання 2. *Продовжити поповнення словника* новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Держава як конституційно-правовий інститут - це...**
- **Соціальна держава - це...**
- **Правова держава - це...**
- **Демократична держава - це...**
- **Світська держава - це...**

III. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституционное (государственное) право зарубеж ных стран: Учебник: В 4-х томах. -Т. 1-2 /Отв. ред. Б.А. Страшун.- 2-е изд.- М.,1996.- С.217-236.

2. *Чиркин В.Е.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник.-М.,1997.-С.88-100.

ТЕМА 4.2. ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

І. ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ*

1. Поняття "форма державного правління". 2. Типологія форм державного правління 3. Монархія в зарубіжних країнах. 4. Поліархія в зарубіжних країнах

§1. Поняття "форма державного правління"

З поняттям **"форма правління",** його змістом Ви вже знайомі з навчального курсу "Теорія держави і права". Але форма правління, що зовнішньо відображає зміст держави, є таким же багатогранним явищем, як. і сама держава. Тому поряд з загальною теорією держави вона виступає предметом безпосереднього вивчення і іншими юридичними науками, зокрема конституційного (державного) права.

Аналіз сучасної юридичної літератури показує на наявність певного різноманіття дефініцій форми правління, які, з суто формальних позицій, можуть бути поділені на прості і складні. Прості дефініції невеликі за обсягом, зміст їх у вищій мірі абстрактний і вказує лише на найбільш суттєві ознаки самого поняття. Такий підхід до дефінітивного формулювання форми правління використаний, зокрема, українськими дослідниками - теоретиком П.Рабиновичем і конституціоналістом В.Шаповалом, російським теоретиком С.Комаровим, білоруським конституціоналістом М.Чудаковим. Останній відзначає, що "під формою правління найчастіше розуміють устрій вищої державної влади. Форма правління - це

*Звертаємо Вашу увагу на те, що в цій темі подаються не тези лекцій, а самі тексти лекцій. їх зміст, який не завжди співпадає з традиційними точками зору щодо поняття та класифікації форм державного правління, відображають власну позицію одного з авторів - С.К.Бостана.

тип головування в даній державі"[1]. С.Комаров вважає, що "форма правління являє собою відображення способів організації державної влади конкретної держави"[2], а В.Шаповал визначає її як "спосіб організації державної влади, зумовлений принципами взаємовідносин вищих органів держави"[3].

Складні дефініції більш великі і, відповідно, змістовніші. За обсягом охоплених ними відповідних ознак їх, теж умовно, можна розділити на три групи.

Як вихідну для першої групи візьмемо дефініцію, запропоновану харківською дослідницею О. Скакун, котра визначає форму державного правління як "порядок утворення й організації вищих органів влади в державі"[4]. Дещо ширше визначення сформульоване авторами виданого в Мінську "Словника сучасних економічних і правових термінів". Вони вважають, що форма правління це "поняття, яке характеризує структуру, порядок утворення й організації вищих органів державної влади і встановлений у даній державі порядок відносин між ними"[5]. Майже такий сенс у зміст даного поняття, але з деякими уточненнями вкладають і інші вчені. Наприклад, київські юристи - автори узагальнюючої праці з теорії держави і права - до вищих органів державної влади додають ще

Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран.-Мн.: Харвест, 1998.-С.282-283.

Комаров С А. Общая теория государства: Курс лекций.—Изд.2-е, испр. и доп.,-М.,1995.-С52.

Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник.—К.: АртЕк, Вища шк., 1997.—С.80; *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу,—К. Український Центр Правничих Студій, 1999,—С. 282.

Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник.—Харьков: Консул; Ун-т внутр. Дел,2000.—С.79; *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос—Харків: Консум, 2001—С.73. Дещо вужче дефініція російського дослідника А.Якушева. Див.*Якушее А.В.* Конституционное право зарубежных стран (курс лекцій).—М.: Приор,2000.—С.23.

Словарь современных экономических и правовых терминов / Авт.сост. В.Н.Шимов, А.Н.Тур, Н.В.Стах и др. Под ред В.Н.Шимова и В.С.Каменкова.-Мн.: Амалфея, 2002.-С.668.

"органи управління"', а російський теоретик В.Хропанюк **замість** словосполучення "взаємини органів влади" використовує "розподіл компетенції між ними"[2].

Для другої групи дефініцій характерно доповнення, котре **вказує** на певний зв'язок органів державної влади не тільки **між** собою, але і з населенням. "Форма правління, - відзначають автори фундаментальної роботи з методологічних проблем теорії держави і права, - характеризує порядок утворення й організації вищих органів державної влади, їх взаємовідносини один з одним і населенням"[3]. Такої ж позиції дотримуються В.Кулапов[4], Л.Морозова[5], багато інших фахівців[6], що зробило цю дефініцію найбільш розповсюдженою у сучасній юридичній літературі. В деяких її модифікаціях міститься конкретизація щодо ступеня "участі населення в їх (органів влади - *С.Б.)* формуванні"[7], вказівка на

[1] Див.: Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / За заг. **ред.** акад. АпрН України, д.ю.н., проф. В.В.Копейчикова. Стереотипне видання— К.: Юрінком Інтер,2001.— С.78; Теорія держави і права: Навчальний посібник / А.М.Колодій, В.В.Копейчиков, С.А.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.АЛисенкова та В.В.Копейчикова. - К.: Юрінком Інтер,2002.— С.93.

[2] Див.: Хропанюк В.Н. Теория государства и права.—М.,1995— С.100.

[3] Див.: Проблемы теории права и государства: Учебное пособие / Под ред. М.Н.Марченко.-М.: Юристъ,2002.-С183.

[4] Див.: Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько.—2-е изд.перераб и доп.—М.: Юристъ, 2001.—С.79.

Див.: *Морозова Л.А.* Теория государства и права: Учебник.—Ъ1.:Юристь,2002.-С75.

[6] Общая теория права и государства: Учебник/Под ред. В.В.Лазарева. -2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристь, 1996. —С.ЗОЗ; Теория государства и права: Учебник для вузов/ Под ред. М.М.Рассолова, В.О.Лучина, Б.С. Эбзеева, - М.:ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 200І.-С.80.

Див.: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. Под ред.В.М.Корельского и В.Д.Перевалова.—М: ИНФРА-М-НОРМАД997.-С.179, 2-е изд. изм. и доп.-М.: НОРМА (ИНФРА-М),2002.—С.184; *Мухаев Р.Т.* Теория государства и права.— М.: Приор, 2002.-С.129-130.

"принципи взаємин між ними (органами - *СБ.),* або ж участь громадян в обранні цих органів"[1], на "правовий (передусім - конституційний) порядок відносин між ними і населенням"[2].

Третя група являє собою своєрідний конгломерат дефініцій, що характеризується певним індивідуальним змістом. Більшою різноманітністю відрізняються, як правило, конституціоналісти. У науковому обігу дотепер вживається визначення А.Мішина про те, що "форма правління є найбільш зовнішнім вираженням змісту держави, що обумовлена структурою і правовим становищем вищих органів державної влади"[3]. К.Арановський називає форму правління як юридичну характеристику держави, що визначає умови утворення і структуру вищих інститутів влади, а також розподіл повноважень між ними[4], а В.Чиркін - як характеристику "структури і взаємин органів законодавчої і виконавчої влади або інших основних органів держави в тих країнах, де немає розподілу на законодавчу, виконавчу і судову владу, а прийнята концепція "республіки рад"[5].

Автори 4-хтомного фундаментального видання з "Конституційного права зарубіжних країн" під формою правління розуміють "систему формування і взаємовідносин глави держа-

Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов / Под общ. ред члена-корр. РАН, проф. М.В.Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И.Лейбо и д.ю.н., проф Л.М.Энтина.-М: НОРМА (ИНФРА-МрООО.-СПб.

Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М.В.Цвік, В.Д.Ткаченко, Л.Л.Рогачова та ін.; За ред. М.В.Цвіка, В.Д.Ткаченка, О.В.Петришина.— Харьків: Право, 2002.-С.86.

[3] Див.: *Мишин А.А.* Конституционное (государственное) право зарубеж ных стран: Учебник.— М.: Белые альвы,1996,— С.79. 19 Див.: *Чиркин В.Е.* Конституционное право зарубежных стран.—М.: Юристъ,1997.—С.139.

[4] Див.: *Арановский К.Ф.* Государственное право зарубежных стран: Учеб ник для вузов. -М: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998.- **С.154.**

[5] Див.: *Чиркин В.Е.* Конституционное право зарубежных стран. - М.: Юристъ,1997. -С.139.

зи, вищих органів законодавчої і виконавчої влади'", український конституціоналіст АТеоргіца - "спосіб організації та функціонування вищих органів, який у принципі зумовлюється становищем глави держави та його відносинами із законодавчою владою"[2], а В.Шановал в одній з останніх, доповнених ним дефініцій, стверджує, що "форма державного правління - це відображений в основному законі спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості компетенційних взаємозв'язків між вищими органами держави, насамперед тими, що співвіднесені із законодавчою та виконавчою владою"[3].

Відокремлено у цьому ряду стоїть дефініція Е.Григониса, на думку котрого, форма правління "являє собою організацію вищої державної влади в країні, певні способи її здійснення, що залежать від політичного режиму" *.

Причина цього різномаїття поглядів, на нашу думку, полягає у тому, що вчені по-різному "бачать" об'єкт пізнання. Спробуємо і ми скласти уявлення про форму правління держави, як частини об'єктивно існуючого матеріального світу. І почнемо за допомогою методу "від зворотного", тобто зі з'ясування суті поняття "правління".

Зміст поняття "правління", на відміну від поняття "управління", в сучасній державознавчій літературі не розкривається. Яскравим прикладом цього є те, що навіть у "Юридичній енциклопедії" термін *правління* наводиться лише в од-

[1] Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник в 4-х томах. -Т.1-2 /Отв. ред. Б.А. Страшун.- М: БЕК, 1995- С.ЗОЗ. 23 *Григонис Э.П.* Теория государства и права: Курс лекций.—СПб.: Питер, 2002.— С.60.

[2] *Георгіца А3.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник.—Тер нопіль: Астон,2003.-С199.

[3] *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник консти туційного суду України,—2003.—№2.—С.49.

[4] *Григонис Э.П.* Теория государства и права: Курс лекций. - СПб.: Питер, 2002. - С.60.

ному значенні: як "виконавчий колегіальний орган колективного підприємства, господарчого товариства..."[1]. Дійсно, поняття "правління" містке, воно може бути статичним, як у зазначеному випадку, так і динамічним. Нас цікавить останній аспект, де "правління" виступає як вид соціального керівництва, котрий цілеспрямовано впливає на певну сферу соціальних відносин. Оскільки це керівництво (правління) може здійснюватися на різних рівнях: сімейному, корпоративному, державному тощо, термінологічне позначення виду правління, що відповідає кожному з цих рівнів, завжди потребує конкретизації.

Відносно досліджуваної нами проблеми правління буде державним, тобто **"державне правління",** яке являє собою *особливий і самостійний вид діяльності держави щодо керівництва соціальними процесами, котрі б результатом взаємодії певного кола державних органів, які у сукупності утворюють спеціальну державну систему.* Саме ця система, виступаючи як своєрідний "двигун", що виробляє "енергію" правління в державі і є, на нашу думку, тим самим об'єктивно і реально існуючим об'єктом пізнання - "формою державного правління".

Системність - це головна умова, середовище матеріального існування форми державного правління. Вона насамперед виявляється у тому, що форма державного правління як система має свою мету, тобто те, чого вона повинна досягти на основі свого функціонування - правити (керувати) державою. Це дуже важливо, тому що об'єкт виступає як система лише відносно своєї мети. Ціль, вимагаючи для свого досягнення визначених функцій, обумовлює через них склад і структуру системи.

Склад системи - повна (необхідна і достатня) сукупність елементів системи, узята поза її структурою. В якості елементів форми державного правління - внутрішньої вихідної ниці, функціональної частини системи, власна будова якої не розглядається, а враховуються лише її властивості, необхідні для побудови і функціонування системи, - виступають органи державної влади. Однак склад системи - це просто набір елементів, котрий не здатний виконувати відповідні функції і досягти мети без наявності структури - тобто відповідних відносин і зв'язків, що утворюють певну цілісність, єдність між цими державними органами. Оскільки процеси державного керівництва здійснюють різні органи, доцільно підкреслити, що "державне правління" є прерогативою тих органів, який за словами М.Коркунова, здійснюють "верховне управління", тобто вищі органи державної влади. Саме структурно-інституціональна єдність цих вищих органів держави складає основний каркас "форми державного правління".

Постає питання: чи усі вищі державні органи здійснюють державне правління, які взаємозв'язки між ними і на чому вони базуються?

На перше питання можна відповісти, погодившись з наведеними вище думками В.Шаповала та авторів багатотомного видання з "Конституційного права зарубіжних країн" за редакцією Б.Страшуна про те, що структурними елементами форми державного правління виступають тільки вищі органи законодавчої і виконавчої влади. Якщо точніше, то дана система буде складатися з наступної тріади вищих державних інститутів: інституту законодавчої влади, інституту глави держави та інституту уряду. Як бачимо, до складу елементів форми державного правління не входять органи судової влади. Це обумовлено тим, що вони суттєво впливають на форми і методи здійснення політичної влади, тобто "відповідають за стан" іншої складової частини форми держави - форми політичного режиму. Можна погодитися з деякими авторами (наприклад, В.Чиркіним), що і судова влада впливає на форму державного

Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін.— К.:"Укр. енцикл" ім. М.П.Бажана, 2002.- Т.4: Н-П.-С.715

правління, але цей вплив непрямий, і обумовлений він загальним станом форми держави, у системі якої знаходяться ці органи.

Що стосується взаємозв'язків елементів форми державного правління, то вони обумовлені відповідним принципом, покладеним в основу цієї структурно-інституціональної системи влади. Якщо її будова базується на принципі концентрації а не розподілу влади, то кількість взаємозв'язків у системі - влада законодавча, влада глави держави і влада уряду - мінімальна, оскільки вони "замикаються", як правило, на одному елементі (органі), що, по суті, і править у державі. Якщо за основу узятий принцип деконцентрації влади, тобто розподілу влади, то кількість взаємозв'язків у зазначеному владному трикутнику збільшиться і саме державне правління буде результатом загальної (сукупної) діяльності названих вище органів державної влади.

Ці взаємозв'язки виявляються:

а) принципом розподілу (або нерозподілу) влади;

б) у порядку формування вищих органів законодавчої і виконавчої влади;

б) у розподілі компетенції між ними;

в) у способах взаємного впливу цих органів через засоби контролю і відповідальності один перед іншим.

Виходячи з викладеного **форма державного правління,** на нашу думку - це *структурно -інституціональна і функціональна державна система, зміст якої визначається принципами організації та взаємодії вищих органів законодавчої і виконавчої влади, порядком їх формування та правовим становищем.*

Ця "матеріальна" модель, у свою чергу, може стати джерелом різних дефініцій, вироблених представниками різних наукових галузей державознавства під своїм "гносеологічним" кутом зору. У юридичній науці, наприклад, можна виділити кілька теоретичних рівнів сприйняття досліджуваного явища,

ио, деякою мірою, знайшло відображення у наведеному грулнні дефініцій. Вказуючи на їх авторів, ми не випадково актували увагу на "належність" вчених до однієї з галузей юридичної науки - теорії держави або ж конституційного їжавного) права. Як видно, і теоретики, і конституюналісти знаходяться у всіх цих групах, і це, на наш погляд, свідчить про певну непогодженість отриманого результату з предметом науки, яку даний учений представляє. З метою запобігання такої плутанини є необхідність у розмежуванні пізнавальних підходів: теоретикам доцільно вивчити форму державного правління через призму сутнісних якостей держави на загальнотеоретичному рівні, а конституціоналістам - через призму конституційного законодавства та конкретної політико-правової практики - особливі й одиничні їх прояви. З позиції теорії держави, **форму державного правління,** на наш погляд, слід розуміти як *спосіб вираження тієї сторони змісту держави, що визначається принципами організації та функціонування системи вищих органів законодавчої і виконавчої влади, порядком їх формування та правовим становищем.*

А з позиції конституційного права - як *відносно стійку, що одержала своє закріплення в юридичних, як правило, конституційно-правових нормах, структурно-інституціональну систему влади, зміст якої визначається порядком формування, правовим становищем і принципами взаємовідносин вищих органів законодавчої і виконавчої влади.* Іншими словами, **форма державного правління,** з позиції конституціоналіста - *це конституційно-правовий інститут, який являє собою внутрішньо погоджену систему норм, що регулюють у їх єдності порядок формування, правове становище і принципи взаємовідносин вищих органів законодавчої і виконавчої влади.*

З вищенаведеного витікає, що, досліджуючи форму державного правління, і теоретики, і конституціоналісти відтворюють різні за рівнем узагальнення **теоретичні моделі** (прототипи) **форм** державного правління. У сучасному світі особли-

ве й одиничне в цих теоретичних прототипах знаходять висвітлення в їх конституційних моделях. Ефективність останніх, у свою чергу, може бути оцінена тільки при зіставленні з їх практичними проявами, або ж, за словами Г.Єллінека, **політичними формами** державного правління, котрі являють собою не систему елементів з передбачуваним результатом, *а сукупність функціональних взаємовідносин відповідних суб'єктів влади, результатом якої є реальне (практичне) правління в державі.*

В ідеалі і теоретико-юридична, і політична моделі форми державного правління повинні збігатися, на практиці ж остання, як "моментальний знімок держави" (Г.Єллінек) має схильність до "дрейфу". Цей "дрейф" може знаходитися в межах, визначених правовим полем конституційної моделі, або ж виходити за нього. Тому на конституційному праві лежить велика відповідальність, оскільки тільки воно може визначити межі, коли ці політичні форми державного правління стають нелегітимними і мають бути "повернуті" у правове (конституційне) поле, або ж коли такі відхилення від конституційного прототипу показують свою ефективність на практиці і тим самим обумовлюють корегування змісту самої конституційної моделі.

§2. Типологія форм державного правління

Сучасна класифікація форм державного правління спирається на підготовлений попередніми поколіннями дослідників відповідний базис. Найбільшою різноманітністю відрізняються класифікаційні схеми зарубіжних державознавців, котрі в своїй більшості спираються на формально-юридичні або політико-практичні критерії. Для постсоціалістичної, у тому числі і сучасної вітчизняної юридичної науки характерний багаторівневий підхід до класифікації форм державного правління. За деякими виключеннями ані теоретики, ані конституціоналісти не виходять за межі загальноприйнятої класифікаційної схеми форм державного правління. Розподіляючи держави за формами правління, вони зокрема відзначають, що "традиційно в науці розрізняють дві форми правління - монархію і республіку". Монархії бувають необмежені (абсолютні) та обмежені або ж конституційні (дуалістичні та парламентарні), а республіки - класичні: президентські та парламентарні , гібридні (змішані) та деякі особливі (соціалістичні, директоріальні, монократичні, мілітарні тощо), що знайшло своє практичне втілення в одній або в невеликій групі держав.

Засади цієї класифікації, котра певним чином були "модернізована" вітчизняними державознавцями радянських часів, закладені ще на рубежі минулого століття. Постає питання: чи відповідає ця класифікаційна схема політико-правовим реаліям і науковим потребам початку XXI століття? В принципі так, оскільки базові елементи цієї конструкції досі збереглися. Але ж у певних деталях, на нашу думку, є можливості для її вдосконалення.

Це, насамперед має стосуватись типології форм державного правління - класифікаційної операції вищого рівня, яка за найбільш суттєвими ознаками дозволяє створити "збірний" зразок (образ), тип досліджуваного явища. Чи є вищезгадані "основні форми" типами форми державного правління? З одного боку ніби-то так, оскільки вони займають верхню сходинку на цій класифікаційній схемі і є вихідними для виділення спадних видів форм державного правління. З іншого - ні, оскільки поділ на монархію і республіку, по суті, здійснюється за формальними критеріями. За наявною в юридичній науці традицією основні види (типи) форм правління тих чи інших держав визначаються порядком заміщення поста (посади) глави держави - якщо глава держави обраний народом, то це республіка, якщо він заміщує свій пост шляхом наслідування — монархія. Однак у сучасних умовах цей критерій втратив свою колишню сутнісну значимість і набув формальної ознаки. Для

типологізації форм державного правління потрібен ґрунтовний аналіз сутнісних ознак форми державного правління, зміст якої обумовлений державою (типом держави і типом її форми.—*С.Б.)* відповідної історичної епохи.

Історія державно-організованого суспільства свідчить, що однією з найдавніших форм організації державної влади є **монархія** (від гр. **моно** - *один, єдино* і **архія** - *влада, правління* '). На питання чи є монархія типом форми державного правління ми відповідаємо ствердно, оскільки, незважаючи на деякі видові розходження ЇЇ в рабовласницькому та феодальному суспільствах, у країнах Західної та Східної цивілізацій, згадані типові риси (ознаки) у сукупності створюють характерну саме для держави станово-кастового суспільства (рабовласницького і феодального суспільств)[2] типову модель форми правління, її зміст знайшов безпосереднє відображення у самому терміні монархія (моноправління) і характеризувався стійкістю, стабільністю, довготривалістю, оскільки обумовлювався сутністю держави станово-кастового суспільства, його монократичною формою [3].

Громадянське суспільство, що прийшло на зміну станово-кастовому, обумовило появу нового типу держави, його загальної полікратичної форми та протилежного монархії типу форми державного правління[4]. Структура і характер цієї структурно-інституціональної системи влади мала під собою соціально-економічні, політичні й ідеологічні підстави, обумовлені специфікою нового безстанового (громадянського), суспільства.

---

[1] *Пазенюк В.С.* Архія// Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін.— К.:"Укр. енцикл" ім..М.П.Бажана,1998.— ТІ: А-**Г.-С.153.**

Див. докладніше: *Бостпан Л.М., Бостан С.К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник—К.: Центр навчальної літератури,2004.-672 с

Див.: Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В.Е.Чиркин.— М.: Международные отношения, 2002.—С.255

Там само.

Поява такої форми державного правління, де формування і функціонування складових її органів засновано на тих чи інших демократичних засадах, мало під собою насамперед соціально-економічні основи: ринкову економіку, засновану на приватній власності, нову соціальну структуру суспільства, наявність чисельного "середнього класу" тощо. Але на відміну від монархії, котра виникла ірраціонально, на базі практичного досвіду, поява протилежної їй форми державного правління в громадянському суспільстві була підготовлена попередньою суспільно-політичною думкою. Вона, виходячи з принципу формальної рівності людей (неприпустимого для колишнього суспільства), підготувала суспільну свідомість до раціонального сприйняття державної влади, представником якої може стати будь-який громадянин, створила різні моделі її деконцентрації, засновані на принципі поділу влади і їх балансу через систему стримувань та противаг. Саме визнання та практичне втілення цього принципу у державне життя здійснили кардинальний переворот в структурно-інституціональній системі вищих органів державної влади, результатом якого став перехід від правління одного (мпнпт) органу до правління взаємопов'язаних між собою багатьох (сплй) вищих державних органів.

Як зазначалося, цю "основну" форму державного правління зазвичай називають *республікою.* Але широко відомий термін "республіка" для позначення форми правління є, на нашу думку, не зовсім вдалим, оскільки його етимологічний зміст не розкриває сутності досліджуваного явища. Останнє, як відомо, являє собою систему влади, владних інститутів, що має знайти відображення у його назві. Термін "монархія" для цього цілком підходить, оскільки його етимологічний зміст - єдиновладдя, єдиноправління - безпосередньо дає уявлення про джерело і суб'єкт правління у державі. Термін же "республіка" (від лат. **res** - *справа* і **publica** - *публічна, суспільна),* який дослівно означає "справа публічна

(суспільна)", прямого уявлення про форму державного правління не Дає. Постає питання: чому термін "республіка" зайняв місце у цьому понятійному ряду? Певною відповіддю на це може бути формальна аргументація абсолютної більшості сучасних державознавців, котрі поділ на монархію і республіку пояснюють "традицією", що склалася у державознавстві.

Така традиція дійсно міцно закріпилася в державознавстві. Своїми коренями вона сягає у давнину. Термін "республіка" вперше у понятійний обіг був уведений відомим давньоримським мислителем Цицероном, який, сформулювавши положення "res publica est res populi" (загальна справа є справу народу), сприяв входженню терміну "республіка" до суспільно-політичного лексикону та сприяв його наступному поширенню. З висоти сьогодення видно, що Цицерон під республікою розумів "державу" з відповідним соціальним змістом, а не один з видів (типів) форми державного правління. На користь цього, зокрема, свідчить те, що термін "республіка" він використовував як синонім терміну "держава". Одна з його праць - "Про державу" латинською мовою так і називається "De re publica"[1]. Як додатковий аргумент також можна навести факт відсутності терміну "республіка" серед тих, що використані Цицероном для позначення форм держави: монархія, аристократія і демократія.

Родоначальником двочленного поділу "основних форм правління" на монархію та республіку вважається відомий італійський мислитель Н.Макіавеллі. "З того часу, як Макіавеллі протиставив республіку пануванню князя, - писав Г.Єллінек на рубежі XIX-XX ст. - грецький тричленний поділ на монархію, аристократію і демократію (політію) та їх перекручені форми хоча й не витісняються протиставленням монархії та республіки, але все ж таки пізніше й інші автори під

[1] *Див.:Цицерон.* О Государстве - О законах.-М.: Наука, 1Э66.-С.20, 183.

впливом Макіавеллі кладуть двочленний поділ в основу вчення про форми держави"[1]. "Всі держави, які володіли або володіють владою над людьми, - зокрема писав Н.Макіавеллі, - були або республіками або державами, керованими єдиновладно"[2]. Н.Макіавеллі ці поняття справді використовує дуже часто, але більш детальний аналіз його праць "Державець" і, особливо, "Роздуми про першу декаду Тита Лівія" свідчить про те, що італійський мислитель, як і його попередник Цицерон, під республікою і монархією теж розумів не форму держави, а саму державу із відповідним соціальним змістом. У першому випадку це держава, яка спирається на соціальну рівність, в іншому - на соціальну нерівність[3].

У такому ж сенсі, тобто як синонім держави, республіку розумів і Ж.Боден. Тільки після нього суспільно-політична думка починає використовувати термін республіка і для позначення форми правління. Це, однак, було обумовлено не стільки державницькою теорією, скільки практикою державотворення того часу в деяких країнах. Не випадково першу спробу сприйняття терміну республіка як форми правління здійснено голландським мислителем та юристом Г.Гроцієм, за "плечима" якого був досвід побудови в Нідерландах "Республіки Об'єднаних провінцій" у 80-х рр. XVI ст. Англійська буржуазна революція сер. XVII ст. з її невдалою спробою встановлення республіки теж привернула увагу до неї мислителів (наприклад, Ш.Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо та ін.), але своєрідну крапку над "і" у цьому питанні поставила американська конституція 1787 р., котра юридично закріпила за створеною новою державою - США - так звану республіканську форму правління.

Таким чином, юридичне закріплення і практичне втілення ідей про республіку в СІЛА сприяли відходу від початкового

[1] *Еллинек Г.* Общее учение о государстве.—Т.І.—СПб., 1908.—С.492.
Макиавелли Н. Государь: Сочинения.—Харьков: Фолио,1998.—С.50. [3] Там само.-С. 179.

етимологічного змісту самого терміну і остаточному закріпленню у вченні про форми держави двочленного поділу на монархію і республіку. Під впливом такого переконливого досвіду в науці про державу відбулося змішання елементів різних понятійних рядів, яке чітко видно, якщо на це явище подивитись через призму понятійно-категоріального апарату сучасного державознавства, особливо вітчизняної загальної теорії держави і права.

Спираючись на такі ключові поняття останньої як сутність держави та форма держави, можна дійти висновку, що, використовуючи положення "публічна справа є справа народу", Цицерон, як утім і Н.Маккіавелі, Ж.Боден та ін., мали на увазі не форму держави, а соціальну сутність останньої. Саме у цьому ж сенсі, на нашу думку, має бути використаний у державознавстві термін "республіка", який би слугував для характеристики якісно нової, народної держави. Тобто під **республікою,** повертаючись до початкового змісту цього терміну, слід розуміти *створену народом (populi) державу, соціальне призначення та мета функціонування якої є забезпечення його загальних інтересів (публічної справи - res publico), а не окремих верств населення.* Оскільки забезпечення загальних інтересів народу можливо за умов рівності усіх його суб'єктів (громадян), то республіка - це держава, сутність якої обумовлена певним періодом розвитку державно-організованого суспільства, а саме його "громадянським" станом. Іншими словами республіка - це тип держави епохи громадянського суспільства. Всі ж держави колишньої, станово-кастової епохи за своєю сутністю і відповідно типом - "нереспубліки" (аге-spublica), оскільки були засновані на соціальній нерівності суб'єктів державного спілкування. З точки зору формальної логіки нонсенсом виглядає позначення, наприклад, античних держав як республік, оскільки вони були "загальною справою" тільки частини народу, в той час як інша його частина, як правило, набагато чисельніша, знаходилась у рабстві. Станова ра-

бовласницька або феодальна держава за своєю сутністю у принципі не може бути республікою.

Неузгодженість понять "монархія" і "республіка" проявляється і на сучасному етапі. Так звані "парламентарні монархії", котрі, якщо узяти за основу традиційний критерій - порядок заміщення поста глави держави, з одного боку на 1/3 є "монархіями", оскільки державу очолює спадкоємний, не відповідальний ні перед ким глава держави, а з іншого - на 2/3 республіками", оскільки органи законодавчої і урядової влади формуються безпосередньо (парламент) або опосередковано (уряд) громадянами. Питання виникає також щодо наявності "феодальних" монархічних форм за походженням в розвинутих країнах Європи, Північної Америки, Азії та Австралії, які вже віджили, і конституюванні множини "прогресивних" республіканських форм у відсталих державах Африки.

На сучасному етапі такі суперечності все більше стають очевидними і свідчать про наявність певної кризи у питаннях про класифікацію форм державного правління. Тому цілком закономірними є спроби деяких вчених знайти нові підходи щодо поділу держав за їх формами правління. У цьому плані заслуговує на увагу точка зору Е.Григониса, котрий стверджує, що "всі форми правління можна поділити на єдиновладні та засновані на поділі влад, причому як тими, так і іншими можуть бути і монархія, і республіка"[1]. На перший погляд, автор ніби-то дає зрозуміле пояснення з приводу того, що являють собою "африканські республіки", котрі за цим критерієм є "єдиновладними республіками". Але "єдиновладна республіка," як і "монархія, заснована на поділі влад", це "нонсенсні", за своїм змістом словосполучення, такі, що взаємо ви^ ключають один одне, оскільки у принципі монархія має бути тільки єдиновладною, а республіка - тільки такою, що заснована на поділі влад. У даному випадку ми маємо справу зі

[1] *Григонис Э.П.* Теория государства и права.—СПб.: Питер,2002.—С.62.

своєрідною "підгонкою" нового змісту під традиційні, непорушні поняття, що однак, чіткості цьому питанню не додає.

Щоб вийти з цієї ситуації, на нашу думку, необхідно знайти терміну "республіка" відповідне місце у понятійному ряду: держава - тип держави - тип форми держави - тип форм державного правління та переглянути критерії типологізації і класифікації форм державного правління.

Зазначений вище понятійний ряд для відповідної історичної епохи виглядає наступним чином:

1) держава епохи станово-кастового суспільства за типом - нереспубліка (arespublica), за типом форми держави - монократія, за типом форми державного правління - монархія;

2) держава епохи громадянського суспільства за типом - республіка, за типом форми держави - полікратія, а за типом форми правління пропонуємо назвати цю державу поліархією.

Термін **поліархія,** що походить від сполучення грецьких слів **полі** - *багато* і **архія** - *правління, влада,* вперше в науковий обіг був уведений на початку 50-х рр. XX ст. американським політологом Р.Далем. Вважаючи незаслуженим те, що він вийшов з уживання, наступну свою наукову діяльність Р.Даль пов'язав з розробкою його змісту. Віддаючи належне американському політологу за "реанімацію" терміну "поліархія", ми однак повинні констатувати, що він використовується ним у самому широкому сенсі[1], по суті, для позначення саме типу держави громадянського суспільства. На нашу думку, його відхід від смислового змісту терміну поліархія як "управління державою чи містом багатьма на противагу *монархії*", що

Водночас деякими сучасними авторами термін поліархія трактується дуже вузько, наприклад як "множина форма правління різних осіб, родин". Див.: *Пазенюк В.С.* Архія // Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін.— К.:"Укр. енцикл" ім..М.П.Бажана,1998.— ТІ: А-Г.- С153.

містилось в оксфордському словнику 1909 р. і самому Р.Далю послужило відправною точкою для його наукових розробок, не має достатніх підстав. Більш слушною у цьому випадку вважаємо думку авторів зазначеного вище довідникового видання, які під поліархією розуміють форму організації влади протилежну монархії.

Введення терміну "поліархія" і в науковий обіг вітчизняного державознавства, у тому числі і конституційно-правової науки, сприяло б, на нашу думку, досягненню певного балансу між термінами "монархія" і "республіка.

Використання "поліархії" замість "республіки" при типології форм державного правління", по-перше, усунуло б існуючий мовно-термінологічний "грецько-латинський" дисбаланс у цьому питанні, беручи за основу одну мову - грецьку, котра є загальновизнаним термінологічним джерелом державознавства, на відміну від латинської, яка вважається мовою права (правознавства).

По-друге, усувається існуючий дисбаланс між етимологічним змістом цих понять. Монархія - влада, яка є похідною від одного суб'єкту, а правління є результатом дії теж одного державного органу - монарха; поліархія - влада, яка похідна від багатьох суб'єктів (народу), а правління є результатом колективних дій теж багатьох (більше одного) державних органів.

По-третє, обидва ці терміни за природою відображених в них явищ є юридичними (нейтральними), оскільки безпосередньо пов'язані з державною владою. При старому поділі монархія - за змістом політико-правовий термін, республіка ж - соціальний.

І нарешті, використання термінологічної пари: монархія - поліархія внесе у науку загальної теорії держави і права пев-

[1] *Даль Р.* Полиархия, плюрализм и пространство // Антология мировой политической мысли: В 5 т.—Т.2.—С.614.

ний порядок у понятійний ряд: держава - тип держави - тип форми держави - тип форм державного правління, де термін "республіка", виходячи зі свого етимологічного змісту, у цій понятійно-категоріальній ієрархії має зайняти більш високу, ніж раніше, сходинку.

Відносно критеріїв класифікації, нагальною є потреба у створенні комплексного класифікатора форм державного правління як певної сукупності ієрархічно розміщених критеріїв, котрі залежно від свого змісту, будуть використані для визначення типів, видів та підвидів форм державного правління. До складу такого класифікатора доцільно включити такі класифікаційні критерії.

1. *Принцип поділу влади,* відсутність або наявність якого вирішальним чином впливає на спосіб організації, механізм реалізації державної влади, а відповідно і на здійснення правління в державі.

2. *Режим взаємодії* вищих органів законодавчої і виконавчої влади (режим злиття, режим поділу, режим співробітництва) та *ступінь впливу інститутів глави держави* і *законодавчої влади* через засоби формування та контролю *на урядову владу.*

3. *Спосіб (порядок) формування вищих органів виконавчої та законодавчої влади.*

Як видно, критерій, що вказує на способи формування державних органів (особливо інституту глави держави), котрий завжди вважався головним, ми помістили на останньому місці. І це не випадково, оскільки у сучасних умовах він набув формального характеру. Як підтвердження цьому можна вказати на однаковий правовий статус глав держав з т.зв. парламентарною формою правління, коли одні з них наслідують цю посаду ("парламентарна монархія), а інші - на неї обираються ("парламентарна республіка"). У сучасній юридичні літературі справедливо відзначається, що ці "обидві форми державного правління не мають принципової різниці в організації та

кціонуванні вищих органів державної влади, за винятком зизнання главою держави обраного президента або, ювідно, спадкового монарха" \

Порядок заміщення посади глави держави на певному історичному етапі (майже до початку XX ст.) дійсно був одним з тих основних чинників, що визначав зміст форми правління. Але у подальшому він втратив своє колишнє першорядне значення, оскільки визначальним для поділу форм правління стало визнання принципів, на яких будується відповідна система владних органів, котра здійснює правління у державі, а не хто є главою держави і яким шляхом він заміщує цю посаду. З урахуванням цього можна скласти удосконалену класифікаційну схему форм правління сучасних держав.

Узявши за основу принцип поділу влади, відсутність або наявність якого обумовлена сутністю держави відповідної історичної епохи, ми можемо визначити вихідні для цієї класифікації одиниці. Ними будуть, з одного боку, *монархія,* обумовлена типом держави станово-кастового суспільства з його монократичною формою, а з іншого - *поліархія,* обумовлена типом держави громадянського суспільства з його полікратичною формою.

§3. Монархія в зарубіжних країнах

3.1. Поняття монархічної форми правління. Класифікація монархічних держав

Монархія склалася ще на зорі появи держави, у суспільствах ранніх землеробських культур, де організація влади, здійснювана на жорстко централізованій основі, згори

[1] *Тихонова Є А.* Парламентська республіка // Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін.— К.:"Укр. енцикл" ім..М.П.Бажана, 2002.- Т.4: Н-П.-С.438-439.

донизу, була найбільш ефективною, зрозумілою, відповідала найсуворішій регламентації сільськогосподарського виробництва, духовному світу хліборобів-общинників. Духовною її основою було те, що в патріархальній свідомості склалося уявлення про природну нерівність людей, їх диференціацію за майновим становищем, званням, місцем в соціальній ієрархії. Звідси і розподіл суб'єктів державного спілкування (населення) за походженням "на тих, хто допущений і тих, хто не допущений до здійснення верховної влади...'". Саме закріплена у праві соціальна нерівність населення є джерелом і живильним середовищем монархічної влади протягом тривалого історичного періоду. В історії державно-організованого суспільства цей період займає цілу епоху - епоху станово-кастового суспільства. Протягом усього цього часу така форма організації верховної державної влади набула відповідних типових рис (ознак).

Першою, найбільш суттєвою ознакою, котра етимологічно знайшла своє практичне втілення у змісті самого терміну монархія, є *єдиновладдя* (єдиноправління). Це означає, що державна влада, яка характеризується організаційною і функціональною єдністю своїх органів, сконцентрована в руках одного з них - глави держави, що персоніфікується монархом. Оскільки серед суб'єктів державного спілкування один він є джерелом державної влади, то в його руках зосереджується вся повнота цієї влади. Влада монарха верховна, суверенна, не знає обмежень і поширюється на усі сфери державної діяльності. Тобто правління в такій державі є результатом одноособових дій одного вищого органу влади - глави держави, оскільки навіть при розподілі повноважень між іншими державними органами остаточне рішення з будь-якого питання залишається за ним.

Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов /Под.общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С.Нерсесянца.—М.:НОРМА (НОРМА-ИНФРА), 2002.-С593.

Суть другої ознаки, котра вказує на монархічний характер системи влади цієї історичної епохи, полягає у тому, що суб'єкти державного спілкування (населення) *усунуті від* процесу формування органів верховної влади, а відтак і *процесу легітимації політичної влади* у державі. Владні інституції формуються одним правителем і відповідальність несуть перед ним.

Третьою типовою ознакою монархічної форми правління є *відсутність юридично закріпленого механізму відповідальності* глави держави. Правитель не несе конкретної політичної і юридичної відповідальності за результати свого правління, а за помилки і зловживання в державному керівництві відповідають державні чиновники.

Четверта її ознака - *спадковість* при передачі влади від одного глави держави до іншого,

П'ята - *безстроковість, довічність* влади правителя.

Шосте - така форма правління *є політичною,* за своєю суттю не правовою (точніше неконституційною) системою влади, оскільки її структура і порядок функціонування визначаються монархом, виходячи з власних міркувань політичної доцільності.

Таким чином, **монархія** - це *типова для держави станово-кастового суспільства структурно -інституціональна і функціональна державна система, де верховна влада сконцентрована в руках глави держави, котрий у силу свого особливого політичного статусу (первинність і довічність владних повноважень, безвідповідальність і спадковість) одноосібно править державою.*

Монархія як форма правління держави колишньої епохи, в епоху громадянського суспільства закономірно має піти з історичної арени. Це підтверджує і тенденція її розвитку в останні сто років: якщо на початок минулого століття країни з монархічною формою правління за своєю чисельністю суттєвого переважали, то на початку XXI ст., за деякими дани-

ми, таких держав існує 45, тобто біля 1/5 всіх країн світу. Географія її поширення така: в Європі - 12 (Андорра, Бельгія, Ватикан, Великобританія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Швеція), в Америці - 10 (Канада, Антигуа і Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Гренада, Сент-Вісент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Ямайка), в Австралії та Океанії - 6 (Австралія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Соломонові Острови, Тонга, Тувалу); в Азії - 11 (Бахрейн, Бруней, Йорданія, Малайзія, Непал, Камбоджа, Кувейт, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Таїланд, Японія); в Африці - З (Лесото, Свазіленд, Марокко) '.

Перелічені вище монархії визначені за традиційним критерієм - порядком заміщення посади глави держави (наслідування, хоча в деяких з цих країн вони обираються), але, якщо узяти за основу поділ влади, то "справжніх" монархій у сучасному світі стане ще менше. Такими, на нашу думку, мають бути держави, які за рівнем соціально-політичного розвитку "знаходяться" ще у станово-кастовому суспільстві, або ж на перехідному до громадянського суспільства етапі. Ключовою ознакою форми їх державного правління є невизнання принципу поділу влади, котре приводить до *єдиновладдя* глави держави, що етимологічно знаходить своє практичне втілення у змісті самого терміну "монархія".

Виходячи з цього, дійсною монархією, на нашу думку, слід вважати не державу, глава якої формально наслідує владу, а лише ту державу, де політична влада зосереджена в руках її глави, поширюється на усі сфери державної діяльності і "є рушійною силою усього державного механізму"[2]. Саме у такій державі глава держави є монархом, оскільки він є єдиновладним правителем. В т.зв. "монархії, заснованій на поділі влади" (парламентарній монархії), глава держави не є монархом,

[1] *Георгіца А3.* Конституційне право зарубіжних країн.—С.205.
[2] *ЕллинекГ.* Общее учение о государстве.—Т.І.—СПб., 1908.—С.502.

оскільки колишня його одноосібна влада (тоді він дійсно був монархом) поділена поміж іншими органами, котрі у цій системі владних відносин, як правило, переважають владу глави держави. Керівник такої держави - це не монарх, а лише глава держави, який займає свою посаду у певному порядку престолонаслідування. Така держава за формою правління, на нашу думку, взагалі не є монархією, навіть обмеженою, оскільки щоб так називатись потрібна наявність єдиновладдя у державі, котре могло б бути обмеженим якимось іншим органом, але без втрати самого монархічного елементу.

Виходячи з цього, існуючі ще у сучасному світі монархії, залежно від обсягу і характеру повноважень глави держави - монарха, повноти його влади, можна поділити на *необмежені* і *обмежені.* До необмеженої, як це загальноприйнято, слід віднести *абсолютну монархію,* а до обмеженої, на противагу традиційній класифікації, тільки т.зв. *дуалістичну монархію.* Останню поряд з т.зв. "парламентарною монархією", як правило, визначають як конституційну. Це, на нашу думку, не досить правильно, оскільки всі сучасні форми правління, у тому числі і деякі абсолютні монархії, тією чи іншою мірою знаходять своє закріплення у конституційному законодавстві.

3.2. Абсолютна монархія

Абсолютна монархія як форма правління держави колишнього станово-кастового суспільства зберегла основні свої риси передусім на арабському Сході. Така її живучість пояснюється наявністю "благодатної" соціально-економічної бази і відсутністю характерних для класичного абсолютизму гострих соціальних суперечностей. Це обумовлено багатими природними ресурсами, наявність яких у цьому регіоні дозволяє абсолютній (у політичній сфері) владі здійснювати соціально спрямовану політику і таким чином гальмувати об'єктивні процеси руйнування станово-кастового суспільства, у якому ці країни ще знаходяться, та їх перехід до громадянського

суспільства. Цей чинник, тобто інша соціально-економічна база, відрізняє сучасну абсолютну монархію від її класичного прототипу пізньофеодальних часів. Від останнього сучасну абсолютну монархію відрізняє також те, що її зміст, як правило, визначається нормативними актами: конституціями або ж прирівняними до них конституційними законами, що на Сході, зазвичай, називаються нізамами. Однак вони виступають певним прикриттям, її "сучасною оболонкою", оскільки походять від монарха, котрий є джерелом всієї влади у державі. І нарешті, у державі з такою формою правління будь-які виборні органи відсутні, проте це не виключає можливість існування різного роду дорадчих установ, котрі, однак, одноосібну владу монарха ніяким чином не обмежують. З огляду на це, щоб відрізнити від класичної монархії періоду пізнього феодалізму сучасну абсолютну монархію, останню, на нашу думку, доцільно було б визначити як неабсолютну.

На сьогодні до держав з такою формою правління можна віднести Бахрейн, Бруней, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівську Аравію[1], але цей перелік може бути легко змінений, оскільки зміст форми правління цих держав досить динамічний, тому що цілком залежить від волі одного монарха. Це, наприклад, знайшло своє підтвердження у Бахрейні, який, після набуття 14 червня 1971 р. незалежності, обрав для себе дуалістичну форму монархічного правління. За прийнятою в 1973 р. Конституцією Бахрейну, главою держави визначався емір, він же - верховний головнокомандувач збройних сил. Виконавчу владу мала здійснювати Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого призначав емір. Конституція передбачала створення однопалатного парламенту - Національних зборів у складі членів уряду та ЗО депутатів, що обиралися б населенням на 4 роки. Але справа до цього не дійшла, у 1975 р. емір, призупинивши дію конституції, розпустив парламент, і

[1] *Георгіца А3.* Конституційне право зарубіжних країн.—С.201

тим самим, по суті, встановив замість дуалістичної абсолютну монархію. її зміст не змінився і тоді, коли через 17 років, у грудні 1992 р., був сформований спеціальний державний орган - рада (шура) з ЗО чоловіків, котра на дорадчих началах, як прийнято в цих країнах, брала участь у розробці проектів законів, що затверджуються главою держави[1].

Схожим є і зміст форми правління Саудівської Аравії. Главою держави є Король, котрий виступає уособленням влади сімейства Саудитів, якому історично належить роль лідера в політичному житті країни. Король водночас є головою Ради міністрів, верховним головнокомандувачем збройними силами; він має право оголошувати війну, надзвичайний стан і загальну мобілізацію, призначати на всі відповідальні цивільні, військові й дипломатичні посади. Рада міністрів розглядається як орган виконавчої та регламентарної влади; вона формується Королем, перед котрим несе відповідальність. Рада міністрів разом із Королем фактично здійснює законодавчі функції: схвалені ним нізами уводяться в дію королівськими декретами. Організація й діяльність Ради міністрів регулюється спеціальним нізамом 1958 року. Консультативна рада, організація якої регулюється спеціальним нізамом 1992 р., є дорадчим органом, котрий висловлює свою думку з приводу проектів нізамів, підготовлених Радою міністрів. Він призначається Королем у складі голови і 60 членів терміном на 4 роки. Консультативна рада також висловлює свою думку щодо проектів планів соціально-економічного розвитку, обговорює звіти міністрів та міжнародні договори й угоди[2].

Як зазначалося, характерною рисою неоабсолютної монархії є те, що її владна конструкція може бути закріпленою у

[1] Див.: .*Федоренко В.Л.* Бахрейн // Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін.— К.:"Укр. енцикл" ім.М.П.Бажана,1998.— Т.1:А-Г.-С.2О2.

Див.: Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред.—д.ю.н., проф. А.Я.Сухарев.—2-е изд. изм. и доп.—М.: НОРМА-ИНФРА-М,2001.-С.562.

"конституції" або ж прирівняних до неї законодавчих актах. Так, у Саудівській Аравії ст.5 конституційного документу (нізаму) 1992 р. декларує: "система влади у Королівстві Саудівська Аравія - монархічна. Влада належить синам короля - засновника Абдель Азіза Ібн Абдель Рахмана Аль-Фейсала Аль Сауда та синам їх синів...". Ст.5 Конституції ("Базового статуту держави" Оману 1996 р. проголошує, що "система правління - султанська ("монархічна"). І далі міститься положення, відповідно до якого влада буде успадкована по чоловічій лінії нащадками Турки Ібн Саїда Ібн Султана. Аналогічні положення містяться в конституціях Бахрейну, Катару, котрі проголошують своїх монархів також "недоторканними" персонами.

На "конституційному" рівні, як правило, закріплюється правове становище монарха, його широкі повноваження, і в першу чергу в сфері виконавчої влади. Наприклад, у Конституції Бахрейну прямо записано, що глава держави реалізує свою владу через міністрів (ст.ст. 33 і 55). У Конституції Катару також підкреслюється, що емір здійснює виконавчу владу за допомогою уряду (ст.18). Глава держави тут має повноваження на призначення та зміщення голови уряду і міністрів, вони є йому підзвітні. До наведеного додамо, що до компетенції монархів цих країн належить прийняття законів, їх ратифікація, повсюдно монарх є верховним головнокомандувачем[1]. "Конституційні" норми, які надають такій формі правління певний "ореол" легітимності, ще більше підвищують правлячий статус глави держави, посилюють його абсолютну владу.

3.3. Дуалістична монархія

Дуалістична монархія, будучи історично перехідною формою державного правління, об'єднує у своєму змісті елементи

[1] *Георгіца А3.* Конституційне право зарубіжних країн.—С.201

монархії та незначні елементи парламентарної форми правління. Серед перших - те, що главою держави є монарх, котрий володіє основними прерогативами у сфері виконавчої глади (він формує уряд, котрий як правило, є відповідальним перед ним, здійснює керівництво збройними силами, поліцейськими та іншими правоохоронними органами країни тощо), може призначати членів верхньої палати парламенту, розпускати останній, накладати вето на прийняті парламентом законопроекти. Наявність парламенту, котрий формується частково на основі загальних виборів, його можливість обмежувати повноваження монарха у законодавчій та уряду - у виконавчій сферах через інститут парламентської відповідальності - вказують на існування в таких державах рис парламентарної форми правління.

Згадані елементи так чи інакше знайшли своє відображення в формах правління Йорданії, Кувейту, Марокко,

В Кувейті главою держави є емір. Він же - верховний головнокомандувач збройних сил країни, верховний суддя і духовний лідер мусульман Кувейту. Виконавча влада належить емірові та раді міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого призначає монарх. За поданням прем'єр-міністра емір призначає міністрів з числа депутатів парламенту. Ключові посади в уряді обіймають члени правлячої династії. Законодавча влада належить еміру та однопалатному парламентові - Національним зборам у складі 50 депутатів, які обираються на 4 роки шляхом загальних прямих виборів (право голосу мають чоловіки, котрі досягли 30 років) при таємному голосуванні. Парламент відіграє роль переважно консультативного органу при емірові[1].

Відповідно до конституції країни 1952 р. главою Йорданського Хашімітського Королівства є король, який володіє

[1] Див.: *Федоренко ВЛ.* Кувейт // Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін.— К.:"Укр. енцикл" ІМ..М.П.Бажана,1998.— Т.3: К-М.-С.426.

широкими повноваженнями як в сфері виконавчої, так і законодавчої влади. Серед них: керівництво всіма збройними силами як верховного головнокомандувача; право оголошення війни і укладення миру, ратифікації договорів і угод, призначення виборів у Палату депутатів (нижню палату) і призначення членів Сенату (верхньої палати), а також спікера Сенату і прийняття його відставки, скликання Національних зборів (парламенту), розпуск обох палат парламенту чи звільнення від членства будь-якого сенатора, уведення, присвоєння і позбавлення цивільних і військових рангів, звань і почесних титулів, а також нагородження орденами і медалями, помилування чи скасування вироку суду; підтвердження винесеного судом смертного вироку.

Під безпосереднім керівництвом короля виконавчу владу здійснює уряд (Рада міністрів) на чолі з прем'єр-міністром. Король призначає прем'єр-міністра, звільняє його з посади чи приймає його відставку; призначає (за рекомендацією прем'єр-міністра) міністрів, звільняє їх від посади чи приймає їх відставку. Усі рішення Ради міністрів підписуються прем'єр-міністром і міністрами і у передбачених Конституцією і законом випадках передаються королю для затвердження.

Прем'єр-міністр і міністри несуть колективну відповідальність перед Палатою депутатів за здійснення державної політики країни. Крім того, кожен міністр відповідальний перед Палатою депутатів за роботу свого міністерства. Конституція вимагає, щоб кожен новий кабінет представив програму своєї діяльності Палаті депутатів. Якщо палата виносить вотум недовіри, кабінет має піти у відставку.

Законодавча влада належить королю і Національним зборам, які складаються із Сенату і Палати депутатів. Члени Сенату призначаються королем терміном на чотири роки (його склад оновлюється наполовину кожні два роки). Члени Палати депутатів (80 місць) обираються на загальних прямих вибо-

рах. Закон про вибори закріплює частину депутатських місць за національними меншинами: шість місць - за бедуїнами (корінними жителями країни), три місці - за черкесами і чеченцями, дев'ять місць - за християнами. Прийнята 19 листопада 1974 р. парламентом поправка до конституції дає королю право розпустити обидві палати парламенту і правити країною протягом року одноосібно [1].

Як видно в змісті форми правління Йорданії домінують елементи абсолютної монархії, але певні зміни в політичній системі країни, які відбулися, починаючи з початку 90-х рр. XX ст., ще раз свідчать про перехідний характер дуалістичної монархії. У прийнятій у 1990 р. Національній хартії - своєрідному доповненні до Конституції 1952 р., —Йорданія була проголошена правовою державою, котра дотримується принципу верховенства закону і черпає свою легітимність у "вільному волевиявленні народу". У 1991 р. скасований воєнний стан, що діяв з 1967 р., а в 1992 р. дозволена діяльність політичних партій, котра була заборонена ще в 1957 р.[2]

Форма державного правління Марокко юридично знайшла своє закріплення в Конституції 1972 р., нова редакція якої була прийнята в 1996 році. Вона поєднує у собі риси як абсолютної, так і парламентарної монархій. Перші виявляються в тому, що духовним і світським главою держави є Король, символ єдності нації, особа якого священна і недоторканна. Його особисті повноваження, які не потребують контрасигнування, знаходяться у сфері виконавчої влади: загальне керівництво апаратом управління, збройними силами, поліцією, призначення прем'єр-міністра, формування складу уряду, оголошення в країні надзвичайного стану, призначення суддів тощо. У

[1] Див.: *Федоренко В.Л.* Йорданія // Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін.— К.:"Укр. енцикл" ім..М.П.Бажана,1999.— Т.2: Д-Й.-С.740.

[2] Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред.—д.ю.н., проф. А.Я.Сухарев.—2-е изд. изм. и доп.—М.: НОРМА-ИНФРА-М,2001.-С.242-243.

законодавчій сфері Король має право відкладального вета, він вправі зажадати від Палати представників (нижньої палати) провести нове читання будь-якого законопроекту чи законодавчої пропозиції. Якщо ж проект або пропозиція, передані на нове читання, були прийняті або відхилені більшістю в 2/3 голосів нижньої палати парламенту, Король може своїм декретом передати на референдум будь-який законопроект або законодавчу пропозицію. Він також має право розпуску нижньої палати парламенту, але може це робити тільки після консультації з Головою Конституційної ради країни. Це право він використовував неодноразово, і протягом тривалого часу у Марокко продовжувалося безпарламентське правління.

Серед парламентських рис форми правління марокканської держави слід зазначити, по-перше, наявність самого парламенту - двопалатного законодавчого органу країни. Палата представників обирається терміном на шість років (2/3 - загальними прямими виборами, 1/3 - колегіями виборців). Верхня палата - Палата радників - була сформована в 1997 р. із представників профспілок і професійних організацій, а також органів місцевого самоврядування відповідно до змін в Конституції, схвалених в 1996 р.

На зразок запозиченої у Франції концепції "раціоналізованого парламентаризму" законодавча влада марокканського парламенту обмежена. Він може приймати закони тільки з кола питань, прямо перерахованих в Конституції. Всі інші сфери законодавчого регулювання залишені на розсуд регламентарної влади Короля й уряду. Палата представників повноважна приймати рамочні закони, котрі визначають лише найбільш загальні напрямки розвитку економічного, соціального і культурного життя держави. їх "конкретизацією" займається уряд, який має "регламентарні повноваження" на видання нормативних актів з цих питань.

По-друге, наявність Уряду (Ради міністрів) на чолі з Прем'єр-міністром як органу виконавчої влади. Після призна-

-ення Королем членів Уряду Прем'єр-міністр викладає Палаті ■редставників свою програму. У переліку найважливіших помоважень Прем'єр-міністра - здійснення регламентарної влади (нормативно-правового регулювання з питань, що не вхо-

до сфери законодавчих повноважень парламенту). Акти регламентарної влади, видані Прем'єр-міністром, контрасиг-

.ься міністрами, відповідальними за їх виконання.

Прем'єр-міністр може за заявою про загальну політику або лри голосуванні законопроекту порушити питання про відповідальність Уряду перед Палатою представників. Рішенаая про відмову в довірі чи про відхилення законопроекту може бути прийняте тільки абсолютною більшістю голосів усіх членів Палати і спричиняє колективну відставку Уряду. Такою ж більшістю повинна бути схвалена резолюція осуду, що з метою відставки уряду може бути ініційована не менш ніж 1/4 членів Палати представників[1]. Таким чином, Уряд Марокко несе відповідальність перед Королем і Палатою представників, але навіть за конституцією, не говорячи про конкретну практику, із двох цих видів відповідальності уряду більш вагомою є відповідальність перед монархом, що свідчить про домінування в системі елементів форми правління Марокко рис абсолютної монархії.

Отже, монархії у повному розумінні цього слова з усіх регіонів світу збереглися в основному в Азії та Африці. І це закономірно, оскільки у соціально-політичному відношенні багато з цих дер/ в знаходяться на різних стадіях станово-кастового суспільства, якому об'єктивно відповідає монархічна форма правління. Зосередженням різних видів монархій є насамперед Аравійський півострів, народи якого тільки в другій половині XX ст. стали складатися в нації і в силу цього прийняли законодавче закріплення влади правлячих династій як цілком природне, історично виправдане явище. У силу

Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник.— С.414-416.

патріархально-племінної свідомості вони виходили з того, що висування даного сімейства в лідери здійснювалося за згодою соплемінників, а традиціоналістське сприйняття диктувало їм лояльність стосовно такого лідера. Стійкість монархій у цих країнах у достатній мірі кореспондується із суспільно-політичною свідомістю, культурно-історичною матрицею населення, що відповідає певному рівню їх соціально-політичного розвитку[1].

Як зазначалося, на відміну від класичних феодальних монархій, збереження лояльності до монархічної надбудови на сучасному Сході обумовлено виваженою лінією, котра проводиться правлячими сімействами, особливо в соціальній сфері. Вкладаючи нафтодоллари в національну економіку, впроваджуючи сучасні технології і підвищуючи її ефективність, вони тим самим об'єктивно сприяють поліпшенню матеріального становища основної частини суспільства, переконуючи його в тому, що монархічна форма правління відображає і захищає інтереси всього народу, а не тільки правлячого сімейства і його оточення. Останній чинник сприятиме суттєвому "продовженню життя" монархічної форми правління у цьому регіоні, але за загальними законами суспільного розвитку монархія - це форма державного правління минулого і рано чи пізно вона має прийти до свого закономірного фіналу. Майбутнє ж у всіх регіонах світу за поліархією, тобто формою державного правління, яка об'єктивно має прийти на зміну монархії. Процес заміни старої державної форми новою йде вже кілька століть (починаючи з перших буржуазних революцій в Європі та Америці) і факт конституювання у більшості держав світу поліархічної форми правління вказує на перспективну тенденцію її розвитку на сучасному етапі.

Александров ИЛ. Монархии персидского залива: этап модернизации.— М.: Дело и сервис, 2000.-С.152.

§4. Поліархія в зарубіжних країнах

4.1. Поняття поліархії. Класифікація поліархічних держав

Накопичений досвід побудови державних форм в епоху громадянського суспільства свідчить про те, що на зміну монархії прийшов якісно новий тип форми державного правління, якому притаманні власні характерні ознаки.

По-перше, джерелом верховної влади є не один (моно), а багато (полі) суб'єктів державного спілкування (громадяни, виборці), які безпосередньо або опосередковано беруть участь у формуванні всіх складових інституцій форми правління - вищих органів законодавчої і виконавчої влади.

По-друге, правління у такій державі, на противагу монархії, є результатом колективних дій відповідних органів влади.

По-третє, у таких державах влада деконцентрована - єдина за своєю суттю вона розділена на ряд гілок: законодавчу, виконавчу і судову.

По-четверте, вищі державні органи влади обираються на певний термін, тобто реалізується принцип змінюваності.

По-п'яте, державні органи через посадових осіб несуть відповідальність. Вона має насамперед політичний характер і може виражатися в таких діях, як достроковий відзив (депутата), відхід у відставку (уряду, міністрів), розпуск парламенту тощо. Чіткий розподіл компетенції між державними органами дозволяє установити, на якій ділянці державного механізму відбувся збій у роботі і де потрібно замінити ту чи іншу посадову особу.

По-шосте, така форма державного правління є правовою (конституційною), оскільки її структурно-інституціональна система закріплена конституційно-правовими нормами.

Виходячи з наведеного, **поліархію** можна визначити як *спосіб вираження сутності держави громадянського*

суспільства, який знаходить своє відображення в політико-правовій системі вищих законодавчих та виконавчих інституцій, організація та функціонування котрої базується на принципі поділу влади та відповідній системі стримувань та противаг.

Здійснюючи загальну класифікацію держав з такою формою правління, ми повинні підкреслювати, що поліархія як тип форми державного правління - це система вищих законодавчих і виконавчих органів держави, котра заснована на принципі поділу влади. Тобто, на відміну від єдиновладної монархії, поліархія обов'язково є багато(полі)владною системою. Видові розходження змісту форм правління поліархічних держав визначені компетенційними взаємозв'язками між вищими законодавчими і виконавчими органами держави, характер взаємовідносин яких обумовлений обраним державою типом поділу влади. Тип поділу влад визначається тим чи іншим підходом до тлумачення його змісту, котрий знаходить "втілення в різних формах правління і водночас відображає власне факт їхнього існування"'. Теорія і практика побудови поліархічних форм державного правління свідчать про те, що в основі виникнення її окремих видів стоять три підходи до тлумачення його змісту.

Історично першим, що був обумовлений теорією і практикою державного будівництва Великобританії, є підхід, котрий спирається на основні концепції дифузії (дисперсії) влади. Згідно цієї концепції, яка заперечує жорсткий поділ влад (і тому цей тип поділу влади умовно назвемо "м'який"), владні повноваження здійснюються різними державними органами та посадовими особами. Між цими органами далеко не завжди можна провести чітку межу за інституціональним і функціональним принципом, що не виключає ієрархії між ними. Чим більше органів здійснюють владні повноваження, тим

Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн.—К.,1997.—С.81.

меншою є ймовірність монополізації влади, тим менше можливостей для свавільного і деспотичного правління[1]. Оскільки у структурно-інституціональній владній системі, побудованій на основі типу "м'якого" поділу влад, над урядовою владою домінує парламент, то форми правління таких держав, зазвичай, іменують парламентськими.

Тип "м'якого" поділу влад знайшов своє втілення переважно у політико-правовій практиці європейських держав. За океаном же був обраний інший тип поділу влад - "жорсткий", котрий передбачає формальну ізольованість кожної з них, відсутність між ними тісних функціональних відносин. У класичному варіанті цей тип поділу влад знайшов своє юридичне закріплення в Конституції США, де з системоутворюючих елементів форми правління виконавча влада, яка організаційно складається з глави держави (президента) і підпорядкованого йому уряду, здійснює поточне політичне керівництво державою, а законодавча, приймаючи закони, забезпечує необхідне для цього правове поле. Оскільки формальна ізольованість державних органів призвела б на практиці до дисбалансу всієї державної влади, "жорсткий" поділ був доповнений так званою системою стримувань і противаг. Виходячи з того, що при побудові на такому розумінні принципу "поділу та балансу влад" у формі державного правління домінуюче становище займає глава держави - президент, ці держави за формою свого правління традиційно називають президентськими.

Незважаючи на те, що обидві ці форми державного правління фактично побудовані на обумовлених різними підходами до розуміння принципу поділу влад полярних засадах, в них є і дещо спільне. Мова йде про встановлений у системі елементів форми правління цих держав своєрідний дуалізм владних відносин відповідних державних органів, який накладає відбиток на зміст правління у такій державі. Це знайшло відображення у тому, що державний орган, який виконує

Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн.—К., 1997. —С.83.

функцію головного "реалізатора" правління у державі - уряд, опинився, по суті, "поглиненим" іншими органами цієї системи. У президентських державах таким органом став президент, який сам очолює сформований і відповідальний перед ним уряд, а у парламентарній - це відповідно парламент, який формує відповідальний перед ним уряд.

З суто теоретичної точки зору така внутрішня конструкція парламентарної і президентської поліархій, котра більшою мірою була обумовлена політико-правовою практикою відповідного історичного періоду, ніж певними теоретичними прогнозами, є незбалансованою. Історичний досвід та сучасна політична практика свідчать, що перекіс, породжений домінуванням у системі форми правління одного з її елементів, при відповідних обставинах, може привести до надмірної концентрації верховної влади і самого процесу правління у державі в руках одного державного органу.

Ці недоліки певною мірою були усунуті у створеному теорією і практикою державного будівництва XX століття новому виді форми державного правління - змішаної поліархії, котра на сьогодні є однією з найпоширеніших в Європі.

Таким чином, узагальнюючи наведене, слід зазначити, що поліархії, залежно від базового типу поділу влади та ступеню впливу на уряд парламенту або ж глави держави, поділяються на парламентарні, президентські та змішані. В межах кожного з цих видів можна виділити окремі підвиди (різновиди), але це можливо тільки після аналізу теоретико-юридичної, як правило, закріпленої на конституційному рівні, моделі форми правління конкретних сучасних держав. Тобто певне, закінчене уявлення про ієрархічну класифікаційну схему, таку, що складається з трьох рівнів (тип, вид, підвид) форми правління, можна скласти після обґрунтованого аналізу конституційних моделей парламентарної, президентської та змішаної форм поліархічного правління та синтезування отриманих результатів.

4.2. Парламентарна поліархія в зарубіжних країнах

4.2.1. Поняття парламентарної поліархії

Однією з ключових ознак парламентарної форми державного правління є *тип розподілу влади* '. Першим показником практичного втілення принципу розподілу влад є наявність владної полісистеми, що складається з трьох інститутів верховної влади: парламенту, уряду та глави держави.

Парламент - постійно діючий орган, форум, на якому відкрито, гласно і публічно обговорюються питання суспільно-політичного і державного життя народу та приймаються акти, котрі мають вищу юридичну силу - є носієм законодавчої влади в державі. Його становище в системі вищих державних органів визначається тим, що він є вищим представницьким органом, оскільки влада, що належить народові, здійснюється ним через своїх представників - парламентаріїв. Обрані шляхом усенародного голосування представники становлять у своїй сукупності орган, який реалізує або повинен реалізовувати суверенну верховну волю. Тому як офіційна доктрина, так і політико-правова практика визнають акти парламенту і, насамперед закони країни, вираженням загальної волі, яка є підґрунтям їх загальнообов'язковості і верховенства стосовно будь-яких інших нормативних актів.

Уряд у країнах з парламентськими формами державного правління є основним носієм виконавчої влади. Це також окремо існуючий колегіальний орган, котрий здійснює функції управління державними справами. У минулому вважалося, що уряд покликаний в основному забезпечити виконання законів. Звідси і саме найменування влади, котра уособлюється урядом, як виконавчої. Зовнішньо відмінною рисою парла-

Шаповал В. Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.—№2.— С.54.

ментарної форми державного правління є наявність посади голови уряду.

Третій інститут верховної влади на відміну від попередніх двох колегіальних органів представлений одноособовим главою держави. Його правовий статус, незалежно обраний цей глава або спадкоємний, однаково "слабкий". Цей, колись головний інститут виконавчої влади, у ході історичної еволюції парламентарної форми правління втратив своє значення. Якщо в інших поліархічних державах (президентських, змішаних) тією чи іншою мірою він пов'язаний з виконавчою владою, у парламентських глава держави фактично (хоча деякі формально-юридичні норми відносно цього збереглися - *С.Б.)* винесений за межі виконавчої влади. Він є верховним представником держави, символом національної єдності і наступності держави, однак його юридичні повноваження і ще більш конкретна політична практика не дозволяють йому широкої участі у керівництві і управлінні державними справами.

Кожний з видів поліархічного правління, як вже зазначалося, спирається на свій тип "розподілу влади". Відмінною рисою типу, притаманного формі правління парламентарної держави, є те, що поділ влади "жорстко" здійснюється між законодавчою та виконавчою владою з одного боку і судовою - з іншого. В площині законодавчої і виконавчої влади, взаємопереплітіння їх організаційних і функціональних зв'язків настільки міцне, що дозволяє часом сумніватися в реальності здійснення самого принципу поділу влади. Це дає підставу деяким авторам стверджувати, що в дійсності поділу влади в парламентських країнах немає[1]. Інші, серед них і відомий український конституціоналіст В.Шаповал, справедливо, на нашу думку, зауважують, що мова йде про особливий тип поділу влади, який спирається на концепції дифузії (дисперсії) влади[1]. Оскільки зміст цього типу розподілу влад є прямо протилежним тому, що використовується у президентських поліархіях - "жорсткому", умовно назвемо його "м'яким".

[1] Див.: *Энтин ЛМ.* Разделение властей опыт современных государств.— М.: Юрид. лит., 1995.-С.66-67.

Обумовлена "м'яким" типом принципу поділу влади взаємозалежність парламенту, уряду та глави держави структурно створює той самий двигун, результатом функціонування якого є правління у державі. Ефективним воно може бути тільки за умови існування добре налагодженої системи стримувань і противаг, котра відображає баланс інтересів інститутів влади та тих сил, які за ними стоять.

У більш конкретизованому вигляді наведені вище ознаки парламентарної поліархії будуть такими:

1) *структура системи вищих органів законодавчої і виконавчої влади, що утворюють форму правління парламентарної держави, побудована на засадах притаманного їй "м'якого" типу поділу влади і системи стримувань та противаг, котра йому відповідає.* Це знаходить вираз у тому, що:

а) виконавча влада відокремлена від глави держави і реально відноситься до уряду;

б) повноваження глави держави і глави уряду здійснюються різними особами;

в) глава держави має право розпуску парламенту;

г) акти, що промульговуються главою держави, потребують контрасигнації з боку глави уряду або відповідного міністра.

2) *провідне місце у системі вищих державних органів належить парламентові, тому утворена ним у сукупності з такими інституціями як уряд та глава держави форма правління отримала назву парламентарної* . Це знаходить свій вираз у значному впливі парламенту на уряд:

а) уряд, за номінальною участю глави держави, формується парламентом (нижньою палатою) з обов'язковим вра-

[1] Див.: *Шаповал ВМ.* Конституційне право зарубіжних країн. -К.,1997.-С.83.

хуванням позиції політичної партії або коаліції партій, котрі мають більшість у законодавчому органі.

б) уряд несе солідарну (колективну), а іноді і індивідуальну політичну відповідальність виключно перед парламентом, який через прийняття резолюції осуду чи недовіри може відправити главу уряду, а разом з ним і весь уряд, а також окремих його членів у відставку.

3) *Правовий статус глави держави, його фактичний вплив на уряд - основного "реалізатора" правління в державі - характеризується як "слабкий".* Це знаходить свій вираз у тому, що:

а) глава держави не є центральною фігурою у системі ви щих державних органів;

б) він формально-юридично і ще більше фактично виведе ний за межі виконавчої влади;

в) функції глави держави значно обмежені, можливості для значного впливу на уряд відсутні, оскільки він не може бу ти главою уряду, здійснювати контроль над ним.

г) глава держави невідповідальний за свої дії, оскільки йо го акти контрасигнуються прем'єр-міністром або відповідним міністром, котрі і несуть відповідальність за реалізацію політичних рішень, ними запропонованих .

Синтезуючи вищенаведені ознаки, можна сформулювати дефініцію одного з видів поліархичної форми державного правління - парламентарної поліархії, котра *являє собою засновану на "м'якому" типові розподілу влади систему з трьох вищих державних інститутів (парламенту, глави держави та уряду), де виконавча влада в особі очолюваного прем'єр-міністром уряду знаходиться під безпосереднім впливом сформованого у результаті загальних виборів парламенту.*

Якщо здійснити спробу класифікації форм правління держав в межах зазначеного виду, визначити підвиди парламентарної поліархії, то основним критерієм для цього може слугувати порядок формування інституту глави держави, котрий

дозволяє чітко поділити держави з парламентарною формою правління на дві групи (підвиди): в одній з них глави держав займають цей пост непарламентським шляхом, за спадком, в іншій - виборчим шляхом, де тією чи іншою мірою, але обов'язково, приймає участь парламент.

4.2.2. Парламентарні поліархії зі спадковим главою держави

До держав з таким підвидом поліархічної форми правління відносяться, на нашу думку, Великобританія, Бельгія, Данія, Іспанія, Нідерланди. Люксембург, Ліхтенштейн, Монако, Норвегія, Швеція, Японія, а також колишні домініони Великобританії, нині члени "британської Співдружності": Австралія, Канада, Нова Зеландія та ін[1]. Традиційно ці держави за формою правління визначаються як парламентарні монархії, але, на нашу думку, це не зовсім вірно, оскільки назва (точніше половина її) цього підвиду форми правління не відповідає його змісту. З точку зору формальної логіки назві "парламентарна монархія" має відповідати зміст "єдиновладдя парламенту, парламентське єдиновладдя". В історії такі приклади були, але в сучасних перелічених державах такого немає, оскільки у їх системах вищих органів законодавчої і виконавчої влади парламент, хоча і відіграє провідну роль, не є монополістом всієї державної влади. Тобто, ні в цьому сенсі, ні в тому, який зазвичай вкладають у цю назву - "держава на чолі з монархом", ці держави не можуть бути визначені саме як монархії.

Це обумовлено, по-перше, тим, що вони відносяться до розряду розвинутих, насамперед у політико-правовому відношенні, країн, система державної влади котрих побудована на основі такого ключового конституційного принципу як розподіл влади. Цей принцип є антиподом єдиновладного (мо-

---

Див.: Сравнительное конституционное право.— М.,2002.—С.260.

нархічного) принципу і водночас з ним існувати не може. Іншими словами монархія, заснована на поділі влади, як нами вже зазначалося, це нонсенс.

По-друге, це пояснюється тим, що на чолі названих держав стоїть вже не монарх, а лише глава держави, який втратив тогочасний свій правовий статус єдиного правителя, самодержця і перетворився на один з вищих і найбільш слабких державних органів в системі влади цих країн. З монархічних елементів зберігся колишній порядок заміщення поста глави держави шляхом його наслідування, який певною мірою відображає специфіку цієї групи держав з парламентарною формою правління.

Порядок престолонаслідування, як утім і вся "монархічна атрибутика", безумовно є інститутом колишньої епохи, "архаїкою" сучасного державного життя. На питання, "чому одні люди можуть бути монархами, а інші - ні", "за яким це правом" та їм подібні, що ставились ще раціоналістами середньовіччя, чітких відповідей у сучасних умовах немає. І це зрозуміло, оскільки спадковий принцип заміщення поста глави держави порушує головний принцип громадянського суспільства - рівність громадян. Але він застосовується і схоже ще довго застосовуватиметься у політико-правовій практиці низки країн світу. Така його "живучість" в розвинутих країнах пояснюється кількома причинами. По-перше, це данина багатовіковій історичній традиції тих чи інших країн. По-друге, спадковий порядок заміщення поста глави держави "безпечний", оскільки він регулюється, як правило, конституціями. По-третє, цей порядок, в умовах відсутності достатнього рівня загальної політичної культури так званих "республіканських" держав, практично виступає доброю альтернативою порядку обрання глави держави шляхом виборів. На відміну від останнього, спадкоємний порядок зайняття посади забезпечує легітимність кожного нового глави держави, представляє стабільний, зручний і економічний спосіб переходу

нлади, "працює" на спокій, згуртованість відповідного суспільства в критичних ситуаціях.

Особливістю парламентських поліархій зі спадковим главою держави є те, що правовий статус останнього (з метою запобігання ексцесів монархізації влади. - *С.Б.)* досить детально регламентується конституціями. Ступінь цієї деталізації, як правило, залежить від часу прийняття Конституції, що ще раз свідчить про явну тенденцію обмеження "монархічних" рис державної влади. Яскравим прикладом цього є Іспанія, де правовий статус Короля - глави відродженої після режиму "каудільо" (вождя) Ф.Франко "монархії" - закріплений в Конституції, прийнятій на референдум 6 грудня 1978 року '.

З одного боку, глава держави наділений достатньо широкими юридичними повноваженнями. Пункт 1 ст. 56 Конституції Іспанії зокрема проголошує:"Король - глава держави, символ її єдності та спадкоємності, арбітр і примиритель у повсякденній діяльності державних органів". Статті 56, 62, 63, 99, 100, 123, 124 встановлюють такі повноваження короля: а) вище представництво держави у міжнародних відносинах; б) підписання і промульгація законів; в) скликання і роз пуск Генеральних кортесів і призначення виборів; г) пропону вання кандидатури голови Уряду, призначення або звільнен ня його з посади; д) призначення на цивільні та військові по сади, нагородження орденами і присвоєння почесних звань; є) головування на засіданнях Ради Міністрів на прохання го лови Уряду; ж) Верховного головнокомандувача; з) здійснен ня права помилування; й) призначення послів та інших дипло матичних представників; і) підписання міжнародних дого ворів: к) проголошення війни і укладання миру за попереднь-

[1] Конституція Іспанії від 27 грудня 1978 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.2. / Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правововедения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова.—М.: НОРМА, 2001.-С.35-94.

ою згодою парламенту тощо. В той же час його повноваження є обмеженими навіть у порівнянні з іншими сучасними державами. Король, зокрема, навіть формально не наділений правом вета на закони, прийняті Генеральними Кортесами (парламентом). Усі його акти контрасигнуються главою уряду та відповідним міністром. Контрасигнуються і його рішення про розпуск обох палат парламенту у разі нездатності останнього призначити главу уряду.

Якщо за вихідну точку порівняльного аналізу повноважень глав держав з парламентарною поліархічною формою правління узяти конституційні повноваження Короля Іспанії, то за цим критерієм глави інших подібних держав мають бути розміщені на цій умовній класифікаційній шкалі з обох її боків. Серед найбільш "сильних" за владними повноваженнями, закріпленими у конституції, глав держав є Король Норвегії. Він за §12 Конституції наділений "верховною владою щодо всіх справ Держави". Йому ж формально "належить виконавча влада" (§3), а також достатньо широкі законодавчі повноваження. Зокрема, у випадках "особливої терміновості" в період між сесіями парламенту (Стортингу) він може приймати акти, що мають силу закону, які, однак, після поновлення роботи парламенту ним затверджуються. Крім цього Король наділений правом відкладального вета на закони, прийняті Стортингом. Для його подолання закон має бути знову прийнятий парламентом двох скликань. При цьому засідання, на яких парламент розглядатиме цей закон, повинні бути віддалені одне від одного щонайменше двома черговими сесіями. З парламентських поліархій зі спадковим главою держави Норвегія є чи не єдиною, де за главою держави визнано реальне право відкладального вето.

Стаття 33 Конституції Люксембургу закріплює положення про те, що Великий Герцог "один здійснює виконавчу владу", а СТ.42 Конституції Нідерландів, що "уряд складається з Короля і міністрів", СТ.36 Конституції Бельгії, §§21, 22 Конституції Данії, СТ.47 Конституції Нідерландів поряд з правом

існувати виконавчу владу надають главі держави або його спадкоємцю (у Бельгії спадкоємець престолу є за власним правом членом верхньої палати парламенту з моменту пізноліття. - *С.Б.)* право участі у здійсненні законодавчої влади. Князь Ліхтенштейну навіть наділений правом законодавчої ініціативи, що зовсім не звично для такого підвиду форми державного правління.

Конституційне формулювання повноважень перелічених лав держав, пов'язаних зі "здійсненням виконавчої і законодавчої влади", як справедливо стверджує В.Шаповал, є формальною даниною історико-правовій традиції, конституційною фікцією, яка є досить характерною для змісту так званих старих (тобто прийнятих у XVIII-XIX ст.ст.) основних законів європейських держав з відповідною формою правління[1]. Це свідчить про "слабкий" правовий статус глав цих держав, але світова конституційно-правова практика знає приклади ще більш слабких юридичних повноважень глав держав з парламентарно-поліархічною формою правління.

До таких "слабких" глав держав можна було б віднести реально Королеву Великобританії. Але ж це важко довести, оскільки її правовий статус закріплений переважно "неписаними" конвенційними (звичаєвими) нормами, котрі "приспали" колишні монархічні прерогативи англійського монарха. Оскільки теоретично "пробудження сплячих прерогатив" британського глави держави є більш ймовірним, ніж "підсилення" повноважень глави держави, закріплених в писаних законодавчих нормах, то хрестоматійними прикладами "слабкого" глави держави у сучасному державознавстві є конституційно відрегульований правовий статус глав шведської і японської держав.

Статус Короля Швеції визначений актами "Форма правління" та "Про парламент", прийнятими Рікстагом (пар-

[1] Див.: *Шаповол В.М.* Державний лад країн світу.—С136.

ламентом) у лютому 1974 р., а також "Актом про престолонаслідування" 1810 р. зі змінами і доповненнями, котрі (разом з "Актом про свободу друку" 1974 р. - *С.Б.)* складають чинну, так звану некодифіковану, Конституцію цієї держави[1]. Повноваження Короля у владній сфері, по суті, зведені нанівець. Зокрема, Король повністю усунутий від участі у формуванні уряду. В главі п'ятій (§1) "Форми правління" лише записано, що "глава держави має бути поінформований Прем'єр-міністром про державні справи". Він не наділений навіть номінальним правом вето на закони, прийняті Рікстагом. До цього слід додати, що промульгацію законів здійснює не монарх, а глава уряду: закони набувають сили після підписання Прем'єр-міністром .

Чинна Конституція Японії (1947 р.)[2], визначає главою держави Імператора, котрий є "символом японської держави і єдності японського народу" (ст.1). Відповідно до ст. 7 Конституції "Імператор за порадою і зі схвалення Кабінету здійснює від імені народу наступні дії, що відносяться до справ держави: промульгацію поправок до Конституції, законів, урядових указів і договорів; скликання Парламенту; розпуск Палати представників; оголошення загальних парламентських виборів; підтвердження призначень і відставок державних міністрів та інших посадових осіб відповідно до закону, а також повноважень і вірчих грамот послів і посланців; підтвердження загальних і часткових амністій, пом'якшень і відстрочок покарань і відновлення у правах; дарування нагород; підтвердження ратифікаційних грамот та інших дипломатичних документів відповідно до закону; прийом іноземних

Тут і далі посилання даються на Конституцію Швеції. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.3. / Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова.—М.: НОРМА, 2001.-С.583-702.

Тут і далі посилання даються на Конституцію Японії від 3 травня 1947 р. Див.: Конституции зарубежных государств.—М.:БЕК,1996.—С.291-314.

послів і посланців; здійснення церемоніалу". Однак цей, здавалося б достатньо широкий перелік повноважень, може бути реалізований тільки під "наглядом уряду", який, контрасигнуючи відповідні рішення, бере на себе значну частину повноважень глави держави і несе за це відповідальність. З огляду на зазначене, доволі показовим є припис, за яким Імператор не може "здійснювати владу над урядом" (ст.4).

В основі усунення глав держав з парламентарно-поліархічною формою правління від безпосередньої реалізації своїх повноважень, від відповідальності ніби-то стоїть феодальний принцип, за яким "монарх не може бути неправий, і його дії не можуть бути неправомірними". Фактично же значна частина його повноважень легітимно "узурпована" парламентом і особливо урядом. За сучасним "монархом" залишені ті його повноваження та права, які суттєво на державну владу не впливають, а лише створюють певний монархічний антураж. Серед них наявність у спадкового глави держави спеціальних особистих прав, пільг і привілеїв, зокрема права на певні символічні атрибути влади (корона, мантія, скіпетр і держава) та титул. Найбільш поширеним серед групи цих держав є титул "король". Поряд з ним використовується імператор, великий герцог, князь, до яких зазвичай додають різні почесні іменування, назви територіальних володінь та вказівки на династичні зв'язки.

Особа "монарха", як правило, конституціями, визнається недоторканою. Це означає, що він не може бути звинувачений у порушенні норм права і є непідсудним, а посягання на його особу відносять до тяжких злочинів.

Одним з особистих прав сучасного "монарха" є право на державне утримання за рахунок так званого цивільного листа - особливої статті у державному бюджеті, де визначені кошти на його утримання, а також його найближчих родичів та двору. Знаменним слід визнати зміст такого положення, який знайшов відображення в двох статтях Конституції Японії. Зокрема у ст. 88 записано: "усе майно імператорської родини є

власністю держави. Усі витрати імператорської родини повинні затверджуватися Парламентом як частина бюджету", а в СТ.8 - "ніяке майно не може бути передане імператорській родині чи отримане нею, і ніякі дарунки не можуть бути прийняті нею інакше як відповідно до резолюції Парламенту". На основі цих статей Конституції, прийнятої в 1946 році, здійснювався процес "підриву" політичної та економічної позиції японської монархії. Згідно з "Законом про господарство імператорського двору" 1947 р. майно імператорської сім'ї було передане державі, імператорська земельна власність та капітали у вигляді акцій компаній націоналізовані. Прибутки імператорської сім'ї обмежувалися бюджетними асигнуваннями, котрі затверджувалися парламентом. Було ліквідоване старе Міністерство імператорського двору. Замість нього створено Управління імператорського двору, що діяло при канцелярії Прем'єр-міністра і займалося вирішенням питань, пов'язаних з повсякденним веденням справ імператора й імператорського дому, організацією імператорського церемоніалу, утриманням та охороною імператорської власності. Начальник цього управління призначався Прем'єр-міністром за схваленням Імператора. Тобто влада колишнього монарха суттєво обмежувалась не тільки юридично, але й економічно[1].

Хоча інші глави, особливо європейських держав, у матеріальному становищі не такі "безправні" (щорічна сума коштів за цивільним листом доволі солідна, наприклад, Єлизавета II отримує біля 12 млн. фунтів стерлінгів.— *СБ.),* все ж юридична норма про надання монархові "зарплатні" у певних межах, зводить нанівець монархічну суть цієї посади. Глава держави, який є дійсно монархом, дозволу на використання тієї чи іншої суми з "державної" скарбниці, зазвичай, ні у кого не просить. Це ще один аргумент на користь нашої позиції, що

[1] Див.: *Бостан Л.М., Бостан С.К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник.—К.: Центр навчальної літератури, 2004.— С.598-599.

глави цих держав і політично і економічно не є монархами, а лише "найнятими" (справді на тривалий термін) на державну службу особами.

Дещо специфічним у групі парламентарно-поліархічних держав зі спадковим главою держави є правовий статус глав держав колишніх домініонів Великобританії, а нині членів Співдружності. Особливістю форми правління цих держав є те, що номінальним главою держави визначений "монарх" Великобританії, а формально, призначений ним за поданням "місцевого" уряду представник, який має титул генерал-губернатора. При цьому взаємовідносини між генерал-губернатором, урядом і парламентом, а також організація парламенту та уряду в багатьох деталях змодельовані з британського досвіду. Серед них : Австралія, Канада, Нова Зеландія та низка країн басейну Карибського моря та Океанії (Багами, Барбадос, Нова Гвінея-Папуа, Ямайка тощо).

Аналізуючи інші зв'язки у системі елементів форми правління парламентських держав зі спадковим главою держави, доходимо до висновку, що у цілому вони відповідають притаманній для цих форм правління загальній схемі. Але водночас в деяких державах є і певні відхилення від неї, деякі конкретні прояви, що відображають специфіку державно-правового розвитку цих країн.

В першу чергу звернемо увагу на наявність в окремих країнах такої інституції як Державна рада. В Норвегії існування Державної ради є, по суті, конституційною формою існування самого уряду: до її складу входять окрім самого Короля, Прем'єр-міністра, не менше семи інших членів. Останніх призначає глава держави, однак у своєму виборі він пов'язаний тим, яка політична партія або коаліція партій має більшість місць у парламенті. Рішення Державної Ради за відсутністю Короля, підписуються Королем і виконуються від імені Державної Ради. Хоча останнє є певною формою організації виконавчої влади, здійснення її зосереджено на Прем'єр-міністрові

та інших членах уряду, оскільки вони контрасигнують усі акти Короля[1].

У Люксембурзі Державна рада відіграє суттєву роль у законодавчому процесі. До її складу входить 21 особа, призначувана довічно главою держави. До її компетенції входить здійснення юридичної експертизи законопроектів, запропонованих від імені Великого Герцога. Водночас Державна рада може активно впливати на остаточні результати законодавчого процесу. Згідно зі ст. 59 Конституції, "усі законопроекти мають бути повторно проголосовані, якщо Палата у відкритому засіданні за згодою з Державною радою не вирішить інакше"[2]. Між двома відповідними голосуваннями має пройти не менше трьох місяців. У даному випадку Державна рада виконує роль своєрідної другої палати парламенту.

До найбільш важливих функцій Державної ради в Нідерландах віднесено консультування (попередній розгляд) з питань прийняття конкретних законів та актів глави держави, ратифікацію міжнародних договорів, а також розгляд адміністративних спорів. Головою Державної ради є сам Король, хоча зазвичай її роботу координує заступник голови, котрий призначається з членів Ради. Усіх членів Державної ради призначає безстроково Король. Членами Ради, як правило, є відставні державні діячі, політики тощо[3].

Певні особливості має процедура формування уряду в Іспанії, котра передбачає так звану презумпцію довіри. Кандидатура глави уряду пропонується Королем нижній палаті парламенту, і палата, заслухавши його політичну програму, має висловити довіру кандидату на посаду Голови Ради Міністрів.

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Норвегії від 17 травня 1814 р зі наступними змінами. Див.: Конституции государств Европы: В 3 Т.-Т.2.-С.658-672.

[2] Тут і далі посилання даються на Конституцію Великого герцогства Люксембург від 17 жовтня 1868 р. з наступними змінами // Конституции государств Европы: В 3 Т.-Т.2.-С.402-418.

Див.: *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу.—К.,1999.—С.164.

Відповідне рішення приймається абсолютною більшістю голосів. Після цього Король здійснює формальне призначення глави уряду, а за поданням останнього - інших його членів. Повноваження уряду конституційно не деталізуються, однак слід акцентувати увагу на передбаченому Основним законом інституті делегованого законодавства. Парламент у певних випадках може делегувати уряду свої законодавчі повноваження уряду, який "у надзвичайних і термінових випадках" має право видавати декрети-закони, котрі у наступному все ж мають бути затверджені парламентом.

Серед інших особливостей можна відзначити наявність у Князя Ліхтенштейну права законодавчої ініціативи, з одного боку, а з іншого - у народу, коли законопроекти можуть бути внесені до Ландтагу від імені тисячі виборців. Своєрідністю відрізняється в цій державі структура і діяльність уряду. За Конституцією Ліхтенштейну, "управління усіма справами держави, за винятком шкільної справи, має здійснюватися Урядом, що є відповідальним перед Князем і перед Ландтагом" (ст.78). Питаннями шкільної освіти опікується окремий державний орган - Державна шкільна рада, яку очолює глава уряду.

У Конституції Люксембургу передбачено спеціальну процедуру притягнення членів уряду до кримінальної відповідальності за вчинені злочини, яка може бути ініційована парламентом. За клопотанням останнього тільки глава держави може помилувати засудженого у такий спосіб члена уряду. У Нідерландах встановлений принцип несумісності депутатського мандата і посади члена уряду, а члени уряду в Норвегії хоча і мають право брати участь у засіданнях парламенту, зокрема у парламентських дебатах, але голосувати не можуть.

Таким чином, схарактеризований вище підвид форми державного правління у цілому відповідає загальним ознакам парламентарної форми правління. Стосовно віднесення її до поліархії можуть виникнути деякі сумніви, пов'язані з правовим статусом глави держави, джерелом його влади. Щодо йо-

го правового статусу, то ми показали, що він не є монархом у повному розумінні цього слова, а лише спадковим главою держави - одним з вищих державних (найбільш слабких) тієї полісистеми влади, котра утворює форму державного правління. Так що у такому сенсі цей її підвид є поліархічним, точніше триархічним. Окрім нього джерелом провідного органу в цій системі - парламенту (прямо) і сформованого ним уряду (опосередковано) є громадяни-виборці. Оскільки останніх за своєю чисельністю теж багато (полі), то за джерелом влади система органів форми правління без усяких питань вже на 2/3 є поліархічною.

Єдине питання, що постає, пов'язане з джерелом влади інституту глави держави. Зрозуміло, що колишня аргументація, а саме, визнання "божественності" влади у сучасних умовах є незадовільною. Аналіз конституцій "монархічних" держав останніх часів свідчить, що у цьому питанні "монархічність" значно звужена і залежить від вищого представницького органу державної влади. Показовою у цьому плані є прийнята 17 лютого 1994 р. Конституція Бельгії. Стаття 33 закріплює положення (воно характерно для всіх сучасних "монархічних" держав), що "вся влада похідна від народу" і здійснюється вона "так, як це встановлює Конституція"'. Стаття 105 Конституції визначає: "Король не має іншої влади окрім тієї, що надана йому Конституцією і спеціальними законами, прийнятими на підставі Конституції". Тобто так звана "монархічна" влада теж похідна від народу і, що у сучасних умовах є закономірним явищем, за своїм джерелом теж є поліархічною. З огляду на наведене вище ніяких сумнівів щодо поліархічного його характеру не викликає інший підвид парламентарної форми державного правління - з обраним главою держави, влада якого походить від народу.

Тут і далі посилання даються на: Конституцію Бельгії від 17 лютого 1994 р. (консолідований текст). Див.: Конституции государств Европы: В 3Т.-Т.1.-С.341-380.

4.2.3. Парламентарні поліархії з обраним главою держави

Зазначений підвид парламентарної форми правління за традиційною класифікацією позначається як парламентарна республіка. Якщо цю назву узяти не у контексті форми державного правління, то з цим можна погодитись, оскільки абсолютна більшість держав, котрі спеціалістами відносяться до них, за своєю соціальною сутністю є "публічною справою народу", тобто республіками. За формою правління вони є поліархічними, на що вказує, як зазначалося, джерело верховної влади - народ (громадяни-виборці), котрі безпосередньо або ж опосередковано формують ті вищі органи влади, результатом спільних дій яких є правління у державі. З урахуванням того, що у системі зазначених вище органів центральне місце займає законодавчий орган, узагальнююча назва цього підвиду поліархії як парламентарної, теж сумнівів не викликає.

Проведений нами аналіз конституційних моделей парламентських поліархій з обраним главою держави показує, що вони відрізняються більшою різноманітністю, ніж розглянутий нами у попередньому параграфі підвид поліархії. Певною формальною ознакою для внутрішньої класифікації може слугувати тип глави держави: одноособовий чи колективний.

Самою великою, котра традиційно державознавцями визначається як "парламентарна республіка", є група держав з одноособовим главою, як правило, президентом, котрий так чи інакше обирається за участю парламенту. Така парламентарна поліархія конституйована в Албанії, Греції, Естонії, Ізраїлі, Індії, Італії, Латвії, Молдові[1], Німеччині, Туреччині, Угорщині, Чехії та інших державах.

[1] У результаті здійснених у 2000 р. конституційних змін Молдова, перша на терені СНД, зі змішаної поліархії перетворилася на парламентську поліархію з обраним главою держави.

Аналіз конституційного законодавства зазначених країн свідчить, що форми їх державного правління відповідають загальним ознакам парламентарної форми правління, але у той же час вони мають певні особливості.

Розглянемо питання відносно формування інституту президента. Конституційне законодавство цих країн передбачає у цілому характерні для парламентських республік процедури обрання президента: він обирається або парламентським корпусом, або спеціально створеною колегією. Перший шлях конституційно закріплений в Албанії, Греції, Ізраїлі, Молдові, Латвії, Пакистані, Туреччині, Чехії та Угорщині. Обрання парламентами президентів з правом зайняття цієї посади не більше двох термінів характерно для всіх перелічених вище країн, за винятком Туреччини. Відмінність полягає, по-перше, у тому, що за винятком Албанії, Греції, Індії та Угорщини, одна й та ж особа може бути обраною на посаду президента не більше як на два терміни підряд; по-друге, конституційні терміни їх повноважень різні: у Туреччині - 7 років (без права переобрання), Албанії, Греції, Ізраїлі, Пакистані та Чехії - 5 років, Молдові та Угорщині - 4, у Латвії - найменший у сучасній конституційно-правовій практиці - 3 роки; по-третє, в деяких державах ускладнений порядок обрання. Прикладом останнього є визначений Конституцією 1998 р. порядок обрання Президента Албанії. Глава цієї держави обирається кваліфікованою більшістю у три п'ятих від складу Зборів (однопалатного парламенту). Дозволяється не більше п'яти турів голосувань щодо відповідних кандидатур і якщо у такий спосіб Президент не буде обраний, Збори саморозпускаються і проводяться парламентські вибори. Новоутворений парламент обирає Президента вже абсолютною більшістю голосів його членів '.

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.1.—С.171-218.

Другий шлях формування президентури конституційно закріплений в Естонії, Індії, Італії, ФРН. Процедуру обрання Президента Естонії можна схарактеризувати як змішану, оскільки СТ.79 Конституції передбачає у разі неможливості обрання Президента Республіки парламентом (Державними Зборами) використання для цього колегії виборців, до складу якої входять члени парламенту і представники рад місцевих самоврядувань (муніципалітетів)[1]. Схожою з останньою стадією естонської виборчої процедури є порядок обрання Президента Італії, котрий згідно ст.83 Конституції може отримати цей мандат від депутатів обох палат парламенту та делегатів від обласних рад на їх спільному засіданні[2], а також Президента Індії, котрий обирається колегією вибірників, до складу якої входять обрані члени обох палат федерального парламенту і обрані члени законодавчих зборів штатів. У Німеччині президент обирається спеціальною колегією - Федеральними Зборами, які складаються з усіх членів Бундестагу і такої ж кількості інших членів, котрі обираються ландтагами земель на засадах пропорційного представництва від різних парламентських фракцій (ст.54 Основного Закону ФРН) [3]. Строк перебування на посаді італійського президента один з найбільш тривалих - 7 років (без особливих обмежень - *СБ.),* а естонського, індійського і німецького - 5 років і тільки на два терміни.

Обрані у такий спосіб глави держав наділяються конституціями певним переліком повноважень, який є звичайним для парламентарної поліархії. Типовими можна вважати конституційні повноваження Президента Угорщини, який репре-

Тут і далі посилання даються на Конституцію Естонії від 28 липня 1992 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.3.—С.7О3-744.

Тут і далі посилання даються на Конституцію Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р. з наступними змінами. Див.: Див.: Конституции государств Европы: В 3 Т.-Т.2.-С.104-132.

[3] Тут і далі посилання даються на Основний Закон ФРН від 23 травня 1949 р.. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.1.—С.565-636.

зентує державу; укладає договори самостійно або за згодою парламенту; акредитує і приймає послів; може ініціювати перед парламентом - Державними зборами - питання щодо проведення референдуму або повернути прийнятий закон на повторний парламентський розгляд, звертатись до Державних зборів та їх комітетів; розпустити парламент у разі тривалої конфліктної ситуації як такої, що виникла між ним й урядом, або у разі їх нездатності здійснити процедуру заміщення посади глави уряду, є головнокомандувачем збройних сил (ст.ст.ЗО, ЗО/А Конституції)[1].

Перелічені повноваження типові і для Президентів Ізраїлю, Індії, Італії, Латвії, Німеччини, Пакистану та Естонії, хоча є деякі специфічні риси. Наприклад, Президент ФРН навіть формально не визнаний головнокомандувачем збройних сил. Такий підхід пояснюється реакцією авторів Основного Закону ФРН на характер попереднього етапу державно-правового розвитку країни[2]. Президент Латвії, згідно ст.72 Конституції, має право, а якщо цього вимагає третина членів Сейму, то і зобов'язаний, відкласти опублікування закону на два місяці. "Затриманий" таким чином закон, якщо цього вимагатиме не менше ніж одна десята частина виборців, має бути винесений на референдум (народне голосування), тобто пройти процедуру, яка у теорії конституційного права називається народне вето[3].

За статтею 53 Конституції Індії (1950 р. з наступними змінами) "виконавча влада належить Президенту", однак цей припис є значною мірою фіктивним. Президент здійснює повноваження за порадою Ради Міністрів. Зокрема, у такий спосіб

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Угорської Республіки від 18 серпня 1949 р. у редакції 1989 р. Див.: Конституции государств Европы: В ЗТ.-Т.1.-С.538-564.

[2] Див.: *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу.—С.246.

[3] Тут і далі посилання даються на Конституцію Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 р. з наступними змінами. Див.: Конституции государств Европы: В 3 Т.-Т.2.-С.308-316.

вш може накласти вето на закон, прийнятий парламентом, роз-
і йти Народну Палату, видавати укази, що мають силу зако-
ja умов, коли "негайне прийняття закону з даного питання
іаментом не є можливим" (ст.123 Конституції). Видавати кази, що мають силу закону, має право і Президент Пакистану. Він є "символом єдності держави" (ст.41 Конституції), призначає губернаторів провінцій і здійснює інші важливі призначення, може ввести надзвичайний стан тощо. Проте його не наділено правом вето, не визначено головнокомандувачем збройних сил. У здійсненні усіх своїх повноважень має діяти за порадою Прем'єр-міністра, і такі поради є для нього обов'язковими'.

Президенти інших держав - Албанії, Греції, Молдови, Туреччини та Чехії - наділені більш широкими повноваженнями, які не є типовими для класичних парламентських форм правління. Це, на нашу думку, пояснюється наявністю у "внутрішніх" формах цих держав "залишків" колишніх тоталітарних режимів.

Прийнята після повалення режиму "чорних полковників" Конституція Греції 1975 р. закріпила за Президентом широкий обсяг повноважень. Але у 1986 р., було прийнято кілька поправок, згідно з якими Президент втратив право на зміщення глави уряду, розпуск парламенту на свій розсуд - він це може робити лише за умови висловлення парламентом недовіри двом підряд складам уряду, здійснювати більшість своїх повноважень без контрасигнування з боку членів уряду. Разом з тим деякі з них він здійснює на власний розсуд, зокрема, може призначати главу уряду, має право "за виключних обставин" скликати засідання уряду і головувати на них, може повертати прийняті закони для повторного розгляду у парламенті (парламент повинен повторно прийняти закон абсолютною більшістю) та деякі інші[2].

Див.: *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу.—С. 174. Тут і далі посилання даються на Конституцію Греції від 11 червня 1975 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.1.—С.646-696.

Широкими владними повноваженнями наділений Конституцією 1982 р., що була прийнята не без "допомоги" військових, Президент Туреччини. Згідно зі ст.104 Конституції, він "забезпечує застосування норм Основного Закону, а також регулює і узгоджує діяльність органів державної влади". Серед конкретних повноважень Президента треба виділити його право скликати парламент у будь-який момент, відправляти прийнятий парламентом закон на повторний розгляд, скликати засідання уряду і головувати на них, ратифікувати міжнародні договори, виносити на референдум поправки до Конституції тощо. Президент очолює Раду національної безпеки. Ця рада, до складу якої входять найавторитетніші за посадою члени уряду і керівництво збройних сил, надає рекомендації, які уряд повинен розглянути у пріоритетному порядку[1].

Достатньо широкими є і повноваження Президента Чехії: на власний розсуд він призначає і звільняє Прем'єр-міністра та інших членів уряду, звільняє Уряд і приймає його відставку, у визначених Конституцією випадках розпускає нижню палату - Палату Представників, призначає суддів Конституційного Суду, призначає з числа суддів голову та заступників голови Верховного Суду та здійснює деякі інші повноваження. Лише частина його актів потребує контрасигнування з боку Прем'єр-міністра або уповноваженого ним члена уряду (ст.ст. 62-64 Конституції)[2].

Майже аналогічними є повноваження Президента Молдови, котрий виконує представницькі функції, репрезентуючи державу за кордоном, укладаючи договори, які мають бути ратифіковані парламентом, за пропозицією Уряду акредитує і

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Турецької Республіки від 7 листопада 1982 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.3.—С.222-286.

Тут і далі посилання даються на Конституцію Чеської Республіки від 16 грудня 1992 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.2.—С.500-530.

■ідкликає послів; приймає участь у формуванні уряду, є головнокомандувачем збройних сил, має право ввести військовий стан у випадках агресії тощо. Його право дострокового розпуску парламенту обмежено наступними випадками: якщо неможливо формування уряду або протягом трьох місяців блоїсується прийняття законів; якщо протягом 45 днів парламент не висловив Уряду вотум довіри (інвеституру, яка передбачена Конституцією. - *СБ.),* відхиливши його пропозицію не менше двох разів. Позиції Президента підсилюються також тим, що укази, за допомогою яких він здійснює свої повноваження, контрасигнуються Прем'єр-міністром тільки у межах, передбачених Конституцією[1]. Міцність же Президента Албанії пояснюється тим, що Конституцією не передбачено взагалі контрасигнування актів глави держави Прем'єр-міністром або іншими членами уряду.

Таким чином, наведене вище показує, що за своїми владними повноваженнями президентів парламентських поліархій можна розподілити на дві категорії - "слабкі", котрі володіють владою номінально, як це передбачається "законами" парламентарної форми правління і "сильні", котрі виходять за встановленні канони.

У порядку формування уряду, переліку повноважень та форм відповідальності його перед парламентом розглядається загальна для парламентських держав схема, але з наявністю деяких особливостей. Найбільш чітко регламентованою та відповідно громіздкою є процедура формування уряду у постсоціалістичних парламентських державах.

В Албанії кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра пропонує Президент з числа лідерів політичної партії або коаліції партій, яким належить більшість місць у парламенті. Якщо відповідна кандидатура не буде затверджена, Збори самостійно здійснюють одну або дві спроби обрати главу у виз-

Див. :Правовые системы стран мира.—С.435-436.

начені терміни і на основі абсолютної більшості голосів уряду. Обраний у такий спосіб Прем'єр-міністр формально призначається на посаду главою держави. Призначений Прем'єр-міністр протягом десяти днів має одержати інвеституру: у відповідний термін він подає до парламенту урядову програму і пропонує склад уряду. Проте ця процедура не потребує відповідного голосування у Зборах. Членів уряду призначає на посади і звільняє з посад Президент виключно за пропозицією Прем'єр-міністра, а декрети про такі призначення або звільнення мають бути затверджені Зборами. Ключову роль в уряді відіграє саме Прем'єр-міністр, який за Конституцією "пропонує Раді Міністрів основні напрями загальної політики і є відповідальним за їх здійснення" (ст. 101).

Згідно з Конституцією Естонії, виконавча влада належить Урядові Республіки, до складу якого входять Прем'єр-міністр та міністри. Президент призначає кандидата у Прем'єр-міністри, якому доручає здійснити подальші відповідні дії. Кандидат у Прем'єр-міністри у певний строк після отримання доручення сформувати Уряд подає Державним Зборам доповідь про основи формування Уряду. Після цього парламент приймає рішення про надання кандидату у Прем'єр-міністри повноважень на формування Уряду. Кандидат у Прем'єр-міністри, який одержав від Державних Зборів повноваження на формування Уряду, у визначений термін подає його склад Президенту, який і здійснює відповідні призначення. Зміни у складі призначеного Уряду проводяться Президентом за поданням Прем'єр-міністра. Беручи обов'язки, члени Уряду складають присягу перед Державними Зборами.

Процедура формування Уряду в Молдові починається з того, що Президент висуває кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра. У визначений термін кандидат на посаду Прем'єр-міністра звертається до Парламенту з проханням висловити вотум довіри програмі діяльності і всьому складу Уряду, тобто отримати інвеституру. Програма діяльності і склад Уряду

.•'говорюються на засіданні Парламенту, після чого останній **має** висловити вотум довіри Уряду більшістю голосів депутатів[1].

Досить близькою до Молдови є процедура формування ду в Угорщині. Вона починається з обранням Державними Зборами (парламентом) Прем'єр-міністра за пропозицією Президента. Вибори Прем'єр-міністра відбуваються разом з прийняттям урядової програми. Інвеституру у вигляді вотуму довіри має отримати Кабінет Міністрів Латвії, котрий визнали Конституцією як орган виконавчої влади. Латвійський уряд складається з Міністра-президента (глави уряду) і призначених ним міністрів. Він формується особою, визначеною цього Президентом, і призначається останнім, якщо Сейм надав йому відповідну інвеституру. Інвеституру обох палат парламенту має отримати уряд Італії - Рада Міністрів. Зі своєю програмою діяльності перед Великими Національними Зборами для її затвердження має постати також і Рада Міністрів Туреччини. Особливістю формування органу виконавчої влади у цій країні є те, що юридично Прем'єр-міністр та інші члени уряду, котрі обов'язково мають бути членами парламенту, можуть призначатися Президентом без врахування партійно-політичних сил у парламенті.

Прем'єр-міністра Пакистану, який обов'язково має бути мусульманином і членом нижньої палати парламенту, обирають Національні Збори на основі абсолютної більшості голосів. Прем'єр-міністр формує Уряд, призначаючи його членів виключно зі складу парламенту.

Типовим для парламентських країн є порядок формування уряду в Індії, де Прем'єр-міністра, і за його поданням інших міністрів, призначає Президент, вибір якого обумовлюється розстановкою партійно-політичних сил у нижній палаті парламенту. Донедавна майже за такою процедурою формувався і

[1] Тут і далі посилання даються на: Constituroia Republicei Moldova de la 29 julie al anuluil994.- Kisineu , 2004.

Уряд Ізраїлю. Але наявність багатопартійної системи, котра породжувала труднощі з формуванням уряду, обумовила необхідність внесення певних змін у систему утворення органу виконавчої влади. Нова процедура, котра була закріплена у прийнятому у 1992 р. Основному Законі і на практиці стала використовуватись з 1996 р., дістала унікальні, притаманні тільки Ізраїлю риси. її суть полягає у тому, що Прем'єр-міністра обирає безпосередньо виборчий корпус під час парламентських виборів. Спираючись на це, Прем'єр-міністр "відняв" у Президента, який обирається парламентом, частину повноважень. Зокрема, він наділений правом призначити до половини складу Уряду не з числа членів політичної партії, яку сам він репрезентує, розпускати Кнесет, однак реалізація ним цього права водночас означає відставку самого глави уряду. Ця спроба модернізувати форму правління Ізраїлю за рахунок такого "нововведення" дослідниками оцінюється досить критично. Дж.Сарторі, зокрема відзначає, що "прямі вибори прем'єр-міністра не є одним із видів *сурогату* або замінника для президентської форми правління. Якщо хто-небудь бажає ввести президентське правління, то доведеться перебудувати весь механізм. І навпаки, введення обраного всенародно прем'єр-міністра, якого не можна змістити, в парламентську систему рівнозначно тому, що в двигун вдарив камінь. Він не зруйнує двигун, але шкоди завдасть багато"'.

Оскільки за будь якої парламентарної форми найважливішу роль у ході формування урядів відіграють політичні партії, конституції усіх зазначених вище держав так чи інакше вказують на необхідність врахування саме співвідношення партійних сил (фракцій) у парламенті. Але у цих державах, котрі конституювалися як парламентарні поліархії тільки у XX ст., існують багатопартійні, у силу своєї молодості ще не належним чином організовані партійні системи, котрі не такі

СарторіДж. Порівняльна конституційна інженерія. - К., 2001. —СІП.

ефективні, як "старі" партії парламентських поліархій зі спадковим главою держави.

Відносно інституту відповідальності у системі зв'язків цього підвиду поліархічної форми державного правління присутній певний дуалізм, що не є характерним для парламентських поліархій зі спадковим главою держави. Він знаходить свій вираз у тому, що відповідальність перед парламентом несе не тільки уряд, але і президент.

Визначений конституціями порядок відповідальності уряду, результатом якого може бути його відставка, характерний для парламентських форм державного правління. Через прийняття резолюції осуду або постанови про недовіру парламент може спричинити відставку глави уряду, усього уряду або когось з його міністрів. В Ізраїлі політичну відповідальність перед Кнесетом несе весь Уряд, в Італії передбачена колективна та індивідуальна політична відповідальність перед обома палатами парламенту. Таку ж відповідальність несе Кабінет Міністрів Латвії перед Сеймом, причому якщо Сейм висловлює недовіру Міністру-президенту, то у відставку йде весь Кабінет Міністрів.

Конституцією Албанії визначено механізми парламентського контролю за діяльністю уряду та його окремими членами. Зокрема, встановлено, що Прем'єр-міністр та інші члени Ради Міністрів зобов'язані у тритижневий термін давати відповіді на інтерпеляції та депутатські запити. Уряд Угорщини відповідає за свою діяльність перед Державними Зборами. Він регулярно подає парламенту звіти про свою роботу. Державні Збори шляхом висловлення недовіри Прем'єр-міністру, яка розглядається і як недовіра до всього Уряду, може відправити їх у відставку.

Своєрідною рисою парламентської відповідальності уряду Індії є те, що окрім колективної відповідальності уряду перед Народною Палатою, передбачена індивідуальна відповідальність міністрів перед Президентом. Проте Прези-

дент може усунути з посади того чи іншого міністра лише за порадою Прем'єр-міністра.

Більш деталізованою є процедура притягнення до відповідальності глави держави. Причому тут розглядається певна закономірність, обумовлена особливостями політико-правового життя минулого деяких держав (Німеччини, Туреччини, Пакистану, постсоціалістичних країн), котрі мають негативний досвід авторитарно-особистої влади.

Президент Албанії може бути достроково усунений з посади у разі грубого порушення Конституції. Розгляд питання ініціюється членами парламенту, які складають четверту частину складу Зборів. Пропозиція про усунення Президента має бути підтримана двома третинами членів Зборів і остаточно набуває сили, якщо її приймає Конституційний Суд, який засвідчує наявність провини глави держави Майже аналогічною є така процедура в Угорщині, де однак відсутня стадія ініціації процесу усунення Президента з посади. В Туреччині і ініціювання парламентської процедури, і прийняття рішення потребує більш міцної підтримки парламентарів. Президент, в разі вчинення ним дій, що визначаються як державна зрада, може бути усунутий з посади тільки тоді, коли за подання, підтримане двома третинами членів Великих Національних Зборів, проголосують три чверті від загальної кількості членів парламенту.

В Німеччині обвинувачення Президенту в умисному порушенні Основного Закону або будь-якого федерального закону можуть пред'явити Бундестаг або Бундесрат. Пропозиція щодо обвинувачення має бути подана від імені не менше, ніж чверті голосів членів Бундесрату. Для прийняття відповідного рішення потрібна більшість у дві третини голосів членів Бундестагу або така ж більшість голосів членів Бундесрату. Після пред'явлення обвинувачення Федеральний Конституційний Суд може призупинити функції Президента до вирішення справи. Якщо Федеральний Конституційний Суд встановить, що Президент

винний в умисному порушенні Основного Закону або федерального закону, він може оголосити про усунення його з посади. Остаточним також є рішення Конституційного Суду Чехії про усунення Президента з посади за державну зраду в разі прийняття обвинувального акту Сенатом.

Повноваження Президента Естонії припиняються, зокрема, із набуттям сили обвинувального вироку суду щодо нього. Сам же глава держави може бути притягнутий до кримінальної відповідальності зі згоди більшості членів Державних Зборів. Президент Пакистану може бути усунутий з посади за рішенням більшості у дві третини голосів, прийнятим на спільному засіданні палат парламенту. Також не менше двох третин голосів депутатів Сейму потрібно для прийняття, ініційованого не менше ніж половиною членів парламенту рішення про усунення з посади Президента Латвії. Водночас Конституцією передбачений і інший шлях вирішення цієї проблеми: Президент має право внести пропозицію про розпуск Сейму на референдум і якщо вона народом відхилена, то Президент вважається усуненим з посади.

Таким чином, різновиду форми правління з обраним одноособовим главою держави притаманні риси, у цілому характерні для парламентарної поліархії. Своєрідними є лише ті, що пов'язані з формуванням президентури і її зв'язків з іншими вищими органами цієї системи влади. Однак цього не можна сказати відносно форми правління держав, які мають "колективного" главу держави і характеризуються як парламентарні. Мова йде насамперед про форму державного правління Швейцарії.

Форму державного правління Швейцарії, встановлену Конституцією 1999 р. ', слід визнати унікальною в ряду поліархічних форм державного правління, що пов'язано насамперед зі специфікою статусу органу "верховної розпоряд-

[1] Тут і далі посилання даються на Союзну конституцію Швейцарської Конфедерації від 18 квітня 1999 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 Т.-Т.3.-С.537-580.

чої і виконавчої влади Союзу," яким за статтею 174 Конституції є Союзна (Федеральна) Рада. До складу Союзної Ради входить сім членів, котрі обираються Союзними Зборами (двопалатним парламентом) на термін повноважень нижньої палати парламенту (Національної Ради) - 4 роки. Характерно, що від одного і того ж кантону (суб'єкта федерації) може бути призначений тільки один член Союзної Ради. її склад оновлюється повністю після закінчення терміну повноважень Національної Ради і всі вакансії, що відкриваються в її складі протягом наступних чотирьох років, заміщуються парламентом лише на той період, що залишився до кінця терміну повноважень Національної Ради.

У структурі Союзної Ради важко виділити інститут глави держави та інститут уряду. З формальної точки зори (насамперед за назвою) у державі є пости Президента та Віце-президента. Союзний Президент (Президент Конфедерації), який згідно зі СТ.176 Конституції обирається Союзними Зборами зі складу Союзної Ради терміном на один рік, головує у Союзній Раді. Особа, призначена на посаду Союзного Президента не може бути обрана повторно або обрана Віце-президентом (заступник Союзного Президента, котрий обирається парламентом на такий же термін. —*С.Б.)* наступного року.

Союзний Президент, однак, не є "класичним" главою держави: зміст його компетенції насамперед зумовлений членством у Союзній Раді і зводиться тільки до головування в ній. Традиційна же для глави держави компетенція віднесена до Союзної Ради, котра "приймає рішення як колегія" (ст.177). Союзна Рада представляє Швейцарію на міжнародній арені, підписує та ратифікує договори (ст.184); приймає заходи для збереження зовнішньої безпеки, незалежності та нейтралітету Швейцарії, приймає заходи для збереження внутрішньої безпеки, у термінових випадках може застосовувати війська (ст.185).

Згідно статті 178 Союзна Рада "керує союзною адміністрацією. Вона опікується про її доцільну організацію і про цілеспрямоване виконання завдань". Саме через союзну адміністрацію, котра складається з очолюваних членами Союзної Ради департаментів (іноземних справ, внутрішніх справ, фінансів : митниць тощо) здійснюється реалізація урядової влади.

За наведеними вище ознаками: наявністю союзної адміністрації, посад Президента і Віце-президента, зосередження повноважень глави держави та уряду в руках Союзної Ради, швейцарська держава нагадує президентську поліархію (республіку). Водночас, форма державного правління Швейцарії містить і деякі парламентарні елементи, що дало підстави окремим авторам визначити її як "змішану республіку" з вираженим дуалістичним державним режимом '. Але детальний аналіз конституційних норм, котрі юридично закріплюють цю систему вищих органів законодавчої і виконавчої влади Швейцарії, показує, що більш слушною є точка зору В.Шаповала, який вважає, що її форма державного правління "за багатьма" ознаками подібна до парламентарно-республіканської..."[2] На це вказує:

по-перше, те, що згідно СТ.148 Конституції, Союзні Збори "здійснюють верховну владу у Союзі";

по-друге, Союзна Рада, яка поєднує функцію глави держави і уряду, формується парламентським шляхом, в той час як однією з ключових ознак "змішаної республіки" є обрання президента позапарламентським шляхом, тобто безпосередньо громадянами;

по-третє, Союзна Рада несе відповідальність перед Союзними Зборами, але ця процедура не так чітко відрегульована Конституцією як в традиційних парламентських країнах.

У п.1. СТ.169 Конституції записано, що "Союзні Збори здійснюють вищий нагляд за Союзною Радою та союзною

'Див.: *Гєоргіца А3.* Конституційне право зарубіжних країн.—С.224.; *Маклаков В.В.* Основы государственного (конституционного) права Швейцарии // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть. Страны Европы. - Т 3. - М.,1997.— С.421.

[2]Див.: *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу,—1999.—С.267-268.

адміністрацією". Стаття 171 встановлює, що "Союзні збори можуть давати доручення Союзній Раді", а "подробиці, ... інструменти, за допомогою яких Союзні Збори можуть впливати на сферу компетенції Союзної Ради", регулюються законом. І нарешті, у n.b, СТ.187 закріплено, що Союзна рада "регулярно подає звіт Союзним Зборам про ведення нею справ, а також про становище Швейцарії". Тобто Союзна Рада підконтрольна парламенту, але останній не має формального права відправити її у відставку.

По-четверте, незважаючи на відсутність у конституції прямих норм, Союзна рада, що формується з врахуванням співвідношення партійних сил у парламенті, реалізує політичну лінію парламентської більшості. Така форма взаємовідносин Союзної Ради і парламенту підсилює значення останнього і його роль у державному механізмі. Відсутність же традиційних процедур політичної відповідальності уряду перед парламентом у цьому випадку не перешкоджає їх взаємодії. Питання такої взаємодії вирішуються в межах парламентської демократії ' шляхом узгодження позицій головних партійно-політичних сил і практичної реалізації їх в урядовій діяльності[2].

Таким чином, при всій своєрідності та унікальності державного ладу Швейцарії її форма правління за своїм змістом, на нашу думку, є особливим різновидом парламентарної поліархії, котра деякими зарубіжними [3], а слідом за ними і вітчизняним дослідниками[4] (які спиралися на досвід організації влади у Франції "періоду директорії" 1794-1799 р., а

На підставі цього деякі дослідники визначають Швейцарію "республікою безпосередньої демократії" Див.: *Арановскній К.В.* Государственное право зарубежных стран: Учебник для вузов.—М.: ФОРУМ-ИНФРА-МД998- С.156-158.

[2] Див.: *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу.—К.,1999.—С.269.

Швейцарію вважали "директоріальну республікою" політологи К.Доллінгер і К.Левенштейн.

[4] Див.: *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн.—К.,1997.—С.87-88.

також України часів "Директорії УНР".— *С.Б.)* названа "директоріальною республікою".

4.3. Президентська поліархія в зарубіжних країнах

4.3.1. Поняття президентської поліархії

Створений 1787 р. конституційний прототип - "вашингтонська" модель президентської форми державного правління у подальшому була запозичена багатьма країнами, але жодна з них, незважаючи на тривалий час, що пройшов, не змогла кардинальним чином змінити американську конституційну модель. Він досі є тим джерелом, що дає уявлення про сучасне поняття президентської поліархії.

Президентський вид форми державного правління, як і парламентський, безумовно теж є поліархічним, оскільки насамперед базується на деконцентрованій системі влади, обумовленій відповідним типом "розподілу влади". На відміну від зарубіжних дослідників, де "цей поділ влади нелегко сформулювати"[1], вітчизняні визначають його як "жорсткий"[2]. *Побудова механізму здійснення державної влади саме на його засадах* є однією з ключових ознак президентської форми державного правління.

Зміст американського, жорсткого "розподілу влад" на відміну від "м'якого", британо-французького, полягає в максимальному відокремленні органів законодавчої і виконавчої влади в плані їх організації і діяльності.

Правовий статус законодавчої влади, яка в США представлена двопалатним Конгресом, закріплений в статті І Конституції 1787 р. Цей факт свідчив про значення, яке її творці приділяли цьому вищому державному органу і певної їх поступки представникам демократичної течії серед делегатів.

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія—С. 82. [2] Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.—№2.— С.56.

Найважливішою прерогативою Конгресу було визначено законодавство. Ніяка інша влада, ніякий інший державний орган подібною владою не володіють, Це право носить у принципі універсальний характер, тобто закон може бути прийнятий з будь-якого питання. Але це має бути дійсно закон, а не просто акт, що підмінює управлінське рішення. Закон - це акт, який містить найбільш загальні правила (норми), які регулюють ту чи іншу сферу суспільних відносин. Якщо ж у формі закону намагаються вирішувати оперативні питання управління, підмінити видання загальної норми індивідуально визначеною, яка може бути застосована лише до даного конкретного випадку, то мова йде про вторгнення в сферу діяльності виконавчої влади. Зрозуміло, що в такому випадку має місце порушення принципу поділу влади, а значить і сам такого роду законодавчий акт набував антиконституційного, тобто протиправного характеру[1].

На відміну від законодавчих органів парламентських країн, парламенти в президентських псліархіях самі пропонують і приймають закони. Мандат члена парламенту несумісний з посадою члена уряду. За логікою жорсткого "розподілу влад", покладеного в основу Конституції США, формально виключається наявність у президента та інших носіїв виконавчої влади права законодавчої ініціативи у парламенті. Такий підхід є протилежним прийнятому за умов парламентського правління, коли ініціювати законопроекти уповноважені депутати і уряд як вищий орган виконавчої влади, і саме за урядовою ініціативою приймають переважну більшість законів. Більш того, в конституційній практиці США визнано, що президент, члени кабінету та інші посадові особи в системі виконавчої влади не мають навіть права доступу в палати парламенту (крім випадку, коли президент виступає з посланнями на спільному засіданні палат). Представни-

Див.: *Энтин Л.М.* Разделение властей опыт современных государств.— С.26.

ки виконавчої влади, як правило, можуть брати участь у роботі комітетів і комісій палат парламенту (але не в засіданні палат), вони готують найбільш важливі й суттєві законопроекти (володіючи для цього і необхідним апаратом, і інформаційною базою, і іншими можливостями), однак у класичному варіанті президентської поліархії виконавча влада юридично позбавлена права законодавчої ініціативи і має шукати різні шляхи для винесення законопроекту на розгляд палат. Урядовий законопроект може бути змінений і доповнений парламентаріями без згоди уряду.

В наступній, II статті, сильній законодавчій владі Конституція США (на вимогу делегатів федералістів. - *С.Б.)* "протиставила" сильну виконавчу владу. Структура останньої нагадувала структуру виконавчої влади часів "дуалістичної монархії" в Англії, коли глава держави (монарх) безпосередньо очолював відповідальний перед ним уряд і тому "вашингтонська" модель форми державного правління іноді і сьогодні спеціалістами визначається як "дуалістична республіка". Суттєва різниця полягала у тому, що замість монарха главою нової держави мав стати президент.

Крім того, саме в США президентство зародилося і набуло розвитку як інститут виконавчої влади, котрий на відміну від монархічних, спадкових інститутів того часу став формуватися виборчим шляхом. Відомо, що у подальшому обиратися стали деякі президенти - глави парламентських поліархій. Але якщо в останніх так чи інакше *президентура формується* з участю парламенту, у президентській поліархії - *тільки позапарламентським шляхом,* шляхом загальних виборів громадян. "Наявність прямих, або схожих на прямі, загальних виборів глави держави, - зазначає Дж. Сарторі, - є "першим визначальним критерієм для системи президентського правління..."[1]. У США з самого початку були запроваджені

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія.—С.79.

"схожі на прямі", двоступеневі вибори президента, які передбачали його обрання не безпосередньо народом, а виборцями. Хоча в цьому плані американська виборча система дещо відрізняється від класичних прямих виборів, це не порушує саму основу цього критерію, оскільки джерелом формування інституту президентства залишається народ.

Ще однією ознакою, котра відрізняє президентську поліархію від парламентарної є закріплення за президентом *прерогативи формування уряду:* саме президент на власний розсуд призначає і звільняє членів кабінету міністрів. Зазначена ознака доповнюється тим, що *сформований президентом уряд ним же і очолюється.* Відсутність посади прем'єр-міністра є зовнішньо відмінною рисою президентської поліархії, де глава держави є одноособовим носієм виконавчої влади. Стаття 2 Конституції містить припис, згідно якого "виконавча влада належить президенту Сполучених Штатів". Колегіальний уряд, але є кабінет як дорадча структура при президентові.

Одна з найважливіших ознак президентської поліархії знаходить свій прояв в набагато *ширших* порівняно з главою парламентарної держави *повноваженнях президента.* В США наділення Президента широкими повноваженнями відповідало ідеї "батьків-засновників", особливо федералістів, про те, що централізацію створює тільки урядова влада.

Ще однією ключовою ознакою президентської поліархії є те, що в законодавчо-виконавчих зв'язках *відсутні* такі, що характерні для парламентських форм: 1) *парламентської відповідальності уряду,* тобто парламент (або нижня палата) не може висловити недовіру уряду і тим самим змусити його піти у відставку; 2) *можливості виконавчої влади достроково розпускати парламент* (нижню палату) і призначити позачергові парламентські вибори. Відсутність у президента повноваження розпускати парламент ще ідеологами Конституції США розглядалось як таке, що могло б деформувати побудовану ними

зрівноважену систему між органами законодавчої і виконавчої влади та зумовити визнання домінуючої ролі виконавчої влади (президента). Вони стверджували, що ненадання президенту права дострокового припинення повноважень парламенту компенсується" відсутністю в останнього повноважень щодо визначення кадрового складу виконавчої влади, зокрема прав контролювати діяльність урядовців, які призначаються президентом, і приймати рішення про звільнення їх з посад '.

Закладений в Конституції США "жорсткий" тип поділу влади, котрий передбачав самостійність та незалежність кожної з зазначених гілок влади, на практиці міг би привести до неузгодженості, конфронтації, паралічу або узурпації влади. Оскільки така можливість "генетично" закладена в зазначеному типі поділу влад, творці Конституції постаралися виробити взаємозв'язки, котрі попередили би не тільки узурпаторські тенденції кожної з трьох гілок влади, а й забезпечили б стабільність і безперервність функціонування самої державної влади. У цьому плані усі гілки влади організовувалися за власним порядком, тобто мали своє особливе джерело. Єдиним джерелом законодавчої і виконавчої влади було визнано народ.

Усі вони мали різні терміни повноважень. Кожна зберігала певне право впливати на іншу. З одного боку Конституція надала Президенту право вето на прийняті Конгресом законопроекти, а з іншого - право Конгресу перебороти вето, а також висунути проти Президента обвинувачення в порядку імпічменту. Таким чином, порівняно з парламентськими формами правління серед законодавчо-виконавчих зв'язків президентської поліархії, покликаних забезпечити рівновагу системи, є вето та імпічмент.

Право вето президента на прийняті парламентом законопроекти - це "двосічна зброя", надмірне використання якої може не тільки призвести до політичної кризи, а й порушити

[1] Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.—№2.— С.56-57.

існуючий у державному механізмі баланс між його найважливішими ланками. Тому вето намагаються насамперед розглядати як засіб компромісного узгодження позицій між цими ланками, не як інструмент тиску, а впливу з боку виконавчої влади на законодавчий процес.

Передбачений Конституцією США імпічмент проводиться за класичною для двопалатних парламентів процедурою. Нижня палата Конгресу США виступає в ролі слідчого та обвинувача. Для цього вона створює комітет з розслідування, і на основі його доповіді приймає рішення про обвинувачення. Порушену у такий спосіб справу на закритому засіданні розглядає верхня палата, рішення приймається 2/3 її складу. Наслідком може бути усунення з посади і позбавлення права займати "почесну, відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів" будь-якої федеральної посадової особи[1], якщо її, згідно ст.2 (розділ четвертий) Конституції, буде викрито у "зраді, хабарництві або інших тяжких злочинах і провинах"[2]. На цьому, однак, юридичні наслідки скоєного не закінчуються. В подальшому проводять розслідування загального характеру, справу передають до звичайного суду і винний несе покарання[3]. Порядок імпічменту, що використовується у США, в цілому характерний для більшості інших президентських поліархій.

Встановлені між цими органами взаємозв'язки, як у минулому, так і сьогодні, мають на меті запобігти посилення одного з них за рахунок іншого і перешкодити одній з частин системи діяти в протилежних напрямках. Подібна збалансованість державної системи ускладнює нововведення, але в той

[1] Див.: *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн.— С.201.

[2] Див.: Конституція США від 17 вересня 1787 р.// *Чудаков* М.Ф.Конституционное (государственное право зарубежных стран.—Мн.: Харвест,1998.— С.606-697.

[3] Див.: *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн.—С.201.

же час перешкоджає можливості узурпації влади з боку будь якого з названих органів. У відомому рішенні United States v. Richard Nixon, винесеному в липні 1974 р., Верховний суд США пояснив: "Конституція не тільки роззосередила владу для кращого забезпечення свободи, але вона також припускає, щоб на практиці роззосереджена влада була об'єднана в ціле для ефективного управління. Конституція наказує, щоб гілки влади були водночас відділені одна від одної і взаємозалежні, були автономними і взаємодіючими одна з одною"[1].

Узагальнюючи наведене, можна виділити ознаки цієї нової для держави епохи громадянського суспільства структурно-інституціональної системи органів законодавчої і очолюваної президентом виконавчої влади, а саме:

1) *система вищих органів законодавчої і виконавчої влади, які утворюють форму правління президентської держави, побудована на засадах притаманного їй "жорсткого" типу розподілу влад і системи стримувань та противаг, які йому відповідають.* Це знаходить вираз у тому, що:

1.1.) система складається з двох організаційно відокремлених інститутів, котрі представляють виконавчу і законодавчу влади:

а) виконавча влада, яка уособлюється главою держави та керованим ним урядом, не має права:

- законодавчої ініціативи,
- розпуску парламенту
- сумісництва своєї посади з депутатським мандатом;

б) законодавча влада не бере участі у формуванні уряду;

в) відсутні інститути парламентської відповідальності уряду та контрасигнування актів глави держави.

1.2) стримування та противаги в законодавчо-виконавчих зв'язках забезпечуються:

а) правом президента накласти вето на прийняті парламентом закони;

[1] Цит за: Конституция США (вступительная статья) // Конституции зарубежных государств.—М.:БЕК, 1996.—С.7-8.

б) правом парламенту притягти президента до відповідальності, використовуючи процедуру імпічменту.

2) *провідну роль у здійсненні соціально-політичного керівництва державою відіграє урядова влада на чолі з президентом (виконавча влада), звідки і походить саме назва президентської.* Це знаходить свій вираз у значному впливі президента на уряд:

а) президент формує склад уряду;

б) уряд несе політичну відповідальність виключно перед президентом, який може відправити у відставку весь уряд або його окремих членів.

3) *Правовий статус глави держави, його фактичний вплив на уряд - основного "реалізатора" правління в державі - характеризується як "сильний".* Це забезпечується тим, що:

а) президентура утворюється позапарламентським шляхом і має таке ж джерело формування як і законодавчий орган. Президент обирається шляхом загальних виборів громадянами.

б) президент поєднує повноваження глави держави і глави уряду. Як глава держави він має суттєві повноваження в сфері зовнішньої і внутрішньої політики, а як глава уряду - здійснює поточне управління країною у межах прийнятих парламентом законів.

Таким є "набір" ознак та "підознак", що характеризують президентську форму поліархічного правління. Синтезуючи їх, можна сформулювати дефініцію ще одного виду поліархічної форми державного правління - **президентської поліархії,** яка *являє собою засновану на "жорсткому" типові розподілу влад дуалістичну систему вищих органів законодавчої і виконавчої влади, серед яких провідну роль у здійсненні правління в державі відіграє виконавча (урядово-президентська) влада, котру очолює обраний позапарламентським шляхом президент.*

У сучасному світі президентська форма державного правління розповсюджена широко. Після США її сприйняли майже всі латиноамериканські держави. їй же пізніше віддали

перевагу більшість африканських держав. В Азії цей перелік менше, з держав, котрі останніми конституювали таку форму правління - Узбекистан та Туркменистан (за формальною нормою конституції і Казахстан). А в Європі - найменший: форму державного правління близьку до американської, конституювали лише Азербайджан, Кіпр та Грузія. У цілому перелік сьогоднішніх так званих "президентських республік" чималий (біля 65) і аналіз їх юридичних (конституційних) моделей дає нам уявлення про загальні, які співпадають з класичним "вашингтонським" прототипом, риси, а також про обумовлені різними чинниками певні відхилення від нього. На особливості конституційних моделей сучасних президентських поліархій і звернемо увагу нижче.

4.3.2. Особливості конституційних моделей президентських форм правління сучасних держав

Із держав з президентською формою правління до "вашингтонської" моделі найближчими є Болівія, Нігерія, Еквадор та деякі інші. Від останньої їх форми правління відрізняються перш за все терміном повноважень президентів (і віце-президентів) та можливістю (або неможливістю) їх переобрання. Найбільш тривалим є термін повноважень у Президента і Віце-президента Болівії - 5 років (без права переобрання) і 4 роки (як в США) Президента Еквадору (без права переобрання) та Президента й Віце-президента Нігерії (не більше двох термінів підряд). Крім цього, в Нігерії уряд (адміністрація президента) носить назву Виконавча рада.

Структурно-інституціональні системи верховної влади зазначених вище держав, знаходячись у межах, визначеної "вашингтонським" класичним прототипом форми правління, складають певний його "серединний" тип. Порівняно з ним форми правління інших президентських держав мають деякі "відхилення", що знаходять свій прояв у тих чи інших особливостях.

Перш за все відзначимо особливості, обумовлені інституціональною специфікою виконавчої влади. Положення про належність виконавчої влади президента або про її здійснення президентом у тій чи іншій редакції наявні в конституціях усіх президентських держав. Іноді президент узагальнено названий главою уряду (Аргентина, Колумбія, Нікарагуа). В Грузії', Таджикистані[2], Туркменистані[3] і Узбекистані[4] він визначений як глава виконавчої влади, а в Таджикистані і Узбекистані - ще й як керівник (глава або голова) уряду. В ст.85 Конституції Болівії закріплено, що "виконавча влада здійснюється президентом спільно з державними міністрами". Подібні положення містять основні закони Бразилії, Венесуели, Коста-Ріки, Панами, Перу і Уругваю[1].

За класичною президентською поліархією в структурі виконавчої влади уряду як відносно самостійного органу не існує. Міністри складають кабінет (адміністрацію) президента, маючи лише дорадчий голос, і якщо навіть вони усі висловляться проти пропозиції президента, прийняття остаточного рішення залишається за ним. Але кілька десятиліть тому у формі президентської республіки стали відбуватися певні зміни[6], які і привели до формування однієї із зазначених

Тут і далі посилання даються на Конституцію Грузії від 24 серпня 1995 р.. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.1. —С.742-743.

Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Таджикистан від 6 листопада 1994 р. // Конституции государств-участников СНГ.— М.:НОРМА, 2001.-С.497-522.

Тут і далі посилання даються на Конституцію Туркменистану від 18 травня 1992 р. з наступними змінами, Див.: Конституции государств-участников СНГ.-М, 2001.-С.551-578.

Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Узбекистан від 8 грудня 1991 р. з наступними змінами . Див.: Конституции государств-участников СНГ.-М., 2001.-С.594-626.

Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.—№2.— С.57.

[6] Див.: *Чиркин В.Е.* Конституционное право: Россия и зарубежный опыт.-М: Зерцало, 1998.- С.273.

структурно-інституціональних особливостей. Суть її полягає у тому, що в структурі виконавчої влади поряд з президентурою стали утворюватися окремі державні органи, по суті, уряди, головним призначенням яких стало здійснення виконавчої влади на основі повноважень, встановлених конституцією або фактично делегованих президентом. їх назви відрізняються різноманітністю: "уряди" в Грузії та Таджикистані; "Кабінети міністрів" - в Аргентині, Домініканській республіці, Туркменистані, Узбекистані; "Ради міністрів" - в Алжирі, Венесуелі, Кіпрі', Уругваї, Перу, Сирії, Судані, Тунісі, "Рада кабінету - в Панамі, "Виконавча рада"— в Нігерії, "Виконавчий юань" - на Тайвані тощо.

З зазначених держав більш чіткими є юридичні конструкції виконавчих органів держав Середньої Азії, конституційні положення відносно яких формулювалися не без впливу "парламентарної " Європи. Стаття 73 глави 5 Конституції Таджикистану закріплює, що уряд, який "складається з Прем'єр-міністра, його першого заступника і заступників, міністрів, голів державних комітетів" забезпечує "керівництво ефективним функціонуванням економіки, соціальної і духовної сфери, виконання законів, рішень Маджлісі Олі (парламенту.—СБ.), указів, і розпоряджень Президента Таджикистану". Майже аналогічним є завдання, яке покладено Конституцією (глава XX, ст.98) на Кабінет Міністрів Узбекистану. Основний закон Туркменистану це питання регламентує більш детально, зокрема ст.78 глави 5 Конституції містить перелік восьми конкретних повноважень Кабінету Міністрів.

Ці урядові установи зазвичай очолюються самими президентами, але в деяких з зазначених президентських держав конституціями передбачені окремі керівні посади: в Аргентині - це глава кабінету, в Алжирі, Єгипті, на Тайвані, в Тунісі та

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Кіпру від 16 серпня 1960 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.2. —С.233-235.

Таджикистані - прем'єр-міністр, в Грузії - державний міністр, в Сирії - голова Ради міністрів. Але і в цих державах фактичним керівником над урядом і особливо над так званими "ключовими" міністрами є президент. Керівництво іншими міністрами з боку прем'єра теж має відносний характер, вони, як і сам прем'єр, підпорядковані президенту. Найважливіші рішення приймаються на засіданнях уряду тільки під головуванням президента і лише рішення оперативного характеру можуть прийматися урядом без його участі. Але і такі засідання прем'єр проводить, як правило, тільки за вказівкою президента. Виходячи з того, що такий глава уряду відіграє координуючу роль і виконує оперативні завдання, у спеціальній літературі він отримав назву "адміністративного прем'єра"'. Наявність посади "адміністративного прем'єра" та уряду при усіх їх зовнішніх парламентських ознаках не порушують "логіку" системи президентської поліархії, оскільки і уряд, і його глава несуть відповідальність тільки перед президентом.

Ще одна структурно-інституціональна особливість пов'язана з наявністю або відсутністю в системі виконавчої влади посади віце-президента. Стосовно цього слід відзначити, що загальне для більшості латиноамериканських країн правило, коли поряд з президентом обирається та діє один віце-президент, тобто як у США. Але в деяких державах, наприклад, в Коста-Ріка та Панамі разом з президентами обираються два віце-президенти, а в Єгипті президент може призначати один, два або більше віце-президентів. Призначення віце-президента як заступника президента, покликано допомогти йому в поточному управлінні державою і, особливо, забезпечувати в непередбачених випадках наступність президентської влади. В той же час можна припустити, що віце-президент, перетягаючи на себе частину повноважень президента, "розпорошує" владу останнього. Тому серед президентських

Див.: *Чиркин В.Е.* Конституционное право: Россия и зарубежный опыт.-М.: Зерцало, 1998.- С.273.

поліархій відсутність посади віце-президента є нерідким явищем. В Домініканській республіці, Перу, Чилі, Еквадорі, Алжирі, Грузії, Єгипті, Сирії, Сенегалі, Судані, Таджикистані, Тайвані, Тунісі, Туркменистані, Узбекистані, ці посади взагалі не передбачені конституційним законодавством.

Найсуттєвішими для держав, форми правління яких певним чином відрізняються від класичного прототипу, є особливості, пов'язані зі змістом повноважень, котрі надаються конституціями президентам. Аналіз цих повноважень та інших конституційних "важелів", які "підсилюють" або навпаки, "послаблюють" президентську владу, показує, що форми правління держав, котрі виходять за межі "серединного" типу (США, Болівія, Еквадор, Нігерія) характеризуються наявністю в їх системах елементів "посиленого президенціалізму" або ж "парламентаризму".

4.33. Президентські поліархії з елементами "посиленого парламентаризму"

За сукупністю своїх юридичних характеристик до держав з більш сильними елементами "президенціалізму" ніж в США, слід віднести, на нашу думку, Бразилію, Грузію, Домініканську республіку, Колумбію, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, Чилі тощо. Якщо форми правління цих держав "розставити" на умовній шкалі за принципом зростання рівня "президенціалізму", то порядок цей буде приблизно такий.

Порівняно з американським Президентом, влада Президента Грузії сильніша за рахунок права останнього на законодавчу ініціативу; в Домініканській республіці та Колумбії президенти наділені більш широкими повноваженнями у надзвичайних випадках, коли є загроза громадському спокою та національній безпеці, а також у кадровій сфері, де формування уряду здійснюється президентом на свій розсуд '. Окрім

[1] Правовые системы стран мира.—С.196, 330.

цього всі акти Президента Колумбії, за винятком призначення міністрів, для набуття законної сили мають бути скріплені підписами відповідних членів уряду. Тобто мова йде про використання характерної для парламентських країн процедури контрасигнування. Але тут вона є протилежною за своєю якістю, оскільки, враховуючи повну залежність кар'єри члена уряду від президентів, цей інститут тут (у президентських поліархіях) означає покладання політичної відповідальності за зміст відповідних рішень і актів та за їх реалізацію на членів урядів, котрі вчинили контрасигнування. Тобто в президентській поліархії наявність інституту контрасигнатури є засобом не послаблення, а посилення влади президента в системі елементів форми правління.

Такий же наслідок в умовах президентської поліархії, де відсутній інститут парламентської відповідальності виконавчої влади, має право президента розпускати парламент. Серед держав з такою "порушеною" рівновагою є насамперед Чилі, де Президент може реалізувати це право лише один раз протягом строку його повноважень (хоча чітких підстав розпуску парламенту конституцією не встановлено. - *С.Б.)*\ В інших державах: Алжирі, Єгипті, Перу, Сенегалі, Сирії право президентів на розпуск певною мірою збалансовано наявністю парламентських елементів системи стримувань. "Обґрунтованим рішенням" Президента Сирії може бути і розпущений парламент цієї країни, але з конкретного питання таке рішення може прийматися тільки один раз. Це може бути певною відповіддю Президента на винесення більшістю голосів членів парламенту вотуму недовіри Раді міністрів, коли прем'єр-міністр має надати Президенту пропозицію про відставку кабінету, а глава держави приймати відповідне остаточне рішення щодо відставки або розпуску[2].

[1] Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.—№2,— С.57.

[2] Див.: Правовые системы стран мира.—С.579.

В Сенегалі, наприклад, Президент може розпустити парямент (Національні збори), якщо він за передбаченими Конгтитуцією (1963 р. з наступними змінами) формами парламентського контролю (усні та письмові питання з дебатами та без них, слідчі комісії тощо) прийняв резолюцію осуду Уря-

Схожий порядок і в Тунісі, де Президент, поряд з іншими такими сильними повноваженнями, як право законодавчої

іативи, право прийняття по визначеному переліку питань та на конкретний термін делегованого законодавства - декретів, що мають силу закону, може розпустити парламент, якщо протягом одного законодавчого періоду він двічі 2/3 голосів парламентарів прийняв резолюцію недовіри відносно уряду[2].

Форми правління кількох держав характеризується більшим ступенем "чистоти" президентських елементів, котрі однак сильніше ніж в США. Серед них перш за все Мексика, територіальне сусідство якої з США сприяло максимальною мірою запозиченню нею "вашингтонської" моделі влади. Але форма правління "Сполучених штатів Мексики" (!) відрізняється дещо посиленими елементами президенціалізму: президент на власний розсуд призначає і усуває з посад державних секретарів (міністрів) та цілий ряд інших федеральних посадових осіб, має право вводити надзвичайний стан, припинити дію конституційних гарантій, реалізувати можливість федеральної інтервенції у внутрішні справи штатів, втручатись у законотворчий процес. Останнє знаходить свій вираз у праві Президента на законодавчу ініціативу, а також у випадках, прямо вказаних в Конституції або за уповноваженням Конгресу, видавати декрети, що мають силу закону. Владу Президента, як вже зазначалося, посилює також наявність інституту контрасигнування актів і рішень Президента, котре здійснюється членами Централізованої адміністрації

[1] Див.: Правовые системы стран мира,—С.569.

[2] Див.: Там само. - С.647-648.

(уряду), за що вони і несуть відповідальність. Передбачені Конституцією деякі парламентарні елементи: підзвітність членів уряду парламенту, коли при відкритті кожної сесії Конгресу члени Централізованої адміністрації подають звіт про стан справ у своїх відомствах, а кожна з палат Конгресу може викликати членів адміністрації з метою отримання інформації з питань, що обговорюються, особливих наслідків не має і на зміст президентської влади майже не впливає.

Ще сильніше елементи президенціалізму в Бразилії, де президентська поліархія була встановлена, по суті, рішенням народу в результаті проведеного 7 вересня 1993 р. плебісциту щодо форми державного правління. На питання, яку з них обрати: монархію чи республіку, якщо республіку, то президентську або парламентську, громадяни відповіли так: за республіку - 66%; за монархію - 10%; за парламентську республіку —25%, за президентську - 54% '. Таким чином, через 5 років після прийняття Конституції країни (1988 р.) форма державного правління Бразилії була остаточно визначена як президентська, але як така, що відрізняється від "вашингтонської" моделі більш широким обсягом повноважень президента.

Президенту Бразилії належить важливе право самостійно встановлювати стан оборони, стан облоги і так званий стан федерального втручання (інтервенції) у справи штатів. Для прийняття відповідних рішень йому необхідна формальна підтримка одного з двох визначених у Конституції консультативних органів - Ради Республіки або Ради національної оборони. До Ради Республіки входять віце-президент, голови палат федерального парламенту, лідери більшості і опозиції в обох палатах, міністр юстиції і шість бразильських громадян, котрі у рівній кількості призначаються Президентом і обираються палатами парламенту. До Ради національної оборони входять віце-президент, голови палат парламенту і ряд

Див.: *Якушев Л.В.* Конституционное право зарубежных стран.—М.: Приор,2000.-С239.

міністрів. Позиції Президента у законотворчому процесі илює надане йому конституцією право законодавчої ініціативи, право видавати у випадку термінової необхідності акти, що мають силу закону (з наступним представленням в Конгрес) ', а також можливість використовувати вибіркове вето на законопроекти, прийняті парламентом. Вибіркове вето на відміну від "загального" дає президенту більше можливостей для маневру в його взаємовідносинах з парламентом [2]. Водночас Конституція 1988 р. наділила Конгрес правом піддавати бразильського Президента, як це має місце і в США, суду імпічменту, у випадках скоєння ним злочинів або інших порушень конституції і законів, і у цьому немає нічого дивного. Примітним однак є те, що на відміну від США, де суд імпічменту за всю історію цієї країни жодного разу (з двох) не відправив у відставку президента, в Бразилії є практичний досвід: звинувачений в корупції Президент Ф.Коллор в 1992 р. усунений за це з посади глави держави [3].

І нарешті найсильнішими можна вважати становища президентів в трьох країнах Середньої Азії: Таджикистані, Туркменистані, Узбекистані. В усіх трьох конституціях цих держав міститься припис, що не є характерним для президентських поліархій інших регіонів, особливо американського. Мова йде про визнання президента гарантом Конституції і законів, прав і свобод людини і громадянина, національної незалежності, єдності і територіальної цілісності, охорони суверенітету, реалізації рішень з питань національно-державного устрою тощо. За Конституцією Президент Таджикистану є головнокомандувачем збройними силами, призначає і звільняє командувачів військами збройних сил, утворює Раду безпеки і керує нею, проголошує надзвичайний стан на всій території держави

Див.: Правовые системы стран мира,—С.95.
Див.: *Шаповал В.* Державний лад країн світу.—С.37.
Див.: *Якушев А.В.* Конституционное право зарубежных стран.—С.239.

або в окремих місцевостях з "негайним" внесенням указу про це на затвердження до парламенту і повідомленням до Організації Об'єднаних Націй, керує здійсненням зовнішньої політики. Він уповноважений утворювати та ліквідовувати міністерства і відомства; призначати і звільняти Прем'єр-міністра та інших членів уряду; скасовувати чи призупиняти дію "актів органів державного управління", якщо вони суперечать Конституції і законам; призначати і звільняти голів територіальної автономії, областей, столиці, міст та районів. Серед найважливіших повноважень Президента є і його право здійснювати подання до Маджлісі Олі щодо призначень і відкликань голів та інших суддів Конституційного Суду, Верховного Суду і Вищого економічного суду, а також за поданням міністра юстиції призначати і звільняти суддів інших судів. За згодою парламенту глава держави призначає та звільняє генерального прокурора і його заступників (ст.69, 70).

Але якщо призначення на найважливіші урядові посади та на посади голів автономних і місцевих органів влади Президент Таджикистану здійснює за згодою парламенту (Маджлісі Олі) та маджлісів народних депутатів відповідних адміністративно-територіальних одиниць, то Президент Узбекистану при формуванні апарату виконавчої влади такої згоди не потребує. Він на свій розсуд призначає та звільняє прем'єр-міністра та інших членів Кабінету Міністрів, забезпечуючи взаємодію "вищих органів влади та управління", керує ним. Крім цього Президент Узбекистану є головнокомандувачем збройних сил, призначає і звільняє вище командування, присвоює вищі військові звання. Серед його повноважень слід також назвати право вести переговори та підписувати міжнародні договори, забезпечувати додержання укладених державою договорів, а також призначати і звільняти дипломатичних та інших представників Узбекистану в іноземних країнах .

Окрім таких же повноважень, характерних і для Президента Туркменистану, останній має право одноосібно призна-

чати на 5-річний термін з можливістю перепризначення суддів, керувати формуванням проекту державного бюджету і вносити його на розгляд і затвердження до Меджлісу (парламенту), видавати з окремих питань закони (це право йому було надано спеціальною постановою Меджлісу від 12 квітня 1993 р.'), скасовувати акти міністерств і відомств та місцевих органів управління, розпускати органи місцевого самоврядування, призначати за рішенням Халк Маслахати [2] референдуми, звертатися з посланнями до народу, достроково скликати Меджліс на сесію, надавати Халк Маслахати щорічні доповіді про стан країни, інформувати про найбільш важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики та деякі інші[3].

Влада президентів Туркменистану та Узбекистану суттєво підсилюється за рахунок їх можливостей розпускати парламен-

[1] Правовые системы стран мира.— С.654.

[2] Халк Маслахати (Народна Рада) за Конституцією Туркменистану є вищим представницьким органом народної влади, в той час як парламент (Меджліс) - вищим законодавчим органом. До складу Халк Маглахати входять Президент, депутати Меджлісу, а також члени, обрані народом у кількості, що дорівнює числу депутатів Меджлісу. Крім того, до складу Халк Маслахати входять голова Верховного Суду, голова Вищого господарського суду, генеральний прокурор, члени уряду, глави адміністрацій в адміністративно-територіальних одиницях, а також мери муніципальних рад міст і селищ. До компетенції Халк Маслахати, що обирається на термін - п'ять років, віднесено розгляд і прийняття рішень з питань доцільності змін Конституції або прийняття нової; проведення всенародних референдумів: розробки рекомендацій про основні напрями економічного, соціального і політичного розвитку країни; зміни державного кордону і адміністративно-територіального поділу; ратифікації і денонсації укладених від імені Туркменистану договорів про міждержавні союзи та інші утворення; проголошення стану війни і миру; з інших питань, визначених Конституцією і законами. Рішення Халк Маслахати реалізуються Президентом, Меджлісом та іншими органами державної влади. Халк Маслахати скликається "за необхідністю", однак не менше ніж один раз на рік за ініціативою Президента, Меджлісу або третини встановленого числа членів Халк Маслахати. Його роботою керує Президент або обраний на його пропозицію будь-який член Халк Маслахати.

[3] Правовые системы стран мира.— С.654.

ти, а також за рахунок складної процедури їх усунення від влади (Туркменистан) або ж взагалі її відсутністю (Узбекистан).

Конституцією Узбекистану (ст.95) визначено, що Президент за погодженням з Конституційним судом може достроково припинити повноваження парламенту в разі виникнення в його складі "нездоланних розбіжностей, що загрожують його нормальному функціонуванню, або неодноразового прийняття ним рішень, які суперечать Конституції". В Туркменистані випадки розпуску парламенту конституцією більш конкретизовані. Згідно ст. 64 "Меджліс може бути достроково розпущений ... Президентом у випадках неспроможності сформувати протягом шести місяців керівні органи Меджлісу або вираженої двічі протягом вісімнадцяти місяців недовіри Кабінету міністрів".

Відносно використання процедури імпічменту слід відзначити, якщо Конституція Узбекистану - єдина з конституцій країн СНД, котра не передбачає інституту імпічменту президента ', то механізм усунення від посади туркменського глави держави серед цих же держав є найбільш складним. Передбачене Конституцією Туркменистану право Халк Маслахати висловити недовіру Президенту фактично неможливо реалізувати, оскільки, по - перше, мала вірогідність того, що Халк Маслахати, більше половини членів котрого призначається Президентом., набере 2/3 голосів на підтримку цього рішення; по-друге, саме рішення про недовіру не призводить до відставки, а тільки до призначення референдуму з цього питання [2].

Наявність в конституціях Узбекистану та Туркменистану деяких елементів парламентарної поліархії не впливає на зміст форм правління цих держав. Так, в Туркменистані парламент уповноважений приймати рішення про недовіру уря-

Див.: *Якушев А.В.* Конституционное право зарубежных стран .—С.239.
[1] Див.: *Якушев А.В.* Там само. [2] Див • *Qvinnoa Л* R То.. ,..,..,,

>днак юридичних наслідків такого рішення для уряду не визначено. В Узбекистані відповідальності кабінету міністрів перед парламентом не передбачено, однак він повинен складати повноваження перед новообраним парламентом. Відповідальність уряду перед парламентом, передбачена зазначеними нормами, є, по суті, умовною.

4.3.4. Президентські поліархії з елементами "парламентаризму "

Водночас серед президентських поліархій є певна група держав, де елементи "парламентаризму" тією чи іншою мірою впливають на зміст виконавчої і, насамперед, президентської влади. Серед держав цієї групи найближчою до класичного прототипу є форма державного правління Панами, де певною самостійністю володіє "Рада кабінету" (Consejo de Gabinete), яка хоч і діє при і під головуванням глави держави, але такі рішення, як призначення суддів Верховного суду, укладання договорів про займи, відчуження національного майна, декретування під колективну відповідальність Ради надзвичайного стану і призупинення окремих норм Конституції, президент приймає тільки зі згоди Ради кабінету'.

Взаємовідносини між Президентом та Радою Міністрів в Венесуелі певною мірою вирішуються на основі інституту контрасигнатури. Згідно з Конституцією Венесуели від 15 грудня 1999 р. Президент має повноваження, які можуть бути поділені на три групи: 1) його власні повноваження; 2) повноваження, що здійснюються через міністрів і потребують обов'язкової контрасигнації; 3) повноваження, що здійснюються Президентом у Раді Міністрів і також потребують контрасигнації. З цього переліку згідно СТ.190 Конституції тільки два повноваження відносяться до розряду власних повнова-

Див.: Правовые системы стран мира.— С.501.

жень Президента: право призначати та відкликати міністрів, всі інші потребують контрасигнації з боку відповідних міністрів.

Серед парламентських рис президентської поліархії в Алжирі слід відзначити деякі елементи інвеститури уряду, яка знаходить свій вираз у тому, що розроблена урядом програма діяльності має бути ухвалена парламентом - Національними народними зборами'.

Одним з найбільш поширених елементів парламентаризму в президентських поліархіях є інститут відповідальності виконавчої влади перед законодавчим органом. Ця, не характерна для класичної президентської поліархії ознака, з'явилася у її законодавчо-виконавчих зв'язках як певний юридичний засіб "приборкання, пом'якшення" президентської влади, котра у відповідних соціально-політичних обставинах часто приводила до узурпації главою держави всієї державної влади.

Найбільш легкою є форма парламентської відповідальності у Філіппінах, де депутати обох палат Конгресу (Палати представників та Сенату) мають право звернутись із запитами до виконавчої влади - Президента та очолюваного ним Кабінету міністрів, яке, однак особливих наслідків не має[2]. В Коста-Ріка Законодавчі збори (однопалатний парламент) можуть формулювати інтерпеляцію міністрам Уряду, а рішенням 2/3 присутніх на засіданні парламенту виносити осуд тим посадовим особам, які винні в здійсненні неконституційних або незаконних актів, серйозних помилок, що спричинили або змогли спричинити явну шкоду державним інтересам[3]. Інтерпеляція є засобом парламентського контролю над урядом і в Парагваї. Конгрес може викликати для запиту будь-якого міністра або іншого керівника виконавчої влади на засідання відповідної палати (Палати депутатів або Сенату). Якщо викликана поса-

[1] Див.: Правовые системы стран мира. — С.ЗО.
' Диз.: Там саМо.-С.697.
[5]Див.:Тамсамо.-С351.

лова особа не з'явиться на засіданні палати або ж ця палата вважатиме відповідь на інтерпеляцію незадовільною, то обидві палати 2/3 голосів можуть винести резолюцію осуду і рекомендувати Президенту або ж безпосередньому начальникові посадової особи звільнити його від займаної посади.

В Аргентині політично відповідальним визнаний лише керівник міністерського кабінету. Глава Кабінету Міністрів зобов'язаний щомісяця звітувати по черзі перед кожною з палат парламенту з питань управління державними справами. Абсолютною більшістю від складу обох палат (Палати депутатів та Сенату) Національного конгресу він може бути відправлений у відставку. Всі члени міністерського кабінету на початку кожної сесії звітують перед парламентом, однак можливість висловлення їм недовіри у зв'язку з цим не передбачена. В Алжирі така можливість конституційним законодавством передбачена, але остаточне рішення— відправити уряд у відставку або ж розпустити парламент - за Президентом '. В Перу Конгрес може висловити Раді міністрів або ж окремому міністру вотум недовіри або ж відмовити у довірі, коли таке питання ставиться за міністерською ініціативою. Відмова у довірі Раді міністрів або ж міністру має наслідком його відставку. Але якщо Конгрес прийме резолюцію осуду або ж відмовить у довірі двом Радам міністрів, то Президент може розпустити парламент [2]. У Венесуелі протягом перших 10 днів загальної сесії Конгресу кожнен міністр подає на спільному засіданні палат парламенту обґрунтовану і повну доповідь про діяльність свого міністерства за минулий рік та плани на наступний, а також фінансовий звіт про суми грошей, які виділені його міністерству. Нижня палата - Палата депутатів може відмовити міністрам у довірі, після чого вони зобов'язані піти у відставку[3].

[1] Див.: Правовые системы стран мира. — С.ЗО.
[2] Див.: Там само. - С.509.
Див.: Там само. — С.139.

Форми державного правління Уругваю та Єгипту характеризуються дещо більшим "набором" парламентських елементів. В Уругваї це обумовлено насамперед більшою самостійністю Ради Міністрів у системі виконавчої влади. Президент, котрий її очолює, уповноважений брати участь в урядових засіданнях з правом голосу, який вважається вирішальним у разі голосування членів Ради Міністрів нарівно (так званий розкол голосів). Однак рішення, прийняті Президентом разом з відповідним міністром або міністрами, можуть бути скасовані колегіальним рішенням уряду в цілому. Найважливішими повноваженнями Ради Міністрів, яка скликається на засідання Президентом або на прохання окремого члена або кількох членів уряду, є підготовка проекту державного бюджету та ініціювання його розгляду в парламенті, а також, за наявності відповідного рішення парламенту, оголошення війни '. Конституція Уругваю (1967 р. з наступними змінами) не передбачає традиційних механізмів парламентського контролю за діяльністю органів виконавчої влади. Однак певним замінником таких механізмів можна вважати право кожної палати за ініціативою третини її складу "запрошувати на засідання міністрів з метою отримати від них інформацію, потрібну для виконання законодавчих повноважень"(ст.119 Конституції), а також наявність певних елементів контрасигнатури, коли частково Президент "підписує рішення Виконавчої влади разом з компетентними міністром чи міністрами". Крім цього Президент Уругваю має можливість розпустити Генеральну Асамблею (двопалатний парламент, що складається з Палати представників та Сенату. - *СБ.).* Це може статися, якщо висловлена недовіра уряду в цілому або окремим його членам, буде підтверджена відповідним рішенням, прийнятим не менше, ніж 3/5 від складу кожної з палат. Новообрана Генеральна Асамблея повинна або скасувати, або підтвердити рішення попередниці щодо недовіри уряду. У випадку його підтвердження уряд зобов'язаний піти у відставку[2].

Див.: *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу.—С.242.
[1] Див.: Там само .—С.241.

Порівняно з Президентом США, глава єгипетської держави має право законодавчої ініціативи, у випадках, коли парламент не засідає - видавати декрети, котрі мають силу закону, але за умов їх наступного затвердження законодавчим органом '. На свій розсуд він може проводити референдуми з будь якого важливого питання щодо інтересів країни, зобов'язаний проводити референдуми в разі зміни Конституції та розпуску парламенту (Народна Асамблея). Останній пов'язаний з інститутом парламентської відповідальності уряду, коли Народна Асамблея після прийняття більшістю голосів парламентаріїв резолюції недовіри у результаті ініційованої 1/10 членів парламенту інтерпеляції може відправити у відставку будь-якого міністра або заступника Прем'єр-міністра. Народна Асамблея може поставити перед президентом питання і про відставку Прем'єр-міністра або всього складу уряду. Якщо така пропозиція не підтримана Президентом, повторне її прийняття парламентом зобов'язує главу держави винести це питання на референдум. З урахуванням рішення Президент або відправляє у відставку Прем'єр-міністра (а разом з ним - і весь уряд), або розпускає Народну Асамблею. Ефективність цих елементів парламентської відповідальності невисока, оскільки остаточне рішення про відставку окремих міністрів приймає Президент, а процедура усунення від влади Прем'єр-міністра та всієї Ради Міністрів неймовірно ускладнена і із-за можливих, непередбачених для парламенту, наслідків. Одним словом, наявність парламентських елементів у єгипетській президентській поліархії суттєво владу самого президента та уряду не обмежує.

До президентських держав з елементами парламентаризму слід також віднести Азербайджан. У системі елементів форми правління цієї держави з одного боку досить сильні позиції президента, свідченням чого є той факт, що його статус у

[1] Див.: Правовые системы стран мира.—С.201, 615.

загальному вигляді визначено у другій главі Конституції, яка має назву "Основи держави". Тут, зокрема, записано, що Президент "втілює єдність народу Азербайджану, забезпечує наступництво азербайджанської державності.., є гарантом незалежності і територіальної цілісності Азербайджанської держави, виконання міжнародних договорів" (ст.8)'.

Конституція • містить характерний для президентських поліархій припис, що "виконавча влада належить Президенту" (ст.7, 99), який "з метою організації здійснення виконавчих повноважень... утворює Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки", що є "вищим органом виконавчої влади Президента Азербайджанської Республіки" (ст.114). Уряд підпорядкований і підзвітний Президентові, котрий, в свою чергу, визначає порядок його діяльності і, незважаючи на те, що на чолі Кабінету Міністрів перебуває Прем'єр-міністр, фактичним керівником уряду є Президент. Він в "необхідних випадках" головує на засіданнях уряду, приймає рішення про його відставку, утворює центральні і місцеві органи виконавчої влади у межах відповідних бюджетних видатків, скасовує акти Кабінету Міністрів, а також акти уряду автономії (Нахічевані) тощо. Серед інших повноважень Президента можна зазначити його право затверджувати державні програми, воєнну доктрину, призначати і звільняти вищий командний склад збройних сил, давати згоду на використання збройних сил для "виконання завдань, не пов'язаних з їх призначенням".

Президент Азербайджану може бути достроково усунутий з посади у разі вчинення тяжкого злочину. Відповідне питання ініціюється Конституційним Судом на основі висновку Верховного Суду і розглядається Міллі Меджлісом. Постанова парламенту про усунення Президента має бути прийнята голосами s депутатів та протягом тижня схвалена Конституційним Судом, без чого вона не набуває чинності. Взагалі імовірність дострокового усунення з посади Президента Азербайджану незначна, оскільки постанова про усунення Президента має бути прийнята (висококваліфікованою більшістю - 75%) і схвалена протягом двох місяців від дня ініціювання Конституційним Судом парламентського розгляду відповідного питання.

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Азербайджанської республіки від 12 листопада 1995 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3Т.-Т.1.-С.131-170.

З іншого боку ці президентські елементи форми правління Азербайджану "послаблені" деякими парламентськими противагами. Серед них наявність окремого органу виконавчої влади - Кабінету Міністрів на чолі з Прем'єр-міністром, кандидатуру котрого Президент може призначити на цю посаду або ж звільнити з неї тільки за згодою парламенту - Міллі Меджлісу. При призначенні глави уряду Президент вносить відповідну пропозицію не пізніше місяця з дня початку своїх обов'язків або не пізніше двотижневого терміну з дня відставки Кабінету Міністрів. Парламент повинен протягом тижня висловити своє ставлення до представленої кандидатури. Якщо цей порядок Міллі Меджлісом буде порушений або три рази він не затвердить запропоновану Президентом кандидатуру, то останній може призначити Прем'єр-міністра без згоди парламенту (ст.118). Крім цього в ст.95 Конституції зазначено, що Міллі Меджліс "вирішує питання про довіру Кабінету Міністрів Азербайджанської Республіки". Наявність зазначених вище формальних парламентських елементів (участь парламенту у формуванні уряду, подвійна відповідальність перед президентом та перед Міллі Меджлісом. - *С.Б.)* дало підстави деяким дослідникам визначити форму правління азербайджанської держави як "змішану республіку"[1]. Але зазначений вище порядок призначення Прем'єр-міністра, а також проце-

[1] *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу.—С12. Цієї точки зори дотримувались раніше і ми: Див.: *Бостан С.К.* Президентсько-парламентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління // Вісник Запорізького юридичного інституту.—2001.—№2.—С.41.

дура та наслідки "недовіри" уряду з боку парламенту, що ніяк не деталізовано Конституцією, свідчать про вирішальний вплив президентської влади на урядову, як це прийнято в президентських поліархіях.

Таким чином, аналізуючи форми правління групи держав, котрі відносяться до президентських поліархій, ми можемо констатувати, що більшість з них, незважаючи на наявність авторитетного "вашингтонського" прототипу, відрізняються своєю специфікою. Ця специфіка показана нами на прикладі закріплених в конституційних нормах теоретико-юридичних моделях форм правління, котрі характеризуються 1) елементами "посиленого президенціалізму" та 2) елементами "парламентаризму". Але роль цієї класифікації не слід переоцінювати, оскільки "юридична" модель президентської форми державного правління на практиці може набувати таких проявів, які суттєво віддалені від свого юридичного прототипу.

4.4. **Змішана поліархія в зарубіжних країнах**

Однією з сучасних форм поліархічного правління в зарубіжних країнах є *змішана поліархія.* Типовою ознакою цієї форми державного правління є те, що у своєму змісті вона поєднує риси президентської і парламентарної поліархій. Змішана поліархія на конституційному рівні закріплена у значній частині європейських країн, у тому числі і в Україні, що зумовлює потребу в більш глибокому ознайомленні з основними теоретичними та політико-практичними проблемами, що можливо на семінарському занятті.

DII. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Використовуючи* літературу з теорії держави і права, та конституційного права України та зарубіжних країн, *виписати дефініції* форм державного правління, які належать тим чи іншим авторам. *Порівняйте* їх, *зробіть висновки.*

Завдання 2. *Використовуючи* матеріал з теорії держави і права, а також той, що викладений вище, *класифікуйте* форми державного правління зарубіжних держав та *відобразіть* результати вашої роботи *у вигляді двох схем.* Порівняйте їх, зробить висновки.

Завдання 3. *Використовуючи* тексти (витяги) з конституцій Латвії, США, Франції, Японії, *визначте зміст форми правління* цих держав.

Завдання 4. *Проаналізуйте* на основі Конституції Хорватії 1990 р. та "Постанови Палати представників Хорватського Державного сабору "Про проголошення Змін Конституції Республіки Хорватія" від 9 листопада 2000 р., зміни, які відбулися у змісті форми державного правління Хорватія наприкінці XX ст.

Завдання 5. *Використовуючи* досвід організації влади в зарубіжних країнах, *підготуйте пропозиції* щодо вдосконалення змісту форм правління української держави *у вигляді "мініпроекту" Закону України* "Про внесення змін у Конституцію України"

Завдання 6. *Продовжити поповнення словника* новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Державне правління - це**
- **Форма державного правління - це...**
- **Монархія - це...**
- **Абсолютна монархія - це...**
- **Дуалістична монархія - це...**
- **Республіка - це...**
- **Поліархія - це...**
- **Президентська поліархія - це...**
- **Парламентарна поліархія - це...**
- **Змішана поліархія - це...**
- **Імпічмент** - це...
- Контрасигнування - це...
- Інтерпеляція - це..

Й НІ. СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Змішана форма поліархічного правління в зарубіжних країнах

ПЛАН

1. Поняття змішаної форми поліархічного правління
2. Президентсько-парламентарні поліархії в зарубіжних країнах
3. Напівпрезидентсько-напівпарламентарні поліархії в зарубіжних країнах
4. Напівпарламентарно-напівпрезидентські поліархії в зарубіжних країнах
5. Парламентарно-президентські поліархії в зарубіжних країнах
6. Форма державного правління України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Семінарське заняття присвячено одній із проблем програмної теми № 4.2 "Форми державного правління в зарубіжних країнах", а саме, ***змішаній формі поліархічного правління,*** тобто такій формі правління, яка 1996 р. була конституціоналізована і в Україні. На семінарському занятті доцільно глибше вивчити досвід організації влади зарубіжних країн, де встановлений такий вид поліархічного правління. Підготовку до семінарського заняття необхідно розпочати із ознайомлення з планом семінару та з рекомендованою до нього літературою. З кожного питання плану слід готувати доповідь (виступ) на 8-10 хв. та необхідні матеріали для їх обговорення.

Розкриваючи ***перше питання,*** слід звернути увагу на такі теоретичні проблеми як ознаки змішаної форми поліархічного правління та її дефініція.

Змішана поліархія один з самих молодих видів форм державного правління. Перші спроби її створення і, відповідно, конституціоналізації, були здійсненні ще в 1919 р. Німеччиною та Фінляндією, але цілісну ЇЇ модель - прототип змішаної поліархії дала світові Франція часів "П'ятої республіки" (1958 р.).

Цей вид форми державного правління, як і обидва "старі" класичні: парламентський та президентський безумовно теж є поліархічним, оскільки насамперед базується на деконцентрованій системі влади, обумовленій відповідним типом "розподілу влад". Останній ми б визначили як "помірний, частковий", оскільки він об'єднує у собі риси, характерні для "жорсткого" (президентського) і "м'якого" (парламентського) типів розподілу влад та обумовленої ними відповідної системи стримувань і противаг. Структурно-інституціональна система змішаної поліархії, на відміну від її класичних попередниць, є триархічною, оскільки правління у державі - це результат взаємодії трьох державних інституцій: глави держави, уряду і парламенту, котрі в "ідеалі" мають бути рівновіддалені та відносно автономні один від одного.

За французьким прототипом законодавчу владу представляє парламент, виконавчу - уряд; президент, юридично виведений за межі виконавчої влади, є главою держави, котрому відведено місце арбітра у відносинах всіх інших публічних інститутів. "Президент Республіки, - закріплено в СТ.5 Конституції Франції 1958 р., - пильнує за дотриманням Конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів, а також спадковість держави"[1].

Концепція президента-арбітра сприйнята в більшості інших країн зі змішаною формою поліархічного правління. В їх основних законах запозичений зміст формулювань Консти-

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Французької Республіки від 4 жовтня 1958 р. з наступними змінами. Див.: Конституции государств Европы: В 3 Т.-Т.3.-С.411-430.

туції Франції 1958 р., хоча сам термін "арбітраж" та похідні від нього зазвичай не вживаються. Згідно положень президент забезпечує нормальне функціонування демократичних інститутів (Португалія), функціонування органів державної влади і виступає посередником між державними "владами", а також між державою і суспільством (Румунія). В усіх цих випадках, як і у Франції, президент не наділений повноваженнями, котрі за характером є реально "арбітражними". Певний виняток становить право президента призначати референдум, яке у Португалії реалізується на пропозицію парламенту або уряду, в Хорватії - на пропозицію уряду, а в Румунії - після консультацій з парламентом'. Формулювання, близькі за своїм змістом до президентського арбітражу, знайшли місце і в основних законах, прийнятих у деяких пострадянських країнах з відповідною формою державного правління - Білорусі, Киргизстані, Росії. Хоча "президентський арбітраж" претендує на власну ознаку змішаної форми поліархічного правління і деяким дослідниками таким вважається[2], на нашу думку, він такого "статусу" не набув, оскільки не є притаманним тільки для цього виду форми державного правління. По суті, положення про "арбітраж глави держави" (справді в різних формулюваннях) використовується в конституціях держав з різними формами правління: парламентськими - Греція, Молдова, Угорщина, Туреччина; президентськими - Азербайджан, Грузія, Еритрея, Єгипет, Колумбія, Таджикистан і Туркменистан; деякими африканськими суперпрезидентськими і навіть т.зв. "монархічними" державами[3]. Відносно останніх можна навести приклад Іспанії, де король - це "арбітр і гарант узгодженості повсякденної діяльності державних органів"(ст. 56 Конституції) [4].

[1] *Шаповоп В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Кон ституційного суду України,— 2003.— № 3.—С.69.

[2] Там само.-С.бв.

[3] Там само.—С.69.

[4] Конституція Іспанії від 27 грудня 1978 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 Т.-Т.2.-С.62.

Поряд з положенням про президентський арбітраж у ст.5 Конституції Франції 1958 р. також уперше йшлося про функції президента як гаранта у певних сферах державної діяльності. Схожі за змістом з французькою конституцією формулювання про главу держави як "гаранта національної незалежності, територіальної цілісності, виконання міжнародних договорів та угод" у подальшому були використані в значній частині держав зі змішаною формою правління; таке конституційне формулювання запозичене і в деяких пострадянських президентських поліархіях.

Конституційні положення про главу держави як арбітра або гаранта мають різні призначення і наслідки в реалізації і пов'язані з реальним статусом глави держави за умов конкретної "внутрішньої" форми держави. В державах з міцними демократичними традиціями прийнятною є концепція глави держави як арбітра-судді, в державах з тоталітарними традиціями - положення про президента "арбітра" або "гаранта" є своєрідною підставою для активного втручання президента в державно-політичне життя[1]. Про це свідчить досвід усіх президентських та змішаних поліархій СНД: Азербайджану, Білорусі, Грузії, Вірменії, Росії, Румунії, Казахстану, Киргизстану, України, Узбекистану, Таджикистану, Туркменистану. Таким чином, хоча зазначені вище конституційні положення породжені французьким прототипом змішаної поліархії, вони, вийшовши за межі цього виду та поширившись на інші форми державного правління, не стали її власною ознакою. Серед суто власних ознак змішаної поліархії, які сформувалися на рубежі XX-XXI ст. і у сукупності характеризують сучасну змішану форму поліархічного правління, є насамперед ті, що знаходяться у площині формування президентури і уряду та форм політичної відповідальності останнього. При формуванні президентури використовується характерна тільки для змішаної форми поліархічного правління

[1] *Шаповал В.М.* Державний лад країн світу.—С.255.

процедура. Це знаходить свій вираз у тому, що президент обирається позапарламентським шляхом, як у президентській поліархії, але на відміну від останньої, де використовуються непрямі (США) або специфічні (референдум в Єгипті чи Сирії) вибори глави держави, президент у змішаній поліархії обирається виключно прямим всенародним шляхом.

Наступні, властиві змішаній поліархії ознаки, за своєю природою, є дуалістичними. Це знаходить свій вираз, по перше, у тому, що "Глава держави розділяє виконавчу владу з прем'єр-міністром таким чином, що це призводить до структури двоїстої влади"[1] або до створення т.зв. *"двоголової, дуалістичної" виконавчої влади.* Термін "дуалізм" відносно виконавчої влади сформулювали французькі автори для пояснення відповідних конституційних положень. Він означає "розподіл" виконавчої влади між президентом і урядом, її "роздвоєність", "децентралізацію" тощо[2].

Звернемо увагу на те, що за своїм характером ця ознака є не суто юридичною, а політико-правовою, оскільки в той час, коли конституції змішаних поліархій містять змістовні визначення уряду як носія виконавчої влади, в більшості з них відсутні приписи про належність виконавчої влади президентові, здійснення її президентом. Але така його роль закріплена в різних положеннях, наприклад, про те, що президент визначає структуру уряду, утворює, реорганізовує та ліквідує, як правило за поданням глави уряду, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, скасовує урядові акти, приймає безпосередню участь в роботі уряду. Слід відзначити, що і у такий спосіб юридично закріплені пропорції "розподілу" виконавчої влади між президентом і урядом та роль останнього в здійснені виконавчої влади.

Див.: *Сарторі Дж.* Порівняльна конституційна інженерія—С125. [2] Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України,— 2003,— № 3.—С.66.

У певній групі країн, серед них перш за все посттоталітарних, уряд, як правило, є органом, який організаційно залежить від президента і функціонально пов'язаний з ним, а прем'єр-міністр - лише формальний глава уряду. У здійсненні впливу на уряд президент спирається, зазвичай, ще й на апарат - адміністрацію, який складається з його найближчих співробітників. Цей апарат, забезпечуючи інформацією главу держави, бере активну участь, хоча і непрямо (шляхом пропозицій і зауважень), в підготовці і прийнятті важливих політичних рішень. В деяких державах (Білорусь, Росія, Україна, Франція) адміністрація президента фактично дублює офіційний уряд. Це явище особливо серйозне, бо, як правило, статус апарату не регулюється безпосередньо конституцією або законами, а лише відповідними актами президента, перед яким адміністрація є політично відповідальною.

В інших країнах значення уряду як складової державного механізму порівняно вагоміше, він є самодостатнім органом виконавчої влади. Про це свідчать визначені в конституціях компетенційні зв'язки між парламентом, урядом і президентом. Більш значущим є і статус прем'єр-міністра, який виступає реальним главою уряду.

По-друге, дуалізм у системі влади змішаної поліархії проявляється у тому, що *уряд формується при участі президента і парламенту* (нижньої палати). В абсолютній більшості країн з такою формою правління президент пропонує кандидатуру глави уряду для затвердження парламенту і, після отримання його згоди (елемент парламентаризму), призначає весь склад уряду (елемент президенціалізму). Однак такий порядок не характерний, для деяких "старих" змішаних поліархій, наприклад, Франції, де глава уряду, який призначається президентом, не вимагає формально-юридичної згоди парламенту, хоча фактично призначати прем'єр-міністра, що не має підтримки вищого законодавчого органу, він не може.

По-третє, дуалізм проявляється у *подвійній відповідальності уряду перед главою держави і водночас перед законодавцi*

чим органом. З одного боку уряд несе відповідальність перед президентом, який може звільнити прем'єр-міністра, окремого міністра і відправити весь уряд у відставку. З іншого - уряд відповідальний (підзвітний) перед парламентом. Це знаходить свій вираз в ухваленні (або неухваленні) парламентом програми урядової діяльності (інвеститура уряду) та результатів її виконання, прийнятті резолюції осуду або недовіри уряду (після інтерпеляції), котрі можуть мати наслідком відставку уряду.

Система стримувань і противаг у змішаних поліархіях теж об'єднує у собі елементи президентської і парламентарної поліархій. Як елементи останньої конституціями визначені інститути контрасигнатури, сумісності депутатського мандату з посадою в уряді, право останнього на законодавчу ініціативу та право президента на розпуск парламенту, але на відміну від "справжньої" парламентарної держави, у змішаній ці процедури певною мірою обмежені та жорстко конституційно регламентовані. Серед рис президентської поліархії, що проявляються у взаєминах президента з парламентом у державах зі змішаної формою поліархічного правління слід відзначити такі: можливість президента накласти вето на прийняті парламентом законопроекти, з одного боку, і можливість вищого законодавчого органу застосувати до глави держави, у випадках, передбачених законом, суду імпічменту - з іншого.

У більш конкретизованому вигляді зазначені вище ознаки змішаної поліархії будуть такими:

1) *структура системи вищих органів законодавчої і виконавчої влади держави побудована на засадах притаманного їй "помірного, часткового" типу поділу влад і складається з трьох відносно автономних інституцій: президента, уряду та парламенту.* Це знаходить вираз у тому, що:

а) президент і парламент мають одне й те ж джерело формування - народ, громадян, котрі безпосередньо обирають їх (президента і парламентаріїв) у ході загальних прямих виборів;

б) виконавча влада відокремлена від глави держави і юридично відноситься до уряду;

в) повноваження глави держави і глави уряду здійснюються різними особами: президентом і, як правило, головою уряду (прем'єр-міністром);

2) *Президент і парламент у структурно-функціональному відношенні рівновіддалені від уряду і у своєму впливі на нього не мають переваги.* Ця рівновага досягається :

а) дуалістичною процедурою формування уряду, коли останній створюється при обов'язковій участі президента і парламенту;

б) таким же дуалістичним порядком несення відповідальності, коли уряд може бути відправлений у відставку і президентом, і парламентом;

в) баланс влад забезпечується системою стримувань та противаг, котра передбачає:

- що акти, які промульговуються президентом, у визначених конституцією межах, можуть бути контрасигновані з боку глави уряду або відповідного міністра;
- що президент має право вето на законопроекти, прийняті парламентом, а також, у жорстко визначених конституцією межах, право розпуску вищого законодавчого органу;
- що парламент у свою чергу, використовуючи процедури усунення від влади президента або ж імпічменту, має право притягати главу держави до відповідальності.

Синтезуючи наведені ознаки, можна сформулювати дефініцію змішаної форми державного правління - одного з наймолодших видів форми поліархічного правління, який породжений теорією і практикою державного будівництва XX ст.

Змішана поліархія *являє собою засновану на "помірному або частковому" типові розподілу влад структурно-інституціональну систему вищих органів законодавчої, президентської та урядової влади, де головний реалізатор правління в дер-*

жаві - виконавча влада в особі очолюваного прем'єр-міністром уряду - формується за спільною участю створених у результаті загальних і прямих всенародних виборів парламенту та президента і несе таку ж подвійну відповідальність перед ними.
Наведені ознаки та дефініція дають в цілому уявлення про "узагальнений тип" теоретико-юридичної моделі змішаної форми державного правління. В той же час аналіз їх юридичних конструкцій, котрі знайшли закріплення в конституціях окремих держав, свідчить про те, що їх юридичний зміст характеризується поліваріантністю. Така поліваріантність зовнішньо знайшла відображення у назві зазначеного виду форми правління. Діапазон цієї назви, на відмінну від класичних видів, є дуже широким. Французький державознавець М.Дюверже назвав змішану поліархію "напівпрезидентською республікою"'. В той час, коли деякі зарубіжні дослідники, наприклад, Дж.Сарторі у цьому питанні повністю сприйняли позицію французького вченого, додавши до напівпрезидентської ще синонім "змішана", інші, наприклад, Шугарт і Кейрі, виділяють "два типи режимів: (і) прем'єро-президентський і (іі) президентсько-парламентський[2]. В пострадянській літературі "розкид" цих назв ще більший: їх нерідко також називають "змішаними (напівпрезидентськими) республіками"[3], "напівпрезидентськими чи напівпарламентськими республіками"[4], "напівпрезидентсько-напівпарламентськими республіками"[5], "парламентарно-президентськими (президентсько-парламентарними або, що зовсім невдало (на думку В.Шаповала), напівпрезидентськими республіками"[1].

[1] Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.— № 3.—С.66.
СарторіДж. Порівняльна конституційна інженерія—С125. Див.: Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4 тт.— М.,1996.—Т.l-2.—С.314; *Скакун О.Ф.* Теория государства и права.— Харьков,2000.-С82
[4] Див.: *Чудаков М.Ф.*Конституционное государственное право зарубеж ных стран.—Минск, 1998,—С.302. Конституції нових держав Європи та Азії. -С.529.
[5] Див.: *ЧиркинВ.Е.* Государствоведение.—М.,1999.—С.157.

Наведене показує, що відповідь на питання про назву цього виду поліархічного правління, як і зазначалось раніше, є неоднозначною. Це, на нашу думку, пов'язано з порушенням методологічної ієрархії (загальне, особливе та одиничне) розгляду досліджуваного явища. Як зазначалося, аналіз юридичного змісту змішаних форм державного правління свідчить про їх особливі прояви в конкретних державах. Поява цієї термінологічної плутанини обумовлена тим, що стан форми правління останніх і відповідно їх назва ототожнюється з загальним видом зазначеної форми правління. Вихід із цієї ситуації нам бачиться у визначенні назви загального виду, виділенні у межах самого виду його особливих підвидів та визначенні їх назви за допомогою деяких запропонованих сучасними державознавцями термінів.

Для позначення самого виду назва "напівпрезидентська республіка" (поліархія), що була започаткована М.Дюверже, є, як стверджує В.Шаповал (і ми з цим згодні) дійсно невдалою. Це з точки зору як формальної логіки, так і відображеного у цій назві відповідного змісту. Логічно "напівпрезидентську республіку" слід розуміти як половину президентської форми державного правління, в той час як французький прототип та подібні їм поліархії містять ще частину парламентських елементів. При співвідношенні їх 50% на 50% може виникнути запитання, на яке важко дати чітку відповідь: якою є вона - напівпрезидентською, або ж напівпарламентарною.

Інші назви, типу "президентсько-парламентарні" або ж навпаки, "парламентарно-президентські" ще більше, на наш погляд, невдалі, оскільки містять вказівку на домінування тих чи інших елементів, порушуючи тим самим рівновагу системи.

[1] Див.: *Алексеев С.С.* Государство и право. Начальный курс / Изд. 2-е перераб. и доп.—М.,1994.—С.44; *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн.—С.88.

Найбільш виправданою для позначення самого виду форми правління, слідом за В.Шаповалом, Дж.Сарторі, вважаємо назву "змішана поліархія", хоча слід визнати, що за точністю сформульованого у ній змісту цей термін поступається позначенням двох класичних форм державного правління.

На користь використання терміну "змішана" говорить те, що цей якісно новий вид форми державного правління створений у результаті "змішування" елементів президентської та парламентарної поліархій. В такій за природою інтегрованій справжній системі (Дж.Сарторі)[1] інститут глави держави утворюється позапарламентським шляхом (як у президентській поліархії), завжди безпосередньо виборцями (власна ознака); органом виконавчої влади є уряд (як у парламентарній поліархії); повноваження глави держави і глави уряду здійснюються різними особами (як у парламентарній поліархії); інститут президента формально-юридично виведений за межі виконавчої влади (як у більшості парламентарних поліархій); уряд формується за участю президента й парламенту (як у парламентарній поліархії), він відповідальний перед президентом (як у президентській поліархії) та підзвітний парламенту (як у парламентарній поліархії). Рівновага між президентом і парламентом спирається на відповідну систему стримувань і противаг, яка знаходить свій прояв у тому, що президент має право: а) використати вето на законопроекти, прийняті парламентом (як у президентській поліархії), б) розпустити парламент (як у парламентарній поліархії), в) виступити з законодавчою ініціативою (власна ознака); парламент має право притягати президента до відповідальності, використовуючи процедуру імпічменту (як у президентській поліархії); президентська влада може бути послаблена урядовою через використання останньою контрасигнатури (як у парламентарній поліархії); депутатський мандат несумісний із

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія—С118.

посадою в інших органах державної влади (як у президентській поліархії).

Термін "змішана" використовується і для позначення форми правління української держави. "За наших умов, - зазначає В.Шаповал, - саме термін "змішана республіканська форма державного правління" набув офіційного звучання: представляючи 20 березня 1996 року у Верховній Раді України проект нової Конституції України, Президент України у своїй доповіді для позначення запропонованої у проекті форми правління використав саме цей термін"[1].

Термін "змішана" для позначення виду форми державного правління є придатним ще й тому, що він є "нейтральний" і "широкий" за змістом і допускає "коливання" особливих конкретних форм "в межах однієї системи" (Дж.Сарторі), сталість якої від цього коливання не порушується[2]. Під цими коливаннями американський вчений розуміє насамперед політичні прояви змішаної поліархії, які залежно від певних партійно-політичних обставин відхиляються від юридичного прототипу. Але такі коливання або точніше відхилення від "серединного типу" в межах усього виду змішаної поліархії спостерігаються, як зазначалося, і у змісті теоретико-юридичних або ж конституційних моделей. "Особливості такого "розподілу", - зазначає В.Шаповал, - в різних державах спричинили появу класифікацій самої змішаної республіканської форми правління. Якщо основні повноваження у сфері виконавчої влади належать президенту, цю форму нерідко класифікують як президентсько-парламентську республіку. В разі ж концентрації відповідних повноважень в уряді - як парламентсько-президентську"[3]. Але незважаючи на те, що, за думкою В.Ша-

[1] *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.— № 3.—С.65.

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія—СІ 18. [3] Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.— № 3.—С.66.

повала, "наведена класифікація ґрунтується на досить абстрактних критеріях визначення обсягів повноважень президента і уряду як носіїв виконавчої влади" і "на їх основі неможливо чітко розмежувати та встановити зазначені різновиди змішаної республіканської форми"[1], після започаткування політичної реформи в Україні (серпень 2002 р.) вона стала загальновживаною у вітчизняному політичному лексиконі.

Проведений нами аналіз юридичних конструкцій існуючих на сьогодні змішаних поліархій в більше ніж двадцяти державах Європи та Азії свідчить про те, що закріплений в конституціях їх зміст дійсно характеризується певним відхиленням сукупності її елементів від "серединного типу" у бік президентської або ж парламентарної форм державного правління. Ці умовні підвиди, і у цьому ми згодні з В.Шаповалом, не слід називати "президентсько-парламентськими" і "парламентарно-президентськими", оскільки їх термінологічні позначення передбачають більш конкретний рівень переваги президентських або ж парламентських елементів у змісті змішаної форми державного правління. Найбільш придатними у цьому сенсі для позначення підвидів змішаної поліархії, їх певних "відхилень" у бік президентської або ж парламентарної форм державного правління ми вважаємо змішані поліархії "з домінуванням президентських елементів" і "з домінуванням парламентських елементів".

До держав, змішана форма правління котрих характеризується домінуванням президентських елементів, на нашу думку, відносяться: Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Південна Корея, Росія, Україна, Франція, Шрі-Ланка. Однак більш детальний аналіз юридичних конструкцій їх форм правління свідчить про те, що ступінь домінування цих "президентських" елементів є різним. Це дає підстави і можливість для здійснення ще одного рівня класифікації - поділу зазначеного

[1] Див.: Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.— № 3.-С. 66.

підвиду на різновиди. Такими, на нашу думку, можуть бути: *президентсько-парламентарна поліархія,* де перевага президентських елементів над парламентськими є суттєвою і *напітрезидентсько-напівпарламентарна поліархія,* в структурі якої спостерігається певний баланс елементів "парламентаризму" та "президенціалізму" з незначною перевагою останнього.

Схожа ситуація спостерігається і в тій групі держав, форми правління яких характеризуються домінуванням парламентських елементів. Аналіз конституційних моделей форм державного правління таких країн, як Австрія, Болгарія, Ірландія, Ісландія, Литва, Македонія, Польща, Португалія, Словенія, Румунія, Фінляндія та Хорватія свідчить про те, що в одних з них в системі верховної влади спостерігається певний баланс елементів "президенціалізму" та "парламентаризму" з незначною перевагою останнього - це *напівпарламентарно-напівпрезидентський* різновид змішаної поліархії, а в інших - де парламентські елементи суттєво домінують над президентськими - створений так званий *парламентарно-президентський* різновид змішаної форми поліархічного правління. Кожен з цих різновидів форм державного правління має стати предметом безпосереднього розгляду у процесі семінарського заняття.

Друге питання має бути присвячене ***аналізу*** конституційних моделей президентсько-парламентарних поліархій, до яких з переліку вищенаведених "змішаних" держав, на нашу думку, можна віднести Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Корею (Південну) Росію та Шрі-Ланку.

Глави держав - президенти - в цих країнах наділені повноваженнями, близькими до глави держави президентської поліархії. Окрім Президента Кореї всі вони наділені статусом "гаранта...", конституційне формулювання, яке у змішаних поліархіях завжди, а в цих країнах тим паче, було основою для наділення глав держав найширшими повноваженнями.

З точки зору впливу глави держави на виконавчу владу найближчим до президентської поліархії є Корея. Президент

Кореї згідно СТ.66 Конституції, очолює так звану Екзек'ютиву, якій належить виконавча влада. Поняття екзек'ютиви включає Президента, уряд (Державну Раду), міністерства і Службу державного аудиту та інспекцій. Головою Державної Ради є Президент, а його заступником визначено Прем'єр-міністра. Прем'єр-міністра призначає Президент за згодою Національних Зборів. Відповідно до ст. 86 Конституції, "Прем'єр-міністр допомагає Президенту і керує міністерствами під началом Президента". Інших членів Державної Ради призначає Президент за рекомендацією Прем'єр-міністра. Вони покликані "допомагати Президенту у веденні державних справ і брати участь в обговоренні таких справ" (ст.87). Більшість інших питань, котрі має обговорювати Державна Рада, пов'язані з реалізацією конкретних конституційних повноважень Президента: ініціювання винесення на розгляд референдуму питань "доленосного значення", укладення і ратифікація міжнародних договорів, проголошення війна і укладення миру; прийняття декретів на основі делегованих парламентом повноважень; видання актів, що мають силу закону за певних, "надзвичайних," умов і з наступним парламентським схваленням'.

На відміну від Кореї, де, по суті, виконавча влада здійснюється президентом, в Білорусі, Росії, Казахстані та Киргизстані, згідно відповідних положень конституцій, її здійснює уряд, який, однак, знаходиться під значним впливом президентських структур. Це обумовлено, перш за все тим, що президенти, як правило, беруть активну участь у формуванні органів виконавчої влади: призначають прем'єр-міністрів, визначають структуру уряду в цілому або його окремих частин, головують на засіданнях уряду, приймають рішення про його відставку, ліквідують і реорганізовують центральні органи виконавчої влади, які не входять до структури уряду тощо.

[1] Див.: *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.- 2003.- № 3.-С.122-123.

Серед інших повноважень президентів цих держав — право президентів утворювати і очолювати Раду безпеки та інші координаційні органи, керувати збройними силами, звертатись до парламентів із щорічними посланнями про становище в країні, про основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави, оголошувати референдуми, вести переговори і укладати міжнародні угоди, в Казахстані, після консультацій з Прем'єр-міністром і головами палат парламенту оголошувати надзвичайний стан і застосовувати збройні сили з "негайним інформуванням" парламенту (п.16, ст.44 Конституції)[1].

Специфіка державного устрою Росії, як вже було зазначено, обумовила появу у Президента додаткових повноважень, пов'язаних із узгоджувальними процедурами для вирішення розбіжностей між органами федерації та органами суб'єктів федерації, а також між органами самих суб'єктів. Він має право до розв'язання даного питання відповідним судом зупиняти дію актів органів виконавчої влади суб'єктів федерації у випадку, коли вони суперечать Конституції та законам, міжнародним зобов'язанням держави або порушують права і свободи людини і громадянина (ст.85)[2].

Ще одним фактором, який підсилює становище глави держави , є його повноваження в сфері здійснення законодавчої влади. По-перше, слід відзначити нетипове для парламентських і президентських, та характерне, у цілому, для змішаних поліархій право законодавчої ініціативи президента, яке об'єктивно підсилює його статус. З країн, які нами розглядаються, право законодавчої ініціативи мають президенти Білорусі, Росії, Киргизстану. Конституція Кореї це питання обходить, а Конституція Казахстану вказує, що глава держави та-

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Казахстан від ЗО серпня 1995 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.2.—С.166-196.

[2] Тут і далі посилання даються на Конституцію Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.З.—С.18-50.

кого право не має. В той же час Президентові Казахстану надано право визначати пріоритетність розгляду законопроектів, а також проголошувати законопроекти терміновими (ст.61). Останнє означає, що парламент має розглянути відповідний законопроект протягом місяця від дня його ініціювання і якщо така вимога не буде виконана, Президент вправі видати указ, котрий має силу закону. Цей указ діє до прийняття парламентом нового закону. Президентові Білорусі теж надано право визначити терміновість розгляду законів (протягом 10 днів з моменту внесення його на розгляд), на основі спеціального закону, прийнятого парламентом, йому надано право видавати декрети (ст.ст.99, 191)', а Президентові Киргизстану на термін не більше року - указів, що мають силу закону (ст.68)[2]. Надана конституціями така можливість суттєво посилює президентську владу в цих країнах.

По-друге, слід відзначити право глави держави накласти вето на закони або повернути їх для повторного розгляду до парламенту. Реалізація цих прав пов'язана з процедурою промульгації закону і певною мірою є її альтернативою. Незважаючи на здавалось би однакове значення навантаження, між вказаними правами існує відмінність. Вимога нового розгляду закону, яка може бути висунута главою держави до закінчення терміну промульгації, процедурно менше зв'язує парламент. Вона практично є пропозицією ще раз обговорити зміст закону і провести по ньому голосування. Повторно закон має бути прийнятий абсолютною більшістю голосів, хоч іноді для цього достатньо простої більшості, тобто більшості кворуму. Прийнятий у такий спосіб закон передається главі держави, який зобов'язаний його підписати і обнародувати у визначений

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Білорусь від 24 листопада 1996 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.1.—С.298-330.

[2] Тут і далі посилання даються на Конституцію Киргизької Республіки від 5 травня 1993 р. з наступними змінами . Див.: Конституции государств-участников СНГ.-С.326-366.

конституцією термін. Відповідні процедури встановлені основними законами більшості парламентських та змішаних держав. Але в усіх країнах, які нами розглядаються (окрім Кореї. —*С.Б.),* використовується право вето.

Вето на закон, на відміну від повернення на повторний розгляд, є більш активним вторгненням у законодавчий процес. Застосування главою держави процедури вето потребує повторного проходження закону у парламенті, хоча, як правило, у дещо спрощеному порядку. Остаточне рішення приймається за результатами голосування на основі кваліфікованої більшості голосів. За цієї умови вето глави держави вважається подоланим. В Білорусі, Киргизстані та Росії воно долається кваліфікованою більшістю у дві третини від складу кожної з палат парламенту, а в Казахстані протягом місяця на спільному засіданні обох палат парламенту у дві третини голосів від загального числа членів кожної з палат. У випадку недотримання вказаного терміну або коли ж вето Президента не подолане, закон вважається не прийнятим або прийнятим у редакції, запропонованій главою держави.

В той же час певну противагу президентській владі складає право парламенту притягати до конституційної відповідальності її носія[1]. Імпічмент, як форма такої відповідальності, використовується лише у Кореї, де відповідна процедура застосовується за умов, якщо відповідна особа (Президент, член уряду, Конституційного Суду, інші посадові особи -- *С.Б.)* під час здійснення своїх повноважень порушила Конституцію або законодавство. Відповідна ініціатива вноситься до Національних Зборів від імені третини їх складу (відносно Президента - від імені половини), а рішення про

[1] В конституційному праві під імпічментом розуміють відповідну процедуру притягнення глави держави до відповідальності за порушення конституції та законодавства, результатом якої є тільки політична оцінка його дій. Усунення з посади президентів за державну зраду та вчинення злочину здійснюється за більш складною процедурою і передбачає, як правило, і конституційну і кримінальну відповідальність.

усунення приймається абсолютною більшістю голосів членів парламенту (у випадку з Президентом - кваліфікованою більшістю у дві третини).

В усіх пострадянських президентсько-парламентських поліархіях використовуються більш складні, порівняно з імпічментом, процедури усунення зі свого поста глави держави. Конституційною підставою для цього є обвинувачення в державній зраді або вчиненні іншого тяжкого злочину. В Росії Президент може бути усунутий Радою Федерації (верхньою палатою) на підставі висунутого Державною думою (нижньою палатою) і підтвердженого висновком Верховного Суду рішення про наявність у діях Президента ознак злочину та висновком Конституційного Суду про дотримання встановленого порядку висунення обвинувачення. Відповідні рішення палат Федеральних Зборів (парламенту) мають бути прийняті двома третинами голосів від загальної кількості в кожній з них(ст.93). В Білорусі рішення про звинувачення приймається нижньою палатою Національних Зборів - Палатою Представників на основі абсолютної більшості голосів. Розслідування проводиться верхньою палатою - Радою Республіки. Президент вважається усунутим з поста, якщо за відповідне рішення проголосувало дві третини членів кожної палати парламенту (ст.88). Рішення про обвинувачення Президента у Казахстані приймається більшістю голосів нижньої палати - Мажилісу. Відповідне розслідування проводиться верхньою палатою - Сенатом. Остаточне рішення про усунення Президента ухвалюється на спільному засіданні палат більшістю не менше, ніж три чверті від загальної кількості голосів членів кожної з палат за наявністю висновку Верховного Суду щодо обґрунтованості обвинувачення і висновку Конституційної Ради про дотримання встановлених конституційних процедур (ст.47).

В Киргизстані Президент може бути усунутий з поста за рішенням однієї з палат - Зборів Народних Представників на основі обвинувачення, сформульованого Законодавчими Зборами (іншою палатою) і підтриманого висновком Конституційного Суду. Рішення про обвинувачення і про усунення Президента з поста мають бути ухвалені кваліфікованою більшістю голосів у дві третини від складу відповідних палат (СТ.51).

Неухвалення рішення про усунення Президента протягом двох (Казахстан, Киргизстан), або трьох (Росія) місяців від дня висунення обвинувачення тягне за собою визнання цього обвинувачення відхиленим. Водночас в Казахстані відхилення обвинувачення проти Президента на будь-якій стадії відповідної процедури тягне дострокове припинення повноважень депутатів Мажиліса, які ініціювали розгляд питання про усунення Президента з поста глави держави.

Якщо синтезувати парламентські ознаки, що знайшли своє закріплення в конституціях зазначених держав, слід зауважити, що дещо окремо стоїть Корея, де використовується контрасигнатура. Це означає, що усі акти і рішення Президента мають бути підписані з боку глави уряду та міністра, котрий відповідає за їх виконання. Але контрасигнатура в Кореї виконує характерну для президентської форми правління роль "підсилювача" влади президента. У цьому ж напрямку діє ще один парламентський елемент - право парламенту - Національних зборів - здійснювати контроль за урядом. Але воно є досить обмеженим. Зокрема, парламент абсолютною більшістю голосів членів парламенту може рекомендувати Президенту усунути з посади главу або інших членів уряду, таке рішення однак не зобов'язує Президента чинити відповідні дії.

Що стосується пострадянських країн, то тут більш-менш чітко знайшли свій прояв такі елементи парламентарної поліархії як: наявність окремого органу виконавчої влади - уряду на чолі з прем'єр-міністром, участь парламенту у формуванні уряду та контроль за його діяльністю, право глави держави за певних умов розпускати парламент.

Виконавчу владу в Росії здійснює Уряд Російської Федерації на чолі з Головою Уряду, які несуть політичну відповідальність перед Державною думою - вона може приймати резолюцію осуду або недовіри (ст.ст. ПО, 117). У цій частині Конституція Білорусі копіює основний закон Росії. В Казахстані за Конституцією "уряд здійснює виконавчу владу Республіки Казахстан, очолює систему виконавчих органів і здійснює керівництво їх діяльністю" (ст.64). У своїй діяльності уряд несе відповідальність перед Президентом і є підзвітним парламенту. Члени уряду також у певних випадках підзвітні палатам парламенту, які можуть приймати резолюцію осуду. Як і в Казахстані, Вищим органом виконавчої державної влади в Киргизькій Республіці, є Уряд (ст.70). Він підконтрольний Президенту, і в той же час глава Уряду - Прем'єр-міністр - щорічно подає до палат Жогорку Кенеша звіт про роботу Уряду. Збори Народних Представників можуть висловити недовіру Прем'єр-міністру більшістю у дві третини від їх складу.

Щодо конституційних можливостей президентів розпускати законодавчі органи, то у Білорусі це може здійснитись відносно нижньої палати у разі висловлення Уряду вотуму недовіри, або дворазової відмови дати згоду на призначення Прем'єр-міністра; і відносно всього парламенту - на основі висновку Конституційного Суду про систематичне або грубе порушення палатами парламенту Конституції (ст.94). Державна дума Росії може бути достроково розпущена Президентом або після триразового відхилення нею кандидатур на посаду глави уряду, поданих самим же Президентом, або за умов, якщо Державна дума протягом трьох місяців повторно висловить недовіру уряду (ст.109).

В Казахстані парламент може бути розпущений у разі висловлення ним недовіри уряду або дворазової відмови дати згоду на призначення Прем'єр-міністра (ст.63), а у Киргизстані, якщо протягом трьох місяців Збори Народних Представників

повторно висловлять недовіру Прем'єр-міністру, глава держави приймає рішення про відставку уряду або розпускає палату (ст.63). В обох державах у випадку кризи, спричиненої нездоланними протиріччями між палатами, або парламентами з іншими сферами державної влади глави держав мають право (в Киргизстані за результатами спеціального референдуму - *С.Б.)* розпустити парламенти.

У Шрі-Ланка Президент є не тільки главою держави, а і главою уряду, склад якого він формує на свій розсуд . З огляду на це форма її правління нагадує "вашингтонську" модель. Те що Президент має право законодавчої ініціативи, а також на свій розсуд і в односторонньому порядку уповноважений оминути законодавчий орган шляхом винесення на загальнонародний референдум будь-якого законопроекту, відхиленого парламентом, надає їй рис латиноамериканської моделі президентської форми правління. І лише наявність можливості у парламенту висловлювати вотум недовіри та відправити кабінет міністрів у відставку, "повертає" форму правління Шрі-Ланки у межі змішаної поліархії із суттєвим домінуванням президентських елементів. Відомо, у цій країні багато років йде громадянська війна, тому, як вірно відзначає Дж.Сарторі, її "систему варто оцінювати за її функціонуванням в сприятливішій ситуації, коли вона почне плавання у спокійніших водах"[1].

Узагальнення конституційних положень держав, що характеризуються більш ніж у Шрі-Ланка стабільною ситуацією, дає можливість визначити деякі характерні риси юридичної моделі президентсько-парламентарної поліархії.

По-перше, президент як глава держави, обирається шляхом загальних та прямих виборів, тобто отримує свій мандат безпосередньо від народу. Це обумовлює його місце і роль у системі вищих органів державної влади, дає можливість у не-

---

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія.—С123.

обхідних випадках протиставити себе обраному таким же шляхом парламенту. Більше того, конституційне закріплення статусу президента як "арбітра" та "гаранта..." наділяють главу держави президентсько-парламентарної поліархії ширшими повноваженнями в сфері владних відносин ніж главу держави президентської поліархії. Останній, як раніше зазначалося, у класичній президентській поліархії не має права законодавчої ініціативи, розпуску парламенту тощо.

По-друге, президент приймає участь у формуванні уряду і хоча він не є головою уряду і не займає посади прем'єр-міністра у сфері виконавчої влади, наділяється конституційними повноваженнями подібними повноваженням глави держави президентської поліархії. Зокрема, він має право головувати на засіданнях уряду, як правило, може і сам скликати ці засідання; володіє прерогативою затверджувати декрети і постанови, ухвалені урядом; визначає воєнну доктрину, згідно з посадою є верховним головнокомандувачем збройних сил і за певних умов запроваджує надзвичайну ситуацію в країні. Якщо до цього додати, що президент має право проводити з власної ініціативи загальнонародні референдуми, а його акти та рішення (за виключенням Кореї, хоча і там вона підсилює повноваження президента. - *С.Б.)* не потребують контрасигнації з боку уряду, можна стверджувати, що президент в такій республіці займає домінуюче положення у системі вищих органів державної влади і вирішальним чином впливає на процеси "правління" у державі.

По-третє, уряд при такій формі правління за конституційними формулюваннями є відповідальним перед президентом і підзвітним парламенту. Це подвійне становище обумовлює слабкість уряду, який може бути відправлений у відставку як главою держави так і представницьким органом. По-четверте, існуюча система стримувань і противаг при такій формі правління є розбалансованою і сприяє посиленню президентської влади. Наявність у глави держави права законодавчої ініціативи і права вето на ухвалені парламентом закони посилює його можливість втручатися у законодавчий процес. Характерна для парламентських форм процедура розпуску парламенту (можливість якого у даному випадку є обмеженою визначеними конституціями нормами - *СБ.),* особливо при формуванні уряду або оголошенні йому недовіри теж посилює президента, а не уряд, як це має бути.

При підготовці ***третього питання*** аналізу мають бути піддані конституційні моделі *напівпрезидентсько-напівпарламентарних поліархій.* До них слід віднести, на нашу думку, Вірменію, Україну та Францію, донедавна також Фінляндію (1999 р.) та Хорватію (2000 р.)[1]. У системі елементів форми правління Вірменії, України та Франції хоча і спостерігається певний баланс, все ж незначним рівнем домінування характеризується інститут президента. Це насамперед обумовлено досить широким колом повноважень обраного безпосередньо народом президента у системі вищих органів державної влади.

За Конституцією Вірменії 1995 р. повноваження Президента є близькими до повноважень глави держави у президентській республіці. Глава держави, згідно ст. 49 Конституції, "забезпечує дотримання Конституції, нормальне функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади. Президент Республіки є гарантом незалежності, територіальної цілісності і безпеки Республіки"[2]. Він призначає і звільняє Прем'єр-міністра, а за поданням останнього - інших членів уряду, визначає структуру і порядок діяльності Уряду, скликає й веде його засідання. Президент також призначає і звільняє генерального прокурора, чотирьох суддів Конституційного Суду, при-

[1] Зміст форм правління Фінляндії і Хорватії у результаті проведених конституційних реформ 1999-2000 рр.) суттєво посилився парламентськими елементами.

Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Вірменія від 5 червня 1995 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.1.—С.262-284.

значає суддів загальних судів і прокурорів усіх рівнів. Серед інших його повноважень слід відзначити право здійснювати загальне керівництво зовнішньою політикою, укладати міжнародні договори. Президент є головнокомандувачем збройних сил, він же призначає виший командний склад збройних сил, приймає рішення щодо їх використання у випадках озброєного нападу або наявності його безпосередньої загрози, проголошення Національними Зборами війни, вводить воєнний стан і може оголосити мобілізацію. При цьому Конституція не передбачає контрасигнації актів Президента з боку Уряду.

Досить широкі повноваження глави держави Французької республіки. Згідно діючої Конституції Франції (1958 р.) він зобов'язаний, як вже нами було зазначено, забезпечити "своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів" (ст. 5), на власний розсуд призначає Прем'єр-міністра, припиняє повноваження глави уряду після вручення останнім заяви про відставку уряду. За пропозицією Прем'єр-міністра він призначає інших членів уряду, функції яких визнані несумісними не тільки з депутатським мандатом, але і з будь-якою іншою посадою на державній службі; підписує нормативно-правові акти (ордонанси і декрети), які були обговорені в Раді Міністрів (назва уряду, коли в ньому головує Президент); здійснює призначення на цивільні і військові посади на державній службі. Президент є головнокомандувачем збройними силами, він головує у спеціальних державних органах - радах і вищих комітетах національної оборони. В умовах, коли "інститути Республіки, незалежність нації (держави), цілісність її території або виконання її міжнародних зобов'язань є під серйозною і безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування органів державної влади, утворених відповідно до Конституції, порушене" (ст.16), Президент володіє надзвичайними повноваженнями - після офіційних консультацій з Прем'єр-міністром, головами палат парламенту, а також з Конституційною Радою він може вживати будь які заходи залежно від обставин. Це рішення він доводить спеціальним посланням до нації. Крім того, Президент наділений правом вимагати нового обговорення прийнятого у парламенті закону або окремих його статей, і парламент не може відмовити проведенні такого обговорення. За пропозицією уряду у період сесії парламенту або за спільною пропозицією палат парламенту Президент може винести на референдум законопроекти з ряду питань.

За певних умов глави всіх цих держав можуть бути усунені зі свого поста, що теж є характерною ознакою президентської республіки. Наприклад, Президенти Вірменії та України можуть бути усунені з посади у разі державної зради або вчинення іншого тяжкого злочину. Згідно СТ.57 Конституції Вірменії рішення про це приймають Національні Збори на основі більшості у дві третини голосів від загальної кількості депутатів. Такому рішенню має передувати відповідний висновок Конституційного Суду, зроблений за попереднім зверненням парламенту. Президент Франції може бути притягнутий до відповідальності тільки за державну зраду. Зокрема, стаття 68 Конституції Франції визначає, що Президентові може бути пред'явлено звинувачення обома палатами парламенту абсолютною більшістю голосів, а справа розглядатиметься у спеціальному органі - Високій палаті правосуддя. Найбільш складною є передбачена ст.111 процедура притягнення до відповідальності Президента України, яка самим Основним законом визначена як імпічмент.

З наведеного можна зробити висновок, що президенти мають повноваження, подібні повноваженням глав держав президентських республік. Вони беруть участь у формуванні уряду, мають право головувати на засіданнях уряду, як правило, можуть і самі скликати ці засідання; володіють прерогативою затверджувати декрети і постанови, ухвалені урядом; можуть втручатись у законотворчий процес, маючи право вето; визначають воєнну доктрину, згідно з посадою є верховними голо-

внокомандувачами збройних сил, а за певних умов запроваджують надзвичайний стан в країні. Крім того в конституціях цих держав закріплено положення президента як "гаранта..." або "арбітра...", що посилює позиції президента. Процедура "імпічменту", яка є дуже складною, таке становище президента, як правило, не послаблює. Тобто можна стверджувати, що президент займає домінуюче положення у системі вищих органів державної влади і як в президентсько-парламентарній поліархії суттєво впливає на процеси "правління" у державі.

Але на відміну від президентсько-парламентарної, напівпрезидентсько-напівпарламентарна поліархія характеризується більш значущими ознаками парламентарної поліархії.

Відносно Вірменії, відзначимо, по-перше, те, що згідно СТ.85 Конституції, "виконавчу владу в Республіці Вірменія здійснює Уряд Республіки Вірменія", хоча прерогативи Президента у цьому питанні сильно її послаблюють. Зокрема, пропозиції про структуру і порядок діяльності Уряду вносяться Прем'єр-міністром, але остаточне рішення приймає Президент, останній також засвідчує підписані Прем'єр-міністром Постанови Уряду, в разі необхідності доручає Прем'єр-міністрові вести засідання Уряду.

По-друге, у Конституції держави передбачена процедура надання парламентської інвеститури Уряду. Сформований Президентом Уряд у двадцятиденний термін має подати для ухвалення Національними Зборами (однопалатний парламент. - *С.Б.)* програму своєї діяльності, що означає постановку питання про вотум довіри. Протягом певного часу парламент повинен прийняти відповідне рішення абсолютною більшістю голосів. У випадку прийняття рішення про недовіру Прем'єр-міністр подає Президенту заяву про відставку Уряду. Якщо з цього питання парламентом прийнято позитивне рішення, то "з метою законодавчого забезпечення програми діяльності Уряду" останній може бути уповноважений Національними Зборами приймати постанови, що мають силу закону (ст.78 Конституції). Ці постанови підписує Президент.

Вони діють протягом встановленого парламентом терміну і не можуть суперечити законам. У даному випадку маємо справу з характерним для парламентських країн явищем - "делегуванням законодавства" виконавчій владі.

По-третє, Уряд може поставити у парламенті питання про довіру у зв'язку з розглядом внесеного ним законопроекту і в разі необхідності у зв'язку з цим або іншими питаннями (справді, це конституційне положення недостатньо конкретизовано. - *С.Б.)* Президент, проконсультувавшись з головою парламенту і Прем'єр-міністром, може розпустити Національні Збори і призначити дострокові вибори.

У Франції елементи президентської республіки обумовлені широкими прерогативами Президента, певною мірою врівноважуються деякими парламентськими елементами. По-перше, за Конституцією, відносно самостійне місце у системі органів державної влади займає Уряд, який "визначає і здійснює політику нації"(ст. 20). Його діяльністю керує Прем'єр-міністр, який у разі необхідності головує замість Президента на засіданнях рад і комітетів національної оборони. Це ж саме він може робити і на засіданнях Ради Міністрів, однак тільки у "виключних випадках" за дорученням Президента і за "визначеним порядком денним" (ст. 21). По-друге, у відношенні до парламенту уряд має право законодавчої ініціативи, може вимагати скликання парламенту, може виступати в парламенті, а також вимагати передачі (делегування) уряду законодавчих повноважень (ст.38). По-третє, Уряд в цілому несе політичну відповідальність перед парламентом: Національні Збори можуть висловити йому недовіру шляхом прийняття резолюції осуду уряду або запровадити процедуру інтерпеляції[1], яка теж може призвести до відставки уряду. По-четвер-

[1] Інтерпеляцію вперше запроваджено саме у Франції в кінці XVIII ст. Зміст її в даному випадку полягає в тому, що глава уряду або окремий міністр повинні дати відповідь на внесений до нижньої палати і підтриманий певною кількістю депутатів письмовий запит. Відповідь обговорюється і може спричинити постановку у палаті питання про недовіру уряду.

те, Президент, після консультацій з Прем'єр-міністром і головами палат, може розпустити Національні збори (ст.12). По-п'яте, Президент політичної відповідальності ні перед ким не несе, тому що згідно СТ.19 Конституції, найважливіші його акти і рішення, за виключенням вказаних в статтях 8 (перший абзац),11,12, 16, 18, 54 і 61, потребують формального контрасигнування з боку глави уряду і в разі необхідності - відповідального міністра.

Синтезуючи наведене, ми приходимо до висновку, що сукупність елементів президентської поліархії у системі досліджуваного нами різновиду суттєво не відрізняється від президентсько-парламентарного різновиду.

1. Президент як глава держави також обирається шляхом загальних та виключно прямих виборів. Це обумовлює його важливе місце і роль у системі вищих органів державної влади, які посилюються закріпленим в конституціях положенням про президента "гаранта..." або "арбітра" між владами.

2. Президент бере участь у формуванні уряду і хоча він не є головою уряду і не займає посади прем'єр-міністра, у сфері виконавчої влади наділяється конституційними повноваженнями, подібними повноваженням глави держави президентської поліархії. Зокрема, він має право головувати на засіданнях уряду і, як правило, може сам скликати ці засідання; визначає воєнну доктрину, згідно з посадою є верховним головнокомандуючем збройних сил і за певних умов запроваджує надзвичайну ситуацію в країні. Президент володіє прерогативою затверджувати декрети і постанови, ухвалені урядом; має право законодавчої ініціативи (окрім Франції. - *С.Б.)* і право вето на ухвалені парламентом закони, що значно посилює його можливість втручатися у законодавчий процес.

3. Уряд при такій формі правління за конституційними формулюваннями є відповідальним перед президентом, який може відправити його у відставку.

Але на відміну від президентсько-парламентарної, президентські ознаки напівпрезидентсько-напівпарламентарної

архії мають певну противагу з боку парламентських, які зменшують вплив президента на уряд.

Це, по-перше, обумовлено тим, що парламент як і президент, бере участь у формуванні уряду, який в свою чергу несе одним визначену конституцією відповідальність.

По-друге, це наявність процедури прийняття програми уряду і з боку парламенту. У Вірменії вона має "ранг" *інвеститури уряду,* тобто кандидат на посаду глави уряду (або уряд в цілому) має у встановлений конституцією термін подати парламентові або його нижній палаті урядову програму, щоб отримати довіру. У протилежному випадку - має сформуватися новий уряд. В Україні *ця* процедура не має таких наслідків, але вона може проявитись при звіті уряду, коли незадоволений тим, як виконується урядова програма, парламент може приймати резолюцію осуду та відправити уряд у відставку.

По-третє, в цих державах, за винятком, Вірменії, використовується інститут *контрасигнатури.* Але сфера застосування цієї процедури, яка в парламентських країнах використовується майже завжди і з усіх питань, в напівпрезидентсько-напівпарламентських поліархіях є обмеженою, що наочно видно на прикладі України та Франції.

По-четверте, глави держав мають право розпускати парламент: у Вірменії та Франції після консультування із прем'єр-міністрами та керівництвом парламенту (головою у Вірменії, головами палат у Франції), в Україні із визначених конституцією питань.

Таким чином, розглядаючи характерні риси напівпрезидентсько-напівпарламентарної форми державного правління, можна констатувати, що між ознаками президентської і ознаками парламентарної поліархій в цій системі існує певна рівновага. Хоча президентура тут теж домінує у своєму впливі на уряд, міра цього впливу, у силу достатньої противаги парламентських елементів, є нижче ніж в президентсько-парламентських поліархіях.

Четверте питання семінарського заняття має бути присвячене характеристиці напівпарламентарно-напівпрезидентських поліархій. До держав де встановлений такий різновид змішаної форми поліархічного правління, ми б віднесли Болгарію[1], Литву, Македонію, Польщу, Португалію, Словенію, Румунію.

Серед ознак змішаної поліархії, що знаходять відображення в їх формах правління, слід відзначити насамперед обрання президентів безпосередньо громадянами на визначений конституцією, як правило, 5-річний термін. Своєрідністю відзначається структура президентури у Болгарії, де Президент, згідно СТ.92 Конституції, у своїй діяльності "користується допомогою віце-президента", який обирається шляхом загальних і прямих виборів за одним з главою держави бюлетенем (ст.94-95), тобто за процедурою, притаманною суто президентським поліархіям.

Серед президентських елементів форм правління цих держав слід відзначити передусім наявність у президентів повноважень, функціонально поєднаних із сферою виконавчої влади. Президент Португалії згідно ст.133 Конституції[2] призначає Прем'єр-міністра, відправляє у відставку Уряд та звільняє з посади його главу, за пропозицією Прем'єр-міністра призначає або усуває з посади членів Уряду, за проханням Прем'єр-міністра головує в Раді міністрів. Крім цього він має право призначати на інші посади в центральних та автономних обласних органах влади, бути Верховним головнокомандуючим Збройних Сил, проголошувати надзвичайний стан та стан облоги тощо (ст.134). При Президенті Португалії (що не характерно для інших держав цієї групи.— *С.Б.)* діє консультативний орган (Державна рада), яка за своїм складом та повноваженнями відрізняється від консультативних "рад національної оборони або безпеки" (Польща, Хорватія). Згідно ст.142 Конституції до складу Державної ради, окрім самого глави держави, входять голова Асамблеї Республіки (однопалатного парламенту), Прем'єр-міністр, голова Конституційного Трибуналу, уповноважений парламенту з питань прав людини (проведор юстиції), глави урядів автономій, а також усі колишні президенти, котрі не були усунені зі своїх постів. Окрім цього, по п'ять членів ради призначає Президент і обирає Асамблея Республіки. Державна рада є досить впливовим органом, оскільки значна частина її рішень потребує санкціонування або підтримки у вигляді рекомендацій з її боку.

[1] Хоча СТ.1 Конституції Болгарії від 12 липня 1991 р. визначає її "рес публікою з парламентарним правлінням", за змістом основного закону Бол гарія є державою зі змішаною формою поліархічного правління. Див.: Кон ституции государств Европы: В 3 т.—Т.1.—С.394.

[2] Тут і далі посилання даються на Конституцію Португальської Рес публіки від 2 квітня 1976 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.— Т.2.-С.748-836.

Президент Польщі має право висувати кандидатуру і призначати Голову Ради Міністрів (п.П, ст.144; ст.154), приймати відставку Ради Міністрів (п.12, ст.144), призначати на вищі судові та інші посади (п.п.20т23,25-26, ст.144), призначати і відкликати представників в іноземних державах і при міжнародних організаціях, за поданням глави уряду оголошувати загальну або часткову мобілізацію, вводити на три місяці надзвичайний стан, який може бути продовжений ще на два місяці за згодою Сейму (нижньої палати парламенту)[1]. За Конституцією, дорадчим органом при Президенті з питань внутрішньої та зовнішньої безпеки є Рада національної безпеки.

Участь Президента Румунії у формуванні та діяльності уряду полягає у тому, що він пропонує кандидатуру Прем'єр-міністра, здійснює за пропозицією останнього зміни в Уряді, може брати участь в урядових засіданнях, де обговорюються питання "національного значення", або, на прохання Прем'єр-міністра, головує на всіх засіданнях Уряду, де він присутній, є

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.2.—С.687-732.

головою Верховної ради оборони, здійснює деякі інші владні повноваження (ст.85, 87, 91-94, 102)[1].

Литовський Президент призначає і звільняє Прем'єр-міністра, міністрів, інших державних посадових осіб, котрі несуть відповідальність перед ним; вирішує важливі питання внутрішньої політики і разом з урядом здійснює зовнішню політику; оголошує у встановленому законом порядку і певних випадках надзвичайний стан з наступним затвердженням відповідного рішення Сеймом (парламентом); виступає у Сеймі з річними доповідями про становище у державі, внутрішню і зовнішню політику (ст.84)[2]. У Македонії глава держави пропонує кандидатури у склад уряду та Конституційного Суду; призначає та звільняє інших посадових осіб, що визначаються Конституцією та законами; виступає (щонайменше раз на рік) перед Зборами (однопалатним парламентом. - *С.Б.)* з питань, що належать до його компетенції; є головою Ради безпеки, яка розглядає питання безпеки і оборони та вносить до Зборів і уряду відповідні пропозиції (ст.84)[3].

До компетенції Президента Словенії відноситься висунення кандидатури Голови Уряду, призначення державних службовців, призначення та звільнення з посади послів тощо (ст.107 Конституції)[4]. Майже аналогічними є й закріплені

Тут і далі посилання даються на Конституцію Румунії 21 листопада 1991 р. // Конституции государств Европы: В 3 т.–Т.3.–С.63-92.

Тут і далі посилання даються на Конституцію Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.–Т.2.–С.332-362.

' Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Македонія 17 листопада 1991 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.–Т.2.–С.433-460.

[4] Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Словенія від 25 червня 1991 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.–Т.3.–С.170-208.

СТ.98 Конституції повноваження Президента Болгарії[1]. Слід також відзначити повноваження президентів, які пов'язані із їх можливістю втручання в законотворчій процес. Це, зокрема, досягається шляхом використання главами держав права законодавчої ініціативи, відкладального вето та видання актів, що мають силу законів.

Що стосується законодавчої ініціативи, то таким конституційним правом наділені тільки президенти Литви та Польщі.

Відкладальне вето так чи інакше використовується у всіх зазначених країнах, але воно має деякі свої особливості. Першою з них є те, що порівняно з США, вето глав держав напівпарламентарно-напівпрезидентських поліархій долається легше. Виходячи з досить розпливчастих норм ст.77 Конституції Румунії, котра закріплює, що "2. До промульгації Президент може один раз вимагати перегляд закону Парламентом. 3. Якщо Президент потребував перегляду закону або якщо потребував перевірки його конституційності, промульгація здійснюється не пізніше десяти днів (у перший раз це 20 днів. - *С.Б.)* після отримання закону, прийнятого після перегляду, або отримання рішення Конституційного Суду, яке підтверджує його конституційність", можна зробити висновок про доволі спрощений порядок подолання в цій країні президентського вето.

У Болгарії закон вважається прийнятим, якщо при повторному голосуванні він отримав "більшість, більше ніж половина голосів всіх народних представників" (п.2. ст.101 Конституції). Така ж більшість необхідна для подолання вета Президента в Македонії (ст.75 Конституції). В Португалії Президент зобов'язаний промульгувати закон, якщо парламент (Асамблея Республіки) підтверджує своє перше голосування

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Болгарія 12 липня 1991 р. Див.: Конституции государств Европы: В 3 т.—Т.1.—С.170-208.-Т.1.-С394-422.

абсолютною більшістю голосів депутатів. Такої більшості однак недостатньо для подолання вета Президента відносно декретів, що мають стати органічними законами або ж таких, що "присвячені наступним питанням: а) міжнародним відносинам; Ь) розмежуванню державного сектора, приватного сектора, кооперативного і громадського сектора власності на засоби виробництва; с) регулювання виборів актами, що передбачені Конституцією, і не приймаються у формі органічних законів". Для цього необхідна кваліфікована більшість у "дві третини голосів депутатів, які присутні на засіданні і за кількістю перевищують абсолютну більшість повноважних депутатів..." (п.2,3 СТ.136 Конституції Португалії). Схожим є порядок подолання президентського вето в Литві, де повторно розглянутий Сеймом закон вважається прийнятим, якщо за закон проголосувало більше половини, а за конституційний закон - не менше трьох п'ятих усіх членів Сейму (ст.72 Конституції). Такої ж кваліфікованої більшості "у три п'ятих голосів у присутності не менш половини законного числа депутатів", згідно п.5, СТ.122 Конституції, має набрати польський Сейм для подолання президентського вето.

Інша особливість, пов'язана з використанням процедури повторного перегляду закону полягає у тому, що у Словенії президентське вето взагалі конституцією не передбачено. Таке право надано Державній раді, органу "представництва носіїв соціальних, економічних, професіональних і місцевих інтересів (ст.96 Конституції), котра виконує функції верхньої палати, її вето долається нижньою палатою, якщо при повторному розгляді закон приймається більшістю голосів від загальної кількості депутатів, за винятком випадків, "коли відповідно Конституції для прийняття закону, що обговорюється необхідна більша кількість голосів".

Відсутність у президента Словенії права вета певною мірою компенсується конституційним положенням про можливість видавати акти (укази), "коли Скупщина не може бути

скликана у період стану війни або під час надзвичайного стану" (ст.108 Конституції). В цих випадках видані президентом акти, що мають силу закону, повинні бути затверджені нижніми палатами як тільки вони почнуть свою роботу в нормальному режимі. В протилежному випадку вони є недійсними.

Характеристику правового статусу президентів цієї групи держав з точки зору впливу глав держав на виконавчу та законодавчу владу не можна вважати повною, якщо не звертати увагу ще на одне важливе конституційне положення, котре юридично і фактично посилює позиції глав держав зі змішаною формою правління, даючи їм змогу активніше втручатись в управління державними справами. Маємо на увазі юридичну норму про президента як "арбітра..." або "гаранта...", яка знайшла своє закріплення тільки в конституціях Польщі, Португалії та Румунії. З огляду на це, можна зробити висновок, що правовий статус глав інших держав цієї групи: Болгарії, Литви, Македонії та Словенії, де частіше за все президенти визначаються як посадові особи, що є главами держав та представляють її всередині країни та за кордоном, слабше ніж їх вищезазначених колег.

Одна з ознак президентської, як утім і змішаної поліархії, знаходить свій прояв у *конституційній можливості усунення глави держави з його поста.* Найбільш деталізована ця процедура у Конституції Польщі, де вказано, що за порушення Конституції або закону, скоєння злочину Президент може бути притягнений до відповідальності перед спеціальним судом - Державним Трибуналом (п.1, ст.145). Рішення про звинувачення приймається Народними Зборами (тобто на спеціальному спільному засіданні Сейму і Сенату) більшістю не менше, ніж дві третини від їх складу. Члени Державного Трибуналу обираються Сеймом на термін його повноважень, причому депутати і сенатори не можуть бути туди обрані. До відповідальності перед Державним Трибуналом у відповідних випадках можуть бути притягнені члени уряду та деякі інші

державні посадові особи. Схожа з польською є процедура притягнення до відповідальності Президента Португалії. За скоєні ним злочини, пов'язані з виконанням своїх обов'язків, Президент Республіки відповідає перед Верховним Судом, який приймає відповідне рішення після отримання ініційованого однією п'ятою та ухваленого двома третинами голосів парламентарів відповідного "подання-рішення". За скоєні злочини, що не пов'язані з виконанням своїх обов'язків, Президент Республіки відповідає після закінчення терміну своїх повноважень перед судом загальної юрисдикції (ст.130 Конституції). Президент або Віце-президент Болгарії згідно ст.103 Конституції можуть нести відповідальність тільки за порушення Конституції та державну зраду. У такому випадку обвинувачення висувається за пропозицією не менше однієї чверті народних представників і вважається підтриманим Народними зборами у тому випадку, коли більше двох третин парламенту проголосувало за цю пропозицію. Остаточне рішення про усунення з посади цих двох вищих посадових осіб у місячний термін приймає Конституційний Суд.

Президент Македонії, в разі порушення Конституції, може бути усунутий з поста достроково за однаковою процедурою, яка розпочинається за рішенням Зборів (ст.87 Конституції), прийнятим двома третинами від їх складу. Такою же кваліфікованою більшістю Конституційний Суд приймає остаточне рішення щодо усунення президента з поста і відповідно про припинення чинності його мандату. Майже аналогічні норми містить ст.109 Конституції Словенії. Вона зокрема передбачає, що якщо під час виконання своїх повноважень Президент діє всупереч Конституції або серйозно порушує закон, за поданням нижньої палати парламенту (Скупщини), він може бути усунутий двома третинами голосів Конституційного Суду. Питання про усунення Президента Литви з посади у порядку імпічменту Сейм може вирішувати трьома п'ятими голосів парламентаріїв у випадку грубого порушення

главою держави Конституції або присяги, а також у випадку виявлення факту вчинення злочину (ст.74, 86).

В усіх зазначених державах процедура усунення глави держави з посади здійснюється за загальною схемою: ініційоване та ухвалене кваліфікованою більшістю (3/5, 2/3) голосів депутатів парламенту (нижньою палатою) відповідне рішення затверджується конституційним, верховним або ж спеціально створеним судом. І тільки Румунія у цьому плані дещо стоїть осторонь, оскільки прийняте після отримання висновку Конституційного Суду більшістю голосів на спільному засіданні палат парламенту рішення про усунення з поста Президента за "скоєння тяжких діянь, що порушують положення Конституції" (ст.95), має бути затверджене на референдумі, який проводиться протягом місяця.

Такими є основні президентські елементи у напівпарламентарно-напівпрезидентській поліархії. Але при існуючій в формі правління цих держав певній рівновазі президентських та парламентських елементів, останні все ж домінують.

1. Це *наявність уряду на чолі з головою, який є більш самостійним у своїх діях,* ніж голови урядів напівпрезидентсько-напівпарламентських і тим паче президентсько-парламентських поліархій. Міра участі парламенту у формуванні уряду сильніша ніж президента. Це обумовлено використанням при формуванні органу виконавчої влади так званої інвеститури уряду, яка безпосередньо передбачена конституціями Литви, Македонії, Польщі, Португалії та Румунії.

Згідно ст. 185-187 Конституції Португалії "вищим органом державного управління" є Уряд - Рада Міністрів, який, як вже було зазначено вище, формується при участі Президента (ст.190). Але всі його дії у цьому плані можуть бути нейтралізовані з боку парламенту, якщо уряд не одержує інвеститури. Для цього не пізніше десяти днів після призначення Прем'єр-міністра програма уряду має бути подана на розгляд Асамблеї Республіки. У разі відхилення цієї програми уряд

повинен піти у відставку (ст. 195). В Литві Прем'єр-міністр може бути призначений Президентом тільки після схвалення Сеймом відповідної кандидатури. Протягом п'ятнадцяти днів з моменту його призначення він пропонує Сейму утворений ним та затверджений Президентом уряд і подає на розгляд програму уряду. Одержує він інвеституру в разі схвалення його програми більшістю голосів депутатів, які беруть участь у засіданні Сейму (ст.92 Конституції).

В Польщі призначена Президентом Рада Міністрів в особі його Голови у двотижневий термін після його призначення і формування складу уряду подає Сеймові програму діяльності уряду з метою отримати вотум довіри. У разі невдачі сформувати уряд через зазначену процедуру, сам Сейм обирає Голову Ради Міністрів з числа тих, хто попередньо був запропонований до складу уряду. Президент зобов'язаний затвердити обраного нижньою палатою главу уряду. Якщо передбачена Конституцією процедура формування уряду виявиться безрезультатною, Президент, заслухавши думку голів обох палат парламенту, може "припинити термін повноважень Сейму і призначити вибори" (ст.154 Конституції). Подібною є процедура формування уряду і у Румунії, який, згідно ст.101 Конституції, здійснює внутрішню і зовнішню політику країни і керує державним управлінням". Формування румунського Уряду починається з пропозиції кандидатури на посаду Прем'єр-міністра, яку визначає Президент із урахуванням розкладу партійно-політичних сил у парламенті. Відповідний кандидат формує склад Уряду і разом з цим складом і проектом урядової програми постає перед кожною палатою парламенту - Сенатом і Палатою Депутатів, де він має одержати інвеституру. Призначені у такий спосіб Прем'єр-міністр та інші члени уряду складають присягу перед Президентом. У Македонії запропонований главою держави кандидат на посаду Прем'єр-міністра повинен представляти політичну партію або партії, які мають більшість місць у Зборах (однопалатному парламенті). Цей

кандидат подає до Зборів урядову програму та пропонує склад Уряду, які мають бути затверджені шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості представників.

Формування уряду в Болгарії та Словенії не передбачає інвеститури, але здійснюється за характерною для парламентських країн процедурою. Кандидатуру на заміщення посади Голови Ради Міністрів Болгарії, який "здійснює керівництво загальною політикою уряду, координує її і несе за неї відповідальність" (ст.108 Конституції), пропонує Президент після консультацій з парламентськими групами. Інших членів уряду призначають Народні Збори за поданням його глави. Усі члени уряду складають присягу перед парламентом і подають у відставку перед новообраними Народними Зборами (ст.84,99,109 Конституції). В Словенії Президент, проконсультувавшись попередньо з лідерами парламентських груп (фракцій), пропонує Скупщині кандидата на посаду Прем'єр-міністра, який обирається більшістю голосів усіх депутатів. За певних умов, у разі невдалої спроби обрати Прем'єр-міністра, Скупщина може бути розпущена Президентом. Інших членів уряду призначає та звільняє Скупщина за пропозицією Прем'єр-міністра. Термін повноважень Уряду припиняється, коли збирається новообрана Скупщина (ст.111, 112, 115).

2. *Уряди цих країн несуть відповідальність перед своїми парламентами.* Ст.108. Конституції Румунії "Відповідальність Уряду", зокрема проголошує: "1. Уряд несе політичну відповідальність за усю свою діяльність тільки перед Парламентом. Кожний член уряду солідарно з іншими його членами несе політичну відповідальність за діяльність Уряду та його акти". В Португалії парламент може приймати резолюцію осуду Уряду в разі невиконання ним програми або з іншого питання, яке представляє національний інтерес (ст.197 Конституції), а в Болгарії - у результаті ініційованого однією п'ятою частиною парламентарів питання про недовіру Раді Міністрів або ж її голові, коли за це проголосувало більше половини де-

путатів болгарського парламенту (ст.89 Конституції). Головною формою парламентського контролю в Македонії є інтерпеляція, яка, згідно СТ.72 Конституції, за ініціативою не менш ніж п'яти депутатів "може бути внесена кожній особі, що займає державну посаду, Уряду і кожному його члену окремо і може стосуватись питань діяльності державного органу". В той же час Збори за ініціативою 20 депутатів мають право висловити Уряду недовіру, останньому ж надано право порушити перед Зборами питання про довіру (ст.92-94 Конституції). Якщо у всіх випадках проти Уряду висловлюється більшість від загальної кількості депутатів, він має піти у відставку.

Інтерпеляція, як форма парламентського контролю використовується і в інших країнах. У Литві вона може бути пред'явлена Прем'єр-міністрові або міністру за ініціативою однієї п'ятої членів Сейму і якщо відповідь на неї цих посадових осіб парламентом вважається незадовільною, "більшістю голосів усіх членів Сейму" Уряду висловлюється недовіра (ст.61 Конституції). Крім цього відставка литовського уряду може бути спричинена, якщо такою ж більшістю приймається резолюція недовіри після звіту про свою діяльність, який, згідно СТ.101 Конституції, зобов'язані зробити Уряд або окремий міністр на вимогу Сейму. В Словенії інтерпеляція може бути ініційована групою, чисельністю не менше десяти депутатів. Якщо після її обговорення більшість депутатів висловили недовіру Уряду або окремому міністру, Державні збори зміщують Уряд або міністра (ст.118 Конституції). В Польщі, згідно СТ.115 Конституції "Голова Ради Міністрів і інші члени Ради Міністрів зобов'язані дати відповіді на депутатські інтерпеляції і запити протягом 21 дня".

Крім процедури інтерпеляції, котра, на відміну від Македонії, в Словенії та Литві не є основною формою парламентського контролю, Державні збори Словенії можуть також висловити Урядові недовіру. Але відставка уряду, за німецьким зразком, здійснюється на основі т.зв. "конструктивного вотуму",

коли більшістю голосів від загального числа депутатів парламент обирає нового Голову Уряду (ст.116 Конституції). Такий же порядок застосовується і в Польщі, де Сейм (нижня палата) може відправити Раду Міністрів у відставку, якщо пропозиція про недовіру з вказівкою на ім'я кандидата на посаду глави уряду була підтримана "більшістю законного числа депутатів"(ст.158 Конституції). Але в той час як для ініціювання такого "конструктивного вотуму" в Словенії потрібно не менш ніж 10 голосів депутатів, у Польщі - 46 голосів. Ще більше - 69 голосів депутатів - необхідно для ініціювання відставки окремого польського міністра, яка здійснюється, коли недовіру йому висловлено також "більшістю законного числа депутатів" Сейму (ст.159 Конституції).

3. *Глава держави* - президент, як і в парламентарній поліархії, *має право розпуску законодавчого органу.*

Литовський Сейм може бути розпущений Президентом, якщо парламент 1) протягом тридцяти днів після подання програми уряду не прийме рішення про неї або якщо після першого подання програми уряду протягом шістдесяти днів двічі підряд парламент не ухвалить її; 2) за пропозицією уряду, якщо останньому з боку Сейму висловлюється недовіра (ст.58 Конституції) . Крім цього, Конституцією держави передбачена можливість саморозпуску Сейму та проведення дострокових виборів. Таке рішення може бути прийняте самим Сеймом більшістю не менше, ніж у три п'ятих голосів усіх депутатів. Польський президент може розпустити Сейм достроково, коли передбачена Конституцією процедура формування уряду виявилася безрезультатною (ст.154), а також за умов, якщо протягом чотирьох місяців після його подання державний бюджет не буде ухвалено палатами (ст.225 Конституції). Водночас Сейм може саморозпуститися, ухваливши відповідне рішення кваліфікованою більшістю у дві третини від свого складу. У разі саморозпуску або розпуску Сейму закінчується достроково і термін повноважень Сенату.

Своє право розпуску парламенту Президент Румунії може реалізувати після консультацій з головами палат і лідерами парламентських груп і за умов, якщо парламент протягом шестидесяти днів двічі не зміг висловити довіру Уряду (ст.89 Конституції). При прийнятті рішення про розпуск парламенту зобов'язаний також консультуватись з представниками політичних партій та членами Державної ради Президент Португалії (ст.133, 172 Конституції). Право президентів Болгарії та Словенії на розпуск парламентів пов'язано з неспроможністю останніх формувати уряд (ст.102 Конституції Болгарії; ст. 111 Конституції Словенії), а Конституція Македонії главі держави такого права взагалі не дає, оскільки ст.63 Основного закону передбачає тільки саморозпуск Зборів у тому випадку, коли більше ніж половина загальної кількості представників про це приймає рішення.

4. Ще *один важливий елемент,* характерний для парламентарної поліархії, котрий за винятком Словенії, використовується в усіх державах з напівпрезидентсько-напівпарламентарною формою правління - це *контрасигнатура.* На значення такого інституту вказує Конституція Португалії, яка у п.2 ст. 140 "Контрасигнація" проголошує, зокрема те, що "відсутність контрасигнації тягне за собою юридичну недійсність актів". Характерною рисою контрасигнації, закріпленої у конституціях цих державах (Болгарія (ст.102-103), Польща (ст.144); Литва (ст.85), Румунія (ст.99), Португалія (ст. 140)), є, що контрасигнуванню підлягають не всі акти глави держави, як у суто парламентських державах, а тільки певна їх частина.

Таким чином, аналізуючи закріплений в конституціях зазначених держав порядок формування, організацію та систему взаємовідносин виконавчої та законодавчої влад, ми дійшли висновку, що напівпарламентарно-напівпрезидентській республіці притаманні загальні ознаки змішаної форми поліархічного правління, де порівняно з напівпрезидентсько-

напівпарламентарною поліархією президентські елементи мають більш суттєву противагу з боку парламентських.

По-перше, президент як глава держави обирається шляхом загальних та виключно прямих виборів, котрі обумовлюють його досить міцне місце і роль у системі вищих органів державної влади. Але положення про президента "гаранта..." або "арбітра" між владами, які зазвичай посилюють його владу, містять тільки конституції Польщі, Португалії та Румунії, в той час як відсутність такої норми в інших чотирьох державах цієї групи: Болгарії, Литві, Македонії та Словенії робить їх форми правління більш "парламентаризованими".

По-друге, президент також наділений суттєвими конституційними повноваженнями у сфері внутрішньої і зовнішньої політики, але міра їх реалізації не така висока як в президентсько-парламентських та напівпрезидентсько-напівпарламентських поліархіях. Поясненням цього факту може служити, зокрема те, що уряд у цих державах більш залежний від парламенту. Це знаходить свій прояв у передбачених конституціями процедурах формування уряду та його відповідальності.

Роль президента при формуванні уряду, як правило, зводиться до "пропозиції" кандидатури прем'єр-міністра, підбір котрої, як приписують конституції усіх цих держав, так чи інакше має здійснюватись ним з урахуванням співвідношення партійно-політичних сил у парламенті. У п'яти з семи зазначених вище держав як додаток до цього використовується процедура інвеститури уряду. Саме факт врахування президентом співвідношення партійно-політичних сил у парламенті при формуванні уряду є однією з тих головних рис, котра відрізняє напівпарламентарно-напівпрезидентську поліархію від напівпрезидентсько-напівпарламентарної. Іншою такою рисою є те, що уряд несе відповідальність перед парламентом. Там же, де збереглися конституційні положення про "підзвітність" уряду президентові, це для уряду не має особливих наслідків, оскільки відставка уряду або його окремих

членів може статися виключно за рішенням парламенту; президент же тільки затверджує цей факт або в кращому випадку вносить зміни у склад уряду (і то за пропозицією Прем'єр-міністра - *СБ.).* Як форма парламентського контролю в цих країнах широко використовується інтерпеляція.

По-третє, уряд в напівпарламентарно-напівпрезидентських поліархіях більш автономний від президента, ніж в напівпрезидентсько-напівпарламентських поліархіях. Більш за те, сам глава держави певною мірою, через інститут контрасигнування його актів з боку уряду або відповідного міністра обмежений у своїх діях відносно виконавчої влади. Додамо до цього, що відсутність у президентів більшості з цих країн (винятком є Литва і Польща. - *С.Б.)* права на законодавчу ініціативу зменшує його можливість впливати на законодавчий процес.

По-четверте, певна перевага парламентських елементів над президентськими проявляється у можливості глави держави розпускати, правда в визначених конституцією випадках, парламент, а також у конституційному праві суміщати мандат парламентарія з посадою члена уряду (Польща, Румунія).

Предметом розгляду ***п'ятого питання*** семінарського заняття мають стати форми правління тих держав, які визначені як парламентарно-президентські.

Парламентарно-президентська поліархія за юридичними ознаками є своєрідною протилежністю президентсько-парламентарній поліархії. На відміну від останньої, де в системі влади переважають президентські елементи, парламентарно-президентська поліархія характеризується суттєвим домінуванням парламентських. До країн, в яких встановлений такий різновид змішаної форми державного правління, ми б віднесли Австрію, Ірландію, Ісландію, Фінляндію та Хорватію.

З зазначеного переліку найбільш "парламентаризованими" є перші три країни: Австрія, Ірландія та Ісландія. І це не дивно, оскільки ці змішані поліархії утворювалися на "парламентському" фундаменті шляхом перейняття після Другої світової війни деяких елементів президентської поліархії. Серед останніх головним є те, що президенти цих країн замість парламентів стали обиратися безпосередньо громадянами на визначений конституцією термін. Відносно визначення виду форми правління цих держав як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі немає єдиної точки зору. Родоначальник вивчення змішаної форми державного правління М.Дюверже визначав їх як "напівпрезидентські"[1]. Його думку не поділяє Дж. Сарторі, визначаючи Ірландію та Ісландію як "парламентські республіки", Австрію як таку, що може приймати і змішану форму[2]. До "парламентських республік" Австрію та Ісландію відносять окремі російські вчені[3], в останній час змінив свою оцінку форми державного правління Австрії, Ірландії та Ісландії зі "змішаної"[4] на "парламентську" і вітчизняний конституціоналіст В.Шаповал[5].

Серед різноманітних точок зору щодо визначення виду форми правління Австрії, Ірландії та Ісландії найбільш слушною вважаємо точку зору М.Дюверже, який визначав їх з одного боку як "напівпрезидентські", а з іншого, як такі, що в них

---

[1] *Duverger M.* A New Political System Model: Semi-Presidential Government // European Journal of Political Research.—1980.—№ 2(8).—P.167.

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія.—С.79,120-121.

Див.: *Тимошенко И.Г.* Вводная статья к Конституции Республики Исландии от 17 июня 1944 г. // Конституции государств Европы.—Т.2.—С.9; Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. - д.ю.н., проф А.Я.Сухарев.— 2-е изд., изм. и доп.— М.,2001.—С.8, 265. В Австрії, наприклад, Федеральний президент став обиратися на основі загальних та прямих виборів тільки з 1957 року.

Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн.—С.88.

Шаповал В. Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.—№2.—С.47. Крим зазначених вище країн він визначає як парламентарні ше такі змішані держави як Болгарія, Литва, Македонія, Словаччина, Словенія, Фінляндія.

"політичною практикою є парламентаризм, а президенти є "символічними керівниками"". М.Дюверже використовує найважливіший з точки зору методології підхід в оцінці форми державного правління як соціально-політичного явища, котре має дві грані: юридичну та політико-практичну. Такий методологічний підхід, як вже зазначалося, заклав ще наприкінці XIX ст. видатний німецький державознавець Г.Єллінек, який поділяв форми держави (правління) на юридичні та політичні. Юридична форма правління, зазначав Г.Єллінек, міцна і визначена, оскільки закріплена конституційними нормами; політична ж форма "як усе неправове в державі, неміцна і невизначена. Перебуваючи у залежності від конкретних державних відносин, вона сама безупинно змінюється так що ледве можливо, і у всякому разі мало плідно, встановлювати міцні категорії для цих, так би мовити, моментальних знімків держави"[2].

Юридичні (конституційні) моделі форм державного правління Австрії, Ірландії та Ісландії, як утім Фінляндії та Хорватії, на нашу думку, відносяться до змішаного виду поліархії, але такі, що за ступенем концентрації елементів парламентаризму знаходяться "на межі" (Дж.Сарторі) змішаної та парламентарної юридичних форм. Вийти за "логіку системи" (змішаної поліархії) їм не дозволяє наявність певних, характерних суто для них (або президентських поліархій) юридичних ознак.

Аналіз змісту чинної Конституції Австрії[3] чітко показує, що в структурі форми правління цієї держави суттєво переважають

Duverger M. A New Political Sistem Model: Semi-Presidential Government // European Journal of Political Research.—1980.—№ 2(8).—P.167.

[2] *Еллинек Г.* Общее учение о государстве.—Т.I.—СПб., 1908.—С.491.

[3] Згадаємо, що в Австрії не має т.зв. "кодифікованої" конституції. "Некодифіковану" Конституцію держави складають кілька конституційних за конів, серед яких центральне місце займає Федеральний конституційний за кон 1920 в редакції 1929 року із наступними змінами.

елементи парламентарної поліархії. Це знаходить свій вияв, зокрема, у тому, що Федеральний Уряд здійснює "вище управління справами Федерації" (ст.69 Федерального конституційного закону - далі ФКЗ[1]); на підставі пропозицій Федерального уряду або уповноваженого урядом федерального міністра, якщо інше не передбачено вищезазначеним законом, здійснюються всі дії, на які уповноважений Федеральний президент (ст.67 ФКЗ); його акти (якщо інше не передбачено Федеральним конституційним законом - *С.Б.)* мають бути контрасигновані Федеральним канцлером або компетентним федеральним міністром. Крім цього Федеральний президент не наділений правом повернення на повторний розгляд закону, прийнятого парламентом, оскільки закони оприлюднює Федеральний Канцлер. Очолюваний ним уряд несе колективну і індивідуальну політичну відповідальність перед нижньою палатою парламенту— Національна Радою (ст.74 ФКЗ).

Водночас необхідно звернути увагу на наявність в юридичній конструкції форми правління Австрії деяких елементів президентської поліархії.

По-перше, це те, що Федеральний Президент та Федеральний Уряд визначаються як вищі органи "Виконавчої влади Федерації" (Третій розділ ФКЗ).

По-друге, Федеральний Президент обирається безпосередньо виборцями на 6-річний термін з правом переобрання (ст.60 ФКЗ).

По-третє, Федеральний Президент призначає згідно ст.70 ФКЗ Федерального Канцлера і за його поданням інших членів Федерального Уряду. Звернемо однак увагу і на те, що Федеральний конституційний закон: а) ніяким чином не пов'язує формування уряду з парламентом, його партійно-політичним складом (у реальному політичному житті це враховується, але

[1] Тут і далі посилання даються на Федеральний конституційний закон Австрії від 10 листопада 1920 р. із наступними змінами. Див.: Конституции государств Европы: В 3-х т..—Т.I.—С.26-124.

це є політичною практикою); б) відставка Федерального Уряду не потребує контрасигнації з боку Прем'єр-міністра.

По-четверте, статус члена уряду несумісний із депутатським мандатом (п.2, ст.70 ФКЗ).

Конституційно-правовий статус Федерального президента Австрії дійсно обмежений, але дещо сильніше порівняно із правовим становищем глави парламентарної держави. Окрім своїх представницьких повноважень Федеральний президент, як зазначалося, формує та відправляє у відставку Федеральний уряд, призначає "федеральних службовців, включаючи офіцерів, і інших посадових осіб Федерації..." (ст.65 ФКЗ), може розпустити нижню палату парламенту - Національну раду, однак з однієї і тієї ж причини він може зробити це лише один раз протягом одного скликання (ст.29 ФКЗ) тощо. Певною мірою становище Федерального президента посилює також більш ускладнений (навіть за мірками президентської поліархії. - *С.Б.)* конституційно визначений порядок усунення його від поста. Це, згідно ст.ст.68, 142 ФКЗ, може статися тільки за результатами референдуму, ініційованого нижньою палатою парламенту - Національною Радою.

Схожу норму про можливість усунення Президента з поста народом містить і Конституція Ісландії. Згідно ст. 11 Президент може бути усунутий з посади достроково, якщо ініційована трьома чвертями від загальної кількості депутатів Альтингу (однопалатного парламенту) відповідна резолюція на всенародному референдумі (котрий має відбуватись протягом двох календарних місяців з дня прийняття цієї резолюції) отримає більшість голосів виборців. На відміну від Австрії, однак, ініційована парламентом резолюція може мати для останнього непередбачувані наслідки, оскільки якщо на референдумі вона не буде підтримана народом, Президент розпускає Альтинг '.

[1] Тут і далі посилання даються на Конституцію Республіки Ісландія від 17 червня 1944 р. зі наступними змінами . Див.: Конституции государств Европы: В 3-х Т.-Т.2.-С. 17-32.

Як і в Австрії, ядро юридичної форми правління Ісландії складають парламентарні елементи. Загальне керівництво державними справами здійснює призначений Президентом Кабінет міністрів, який несе відповідальність перед Альтингом (ст.14 Конституції). Міністри, згідно СТ.51 Конституції, за посадою мають право бути присутніми на засіданнях Альтингу і за бажанням брати участь у читаннях за умов дотримання правил процедури. Вони мають право голосу тільки у тих випадках, коли водночас є членами Альтингу, тобто на відміну від Австрії депутат парламенту в Ісландії може одночасно бути і міністром.

Основний закон Ісландії передбачає також інститут контрасигнування актів глави держави, але у зміст відповідних конституційних положень, на відміну від парламентських країн, вкладений дещо інший сенс. "Міністр, котрий підписує якусь пропозицію, - зазначається в ст.18 Конституції, - повинен, як правило, представити ЇЇ на розгляд Президента". І далі, ст. 19 "Підпис Президента, контрасигнований одним з міністрів, надає юридичної сили законодавчому акту або акту Уряду". Тобто замість характерного для парламентських країн змісту контрасигнування, коли "скріплений підписом міністра акт має бути обов'язково підписаний главою держави", в Ісландії, на нашу думку, зроблено акцент на тому, що позиція міністра, яка попередньо має бути узгоджена з Президентом, набуватиме юридичної сили тільки після його (глави держави) підпису". Це підтверджується, зокрема тим, що Президент має конституційне право (ст.26) не підписати прийнятий парламентом закон. Наслідком цього є те, що останній все ж набуває юридичної сили, але тільки до того моменту, поки обставини дозволяють Президентові винести його на референдум: "у випадку відхилення його дія припиняється; у випадку ухвалення він зберігає силу закону" (ст.26 Конституції).

Наявність навіть цих "відхилень" від класичного парламентського прототипу ставить під сумнів можливість характе-

ристики форми державного правління Ісландії як "парламентарної республіки". До них додамо те, що "Президент Ісландії обирається народом" (ст.3 Конституції) шляхом загальних і прямих виборів терміном на чотири роки (ст.6 Конституції)[1], "виконавча влада здійснюється Президентом та іншими державними органами виконавчої влади..." (ст.2 Конституції): Президент, котрий "здійснює свою владу через своїх міністрів" (ст.13 Конституції), має право призначати і усувати посадових осіб на державній службі, укладати міжнародні договори, щорічно скликати або відстрочити засідання Альтингу, скликати його на надзвичайну сесію у випадку крайньої необхідності, в перервах між сесіями парламенту "видавати тимчасові акти, котрі мають силу закону" за умов, що вони не суперечать Конституції" і після скликання Альтингу одразу ж ним ухвалюються. Зі змісту цієї ж 28 статті Конституції витікає, якщо на "даний фінансовий рік" Альтинг не прийняв бюджет, тимчасовий бюджет може бути виданий Президентом.

Зазначене вище, а також те, що Конституція (ст.16) передбачає можливість функціонування спеціального засідання уряду під головуванням Президента у формі Державної ради, на засіданнях котрої розглядаються проекти законів і "важливі державні заходи", свідчить про неможливість визначення юридичної конструкції форми державного правління Ісландії як парламентарної, оскільки за видом вона є змішаною, а за відповідним різновидом останньої - парламентарно-президентською поліархією.

Такою ж ми визначаємо і форму державного правління Ірландії, яка у своєму змісті об'єднує елементи як президентської, так і парламентарної поліархій. На президентські ознаки вказує те, що главою держави є Президент, який обирається шляхом загальних і прямих виборів терміном на 7

[1] Як у Франції можливість переобрання Президента Ісландії Конституцією не обмежується.

років з правом одного переобрання (ст.12 Конституції). Він бере участь у формуванні Уряду, виконує інші повноваження, частину з яких Президент здійснює "після консультацій або за узгодженістю" з Державною радою (ст.13). Правовий статус та склад Державної ради Ірландії дещо відрізняється від Державної ради Ісландії. До її складу входять глава уряду та деякі інші посадові особи. Сюди також за їх згодою можуть бути включені колишні президенти, прем'єр-міністри і голови вищого суду. Крім цього, сам глава держави може призначити ще сім членів Державної ради. За приписом Конституції (ст.31-32), головним призначенням Державної ради є надання допомоги і сприяння главі держави у реалізації його компетенції.

Президент має деякі права, котрі можна вважати дискреційними. Так, повністю на свій розсуд він може відмовитись від розпуску Палати представників (нижньої палати), якщо про це вносить пропозицію Прем'єр-міністр, котрий втратив довіру цієї палати. Після консультацій з Державною радою Президент може передавати будь-який законопроект Верховному суду для визначення ступеня його (або частини його) відповідності Конституції. Він також може відмовитись від підпису законопроекту і винести його на референдум, але на відміну від Ісландії, де використовується подібна процедура, таке рішення Президента в Ірландії повинно мати підтримку більшості верхньої палати - Сенату і не менше 1/3 голосів членів палати Представників. Президент може бути обвинувачений в скоєнні правопорушення і на цій підставі усунутий з поста. Процедура усунення з поста ірландського президента схожа на процедуру імпічменту американського президента. Звинувачення формулюється однією з палат парламенту, Сенатом або Палатою представників, за рішенням, прийнятим кваліфікованою більшістю у дві третини від її складу. У такому випадку інша палата проводить розслідування дій Президента і відповідною більшістю може прийняти рішення про його усунення (ст.12 Конституції).

Серед парламентських елементів слід звернути увагу, на те, що за п.2. СТ.28 Конституції "виконавча влада здійснюється... Урядом або за його уповноваженням". Порядок формування уряду, його взаємовідносини із парламентом свідчать про перевагу парламентських елементів у системі влади Ірландії. За пропозицією Палати Представників Президент призначає Прем'єр-міністра (ст.13). Після цього, вже на пропозицію Прем'єр-міністра, яка має бути попередньо ухвалена нижньою палатою, глава держави призначає інших членів Уряду. Також за поданням глави уряду Президент приймає відставку або звільняє з посади будь-якого члена уряду. Свої повноваження Президент здійснює "за порадою Уряду і на його пропозицію". Зокрема, саме у такий спосіб, за винятком зазначеного вище випадку, він може розпустити Палату Представників (ст.13).

Прем'єр-міністр повинен бути членом Палати Представників, а інші міністри - членами однієї з палат парламенту. Уряд несе політичну відповідальність перед Палатою Представників, що означає, зокрема, можливість вираження нею йому недовіри (п.5.1., СТ.28). Особливістю Національного Парламенту Ірландії є те, що він складається з Президента і двох палат. Така формула є даниною британській конституційній традиції', і означає, що глава держави бере певну участь у законодавчому процесі, зокрема, промульговує прийняті палатами закони або на вимогу більшості від складу Сенату і третини від складу Палати Представників, як вже зазначалося, виносить його на референдум.

Таким чином, і в Ірландії елементи парламентарної поліархії суттєво домінують над президентськими і, якщо порівнювати її форму правління з Австрією та Ісландією, то вона буде на "самій межі" з парламентарною поліархією. Змішаний зміст форм правління усіх цих трьох держав, як вже

' *Шаповал В.М.* Ірландія. Юридична енциклопедія.—К., 1999.—Т.2.—С.723.

зазначалося, був результатом "президенціалізації" деяких елементів колишньої парламентарної системи влади.

Іншим шляхом до свого парламентсько-президентського змісту дійшли Фінляндія та Хорватія. Оскільки зміна змісту їх форм державного правління була здійсненна у ході конституційних реформ, тобто шляхом багато в чому схожим на той, котрий зараз проходить Україна, зосередимо увагу саме на накопиченому цими країнами конституційно-правовому досвіді перебудови владних відносин у системі вищих органів законодавчої і виконавчої влади.

Фінляндія дала світові, по суті, перший досвід побудови змішаної республіки, конституювавши її ще в липні 1919 р.[1]. Протягом 70-ти років її зміст залишався майже незмінним і характеризувався певною перевагою президентських елементів над парламентськими. Звідси і провідна роль, котру відіграла президентура серед інших суб'єктів верховної влади. Питання про необхідність "парламентаризації" форми правління виникло ще у 70-х рр., але воно не зустріло підтримки з боку доволі "сильного" президента У. К. Кекконена, який не міг погодитись з пропозиціями членів створеної конституційної комісії про обмеження повноважень глави держави.

[1] Історичним "прародичем" змішаної республіки вважається Німеччина, котра деякі риси такої моделі форми державного правління закріпила у т.зв. Веймарській конституції, ухваленій 31 липня 1919 року (Див.: *Страхов ММ.* Історія держави і права зарубіжних країн: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти]. Харьків, 1999.—С353; *Сарторі Джованні.* Порівняльна конституційна інженерія. —С.121). Але справедливим буде зазначити, що Фінляндія свою змішану за змістом форму республіканського правління конституйовала дещо раніше - 17 липня того ж 1919 року. У цей день парламент (Ендускунта), в спеціальному конституційному законі юридично закріпив факт набуття колишньою "частиною" Російської імперії державної незалежності та появи на політичній карті Європи суверенної Республіки Фінляндії (Суомі). Цей найважливіший парламентський акт, котрий мав назву "Форма правління", був головним серед інших актів, які до кінця XX ст. у сукупності складали т.зв. некодифіковану Конституцію Фінляндії.

Ситуація змінилася після того, коли за станом здоров'я У. К. Кекконен на початку 80-х років минулого століття подав у відставку і замість нього, в 1981 р., главою фінської держави був обраний М.Койвисто. Під час його президентства стали проводитися поетапні зміни у системі відносин законодавчої і виконавчої влади. Спочатку М.Койвисто добровільно поступився значною частиною своїх внутрішньополітичних і внутрішньоекономічних повноважень Державній раді (уряду) і така практика згодом була закріплена в актах "Форма правління" та "Про Едускунту". На основі цих змін більшість своїх дій Президент мав здійснювати за згодою Державної ради, а призначення послів і консулів було цілком передане до ведення останньої.

Досить лояльна позиція М.Койвисто, відповідні політичні зміни у Центральній та Східній Європі та здійснені практичні кроки у напрямку вдосконалення змісту форми правління фінської держави на початку 90-х рр. XX ст. підготували ґрунт для проведення протягом останнього десятиліття минулого століття широкої конституційної реформи. В її проведенні можна виділити два етапи: перший - 1991-1995 рр., коли зміни здійснювалися у відповідних законодавчих актах; другий - 1995-1999 рр., коли була підготовлена та прийнята нова Конституція Фінляндії.

Здійснені на першому етапі зміни суттєво посилили парламентарні елементи форми правління фінської держави. Це знайшло відображення насамперед у зміцненні ролі парламенту та Державної ради: Президент мав призначити прем'єр-міністра і формувати не на власний розсуд, а за узгодженням з керівництвом Едускунти; при висловленні останньої недовіри Державній раді або окремому міністру або за пропозицією прем'єр-міністра Президент був зобов'язаний відправити Державну раду (або міністра) у відставку; достроковий розпуск Едускунти і призначення нових парламентських виборів глава держави міг здійснити вже за пропозицією прем'єр-міністра.

Ці зміни послабили положення глави держави. Однак на відміну від парламентських республік, у яких прерогативи Президента на практиці обмежені у всіх сферах громадського життя, Президент Фінляндії зберіг за собою ще досить значний обсяг повноважень насамперед у зовнішньополітичній сфері. Головним чинником збереження ним частини своїх колишніх повноважень та своєрідним бар'єром проти їх повної "парламентаризації" послужив новий порядок обрання Президента, який визначався прийнятим 22 липня 1991 р. Законом "Про зміну порядку виборів і повноважень Президента Фінляндської Республіки". Згідно з цим законом фінського Президента замість колишніх вибірників (як у США. *—СБ.)* стали обирати безпосередньо громадяни.

На другому етапі відповідні зміни у формі правління фінської держави були здійснені разом з підготовкою та прийняттям нової конституції Фінляндії. Прийнятий 11 червня 1999 р. "Основний закон Фінляндії" набув чинності з 1 березня 2000 р.' Відносно державних інституцій Основний закон ніяких змін не вніс: такими залишались Державна рада (уряд), Едускунта (парламент) і Президент Республіки; останні два органи формувалися на основі виборчої системи, встановленої колишнім законодавством. Водночас Основний закон ще більше змінив та відповідно закріпив домінуюче становище парламенту у системі цих органів.

В ньому зокрема знайшов чіткий вираз парламентський принцип формування Державної ради. Якщо за колишньою Конституцією (Актом "Форма правління. *—С.Б.)* виконавча влада здійснювалася Президентом, при якому для управлікля країною створювалася Державна рада, то новий Основний Закон містив припис згідно з яким, "виконавча влада знаходиться в руках Президента і Державної ради"(§3). Прем'єр-міністр

[1] Тут і далі посилання даються на Основний закон Фінляндії від 11 червня 1999 р.(1999/731) .Див.: Конституции государств Европы: В 3-х т. 2001.— Т.З.-С.371-398.

відповідно до §61 обирається парламентом і формально затверджується указом Президента, а інші міністри призначаються останнім за пропозицією прем'єр-міністра. При цьому роль глави держави у визначенні складу Державної ради зведена до мінімуму. Хоча кандидатура прем'єр-міністра пропонується як і раніше Президентом, він уже не може впливати на формування уряду, оскільки, згідно з Регламентом Едускунти, затвердженим водночас з Основним законом, ця кандидатура попередньо ретельно аналізується і рекомендується главі держави спеціальним депутатом, призначеним фракціями політичних партій в Едускунті. У Едускунті може бути проведено не більш трьох голосувань по кандидатурі прем'єр-міністра. При цьому кожного разу має пропонуватися нова кандидатура.

Згідно з § 62 Конституції "Державна рада без зволікань повинна представляти свою програму Едускунті у формі заяви. Таке ж представлення має бути зроблено, коли суттєво змінюється склад Державної ради". Державна рада й окремі міністри несуть перед Едускунтою політичну відповідальність. Згідно з цим Президент зобов'язаний звільнити всю Раду або окремого міністра не тільки на їх прохання, але і при вираженні їм вотуму недовіри з боку більшості депутатів Едускунти (§ 64). Справи про юридичну відповідальність Президента, Канцлера юстиції, юридичного уповноваженого Едускунти, міністрів можуть порушуватись конституційною комісією парламенту, котра наділена правом контролю за діяльністю Державної ради. У випадку ухвалення відповідного рішення Едускунтою справа передається до Державного суду, де обвинувачем виступає Державний прокурор. На відміну від колишнього порядку, міністр не може бути притягнутий до відповідальності за незаконні дії і рішення Президента, проти яких він заперечував, якщо ці заперечення були записані до протоколу засідання Уряду.

Нова Конституція Фінляндії суттєво посилила і парламентський контроль. Найбільш важливою його ланкою, як і

раніше, є конституційна комісія Едускунти, котра вправі знайомитися з усіма документами і протоколами Державної ради, порушувати питання перед Едускунтою про притягнення до відповідальності міністрів, контролювати роботу омбудсмана і Канцлера юстиції, давати свій висновок щодо питання про резолюцію осуду Державній раді. Цій комісії надане право проводити розслідування з власної ініціативи, за пропозицією Канцлера юстиції, омбудсмана, кожної з інших постійних комісій, а також не менше ніж 10 депутатів. Підставою для пред'явлення обвинувачення в порядку імпічменту є не тільки пряме порушення закону, але й зневажливе ставлення до своїх обов'язків.

Контрольними повноваженнями в сфері зовнішньої політики наділені Велика комісія і комісія з іноземних справ, яким Державна рада зобов'язана представляти всю необхідну інформацію з питань зовнішньої політики і політики безпеки. Відповідно до §97 Основного закону прем'єр-міністр має заздалегідь знайомити ці комісії зі справами, котрі підлягають розгляду в Європейському Союзі, а вони вправі направляти в Державну раду свої рекомендації з зазначених питань.

Отже, можна констатувати, що Основний закон не тільки формально поставив Едускунту на перше місце в державному механізмі, але і створив необхідні передумови для забезпечення її верховенства. Обмеживши права Президента, Основний закон прямо зв'язує Едускунту з Державною радою. Він не тільки закріпив формування Ради Едускунтою, але і зобов'язує міністрів бути присутніми на її пленарних засіданнях, представляти їй і постійним комісіям усю необхідну інформацію, у т.ч. і з міжнародних справ.

Проте обмеження президентських прерогатив зовсім не означає, що функції глави держави зводяться до чисто представницьких. Конституція зберегла за ним право на призначення цілого ряду посадових осіб, Канцлера юстиції і суддів, внесення законопроектів, у т.ч. тих, що стосуються Аландських ост-

ровів; право вести засідання Державної Ради, де розглядаються та вирішуються найбільш важливі питання зовнішньої політики, державної безпеки, оборони, внутрішньої політики, державного бюджету. Пропозиції Державної ради, котрі не одержали схвалення Президента, повертаються на додаткове доопрацювання. Якщо питання або рішення повинно спрямовуватися в Едускунту, то Президент зобов'язаний погодитися з другою пропозицією Державної ради[1].

Досвід "перебудови" змісту форми правління фінської держави шляхом його "парламентаризації", як нами зазначалося, міг би бути корисним для тих країн, котрі вирішили піти на схожі зміни. Але слід визнати, що відповідні конституційні формулювання та і сама структура влади Фінляндії, які випробували на собі і шведський, і російський досвід, досвід інших європейських держав, є досить складними за своїм змістом. У цьому плані вигідно відрізняється перебудована у ході проведеної конституційної реформи структура влади в Хорватії. З точки зору практичних потреб, пов'язаних з проведенням політичної реформи в Україні, саме накопичений хорватами досвід перебудови своєї "президентсько-парламентської республіки" на "парламентсько-президентську" може бути особливо корисним.

Корисність хорватського досвіду для нас обумовлена схожістю процесів державного будівництва, котрі здійснювалися в обох країнах протягом останнього десятиліття XX ст. Хорватія - перша з постсоціалістичних країн, яка 22 грудня 1990 р., ще за часів СФРЮ, прийняла нову Конституцію[2]. 25 червня 1991 р. парламент одноголосно прийняв Декларацію про проголошення суверенної і самостійної республіки Хор-

[1] *Могунова МЛ.* Вводная статья к Конституции Финляндии от 11 июня 1999 г. // Конституции государств Европы.-Т.3.-С.369-370.

[2] Тут і далі посилання даються на: Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р. // Конституції нових держав Європи та Азії.—К, 1996.—С.371-403.

ватія, а 8 жовтня того ж року - Постанову про припинення усіх державно-правових відносин з колишньою Югославією і проголошення незалежності Республіки Хорватія.

Встановлена Конституцією 1990 р. форма державного правління в Хорватії за своїм змістом стала досить близькою до конституйованого пізніше (1996 р.) в Україні різновиду змішаної республіки. Оскільки, як і в Україні, закріплена Конституцією 1990 р. форма правління хорватської держави належним чином не показала своєї ефективності, на рубежі століть вона була реформована. Прийнята 9 листопада 2000 р. Постанова Палати представників Хорватського Державного сабору "Про проголошення Змін Конституції Республіки Хорватія"[1] суттєво "парламентаризовала" зміст форми державного правління Хорватії. Оцінити ступінь кардинальних змін, здійснених хорватським законодавцем у цьому напрямку можливо, порівнюючи відповідні норми Конституції 1990 р. та "Постанови..." парламенту від 9 листопада 2000 р.

Форма державного правління Хорватії за Конституцією 1990 р. характеризувалася наявністю у системі законодавчої і виконавчої влади певного балансу президентських та парламентських елементів, але із незначною перевагою інституту глави держави у його впливі на уряд. Останнє забезпечувалось конституційним положенням про те, що обраний шляхом загальних і прямих виборів терміном на п'ять років Президент виступав "гарантом дотримання Конституції, забезпечення територіальної цілісності та єдності Республіки і належного функціонування державної влади" (ст. 94 Конституції), тобто положення, котре в постсоціалістичних країнах сприймалося (і сприймається) як аргумент на користь "піднесення" Президента над іншими суб'єктами влади саме через "претензію"

[1] Тут і далі посилання даються на: Постановление Палаты представителей Хорватского Государственного сабору "О провозглашении Изменений Конституции Республики Хорватия"// Конституции государств Европы: В 3-х т.-Т.3- С.473-490.

глави держави на безпосереднє керівництво тими державними органами, які насамперед "силою" можуть забезпечити дотримання вищезазначеної конституційної норми. "Постанова..." 2000 р. (ст.33) скоригувала зміст цієї статті Конституції: "Президент Республіки, - закріплюється в ній, - піклується про регулярну і узгоджену діяльність державної влади, а також її стабільність. Президент Республіки несе відповідальність за захист незалежності та територіальної цілісності Республіки Хорватія".

"Постанова..." 2000 р. суттєво обмежила повноваження Президента. Якщо за Конституцією 1990 р. він, по суті, на власний розсуд міг оголошувати референдум відповідно до Конституції, призначати на посаду та звільняти з посади Прем'єр-міністра, за поданням останнього призначати і звільняти інших членів уряду (ст.98); скликати засідання Уряду та вносити до їх порядку денного питання на розгляд, головувати на тих засіданнях, у яких бере участь (ст.102), призначати членів очолюваного ним спеціального органу - Національної ради оборони, будучи Головнокомандувачем збройних сил, призначати та звільняти з посад склад Збройних Сил (ст.100); призначати та відкликати дипломатичних представників (ст.99); видавати укази, які мають силу закону, та вживати надзвичайних заходів у випадку стану війни або за наявності "безпосередньої загрози незалежності та єдності Республіки, або коли інші органи державної влади позбавлені стійкої здатності виконувати свої конституційні обов'язки" (ст.101), то за новою редакцією відповідних конституційних статей перелік цих повноважень глави держави або скорочений, або пов'язаний з контрасигнатурою, яка раніше була передбачена тільки при прийнятті Президентом рішення про розпуск Палати представників (нижня палата парламенту - Хорватського Державного Сабору,—*С.Б.)*

Згідно з новою редакцією зазначених вище конституційних положень Президент вже "вручає мандат на формування Уряду тій особі, котра на основі розподілу депутатських місць у Палаті представників і після проведених консультацій користується довірою більшості депутатів Палати представників" (ст.98 Конституції 1990 р. / ст.37 "Постанови..." 2000 р. - далі: 98/37); він може "пропонувати Уряду скликати засідання уряду і розглядати певні питання.... може бути присутній на засіданні Уряду та приймати участь у розгляді питань" (102/41); співпрацювати з Урядом " у формуванні і проведенні зовнішньої політики. За пропозицією Уряду і при наявності контрасигнатури голови Уряду Президент приймає рішення про встановлення дипломатичних та консульських представництв", у такий же спосіб, але за згодою компетентного комітету парламенту "призначає та відкликає дипломатичних представників за кордоном" (99/38).

"Постанова..." 2000 р. (ст.39) взагалі вилучила із ст.100 Конституції 1990 р. ту частину, котра закріплювала президентські повноваження щодо Національної ради оборони. Надалі Президент, як Головнокомандувач збройних сил, мав право внести зміни не у весь, а тільки "у командний склад Збройних Сил", а "у випадку безпосередньої загрози незалежності, єдності і існуванню держави" він "може при наявності контрасигнатури голови Уряду віддати наказ про використання Збройних Сил без оголошення військового стану."

Суттєво обмежені передбачені ст.101 Конституції 1990 р. законодавчі повноваження Президента. За новою редакцією цієї статті він може під час військового стану видавати укази, які мають силу закону "на підставах та повноваженнях, отриманих від Палати Представників Хорватського Сабору", а у випадках "безпосередньої загрози незалежності, єдності та існуванню держави або коли органи державної влади не в змозі постійно виконувати свої конституційні обов'язки" такі укази Президент може видавати тільки "за пропозицією голови Уряду та при наявності його контрасигнатури" (ст.40 "Постанови..." 2000 р.).

Більше ніж раніше пов'язано з парламентом та Урядом право Президента про розпуск Палати представників. Ст.104 Конституції у новій редакції закріплює, що Президент може розпустити Палату Представників Хорватського сабору за пропозицією Уряду і при наявності контрасигнатури голови Уряду, попередньо проконсультувавшись з представниками парламентських груп (раніше - тільки з Головою Палати), якщо вона висловила недовіру Урядові або не затвердила державний бюджет протягом ста двадцяти днів (раніше - тільки місяць), як його було внесено у палату (ст.104). Закріплення нової норми про те, що Палата представників також може бути розпущена Президентом, якщо вона після відставки Уряду протягом тридцяти днів не висловила довіру новому кандидату на посаду голови Уряду і членам Уряду (ст.53 "Постанови..." 2000 р.), теж свідчить про посилення парламентських елементів форми державного правління Хорватії і відповідно послаблення президентських. Останнє також підтверджується новим змістом СТ.106 Конституції. Якщо раніше Президенту у здійсненні його функцій допомогу надавали "Президентське віче, а також інші дорадчі та допоміжні органи", то за нової редакції цієї статті допомогу Президенту надають тільки "дорадчі органи", котрі формуються за колишнім порядком. Але "нове продовження" цієї статті регламентує, що "неприпустимо призначення посадових осіб за умов недотримання принцип поділу влад. Дорадчі, спеціальні і інші функції здійснюються в Адміністрації Президента Республіки. Організація і коло повноважень Адміністрації Президента регулюються законом і її регламентом" (ст.46 "Постанови..." 2000 р.).

Майже без змін залишилися статті 81 та!05 Основного закону Хорватії. Нова редакція ст.81 також не наділяє Президента правом вето, яке, по суті, здійснюється верхньою палатою парламенту - Палатою жупаній. Повернений нею (в передбачених Конституцією випадках) закон в Палату представників долає це "вето", якщо при повторному розгляді остання

прийме його більшістю голосів від загальної кількості депутатів, за винятком випадків, коли для прийняття рішення необхідна більшість не менше ніж двох третин голосів Палати представників (ст.24 "Постанови ..." 2000 р.).

Стаття 105 Конституції регламентує процедуру дострокового усунення з поста глави держави за порушення Конституції. Це може статися, якщо таке рішення Палати Представників, прийняте двома третинами від їх складу протягом місяця (раніше термін не був вказаний), буде підтверджено такою ж кваліфікованою більшістю членів Конституційного Суду. Водночас незвичним для сучасних конституцій є зміст нової, доданої до СТ.105 Конституції, ст. 105(а), котра закріплює, що Президент може бути затриманий під варту і без згоди Конституційного суду, але "тільки у тому випадку, якщо він був застигнутий в момент скоєння злочину, за який передбачена кара не менше п'яти років позбавлення волі" (ст.45 "Постанови ..." 2000 р.).

Зміст нової редакції статей 107-114 Конституції Хорватії, котрі регламентують правовий статус Уряду, свідчить про суттєве посилення на нього впливу парламенту.

По-перше, це знайшло відображення у тому, що центр ваги у питанні про відповідальність уряду перемістився у бік Хорватського сабору, а точніше його нижньої палати. Якщо СТ.111 Конституції 1990 р. закріплювала підзвітність Уряду Президентові Республіки та Палаті представників Сабору Республіки Хорватія, то СТ.112 в новій редакції визначила і закріпила підзвітність Уряду тільки Палаті представників Хорватського Сабору (ст.52 "Постанови..." 2000 р.).

По-друге, Президент, по суті, втратив колишнє право на свій розсуд підбирати кандидатуру на посаду голови Уряду і має це робити обов'язково з урахуванням позиції тих партійно-політичних сил, котрі "користуються довірою більшості депутатів Палати представників" (ст.98 Конституції 1990 р. / ст.37 "Постанови..." 2000 р.). Раніше цю довіру (інвеституру) при-

значений Президентом Прем'єр-міністр (та запропоновані ним не пізніше ніж через 15 днів після призначення кандидатур міністрів. - *С.Б.)* міг отримати в разі, якщо за такий склад Уряду проголосувала більшість членів Палати Представників (ст.ПЗ Конституції). Після внесення відповідних змін "кандидат на посаду голови Уряду повинен негайно після формування Уряду і не пізніше тридцяти днів з моменту прийняття мандату (на формування Уряду.—*С.Б.)* запропонувати Палаті представників Хорватського сабору програму (раніше цього положення не було.— *С.Б.)* і склад Уряду та просити про виказання довіри. Уряд вступає на посаду після отримання вотуму довіри усіх депутатів Палати представників"(109/48). Свідчити про наявність такої довіри має голова Хорватського сабору (парламенту), без підпису (контрасигнатури) якого Президент не може остаточно призначити голову Уряду, а останній, в свою чергу, - інших членів уряду"(109/48).

Завершуючи аналіз форм правління вищезазначених держав, ми дійшли висновку, що за юридичними ознаками, котрі знаходять свій прояв у закріплених в конституціях повноваженнях відповідних органів державної влади, вони є парламентарно-президентськими, тобто змішаними поліархіями із суттєвим домінуванням парламентських елементів. Про це свідчить в першу чергу те, що виконавча влада зосереджена в уряді, процес формування якого знаходиться майже повністю під контролем парламенту. Участь президентів у цьому сильно нагадує аналогічну процедуру в парламентських країнах, де існує конституційний обов'язок призначення глави уряду, інших міністрів тільки з урахуванням співвідношення партійно-політичних сил у парламенті. Як ми бачимо, в тій чи іншій формі це передбачають конституції всіх згаданих держав. Додамо до цього, що уряди несуть відповідальність виключно перед законодавчим органом, у більшості з них використовується інститут контрасигнатури, в деяких випадках президент може розпустити парламент.

Водночас ці держави за своїми формально-юридичними ознаками не можна віднести до парламентських. Вважати їх змішаними, на нашу думку, було б достатньо тільки через те, що президентська влада легітимізується таким же шляхом як і законодавча - безпосередньо народом. За своєю юридичною природою президент "рівний" парламенту, оскільки, на нашу думку, правий Ж.Лінц, коли стверджує, що "не існує жодного демократичного принципу, щоб розв'язати розбіжності між виконавчою (президентською. - *С.Б.)* і законодавчою владою відносно того, яка з них дійсно виражає волю народу'". Але окрім цього, як нами вже було показано вище, деякі парламентарні елементи не мають абсолютного характеру. Це стосується контрасигнатури, котра хоча і використовується широко, все ж обмежена законодавчо закріпленим переліком, а також права президента на розпуск парламенту, котре обумовлено не тільки "побажанням" цього Прем'єр-міністра, а відповідними приписами конституції.

Особливо хотілося б звернути увагу на наявність в трьох країнах: Ірландії, Ісландії та Фінляндії спеціального органу - Державної Ради. Але якщо в останніх двох країнах - це, по суті, уряд, засідання котрого проходять під головуванням президента (для класичних парламентських держав це не характерно. - *СБ.),* то в Ірландії - це консультативний орган, котрий допомагає Президентові в управлінні державними справами, послабляючи тим самим певною мірою уряд. Цей орган, на нашу думку, має багатий потенціал у сфері узгодження позицій представників різних гілок влади. Утворення подібного органу, вважаємо, було б доцільним в змішаних поліархіях із нестабільною соціально-політичною ситуацією та конфронтаційним партійно-політичним станом. Певною мірою корисність такої консультативної інституції підтвердила Португалія, правовий статус Державної ради якої, конституйований, вірогідно, під впливом Ірландії.

Цит за: *Сарторі Дж.* Порівняльна конституційна інженерія.—С.131.

Нагадаємо, що зазначене вище стосується саме "юридичного, конституційного змісту" змішаних поліархій. На практиці ж вони, як і інші види форми державного правління, можуть набувати різних політичних проявів.

З ***шостого питання*** необхідно підготувати цільовий виступ або реферат на тему: "Форми державного правління України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз". Його метою має бути пошук найбільш вдалих зарубіжних конструкцій організації верховної влади, використання котрих в Україні сприяли б вдосконаленню змісту форми правління української держави. При підготовці цільового виступу (доповіді), реферату, творчої роботи тощо можна використовувати викладене вище, а також матеріал, що міститься в додатковій літературі.

IV. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Благожж Й.* Формы правления и права человека в бур жуазных государствах.- М.,1985.
2. *Бостан С.К.* До питання про юридичну сутність форми правління в Україні та інших державах Східної Європи // Вісник Запорізького юридичного інституту.-2000.-№3.
3. *Бостан С.К* Сучасна українська республіка: юридична модель та політико-правова практика// Вісник Запорізького юридичного інституту.-2000.-№4.
4. *Бостан С.К.* Президентсько-парламентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління // Вісник Запорізького юридичного інституту.-2001.-№2.
5. *Бостан С.К.* Напівпрезидентсько-напівпарламентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління // Вісник Запорізького юридичного інституту.-2001.-№3.
6. *Бостан С.К.* Напівпарламентсько-напівпрезидентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління // Вісник Запорізького юридичного інституту.-2001.-№4.

7. *Бостан С.К.* Парламентсько-президентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління // Вісник Запорізького юридичного інституту.-2002.-№2.
8. *Бостан С.К.* Змішана форма республіканського правління: проблеми теорії і практики // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. — 2002.- №2.
9. *Бостан С.К.* Реформа політичної системи України в контексті європейського конституційно-правового досвіду // Вісник Луганської Академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України.—2002.—№4.
10. *Бостан С.К.* До питання про побудову в Україні парла ментсько-президентської республіки // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. —2003.— №1.
11. *Бостан С.К.* Парламентарна форма республіканського правління: європейський досвід та політична реформа в Ук раїні // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ: Збірник наукових праць...— 2003.—Вип.2.
12. *Королько В.* Порівняльний аналіз форм державного правління і український тип демократії // Схід.—1996.—№7.— С.1-11.
13. Правовые системы стран мира: Справочник.- М.,2001.
14. *Сарторі Джованні.* Порівняльна конституційна інже нерія. Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид.— К.: АртЕк,2001.
15. *Стародубскш Б.А.* Уникальная система правления в Израиле // Государство **и** право.-2000.-№2.
16. *Чиркин В.Е.* Нетипичные формы правления в совре менном государстве // Государство и право. -1994.-№1.
17. *Чиркин В.Е.* Элементы сравнительного государствове- дения.- М., 1994.
18. *Шаповал В.* Форма держави в конституційному праві // Вісник Конституційного суду України.— 2003.—№2, № 3.

ТЕМА 4.3. **ФОРМИ** ПОЛІТИКО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО **УСТРОЮ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ**

І. ТЕЗИ ЛЕКЦИЙ

1. Поняття політико-територіально-устрою держави. Кла сифікація держав за формами політико-територіально-ус трою. 2. Унітарна форма політико-територіального ус трою. 3. Федеративна форма політико-територіального устрою.

§1. Поняття політико-територіального устрою держави і класифікація його форм

У конституційному праві є поняття державної території і державних кордонів, що визначають її параметри. Межі території держави в тих чи інших формулюваннях визначаються в конституціях. Однак ці конституційні норми нерідко відображають тільки принциповий підхід до цього питання з позицій міжнародного права: говориться про сушу, внутрішні води, повітряний простір тощо.

Територія держави завжди певним чином організована, розділена на частини адміністративного чи політичного значення, в яких проживає населення з метою управління ними. Відповідні розділи конституцій іноді так і називаються: "Про організацію держави". У даному випадку мова йде не про систему державних органів, а про територіальну організацію держави.

Узагальнюючим для такої організації у вітчизняній літературі довгий час використовують термін "форма державного устрою". Однак через багатозначність слова "устрій" цей термін зазнає критики, тому що "державний устрій" іноді розуміється в дуже широкому значенні - як устрій держави в цілому, включаючи деякі соціально-економічні і політичні моменти, систему органів держави і т.д.

У деяких нових виданнях поняття "державний устрій" замінено на такі поняття, як "форма територіально-політичного, політико-територіального чи державно-територіального устрою держави", що на нашу думку, варто вважати синонімами.

Політико-територіальний устрій держави - *це розподіл країни на певні територіальні частини, в межах якої (країни) існує система взаємовідносин між державою в цілому (центральною владою) та її складовими частинами (населення та публічної влади тієї чи іншої території).*

Традиційно розрізняються дві основні форми територіально-політичного устрою держави: *унітарна* і *федеративна* держава. Конфедерація є союзом держав, в основному це міжнародно-правове об'єднання, але в ньому є деякі конституційно-правові елементи, і тому про конфедерації теж іноді згадується в конституційному праві.

Відігравши значну роль у становленні державності у США, Швейцарії інших країнах, конфедерація, як певна історична та перехідна форма державно-територіального устрою майже пішла з історичної сцени. Але події останніх років: "конфедералізація" Європейського Союзу (зараз ведуться підготовчі роботи щодо прийняття Конституції ЄС), Югославії, союз Бєларусі та Росії свідчать про "повернення" цієї державної форми та певну її перспективність.

Формою територіально-політичної організації державності (в межах унітарної або ж федеративної держав) є також *автономія,* особливо політична автономія, тим більше якщо вона створена на основі самовизначення етнічних груп, національних меншин. В останні десятиліття в деяких країнах (Іспанія, Італія й ін.) склалася так звана регіоналістська держава, яка об'єднує різноманітні елементи унітаризму, федералізму, автономії і що є, власне кажучи, перехідним від унітаризму до федералізму.

§2. Унітарна форма політико-територіального устрою

Унітарна держава в своєму класичному варіанті складається з адміністративних територіальних одиниць, які не мають політичної самостійності (Болгарія, Швеція, Румунія, Нідерланди та ін.)

Держава вважається унітарною (простою), якщо жодна з частини її території не наділена статусом державного утворення. В унітарній державі існує лише одна конституція, одна система права і одна система органів влади. Територія унітарної держави навіть формально є єдиною. її складові частини найчастіше мають статус адміністративно-територіальних одиниць.

Адміністративно-територіальні одиниці - це частини території держави, організаційно відокремлені для виконання загальних завдань державного управління. Вони є територіальною базою для здійснення функцій такого управління. Однак у межах адміністративно-територіальних одиниць здійснюються не тільки функції державного управління у вузькому значенні цього поняття (тобто суто адміністративні функції), а й певні політичні функції.

Адміністративно-територіальні одиниці не є суто географічним явищем. Це матеріальна основа організації публічної влади, що склалася на окремій частині державної території. Існує кілька систем адміністративно-територіального поділу. Для розвинутих країн звичайними є дво- і триланкові системи. Зустрічаються й чотириланкові (Франція). Порядок формування адміністративно-територіальних одиниць має свої особливості в унітарних і федеративних державах. Якщо за умов унітарної форми державного устрою створення та зміна цих одиниць здійснюються централізовано, то у федерації відповідні питання, як правило, вирішуються на рівні суб'єктів.

Більш детально питання, що стосуються унітарної форми політико-територіального устрою, розглядатимуться на семінарському занятті.

§3.Федеративна форма політико-теріторіального устрою

Федеративна держава *- це союзна держава, яка складається з державоподібних утворень, що мають певну політичну та юридичну самостійність.*

Сама федерація як один з видів складної форми державно-територіального устрою, що утворюється на добровільної основі, є наймолодшою. Засади сучасного федералізму закладені у Сполучених Штатах Америки. Конституція США 1787 р. надавала суб'єктам федерації - штатам - відповідні права передусім у політичній сфері. Вони зберегли права на власний конституційний устрій політичної влади, свої судові та правові системи. Але встановлений конституцією федералізм ще не був досконалим: законодавчі повноваження штатів були суттєво обмежені як сферою загальнофедеральної компетенції, так і прямими заборонами в конституції; Конгрес США зберігав так звані "повноваження, які маються на увазі" з видання законів, а виконавча влада - право охороняти штат від "безладу". Це значною мірою звужувало реальні права штатів, не пов'язані з місцевими справами, і породжувало напругу між владними органами

Згодом, пройшовши через усі труднощі в пошуках ефективної взаємодії, шляхів легітимного подолання існуючих суперечностей, американський федералізм перейшов від "централізованого федералізму" до форми "кооперативного федералізму", котрий, виходячи з прагматичних принципів "корисності і вигоди" для країни, максимальною мірою виключив непримиренне "перетягування канату" в боротьбі за владу. Це говорить про досить вдале розв'язання питання щодо розме-

жування відповідної компетенції органів влади союзу та суб'єктів федерації, котре стало будуватись на основі принципу виключної компетенції федерації, коли сфера компетенції суб'єктів утворюється шляхом передачі їм так званих залишкових повноважень - повноважень, які не віднесені конституційним законодавством до виключно федеральних. У подальшому в такий же спосіб було вирішене це питання в Австралії, Бразилії Мексиці, Швейцарії тощо.

Водночас історія державного будівництва інших зарубіжних країн дає приклади й інших принципових підходів побудови взаємовідносин між органами влади федеративних держав. Цікаво, що різноманітні приклади цього дали деякі домініони Великобританії, котрі, не прийнявши форми державно-територіального устрою метрополії, стали федераціями. Якщо Австралія за взірець взяла державно-територіальний устрій США, то найближча до останніх - Канада - започаткувала новий принцип побудови федеративних відносин - принцип двох сфер виключної компетенції: сфера федерації і сфера суб'єктів федерації. Для цього було встановлено два переліки питань, віднесених відповідно до повноважень федерального парламенту й законодавчих органів провінцій. Основний закон ФРН 1949 р. також встановлює дві сфери компетенції, але ж: виключної компетенції федерації і так званої конкуруючої компетенції. У сфері конкуруючої компетенції приймати рішення можуть як федеральні органи, так і органи земель. За суб'єктами федерації залишається тільки право законотворчості з тих питань, які не включені до двох відповідних переліків.

Одночасно з Німеччиною, але на базі іншого принципу розмежування владних відносин по вертикалі, федеративний устрій був встановлений в Індії. її конституція закріплює три предметні сфери компетенції: виключну компетенцію федерації, виключну компетенцію штатів і спільну (конкуруючу) компетенцію федерації та штатів .

Федеративні держави зазвичай кваліфікують як складні. Нині їх налічується більше 20: в Австралії і Океанії нараховується 3, Америці - 7 (Аргентина, Бразилія, Канада, Мексика, США та ін.) Азії - 4, (Індія, Малайзія, Пакистан, ОАЕ), в Африці - 4 та в Європі - 6 (Австрія, Бельгія, Росія, ФРН, Швейцарія, Югославія). Протягом останніх десятиліть від федеративної форми з різних причин відмовилися Індонезія, Камерун, Лівія та деякі інші країни, що розвиваються. В Європі на початку 90-х років XX ст. самоліквідувалася така федерація, як Чехословаччина. Водночас на засадах федералізму відбувалося реформування державного устрою Бельгії.

Існуючі федерації різняться за багатьма характеристиками, що не заважає виявленню загальних ознак цієї форми державного устрою. Як зазначалося, територія федеративної держави розглядається як сукупність територій суб'єктів федерації - *штатів* (Австралія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, США), *провінцій* (Аргентина, Канада, Пакистан), *земель* (Австрія, ФРН), *республік, країв, округів* (Росія, Югославія), *кантонів* (Швейцарія) тощо.

Серед зазначених держав слід виділити так звані *симетричні* та *асиметричні* федерації. Прикладом першої може бути ФРН, другої - Росія. Зміст політико-правового статусу державних утворень, якими вважаються суб'єкти федерації, виявляється у тому, що останні, як правило, наділені установчою владою, тобто можуть приймати власні конституції, які повинні відповідати федеральним основним законам. Водночас загальною рисою є наявність у кожного суб'єкта федерації власної системи органів влади, зокрема законодавчих, виконавчих і судових органів. Прийнято навіть виділяти вищі органи суб'єктів федерації.

Наявність у федерації двох систем органів влади робить необхідним розмежування компетенції між ними. Конституції країн встановлюють чотири основні принципи розмежування відповідної компетенції.

1. В основних законах Австралії, Бразилії, Мексики, США, Швейцарії і Югославії визначена сфера *виключної* ком петенції федерації, а сфера компетенції суб'єктів утворюється шляхом передачі їм так званих залишкових повноважень, тоб то тих, які не віднесені конституціям до виключно федераль них.

2. Конституція Канади визначає *дві сфери виключної* ком петенції - сферу федерації і сферу суб'єктів федерації. Для цього встановлено два переліки питань, віднесені відповідно до повноважень федерального парламенту і законодавчих ор ганів провінцій. Як і в США, тут визнаний принцип, за яким усі нові за змістом питання, що виникають у державно-політичній практиці, і стають предметом законотворчості, ма ють бути віднесені до компетенції федерації.

3. Основний закон ФРН також встановлює *дві сфери* компетенції. Це робиться шляхом визначення *виключної ком петенції федерації* і так званої *конкуруючої компетенції.* У сфері конкуруючої компетенції можуть приймати рішення як федеральні органи, так і органи земель. За суб'єктами феде рації, безумовно, залишається тільки право законотворчості з тих питань, які не включені до двох відповідних переліків.

4. Дещо інший принцип розмежування відповідної ком петенції прийнятий в такій федерації, як Індія. її конституція встановлює *три* предметні *сфери* компетенції: виключну ком петенцію федерації, виключну компетенцію штатів і спільну (конкуруючу) компетенцію федерації та штатів.

D II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Вивчити літературу* з теорії держави та права, політології, конституційного права та *проаналізувати, чому* для визначення цієї складової форми держави *використовуються різні терміни,* наприклад, "державний устрій", "державно-територіальний устрій", "політико-територіальний устрій",

"територіально-політичний устрій" та інші. Який термін, на ваш погляд, є найбільш вдалим, аргументуйте свою точку зору.

Завдання 2. *Використовуючи* літературу та тексти конституцій європейських країн, *заповніть таблицю* за наступною формою:

№ з/п	Країна	Унітарні країни		Федерації
		Централізовані	Децентралізовані	
1	Бельгія	_	-	+
2				
3				
4				

Завдання 3. *Використовуючи* тексти (або витяги з) конституцій Латвії, Росії, США, ФРН, *визначте форми політико-територіального устрою* цих держав.

Завдання 4. *Використовуючи* відповідні нормативні акти, *вирішить* наступну ситуаційну задачу. *Складіть* ще по 3 приклади аналогічних задач.

"Одна з земель в ФРН своїм законодавчим органом вирішила врегулювати питання які стосуються співробітництва Федерації та землі в галузі кримінальної поліції, змінити склад поліції та її структуру".

Чи має право в даному випадку влада суб'єкта федерації вирішити позитивно це питання?

Завдання 5. *Продовжити* поповнення словника новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Політико-територіальний устрій держави - це...**
- **Унітарна держава - це...**
- **Федеративна держава - це...**
- **Автономія** - це...

S III. СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Унітарна форма політико-територіального устрою

ПЛАН

1. Унітарна держава: поняття, класифікація, загальні ри си та особливості.
2. Автономія в зарубіжних країнах.
3. Політико-територіальний устрій України та за рубіжних країн: порівняльний аналіз.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Семінарське заняття присвячено одній із частин програмної **теми № 4.3** ***"Форми політико-територіального устрою зарубіжних країн,*** а саме, ***"унітарній формі політико-територіального устрою",*** яка на конституційному рівні (ст.2) закріплена і в Україні.

Метою заняття є поглиблення, конкретизація і систематизація, отриманих з цієї проблеми знань у процесі підготовки до семінару.

Підготовку до семінарського заняття необхідно розпочати із ознайомлення із планом семінару та рекомендованої до нього літератури. З кожного питання плану слід підготувати доповідь (виступ) на 8-10 хв. і необхідні матеріали для їх обговорення.

У ***першому питанні*** слід розкрити поняття унітарної держави: дати її класифікацію, схарактеризувати її загальні риси та особливості.

Конституції, що закріплюють унітарний характер держави, або містять цей термін, тобто "унітарна" (наприклад, Бангладеш, Румунія), або говорять про "єдину, неподільну державу" (Франція, Таїланд).

Поняття унітарної держави. ***Унітарна держава*** (від латинського слова "унус" - один) - *це єдина держава, що складається* не з державних утворень (штатів і т.д.), *а з адміністративно-територіальних одиниць - областей, провінцій, губерній, що потім поділяються, наприклад, на райони, повіти, а останні - на громади, комуни і т.д.* В окремі адміністративно-територіальні одиниці виділяються великі і середні міста, деякі з них ще від колишніх часів мають свої хартії самоврядування. Такі міста можуть мати статус громад з більш широкими повноваженнями, а можуть бути містами центрального підпорядкування.

Число ланок адміністративно-територіального розподілу може бути різним. В окремих дуже дрібних державах (наприклад, у Науру і Тувалу в Океанії, населення кожної з яких не досягає 10 тис. чоловік) взагалі немає адміністративно-територіального поділу, в одних країнах воно двох-ланкове (наприклад, області і громади в Болгарії), в інших - чотирьох - ланкове (регіони, департаменти, кантони, громади у Франції). Найбільш поширений розподіл: область - район - громада. У кожній з адміністративно-територіальних одиниць наявні органи управління: іноді державні (призначені зверху губернатори), іноді органи місцевого самоврядування, що обираються. В адміністративно-територіальних одиницях, що розглядаються як *територіальні колективи,* завжди є обрані населенням органи (іноді разом із призначеними "зверху" чиновниками), у тих же, що такого статусу не мають і не є громадами, діють призначені посадові особи.

Форми унітарних держав. Унітарні держави поділяються на: *прості,* котрі мають тільки адміністративно-територіальний поділ, і *складні,* які поряд з адміністративно-територіальними одиницями мають у своєму складі ще і автономні одиниці.

За ступенем централізації прийнято розрізняти *централізовані, децентралізовані* і *відносно децентралізовані* держави.

У *централізованій* унітарній державі в усі ланки адміністративно-територіального поділу, включаючи общин-

ну ланку, іноді навіть села, призначаються "зверху" чиновники для управління ними або такі чиновники затверджуються вищими органами з числа кандидатур, запропонованих місцевими зборами, місцевими представницькими органами. Останнє має місце, наприклад, в Індонезії, Таїланді. Меншою мірою, але все-таки централізованою, є унітарна держава, в обласній ланці якої (наприклад, в областях Болгарії, воєводствах Польщі) немає представницьких органів, цими адміністративно-територіальними одиницями одноосібно керують призначені представники уряду (начальники областей - управителі в Болгарії, воєводи в Польщі).

Відносно децентралізована унітарна держава характеризується тим, що у вищих ланках адміністративно-територіального розподілу (звичайно, крім районної ланки) є два органи: призначений зверху чиновник загальної компетенції (комісар, префект) - представник державної влади й обрана населенням рада - орган місцевого самоврядування. У містах, громадах така рада (муніципалітет) обирає мера. Подібна система існує у Франції, її запозичили також деякі франкомовні країни Африки, але в більш централізованому варіанті. Мер може бути обраний і безпосередньо населенням.

У *децентралізованій* унітарній державі немає призначених на місця (в адміністративно-територіальні одиниці) представників уряду, що володіють загальною управлінською компетенцією. На місцях, у дрібних адміністративно-територіальних одиницях, скликаються сходи громадян, у більш великих обираються ради. Місцеві посадові особи (наприклад, скарбник, шериф і т.д.) теж найчастіше обираються безпосередньо населенням.

Досвід більшості країн Європи (і не тільки Європи) показує, що в післявоєнний період посилився процес реформування централізованої унітарної держави у бік децентралізованої.

Свій новий зміст унітарна децентралізована держава набувала через автономізацію влади відповідних територіальних одиниць. Також вдосконалювалися форми автономного устрою.

Друге питання має бути присвячено **автономії** як формі політичної організації влади на території унітарних держав.

У широкому розумінні автономія у конституційному праві означає надання якій-небудь частині держави, кільком частинам або всім однопорядковим одиницям внутрішнього самоврядування, самостійності у вирішенні місцевих питань. У більш вузькому сенсі під ***автономією*** розуміються *особливі політико-територіальні одиниці, які створені з урахуванням політико-територіальної специфіки, національного складу, культури, традицій, побуту населення.* Тому при підготовці цього питання слід звернути увагу саме на цей аспект проблеми.

Автономні утворення іноді створюються законом зверху (Ірак), іноді попередньо проводиться референдум у районах передбачуваної автономії, після чого видається відповідний закон (Філіппіни). Часто створення автономії є результатом тривалої і завзятої боротьби населення певної території, особливо якщо це населення характеризується етнічними особливостями. Компетенція автономних утворень визначається конституцією (Італія) чи спеціальними законами про конкретну автономію (Великобританія).

Залежно від того, компактно чи розрізнено проживають етнічні й інші спільноти, а також від інших обставин, у зарубіжній літературі використовуються три характеристики автономії: *персональна, корпоративна* і *територіальна.*

Персональна автономія створюється, коли окремі етнічні групи, національні меншості проживають розрізнено (наприклад, в Австрії, Угорщині) і створюють свої об'єднання, які в основному займаються питаннями культури, побуту, але можуть брати участь у політичному житті шляхом представництва (з правом дорадчого голосу) при деяких центральних органах держави.

Корпоративна автономія пов'язується з існуванням лінгвістичних спільнот, для яких нерідко резервується визначена частка місць у державному апараті, а державні чиновники інших етнічних груп, що працюють у цьому районі, повинні знати мову і побут місцевого населення, яке проживає невеликими етнічними групами разом з іншими народностями (існує екзамен з мов для державних службовців). Крім того судовий процес, викладання в школі можуть здійснюватися місцевою мовою. Таку форму автономії мають, наприклад, зареєстровані касти і племена в Індії.

Територіальна автономія буває національно-територіальною чи етнотериторіальною (перша назва в літературі зарубіжних країн майже не застосовується), але буває і заснованою не на етнічних ознаках, а з урахуванням особливостей культури, традицій, побуту населення певної території. Територіальна (етнотериторіальна) автономія утворюється тільки у випадку компактного розселення етнічних груп чи інших груп, які відрізняються певними особливостями. Створюються автономні області, округи, райони, інші автономії, котрі часто мають офіційно лише географічні назви (наприклад, Азорські острови в Португалії), іноді включають у назву найменування національності (Іракський Курдистан), а в окремих випадках - і визначення автономії.

Іноді та сама етнічна група водночас використовує різні форми автономії (наприклад, саами у Швеції і Норвегії).

У вітчизняній літературі прийнято розрізняти дві головні форми автономії: *національно-територіальну* (етнотериторіальну) і *культурно-національну.* Обидві вони, як видно з їх назв, пов'язані з етнічними характеристиками.

Залежно від обсягу повноважень існують дві форми *національно-територіальної* (етнотериторіальної) автономії: *політична* (її часто називають ще *державною, законодавчою)* й *адміністративна.*

1. Політична автономія має деякі ознаки державності. Вона (її органи) має право законодавства з місцевих питань

(перелік цих повноважень зазначений у конституції, наприклад, в Італії). Іноді їй належить також право участі у вирішенні деяких загальнодержавних питань, у тому числі під час переговорів про міжнародні угоди, якщо вони торкаються питань автономних утворень, як це має місце в Португалії (Азорські острови і деякі інші автономні утворення Португалії). У політичній автономії створюється місцевий парламент, іноді двопалатний. Прийняті ним закони не повинні суперечити інтересам держави і її складових частин. Такі закони можуть видаватися з питань організації адміністративних установ, підпорядкованих певному автономному утворенню, адміністративно-територіального розподілу автономії, місцевої поліції, ринків, санітарії, ремісничого навчання, дорожньої мережі, сільського господарства й ін.

Різні форми політичної автономії існують у багатьох країнах. Яскравим прикладом "автономізованого унітаризму" є державно-територіальний устрій Великобританії, який базується на трьох видах територій: а) Об'єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії; б) "володіння корони" - острови Протоки (Ла-Манш) та острів Мен; в) залежні території, що відділені від Великобританії океаном. У свою чергу, саме Об'єднане Королівство має у своєму складі чотири історичні частини: Англію, Уельс, Шотландію і Північну Ірландію, кожна з яких має офіціально обмежену власну територію, національно-культурні особливості, адміністративно-територіальний поділ. До 1972 р., тобто до початку дій північноірландських терористів, політичну автономію, що уособлювали такі органи управління як парламент (Стормонт) та уряд, мала тільки Північна Ірландія. Але згідно з прийнятими рішеннями на референдумах **1997-1999 рр.** такий же політичний статус отримали Англія, Уельс та Шотландія. Політичний характер мають "володіння корони" та залежні території Великобританії. З перших, наприклад, острів Мен має свій парламент - Тинвальд, котрий є одним з найстаріших у

світі. Він складається з двох палат: верхньої (Законодавча рада), до якої входять єпископ, прокурор (генерал-атторней), судді острова і 7 членів, котрі обираються іншою палатою; нижньої (Палата ключів, тобто ключових осіб острову. - *С.Б.),* яка обирається населенням на 5 років і складається з 24 депутатів. Свої парламенти, виконавчі та судові органи мають також крихітні острови Протоки. Ще більшу автономію мають т. зв. залежні території - колишні колонії, які, однак, не стали суверенними державами (Фолклендські острови та ще близька десяти островів, Гібралтар). Вони мають свої парламенти, органи управління, деякі з них - навіть свою валюту .

Такою ж широкою політичною автономією володіють Корсика у Франції, Аландські острови у Фінляндії, Фарреські острови та Гренландія в Данії. Остання країна дала яскравий приклад цивілізованого підходу до вирішення питань автономного устрою, надання широкої політичної самостійності її територіальним частинам. Зокрема, при вступі Данії до Європейського союзу, гренландці, відмовившись на референдумі від участі в ньому, створили прецедент, коли Данія стала членом Європейського союзу, а її автономна частина - ні. Заслуговує на увагу також досвід побудови "автономізованої" унітарної держави в Іспанії, Італії, ЮАР тощо.

Не можна не відзначити наявності такого ж досвіду і в деяких постсоціалістичних країнах СНД, де певною конституційно закріпленою автономією володіють в нашій державі - Автономна Республіка Крим, в Азербайджані - Республіка Нахічевань, в Узбекистані - Республіка Каракалпакстан. Порівняльний аналіз конституційно-правового статусу цих автономій з аналогічними конституційними характеристиками вищезгаданих розвинутих держав показує, що у перших - Азербайджані, Узбекистані та Україні - є суттєві можливості для удосконалення форм свого державно-територіального устрою.

Найбільш придатний для запозичення, вважаємо, досвід конституционалізації автономії областей в Італії. Автономний

статус областей цієї країни закріплений у розділі V Конституції Італії "Області, провінції і комуни", який нараховує 20 статей (ст.ст.114-133). Для порівняння аналогічні структурні елементи конституцій Азербайджану містить 8 статей, Узбекистану та України по 6 статей. Але положення Конституції Італії щодо автономії областей переважають не тільки в кількісному, а і в змістовному плані. З 20 статей звернемо увагу на три, котрі забезпечують політичну та фінансову самостійність областей Італії, а також регулюють взаємовідносини обласної влади з владою її адміністративно-територіальних частин.

Стаття 117 Конституції Італії, закріплюючи перелік 18 питань, з яких область "видає законодавчі норми за умови, що вони не суперечать національним інтересам інших областей", вказує на широкі політичні можливості влади областей. Для порівняння Конституція України (ст.137) таких питань нараховує 9, Азербайджану (ст.138) - 7, а Узбекистану такої конкретизації не містить. Примітним є той факт, що в Україні Верховна Рада Криму лише "здійснює нормативне регулювання" з цих питань (ст.137), а Нахічеванський парламент - Алі Меджліс - приймає, як в Італії, закони.

Важливим юридично і вирішальним для тих чи інших територій на практиці є питання щодо їх фінансової самостійності. Згідно статті 119 Конституції Італії "області користуються фінансовою автономією у формах і межах, встановлених законами Республіки, які приводять її у відповідність з фінансами держави, провінцій і комун. У розпорядження областей надходять місцеві податки і відрахування від державних податків, які визначаються залежно від потреб у витратах, необхідних для виконання їх звичайних функцій". Водночас відзначимо, що у жодній з названих вище країн СНД питання фінансової автономії не знайшли свого конституційного закріплення і тому, навіть юридичне визнання, наприклад, Нахічевані "автономною *державою* (курсив наш. - *СБ.)* в

складі Азербайджанської Республіки" (ст. 134), чи права Республіки Каракалпакстан виходити "зі складу Республіки Узбекистан на підставі загального референдуму народу Каракалпакстану" (ст.74), ставить під сумнів питання про реальну політичну незалежність влади цих республік від центру.

Ще більше підкреслює такий їх стан стаття 128 Конституції Італії, котра вказує на автономізацію всієї вертикалі влади в державі. "Провінції і комуни, - проголошує вона, - є *автономними утвореннями* (курсив наш. - *СБ.)* в межах принципів, встановлених загальними законами Республіки, котрі визначають їх функції" Наявність такої багаторівневої системи автономних утворень дала підстави деяким зарубіжним дослідникам визначити державно-територіальний устрій Італії як федерацію. Досвід Італії, Іспанії, інших унітарних держав ще раз підтверджує загальну тенденцію "федералізації" унітарної держави, яка обумовлена відповідним рівнем розвитку громадянського суспільства.

2. Адміністративна автономія не має права видавати свої місцеві закони, хоча її представницькі органи приймають нормативні акти в межах своїх повноважень. Однак у порівнянні зі звичайними адміністративними одиницями, котрі теж видають нормативні акти місцевого значення, адміністративна автономія володіє деякими додатковими правами. У Китаї представницькі органи автономних утворень можуть приймати акти (положення) про автономію (такі акти підлягають затвердженню вищих представницьких або органів Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників), можуть змінювати або скасовувати акти вищестоящих органів держави, якщо такі акти не відповідають місцевим умовам (але з дозволу вищих органів), можуть брати участь у зовнішньоекономічних відносинах відповідно до законів держави. У районах адміністративної автономії в судочинстві може застосовуватися місцева мова, враховуються звичаї населення, місцевою мовою видаються газети, здійснюються радіопередачі, вона використовується для навчання в школах. Крім того, державний апарат комплектується з осіб, які знають місцеву мову, корінним жителям надається перевага при формуванні місцевого управлінського апарату.

Адміністративна автономія, на відміну від політичної, існує в меншій кількості країн. У Нікарагуа є два округи на Атлантичному узбережжі, населені індійськими англомовними племенами, у Молдові - два округи, де проживають гагаузи. Найбільше автономних утворень у Китаї (більше сотні). У цій країні є три ступені автономії: автономні райони, що є найбільш великими автономними утвореннями (у тому числі найбільший з них Тибет), автономні округи (середня ланка) і автономні повіти (низова ланка).

3. Поряд із двома формами територіальної автономії в деяких країнах використовується ***культурно-національна автономія.*** Серед представників інших етнічних груп вона застосовується там, де національності, етнічні групи живуть не компактно, а розрізнено. У цьому випадку національності створюють свої організації і виборні органи, які займаються переважно питаннями мови і культури, іноді надсилають представника цієї етнічної групи до парламенту (з правом дорадчого голосу), мають представника (чи обрану етнічною групою раду) при уряді держави. З ними консультуються при вирішенні питань мови, побуту, культури. Культурно-національна автономія використовується в Австрії по відношенню до угорців, словенів, хорватів, чехів та інших національностей, що живуть розрізнено, в Угорщині - відносно представників більше 10 різних національних груп, у Скандинавських країнах (Фінляндії, Швеції, Норвегії) - по відношенню, насамперед, до саамів. Останні утворюють свої виборні ради, що часто називають саамськими парламентами. Існує і міждержавна рада саамів, яка не стільки займається питаннями мови і культури, скільки регулює оленярство (визначає райони і періодичність випасів тощо).

У цілому зростає багатство різних форм автономії, її розмаїття, збільшується чисельність автономних утворень у світі. Разом з тим існують і конституційні заборони створення автономних утворень. Конституція Болгарії 1991 р., наприклад, забороняє створювати територіальну автономію в країні виходячи з того, що їй достатньо місцевого самоврядування.

З *третього питання* необхідно, використовуючи нижче рекомендовану літературу та літературу з "Конституційного права України" підготувати цільовий виступ або реферат на тему: "Форма політико-територіального устрою зарубіжних країн та України: порівняльний аналіз".

IV. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бодуэн Ж.* Государственное устройство Канады // США. Экономика, политика идеология.-1990.-№ 4.-С.119-121.
2. *Маклаков В.В.* Европейские сообщества и государственно-правовые институты их участников // Изв. вузов. Правоведение.-1989.-С.72-78.
3. *Марченко М.В.* Сравнительные исследования проблемы федерализма // Вестник МГУ.-Серия II: Право.-1993.-№1.-С.42-50.
4. Современный федерализм (сравнительный анализ).-М.,1995.
5. *Тадевосян ЗВ.* О моделировании в теории федерализма и проблема асимметричных федераций // Государство и право.-1997.-№ 8.-С 58-68.

ТЕМА 4.4. ПОЛІТИЧНІ ТА ДЕРЖАВНІ РЕЖИМИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

I. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Політичні режими. 2. Особливості сучасної демократії 3. Державні режими.

§1. Політичні режими

Політичний режим - *це форми і методи здійснення політичної влади в тій чи іншій країні.* Політичний режим обумовлюється порядком політичних відносин, ступенем політичної свободи. Він впливає на правові форми держави та її відносини із суспільством, окремою людиною.

Проте часто саме політичний режим виступає як причина фіктивності певних правових норм, зміст яких нівелюється практикою здійснення державної влади.

Політичні режими бувають трьох видів: демократичний, недемократичний та ліберальний.

1. Демократичний режим - характеризується високим ступенем політичної свободи людини; реальним існуванням політичних і правових інститутів, що дозволяє йому впливати на державне управління суспільством. Демократичний політичний режим зазвичай знаходить відображення в конституціях і законах, що регулюють різні форми участі в політичному житті через:

- ♦ інститути представницької і безпосередньої демократії;
- ♦ гарантовані громадянські (особисті) та політичні права і свободи;
- ♦ незалежні засоби масової інформації;
- ♦ партійний плюралізм;
- ♦ розподіл влади;

- широке самоврядування;
- гарантії для меншин;
- органи публічної влади вдаються до силових методів лише у виняткових випадках.

2. Недемократичний режим знаходить свій вираз в ***а) авторитарному*** та ***б) тоталітарному режимах.***

Авторитарний режим характеризується повною або майже повною відсутністю демократичних політичних відносин:

- опозиція або прямо забороняється, або ставиться у такі умови, котрі не дозволяють їй нормально функціонувати;
- публічна влада широко вдається до засобів придушення, адміністрування;
- самоврядування практично відсутнє;
- якщо й існує формальний поділ влади, то реально всі функції влади зосереджуються в руках однієї особи або правлячої олігархії.

Різновид авторитарного режиму - це *військові диктатури* різного роду.

Державне право може маскувати авторитарний режим, а може його достатньо неприкрито оформляти (Марокко, Йорданія, Індонезія).

Тоталітарний режим є крайньою формою авторитарного. Якщо останній задовольняється контролем за поведінкою громадян, то тоталітарний претендує на контроль над думками, намагається виховувати все населення таким чином, щоб воно було готовим слухняно виконувати будь-які вказівки влади. Для оволодіння суспільством використовується такий політичний інститут, як державна "партія", яка проникає в усі осередки суспільства.

3. Ліберальний режим був характерним для розвинутих країн у XIX ст., а зараз спостерігається в ряді країн, що розвиваються та наблизилися до розвинутих (Індія, Філіппини, постоталітарні європейські країни).

Цей режим відрізняється:

- високим ступенем політичної свободи; проте внаслідок культурної відсталості більшості суспільства, відсутності механізмів реалізації цих прав, реально користуватися демократичними політичними інститутами можуть лише деякі країни;
- держава частіше, ніж в умовах демократичного режиму, використовує різноманітні форми примусового впливу.

Це обумовлено тим, що низький життєвий рівень багатьох прошарків суспільства породжує маргінальність і схильність до насильницьких дій для досягнення своїх соціальних цілей. У державному праві це знаходить своє відображення у вигляді значних обмежень демократії, котрі залишають органам і посадовим особам публічної влади досить широке поле для дій за власним розсудом.

§2. Особливості сучасної демократії

Носієм авторитету і єдиним джерелом влади при демократичному режимі є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування.

Звідси виходить, що єдиний для суверенного народу засіб зберегти той рівень влади, якої він потребує, та яку сам може здійснювати, полягає в тому, щоб не давати своїм правителям необмежену владу. Це означає, що демократичний характер режиму може зберігатися, якщо принцип "вся влада народові" поступово змінюється так, що перетворюється в гасло "вся влада нікому".

Демократія може бути життєздатною лише у тому випадку, якщо дотримується принцип контролю над владою. Ніхто не повинен володіти всією повнотою влади. В політиці, як і в ринковій економіці, неприпустима монополія в будь-якій формі.

Без сумніву, демократія має політичний характер (визнає народ джерелом і носієм влади, передбачає участь народу в управлінні справами в суспільстві і державі), однак треба зазначити, що в основі демократії - політичне рівноправ'я громадян в управлінні справами суспільства й держави і перш за все рівність виборчих прав, що дає можливість вибору між різними політичними альтернативами.

Правова форма демократії з такими елементами є всезагальним надбанням більшості громадян держави. Така демократія вигідна більшості верств населення, і вони готові її захищати. Однак сучасна демократія (для багатьох зарубіжних країн, в першу чергу посттоталітарних) не відповідає даним вимогам. Саме глибокі протиріччя соціальних інтересів різноманітних груп, класів, верств, суспільства приводять до того, що демократія замість інструмента оптимальної організації соціальних систем перетворюються на інструмент класового, кланового або мафіозного панування над суспільством. Це і є першопричиною політичної боротьби, яка в умовах демократії в періоди загострень соціальних конфліктів нерідко досягає крайніх форм.

Тут ми підходимо до розуміння однієї з причин глибокої кризи демократії, яка виражається в протиріччі між необхідністю для повноцінної демократії широкого переліку демократичних прав і свобод, гарантованих конституцією, та можливістю узурпації цих прав і свобод партійною, класовою або клановою олігархією.

Таким чином, демократія здійснює дезорганізацію, розгойдування соціальної системи як форми устрою суспільства. Особливо небезпечною для демократії як фактора організації суспільства є її олігархізація.

Олігархія як влада небагатьох, як політичний та економічний режим, коли державно-правові рішення приймаються невеликою групою обраних й неконтрольованих виборцями політиків, знана ще з давнини. Але в XX столітті вона отри-

мала подальший розвиток, у той час як політичне життя стало соціально-класовим, партійним, за участі мільйонів людей.

Без відбору обдарованих, досвідчених, енергійних, професійних кадрів суспільство належним чином управлятися не може. Елітний відбір - умова існування суспільства. Однак елітарність, що так необхідна суспільству, завжди складає меншість, яка і керує суспільством. Взагалі ж в суспільстві, незалежно від того, який клас утримує владу в своїх руках, завжди формується пануюча меншість, що керує більшістю, суспільством в цілому.

Отже, демократія як панування більшості - це принцип, а реальна влада належить меншості. У цьому полягає причина глибокої кризи демократії нашої держави (а також країн СНД). У кінцевому результаті одна меншість замінює іншу в своєму пануванні над масами.

Головний недолік демократії: керівництво меншості не карається, тому що деспотизм та узурпацію влади можна виправдати необхідністю діяти заради загального інтересу, що і здійснюється. Демократія дає можливість пануючій "буржуазії" замінювати одну "буржуазну" меншість іншою, забезпечуючи життя олігархії, яка змінюється. Внаслідок цього гарантія відповідальності держави за свою діяльність перед людиною перетворюється в звичайну формальність, як і першочергове тлумачення слова "демократія".

У своєму трактаті "Політика" Аристотель вказав, що *демократією* слід вважати такий лад, коли вільно народжені та бідні, складаючи більшість, матимуть верховну владу в своїх руках, а *олігархією* - такий лад, при якому влада знаходиться в руках меншості - осіб багатих благородного походження. Тому необхідно, щоб у "змішаному" державному ладі були представлені і демократичний, і олігархічний елементи, а не один з них. Історично сформована в надрах демократії олігархія задихається під тиском демократичних принципів і прагне звільнитись від нього, формуючи тоталітарний режим. Тут ви-

являється закономірність олігархічної спадкоємності, яка не може ліквідувати плям політичного минулого.

Сьогодні Україна та інші зарубіжні країни колишнього СРСР є зразками збитковості демократії, тому що зруйнувати стару олігархію вони не здатні швидко, породити нову теж. Буржуазія ще слабка, а широкі верстви робітничих мас, забиті бідністю і "шоком" реформ, не в змозі організаційно обдумати те, що відбувається і створити спочатку партійну, а потім і державну еліту для формування власної олігархії. А без олігархії, без еліти демократія породжує хаос, анархію, свавілля, політичну нестабільність, коли розумне, раціональне в суспільстві руйнується, поступається місцем інстинктові й емоційному безладдю.

Будь-яка форма організації соціальних систем підпадає під відновлену олігархію. Питання тільки в тому, якої вона якості, кому служить, чиї інтереси формує і реалізує в процесі управління суспільством. Сучасне суспільство повинно боротися не проти олігархії як політичного або соціального явища, а за олігархію певного рівня культури, професіоналізму, що працює в умовах гласності, змінності, жорстких правових вимог, за "мудрих олігархів, олігархів філософів"

§3. Державний режим

Державний режим *- це реальний порядок функціонування і взаємодії вищих органів державної влади.* Державний режим поняття вужче ніж політичний.

У межах демократичного політичного режиму можуть існувати такі державні режими:

1) Парламентарний, коли жодна партія не має абсолютну більшості у парламенті, тому у системі органів влади домінує парламент.

2) Міністеріальний, коли якась партія має більшість у парламенті, формує уряд, як правило, з лідерів партії, що мо-

жуть нав'язувати свою думку (рішення) парламенту. У системі органів влади домінує уряд.

3) Дуалістичний, коли між владами існує певний баланс сил (президентська та деякі змішані республіки).

У межах ***недемократического*** режиму можуть існувати такі державні режими:

1) абсолютний;

2) партократичний.

0 II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Вивчить* літературу з цієї проблеми і *визначтесь* з трактуванням понять: *"політичний режим"* та *"державний режим"* у різних літературних джерелах. Проаналізуйте погляди різних авторів, сформулюйте своє визначення.

Завдання 2. *Використовуючи* тексти (витяги з) конституцій 5 зарубіжних країн (на вибір), визначити форми політичного та державного режимів.

Завдання 3. *Продовжити* поповнення словника новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Політичний режим - це...**
- **Державний режим -** це
- **Міністеріальний режим - це...**
- **Парламентарний режим - це...**
- **Дуалістичний режим - це...**
- **Партократичний режим** - це...

Ш III. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Арановский В.Ф.* Государственное право зарубежных стран: Учебник.-М.,1998.- С.234-290.

2. Конституционное (государственное) право зарубеж ных стран: Учебник: В 4-х томах /Отв.ред. проф. Б.А.Страшун.- М.: Изд-во БЕК, 1996.- Т 1-2.-С.212-215, 305.

3. *Распопов Н.* Политические режимы современности.— Нижний Новгород, 1995.

4. *Чиркин В.Е.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник.-М.,1997.-С179-191.

5. *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник.- К., 1997.- С.3-18.

IV. МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ №2

Другий модульний контроль проводиться після вивчення програмного матеріалу тем №№ 4.1-4.4 у вигляді *контрольної роботи,* приблизний варіант якої наводиться нижче. Для успішного її виконання слід повторити матеріал модуля та відповісти на наступні контрольні питання:

? КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ?

1. Схарактеризуйте зміст поняття держави як консти туційно-правового інституту.
2. Розкрийте конституційні характеристики держави.
3. Схарактеризуйте конституційно-правовий статус дер жавних органів влади в зарубіжних країнах.
4. Схарактеризуйте зміст поняття "форма державного правління".
5. Схарактеризуйте типологію форм державного правління.
6. Дайте загальну характеристику монархічної форми правління в зарубіжних країнах.
7. Схарактеризуйте абсолютну монархію в зарубіжних країнах.
8. Схарактеризуйте дуалістичну монархію в зарубіжних країнах.
9. Дайте загальну характеристику поліархічної форми державного правління в зарубіжних країнах
10. Схарактеризуйте поняття президентської поліархії та основні її різновиди в зарубіжних країнах.

11. Схарактеризуйте поняття парламентарної поліархії та основні її різновиди в зарубіжних країнах.
12. Визначте зміст поняття "змішана форма поліархічного правління".
13. Класифікуйте держави зі змішаною формою поліархічного правління.
14. Схарактеризуйте змішані поліархії із домінуванням президентських елементів.
15. Схарактеризуйте змішані поліархії із домінуванням парламентських елементів.
16. Порівняйте форми державного правління України та інших змішаних поліархій Європи.
17. Розкрийте зміст поняття "політико-територіального устрою" держав.
18. Класифікуйте держави за їх політико-територіальним устроєм.
19. Схарактеризуйте ознаки унітарної форми політико-те риторіального устрою.
20. Схарактеризуйте ознаки федеративної форми політи ко-територіального устрою.
21. Дайте загальну характеристику автономії як форми те риторіальної організації влади.
22. Схарактеризуйте політичну автономію в зарубіжних країнах
23. Схарактеризуйте адміністративну автономію в за рубіжних країнах
24. Схарактеризуйте політичні і державні режими.
25. Визначте особливості сучасного демократичного режи му.

ВАРІАНТ №

1. Визначте:

1.1) В яких з перелічених держав президент обирається особливою колегією виборців з числа депутатів парламенту та місцевих органів влади?

а) Ізраїль, Греція	
б) США, Аргентина	
в) Індія, Італія	

2) Який різновид поліархічної форми правління встановлений в цих державах: **а) президентська; б) парламентарна; в) змішана:**

а) ФРН, Греція	
б) США, Аргентина	
в) Індія, Італія	

2. ***Поясніть*** значення терміна *"міністеріалізм".*

3. ***Дайте визначення*** поняття *"державна автономія"*

4. ***Відобразіть*** у вигляді ***схеми*** *президентську форму поліархичного правління.*

5. ***Класифікуйте*** політичні та державні режими.

6. ***Порівняйте*** ознаки федерації та децентралізованої унітарної держави, зробіть висновки.

7. Використовуючи текст конституції Латвії, ***про аналізуйте*** *конституційно-правовий статус* ***Сейму.*** Відповідь *обґрунтуйте,* посилаючись на відповідні статті кон ституції.

МОДУЛЬ III
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ
(програмні вимоги)

Для оволодіння сукупністю теоретичних знань ***Ш-го модуля*** (Теми № 5-6) курсанти, студенти, слухачі повинні опрацювати у процесі навчальної та самостійної роботи питання відповідних тем:

Тема № 5. Вищі органи державної влади в зарубіжних країнах

Тема № 5.1. ***Вибори як засіб формування органів державної влади***

5.1.1. Виборче право в державному (конституційному) праві. Об'єктивне та суб'єктивне виборче право. Принципи виборчого права та їх закріплення в конституційному законо давстві зарубіжних країн. Цензові та додаткові вимоги.

5.1.2. Вибори в зарубіжних країнах. Соціальні функції ви борів. Класифікація виборів. Організація і порядок проведен ня виборів у зарубіжних країнах.

5.1.3. Виборчі системи в зарубіжних країнах. Кла сифікація виборчих систем: мажоритарна виборча система та її різновиди (відносної, абсолютної та кваліфікованої більшості); пропорційна система, її особливості в різних країнах; змішана виборча система.

Тема № 5.2. ***Органи законодавчої влади в зарубіжних країнах***

5.2.1. Поняття парламентаризму та парламенту у державному (конституційному) праві. Порядок формування парламентів в зарубіжних країнах, їх склад та організація.

Внутрішня структура парламентів. Комісії (комітети) як елемент структури парламентів.

5.2.2. Правовий статус депутата парламенту в зарубіжних країнах. Юридична природа депутатського мандата. Права та обов'язки парламентарія. Парламентський імунітет. Індемнітет. Об'єднання парламентаріїв.

5.2.3. Повноваження парламентів зарубіжних країн. Зако нодавчі повноваження парламентів, стадії законодавчого проце су. Контрольні повноваження парламентів. Судові, фінансові та зовнішньополітичні повноваження законодавчих органів.

Тема № 5.3. ***Органи виконавчої влади в зарубіжних країнах***

5.3.1. Глава держави, його місце в системі конституційної влади. Монарх, особливості його конституційно-правового статусу. Повноваження монарха. Президент: порядок обрання і заміщення посади, його повноваження.

5.3.2. Уряд, його місце в системі державної влади. Поря док формування урядів у зарубіжних країнах, їх структура та внутрішня організація. Конституційна відповідальність урядів. Повноваження урядів, їх правотворчість.

Тема№ 5.4. ***Судові та правоохоронні органи в зарубіжних країнах***

5.4.1. Поняття і соціальні функції судової влади в за рубіжних країнах. Структура судової влади. Правовий статус суддів, прокурорів та слідчих. Конституційно-правові принци пи організації і діяльності судових систем. Система судів за гальної юрисдикції.

5.4.2. Конституційна юстиція в зарубіжних країнах. Орга ни конституційного контролю. Об'єкти та суб'єкти консти туційного контролю. Види конституційного контролю. Компе тенція органів конституційного контролю і механізм її ре алізації.

5.4.3. Правоохоронні органи в зарубіжних країнах: проку ратура, адвокатура, органи внутрішніх справ.

Тема № 6. Конституційно-правовий статус політичних партій в зарубіжних країнах

Політичні партії, їх місце в політичних системах зарубіжних країн. Класифікація політичних партій. Інституціоналізація політичних партій. Партійні системи зарубіжних країн, їх особливості.

* * *

У результаті опанування навчального матеріалу ***3-го модуля*** **"Конституційно-правовий статус органів державної влади та політичних партій у зарубіжних країнах"** студенти, курсанти та слухачі повинні:

а) ***знати:***

- принципи виборчого права зарубіжних країн;
- суть різних виборчих систем;
- загальні шляхи формування та основні завдання, функції та повноваження вищих органів державної влади;
- особливості системи судових та правоохоронних ор ганів різних держав;
- складові частини конституційно-правового статусу політичних партій.

б) ***вміти:***

- використовувати методики різних виборчих систем для визначення результатів виборів, оцінити їх;
- порівнювати організаційну структуру та компетенцію вищих органів державної влади зарубіжних країн та України, прогнозувати розвиток деяких з них в нашій країні;
- оцінювати, базуючись на конституційному законо давстві, діяльність політичних партій.

ТЕМА 5.1. ВИБОРИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Конституційні принципи виборчого права. 2. Вибори в зарубіжних країнах: поняття, класифікація, стадії виборчого процесу. 3. Загальна характеристика виборчих систем.

§1 .Конституційні принципи виборчого права

Виборче право - *сукупність норм, які закріплюють та регулюють процес формування ланок державного механізму.*

Виділяють *обективне* та *суб'єктивне* виборче право. Саме ж виборче право як **суб'єктивне право** особи (громадянина) поділяється на *активне і пасивне* виборче право.

Активне виборче право - *це встановлене законом право громадянина брати участь у виборах до органів державної влади насамперед шляхом голосування.*

Пасивне виборче право означає *право балотуватися на відповідні посади, тобто право бути обраним.* Можливість надання активного і пасивного виборчого права завжди зумовлювалась певними *вимогами* (цензами) до потенційних учасників виборів. Ці вимоги визначено в конституціях і виборчому законодавстві.

Принципи виборчого права - *умови, виконання яких робить вибори дійсним волевиявленням народу.* Серед принципів виборчого права виділяють:

1. Загальність виборчого права, яка означає, що виборче право мають всі дорослі та дієздатні громадяни держави. Загальність може бути обмежена в деяких державах відповідними цензами:

а) *ценз статі.* Еволюція виборчого права призвела до скасування так званого статевого цензу і надання відповідних прав жінкам. Уперше активне виборче право було надано

жінкам у США: в період з кінця XIX ст. і до першої світової війни воно було встановлено законодавством шести штатів. В кінці XIX - на початку XX ст. емансипація жінок на виборах мала місце в Новій Зеландії (1893 р.), в Австралії, а на європейському континенті - в Норвегії та Фінляндії, причому в двох останніх країнах жінки могли не тільки голосувати, а й балотуватися на виборах.

Після першої світової війни розпочався процес розширення виборчого корпусу і в інших країнах. Він був досить тривалим і для багатьох розвинутих країн завершився лише після другої світової війни. Наприклад, якщо в США на федеральному рівні виборчі права були надані жінкам у 1920 р., то в цілому ряді європейських країн це було зроблено лише після другої світової війни, а у Швейцарії - в 1971 р. В наш час формальних обмежень виборчих прав за ознаками статі в розвинутих країнах практично не існує, хоча все ж спостерігається в деяких країнах Латинської Америки та Близького Сходу.

б) *наявність цензу осілості,* тобто постійного проживання на території виборчого округу - одна з характерних рис виборчого права XIX-XX ст. Це відповідає історично обумовленим поглядам на виборчий округ як на територіальну корпорацію, населення якої є певною єдністю з різноманітними спільними інтересами. Однак на сьогодні виборчі округи далеко не завжди співпадають з адміністративно-територіальними одиницями, які б могли претендувати на визнання такими корпораціями. Та все ж ценз осілості запроваджений у багатьох країнах. У США він дорівнює одному місяцю, в Австралії, ФРН і Японії - трьом, у Бельгії і Франції - шести, у Канаді та Фінляндії - дванадцяти місяцям тощо. Звичайно такий ценз обумовлює необхідність проживання протягом встановленого строку на території відповідного виборчого округу або адміністративно-територіальної одиниці.

В окремих країнах ценз осілості виражений узагальнено. Наприклад, у Конституції Ісландії зазначено, що для участі в голосуванні на парламентських виборах потрібно проживати в

країні не менше п'яти років (ст. 33). Аналогічний термін осілості для надання активного виборчого права визначений у Норвегії, для пасивного права він становить десять років (§§ 50 і 61 Конституції). В Австралії, крім тримісячного цензу осілості у відповідному виборчому окрузі, запроваджена вимога проживати в країні протягом не менше півроку до початку складання виборчих списків. Іноді ценз осілості встановлюється у непрямій формі. Зокрема, у Великобританії до участі в голосуванні не допускаються ті громадяни, які хоч і мають виборчі права, але за місяць до дня виборів не були зареєстровані.

в) ***моральний ценз.*** Іноді встановлюються більш загальні обмеження щодо соціальної поведінки виборців: у деяких штатах США передбачено, щоб виборець мав "добрий харак тер", в Конституції Італії припускається обмеження виборчих прав у випадках скоєння "негідних вчинків, вказаних у за коні" (ст. 48).

г) ***майновий ценз.*** Згідно з концепціями виборчої дієздат ності, що були запропоновані теоретиками XVIII ст. і певний час домінували в Європі та Америці, наявність виборчого пра ва обумовлювалася цензами майнового характеру. Однак з се редини XIX ст. загальна картина поступово почала змінювати ся. Обмеження майнового характеру були поступово скасо вані або зведені нанівець.

д) віковий ценз. Ще однією рисою розвитку виборчого права у XIX-XX ст. було те, що при встановленні вікового цензу для активного виборчого права виходили з необхідності зрівняти його з віком повноліття. Проте спочатку у більшості європейських країн відповідний віковий ценз становив 21-25 років.

Такий підхід об'єктивно обмежував політичну активність молоді. І тільки в другій половині XX ст. динаміка суспільно-політичного життя призвела до зниження вікового цензу для активного виборчого права. У 1969 р. у Великобританії він становив 18 років. Наступного року такий самий ценз законодав-

чо визначили ФРН і США, а згодом - Франція, Італія, Швеція, Іспанія, Греція та інші країни. Однак у Туреччині, Швейцарії та Японії відповідний ценз і нині дорівнює 20 рокам.

Разом з тим у наші дні зберігається різниця між віковими цензами для активного і пасивного виборчого права. Як і раніше, перший, за загальним правилом, нижчий. Наприклад, на виборах у нижні палати парламентів Бельгії, Великобританії і Росії відповідних прав набувають у віці 18 і 21 року, Франції і Румунії -18 і 23 років, Італії, Канади, США та деяких інших країн - 18 і 25 років, Японії - 20 і 25 років. Водночас у Данії, Нідерландах, Фінляндії, Швейцарії, Угорщині і Словенії вікові цензи для активного і пасивного виборчого права співпадають.

Характерним є і те, що на виборах до верхньої палати парламенту там, де вона існує і обирається, віковий ценз для пасивного виборчого права зазвичай вищий, ніж у нижню. Так, у США правом бути обраними до палати представників наділені громадяни з 25-річного віку, а в сенат - з 30-річного. В інших країнах відповідні цензи становлять: в Італії - 25 і 40 років, Чехії - 21 і 40 років, Франції - 23 і 25 років, Румунії - 23 і 35 років, Японії - 25 і ЗО років.

Сучасне виборче право сприймається як загальне при оптимальному обмеженні виборчого віку. Як зазначалося, майнові цензи в розвинутих країнах практично відсутні. Єдиним реальним цензом у більшості випадків залишається ценз осілості. Це не виключає обмеження громадян у виборчих правах за законом. Звичайно, такі обмеження встановлюються для тих, хто вчинив злочин і відбуває покарання у вигляді позбавлення волі. Законодавство ряду країн застерігає, що у виборчих правах обмежуються банкрути, ті, хто утримується за рахунок суспільних фондів, та деякі інші особи.

2. Конституції і законодавство закріплюють ***принцип рівного виборчого права.*** На практиці це означає, що, *по-перше,* виборці повинні мати однакову кількість голосів (по одному в більшості країн, у Болгарії - по 2, в деяких землях ФРН

- по 3), *по-друге,* виборчі округи мають бути за чисельністю виборців приблизно однаковими, *по-третє,* всі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах.

Законодавство передбачає необхідність утворення рівних за кількістю виборців або населення округів, хоча вимога рівності виборчих округів розглядається як загальна і майже повсюдно не виконується. Для нерівності округів є певні об'єктивні підстави. Зокрема, виборчі округи намагаються більш-менш точно узгодити з існуючим у тій чи іншій країні адміністративно-територіальним поділом. Відповідні одиниці за кількістю населення можуть помітно відрізнятися. Нерівна ж кількість виборців, які проживають у різних округах, призводить до того, що голос, поданий в одному окрузі, "важить" більше, ніж поданий в іншому. Як результат, порушується принцип рівного виборчого права.

Проте ще більшою мірою таким порушенням сприяють свідомі маніпуляції з виборчими округами, відомі як "виборча географія (геометрія)". Оскільки визначення виборчих округів є прерогативою державних органів, правлячі партії здобувають можливість забезпечити собі завищене представництво в парламенті. Робиться це так: менша частина округів формується таким чином, щоб там проживала переважна більшість прибічників опозиції. Остання буде домінувати в цих округах на виборах, а її представники будуть обрані. В кожному з решти округів більшість серед виборців, хоч і незначну, становитимуть ті, хто підтримує уряд. Звідси при однаковій підтримці конкуруючих партій в цілому по країні в більшому числі округів переможуть представники правлячої партії, що забезпечує їй збереження влади. Подібна практика тією чи іншою мірою застосовується в різних країнах, починаючи з часів проголошення самого принципу рівного виборчого права.

3. *Принцип прямого виборчого права,* *який* означає, що всі виборці голосують безпосередньо.

4. *Принцип вільної участі у виборах,* але він породжує ***аб сентеїзм*** *- тобто неучасть у виборах.* Тому в деяких країнах

(Італія, Туреччина та ін.) участь у виборах юридично є обов'язковою, тобто вводиться т.зв. *обов'язковий вотум).*

5. *Принцип таємного голосування* (за допомогою спеціальних кабін).

§2. Загальна характеристика виборів у зарубіжних країнах

Вибори є способом формування такого органу як парламент і виступають у ролі однієї з визначальних характеристик природи самого народного представництва. Водночас вибори є способом формування інших вищих органів держави, зокрема, в "республіках" обирається глава держави - президент.

Вибори бувають *прямими* і *непрямими.* Прямі вибори відбуваються за умов, коли виборці безпосередньо виявляють своє ставлення до кандидатів шляхом голосування. Прямими, як правило, є парламентські вибори і вибори до інших представницьких органів. Шляхом прямих виборів обирається глава держави у переважній більшості президентських і змішаних поліархій. На непрямих виборах волевиявлення виборців опосередковується спеціальною колегією виборців (президентські вибори у США) або самим парламентом чи створеного на його основі колегії (президентські вибори в "парламентарних республіках").

Прямі вибори за порядком організації і проведення багато в чому співвідносяться з референдумом. Головна ж відмінність між ними полягає в тому, що народне волевиявлення на референдумі є за своєю суттю безпосередньою владною діяльністю виборчого корпусу, а волевиявлення на виборах лише визначає того, хто буде уповноважений займатися владною діяльністю.

Особливістю прямих виборів є те, що вони пов'язані з необхідністю узгодження волевиявлення виборців і відповідної діяльності обраних, тобто з певним поєднанням їх волевиявлень, що в теорії іноді розглядають як своєрідну угоду. Звідси

поява терміну "депутатський мандат". Але, незважаючи на термінологію, взаємовідносини виборців та обранців не можна ототожнювати з такими, що виникають між учасниками цивільно-правових договорів, зокрема договору доручення. На виборах і при здійсненні мандата волевиявлення виборці та їх обранці не протистоять один одному, що є характерним для цивільно-правових договірних відносин. Ці волевиявлення спрямовані на досягнення однієї мети - заміщення і реалізацію цього мандата. Вибори не призводять до виникнення якихось суб'єктивних стосунків між виборцями та обранцями. Волевиявлення виборців обмежується самим актом обрання і за умов прийнятого в розвинутих країнах вільного мандату практично не впливає на зміст конституційно-правового статусу парламентарів. Статус останніх визначається конституцією і законодавством, а не волею виборців.

Вибори до представницьких органів проводяться із застосуванням різних юридичних процедур та проходять кілька стадій. Ключовою стадією виборчого процесу є висунення кандидатів у депутати. У деяких країнах відповідна діяльність законом віднесена виключно до політичних партій (Австрія, Португалія, Фінляндія, Швеція). В Італії, ФРН та в цілому ряді інших країн висунення кандидатів здійснюється не тільки партіями, а й самими виборцями. При цьому для реєстрації кандидатів необхідно, щоб відповідні документи були підписані певною кількістю виборців по кожному округу (наприклад, у ФРН - 200 виборців, в Італії - 350).

Виборче право знає і порядок самовисунення кандидатів. Так, у Франції кожен громадянин, кваліфікований законом як можливий кандидат у депутати, може самовисунутись на виборах до нижньої палати парламенту за умови, що його реєстрація відбудеться не пізніше, ніж за три тижні до дня голосування. В англомовних країнах з парламентарними формами правління також прийнятий порядок самовисунення кандидатів та їх реєстрації за умови необхідної підтримки з боку виборців. До того ж така підтримка має, по суті, символічний

характер. Наприклад, у Великобританії для реєстрації кандидата достатньо його власної заяви, письмово підтриманої десятьма виборцями.

Особливістю виборчого права країн, де встановлений порядок самовисунення кандидатів або формального їх висунення за ініціативою виборців, є наявність так званої виборчої застави. ***Виборча застава*** *- це певна грошова сума, визначена законом, яку кандидат у депутати вносить у момент його реєстрації.* Після закінчення виборів ця сума повертається йому лише за умови певної підтримки виборців, визначеної за результатами голосування. Зокрема, у Великобританії виборча застава у розмірі 500 ф.ст. не повертається, якщо кандидат зібрав менше ніж 5% загальної кількості голосів, поданих у відповідному окрузі. В Нідерландах застава втрачається, якщо кандидат був підтриманий виборцями, голоси яких становлять менше ніж 3/4 так званої виборчої квоти (середньої кількості голосів, необхідних для заміщення одного депутатського мандата за пропорційною виборчою системою). Подібна застава відома виборчому праву Австралії, Канади, Франції, Японії, країнам Балтії та багатьом іншим.

У реальному державно-політичному житті висунення кандидатів у депутати майже завжди здійснюється політичними партіями. У більшості випадків цю функцію беруть на себе керівні органи партії. Практично в кожній країні є округи, де у зв'язку з різними обставинами забезпечена підтримка виборцями представників певної партії. За таких умов добір кандидатів наперед вирішує результат виборів. У свою чергу існування надійних виборчих округів зумовлює так зване десантування, коли висувають кандидатів, які не мають з округом ніякого зв'язку, але їх обрання має велике значення для політичних партій. Зазвичай на виборах у таких округах балотуються керівники партій.

Суттєвими особливостями характеризується порядок висунення кандидатів у депутати й на виборні посади у США. Тут він практично завжди має суто партійну природу. Майже

в усіх штатах законодавчо визначена спрощена процедура висунення кандидатів від так званих встановлених партій. Ними визнані головні політичні партії США - демократична і республіканська. Інші партії набувають статусу встановлених лише після того, як під петицією про висунення їхніх кандидатів буде поставлена певна кількість підписів виборців. У різних штатах ця кількість визначена від кількох тисяч до десятків тисяч підписів. Для визнання партій як встановлених, вони також мають одержати підтримку на самих виборах. Зазвичай, це кілька відсотків від загальної кількості виборців, що брали участь у голосуванні.

Встановлені партії висувають кандидатів шляхом так званих первинних виборів - *праймеріз.* Лише в одному штаті висунення кандидатів відбувається на партійних з'їздах, а ще в чотирьох процедури праймеріз здійснюються паралельно з визначенням кандидатів на з'їздах. З використанням процедур первинних виборів висувають кандидатів у президенти, губернатори, члени федерального конгресу і законодавчих органів штатів, а також на деякі виборні посади місцевого рівня.

Праймеріз *- це висунення кандидата із застосуванням голосування виборців.* Але на відміну від самих виборів на праймеріз обираються кандидати на виборні посади, які після цього балотуються у звичайному порядку. Як правило, праймерізи мають закритий характер, тобто кожна партія проводить голосування окремо і залучає до нього тільки своїх прихильників. У семи штатах проводяться відкриті праймерізи, коли у відповідних процедурах беруть участь усі виборці незалежно від партійного членства. У південних штатах допускається проведення додаткових праймерізів: якщо жоден з кандидатів не набрав більше половини поданих голосів, проводиться другий тур за участю двох кандидатів, які здобули найбільшу підтримку в першому турі. У будь-якому випадку первинні вибори мають суто партійний характер.

Порядок висунення кандидатів, подібний праймерізу, існує і в деяких інших країнах. Зокрема, в Бельгії для визна-

чення кандидатів у депутати парламенту проводяться так звані *пули.* На відміну від американських праймерізів, процедури яких визначені законом, пули є суто партійними заходами. В пулах мають право брати участь, а іноді й зобов'язані це робити, усі члени партії, яка має намір висунути своїх кандидатів на виборах. Порядок проведення пулів визначений статутами всіх головних політичних партій цієї країни.

Діяльність політичних партій визначає зміст інших стадій виборчого процесу. Вони беруть активну участь у роботі органів, які створюються для проведення виборів, а в ряді країн - у формуванні таких органів. У деяких країнах політичні партії навіть готують виборчі бюлетені. Саме партії проводять передвиборну агітацію, забезпечують контроль за можливими порушеннями в процесі виборів тощо. Практично вибори в розвинутих країнах набули характеру однієї з форм суто партійної діяльності.

Визначаючи парламентські вибори як форму реалізації ідей представницької демократії, слід також згадати встановлений законодавством окремих країн принцип обов'язкового голосування. Так, у ст. 48 Конституції Італії голосування на виборах розцінюється як громадський обов'язок. За ухилення від участі в голосуванні передбачається застосування так званих моральних санкцій: мер - голова представницького органу місцевого самоврядування - у відповідних випадках має право публічно висловити громадський осуд. Виборчі закони Австралії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів і Туреччини передбачають грошові штрафи за неучасть у голосуванні. В Австрії і Греції як альтернатива штрафним санкціям допускається можливість адміністративного арешту.

Обов'язковий порядок голосування зумовлює штучне підвищення активності виборців. Однак за своєю природою таке голосування суперечить ідеї вільного волевиявлення на виборах. Це волевиявлення становить сенс самого виборчого права як суб'єктивного права громадян. Ставлення до голосування і до участі у виборах в цілому як до обов'язку має рацію

лише тоді, коли воно самостійно сформувалося у свідомості виборців.

§3. Загальна характеристика виборчих систем

Виборча система - *це сукупність встановлених законом правил, принципів та критеріїв, за допомогою яких визначаються результати голосування.*

Виборчі системи, які в основу визначення результатів голосування ставлять принцип більшості називаються *мажоритарними.* Згідно з правилами мажоритарної виборчої системи обраним за виборчим округом є той кандидат або список кандидатів, який набрав встановлену законом більшість голосів. Мажоритарна система має 3 види:

- *мажоритарна система відносної більшості* (США, Великобританія, Індія та ін.);
- *мажоритарна система абсолютної більшості* (50% + 1) (Франція);
- *мажоритарна система кваліфікованої більшості* (2/3 голосів, Чилі)

Однак мажоритарна система має деякі недоліки:

- фінансові витрати та нерезультативність виборів (при абсолютній та кваліфікованій більшості),
- нерепрезентативність виборів (при відносній більшості). Тому найчастіше використовують іншу виборчу систему - *пропорційну.*

Пропорційна виборча система - це система, за якою розподіл депутатських місць між партіями здійснюється відповідно до кількості зібраних кожною партією голосів. В основі цієї системи лежить принцип ***виборчої квоти*** або *виборчого метра {кількість голосів, необхідних для обрання одного депутата).*

Пропорційна система має свої позитивні сторони: вона результативна, репрезентативна, тобто в розрахунок беруться майже всі голоси виборців (за винятком держав, де використо-

вуються так звані відсоткові 5% /Німеччина/, 10% /Туреччина/ бар'єри), в той час як при мажоритарній системі частка голосів виборців пропадає.

Для визначення результатів голосування також використовується так звана *система дільників.* Згідно з нею голоси, подані за кожний партійний список, діляться послідовно на певні дільники. Кількість мандатів розподіляється за зменшенням відповідно до кількості набраних голосів.

Ці та інші питання більш детально розглядатимуться на семінарському занятті.

О II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Підготувати* за бажанням *реферат* на одну з запропонованих тем:

1. Вибори депутатів парламентів (порівняльний аналіз виборчих систем України і зарубіжних країн)

2. Вибори президентів (порівняльний аналіз виборчих систем України і зарубіжних країн).

Крім того, кожен студент (курсант, слухач) може запропонувати свою тему реферату, яка, однак, не повинна виходити за межі теми, що вивчається.

Завдання 2. *Використовуючи* знання принципів виборчого права, *скласти* зразок виборчого бюлетеня.

Завдання 3. Скласти по 2 задачі з використанням методик наступних виборчих систем:

1. *Мажоритарна система відносної більшості;*
2. *Мажоритарна система абсолютної більшості;*
3. *Пропорційна за допомогою виборчої квоти ТХара;*
4. *Пропорційна за допомогою виборчої квоти Гогенбаха-Бишофа;*
5. *Пропорційна за допомогою методу дільників ВД'Ондта;*
6. *Пропорційна за допомогою методу дільників Сан-Лагює.*

Завдання 4. *Продовжити поповнення словника* новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

Виборче право - це... Активне виборче право - це... Пасивне виборче право - це...
Абсентеїзм - це... Виборча застава - це... Праймеріз - це...
Виборча система - це...
Мажоритарна система - це...
Пропорційна система - це...
Виборча квота - це...

И III. СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Виборчі системи зарубіжних країн

ПЛАН

1. Мажоритарна виборча система в зарубіжних країнах.
2. Пропорційна виборча система в зарубіжних країнах.
3. Змішана виборча система в зарубіжних країнах.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Підготовку до семінарського заняття необхідно розпочати з ознайомлення з планом семінару та рекомендованою до нього літературою. Організаційно заняття представляє собою семінар із елементами практичного заняття. Воно поділяється на дві частини, що обумовлюється порядком та методом його проведення.

У ***першій частині*** (до 50 хв.) передбачається розгляд питань плану семінарського заняття у вигляді доповіді або реферату. *Метою* цієї частини заняття є поглиблення, конкретизація і систематизація отриманих з цієї проблеми знань у процесі підготовки до семінару. Реферати рекомендується підго-

тувати на основі методу порівняльного аналізу виборчих систем зарубіжних держав та України.

У **першому питанні** має бути схарактеризована мажоритарна виборча система.

Мажоритарними виборчими системами вважаються ті виборчі системи, *які в основу визначення результатів голосу-* вання ставлять принцип більшості.* Згідно з правилами мажоритарної виборчої системи обраним по виборчому округу є кандидат або список кандидатів, отримавши встановлену законом більшість голосів. Мажоритарна система має 3 види:

1 .Мажоритарна система відносної більшості (США, Великобританія, Індія та ін.).

Згідно з цим видом мажоритарної системи обраним є той кандидат (або список кандидатів), котрий набрав голосів більше, ніж кожен з його противників окремо. Ця система результативна, вона дає можливість формування стабільного уряду, але мало репрезентативна.

II. Мажоритарна система абсолютної більшості. За мажоритарною системою абсолютної більшості для обрання особи необхідна абсолютна більшість голосів по округу, тобто 50% + 1. Наприклад, в окрузі балотуються 4 кандидати: А, Б, В, Г. Всього було подано 12000 голосів. Вони розподілились таким чином: А-2000; Б-3000; В-6100; Г-900 голосів, тобто обраним вважається кандидат В. Однак при цьому проявляються деякі недоліки:

1) Голоси його опонентів пропадають.

2) Ця система сприяє великим партіям.

3) Вона затратна, тому що в тому випадку, коли жоден кандидат не набрав більше половини, проводиться повторне голосування з перебалотуванням кандидатів.

///. Мажоритарна система кваліфікованої більшості.

Ця система має ті ж недоліки, тому використовується дуже рідко, наприклад, при виборах нижньої палати Чилійського парламенту, і то лише на першому етапі, якщо ніхто не на-

брав кваліфіковану більшість, то при повторному голосуванні використовується мажоритарна система абсолютної більшості.

Друге питання семінару має бути присвячене пропорційній виборчій системі.

Пропорційна виборча система - це *голосування за списки кандидатів від політичних партій або інших політичних сил і розподіл місць у парламенті (депутатських мандатів) пропорційно до кількості голосів, відданих за списки.*

Ідея пропорційного представництва політичних об'єднань при формуванні органів державної влади була сформульована ще у 1793 р. видатним діячем Великої французької революції Луї Сен-Жюстом. В 40-х рр. XIX ст. проекти пропорційних виборів пропонували американець Томас Джільпін і швейцарець Віктор Консідеран. Але на практиці пропорційна система була вперше використана у Бельгії в 1889 р. На початку XX ст. існувало близько 150 її різновидів. Зараз вона використовується у більш ніж 60 країнах, зокрема, в Іспанії, Португалії, Австрії, Швеції, Фінляндії, Норвегії, Бельгії. Ця виборча система застосовується, як правило, в тих країнах, де є кілька впливових партій, але жодна з них не має стабільної більшості в парламенті.

Форми пропорційного представництва характеризуються різноманітністю. Важко знайти дві країни, де б ці форми збігалися в деталях. Однак усі без винятку форми такого представництва мають певні спільні риси і ґрунтуються на двох началах. Це - необхідність визначення так званого виборчого метра (квоти) та існування умовної передачі голосів. *Виборча квота - (Q)* - це необхідна кількість голосів, необхідних для обрання одного депутата за пропорційними виборчими системами. Використовують різні методи визначення квоти, більшість яких пов'язана з досить складними математичними підрахунками.

$Q = \frac{x}{y}$ де x - кількість голосів виборців по округу;
y - кількість мандатів на округ.

Є декілька видів квот:

$Q = \frac{x}{y}$ - квота *Т.Хара*

$Q = \frac{x}{y+1}$ - квота *Гогенбаха - Бішофа*

Наприклад, у 8-ми мандатному виборчому окрузі загалом було подано **400 000** голосів. *Q=400 000:8=50 000.* Розподіляємо мандати за партіями.

Квота *T.Hara* *Q=400 000:8=50 000.*

Партія	X	Q	У	Залишки голосів
А	126 000	**50** 000	**2**	**26** 000
Б	**94** 000	**50** 000	**1+1**	**44 000**
В	**88** 000	**50** 000	**1+1**	**38 000**
Г	**65** 000	**50** 000	**1**	**15** 000
Д	**27** 000	**50** 000	**0+1**	**27 000**

Квота *Гогенбаха - Бішофа.* *Q=400 000:8+1Ы4 444*

Партія	X	Q	У	Залишки голосів
А	126 000	44 444	**2+1**	**37112**
Б	**94** 000	44 444	**2**	**5 112**
В	**88** 000	44 444	**1+1**	**43 556**
Г	**65** 000	44 444	**1**	**20 556**
Д	**27** 000	44 444	**0**	**27** 000

При використанні цих методик є один недолік: мандати не розподіляються всі одразу. Тому використовується так звана система дільників, яка ще у XIX ст. була запропонована бельгійським вченим *ВД. 'Ондтом.* Згідно з нею голоси, які подані за кожний партійний список, діляться послідовно на 1,2,3,4,5 і т.д. Кількість мандатів розподіляються за зменшенням, відповідно до кількості набраних голосів, тобто всі одразу.

Дільники В.Д 'Ондта

Діль-ники	А	Б	В	Г	Д
1	126 000	94 000	88 000	65 000	27 000
2	63 000	47 000	44 000	32 00	13 500
3	42 000	31333	29 333	21666	9 000
4	31500	23 500	22 000	16 250	6 750

Ця система використовується в багатьох країнах, з певними модифікаціями, наприклад, метод дільників *Сан-Лагює,* коли в якості дільників використовуються числа 1,3,5,7, інші його модифікації, наприклад, 1,4; 3; 5 (Болгарія). Слід акцентувати увагу, на тому, що різні дільники по-різному впливають на результати голосування щодо великих, середніх або малих партій. Тому у виборчому законі закріплюється, як правило, та система, яка більше сприяє партії (партіям), які мають більшість у законодавчому органі.

Вибори за пропорційними системами проводяться у багатомандатних округах, тому що навіть теоретично неможливо поділити один мандат між кількома кандидатами. Враховуючи те, що парламентські вибори за кордоном практично завжди мають партійний характер, виборці за умови пропорційного представництва голосують не за окремі кандидатури, а за партійні списки. Поділом загальної кількості голосів, поданих за список, на виборчий метр визначається число представників, обраних від даного списку, тобто партії.

У більшості випадків застосовується *правило вільних* списків. Воно дає змогу виборцям виражати своє ставлення до кожного з кандидатів, занесених до конкретного партійного списку. Для цього в бюлетені вони вказують, кого з кандидатів хотіли б бачити обраним у першу чергу, кого - у другу і т.д. В окремих країнах (Фінляндія, Швейцарія) свобода вибору під час голосування не обмежується кандидатами тільки одного партійного списку.

Значне менше використовується правило *звязаних списків,* за якими порядок розміщення кандидатів у списку визначає сама партія, а виборець голосує за список у цілому

(Албанія, Естонія, Ізраїль). У деяких країнах вибір голосуючого обмежується одним кандидатом у відповідному списку (Бельгія, Данія, Нідерланди). Таке правило гарантує політичним партіям обрання будь-якого кандидата, чиє прізвище стоїть в основній частині списку у тому виборчому окрузі, де партії мають достатню і стабільну підтримку.

Якщо в країні діє запобіжний механізм у вигляді певного мінімуму голосів, який має набрати партія, то партія, за яку голосувало достатня для подолання бар'єру кількість виборців, одержує мандати пропорційно до набраних голосів.

А якщо ж голосів виявилося менше ніж встановлено бар'єром, то партія залишається без місць у парламенті.

Третє питання має бути присвячено характеристиці змішаної виборчої системи.

Змішана виборча система є комбінацією, поєднанням мажоритарної і пропорційної виборчих систем. У Європі змішана система застосовується в Німеччині, Італії, Угорщині, Польщі, а в останні роки - у Литві, Грузії, Росії. Змішані виборчі системи застосовуються в тих країнах, де йде пошук і становлення виборчих систем або існує необхідність досягнення компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю сформованого ними уряду.

Найпростішим варіантом змішування є *лінійне змішування:* одна частина парламенту обирається за мажоритарним, інша - за пропорційним принципом. Прикладом є Німеччина, де нижня палата парламенту - Бундестаг - на 50 % обирається за мажоритарною системою відносної більшості, а на 50%-за партійними списками. За таким же принципом обираються парламенти в Литві, Грузії, Словенії. Угорський парламент третину місць відводить депутатам, обраним за мажоритарною системою, решту місць - переможцям за партійними списками у межах єдиного загальнонаціонального округу. В Росії третина нижньої палати Російського парламенту - Державної думи - обирається за пропорційною виборчою системою, а дві третини - за мажоритарною.

Іншим різновидом змішаної системи є *структурне змішування:* одна палата парламенту обирається за мажоритарною системою, а інша - за пропорційною. Ці різновиди виборчих систем використовуються в Австралії, Італії, Польщі.

У другій частині семінару (ЗО хв.) передбачається виконання практичних задач *методом малих груп* - "виборчих комісій", які мають підрахувати голоси по своєму "виборчому округу" з використанням різних методик при мажоритарній, пропорційній та змішаній виборчих системах. *Навчально-виховною метою* цієї частини заняття є прищеплення практичних навичок та вмінь обробки та аналізу відповідного матеріалу, а також виявлення можливостей колективної роботи студентів і курсантів , рівню їх самооцінки, оцінки своїх колег.

Оцінювання здійснюється наступним чином. Кожна **"виборча комісія"** отримує за кожну правильну розв'язану задачу від 2 до 5 балів (залежно від складності задачі). Сумарна кількість балів, а це залежить від того, скільки задач вирішить кожна група за ЗО хв., розподіляється між "членами виборчої комісії" з урахуванням внеску кожного у колективну відповідь. Результати повідомляються викладачеві, який заносить їх до журналу.

Для ефективної підготовки до цієї частини семінарського заняття необхідно виконувати завдання, які виносяться на самостійну роботу.

Ш IV. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Ковлер А.И.* Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт.- М.: ИГЛ РАН, 1995.

2. *Ламберт Дж.Д., Лейкман Э.* Исследование мажоритар ной и пропорциональной систем.- М.:ИЛ,1958.

3. *Левин И.Б.* О реформе избирательной системы в Ита лии //Полис.-1993.-№ 3-4.

4. Реформы избирательной системы в Италии и России: Опыт и перспективы. - М.: ИГЛ РАН, 1995.

ТЕМА 5.2. ОРГАНИ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Поняття парламентаризму і парламенту. 2. Внутрішня структура парламентів. 3. Повноваження парламентів.

§1. Поняття парламенту та парламентаризму

Історія світової цивілізації є свідком того, як руйнувалися імперії, зазнавали краху диктаторські та авторитарні режими і, водночас, утверджувався фундаментальний принцип законної основи влади усіх часів: "правління народу, що здійснюється народом, і для народу". Цей принцип залишається непорушним, оскільки ще не було знайдено жодної надійної заміни йому в ролі підвалини політичної влади. З точки зору осмислення цього основоположного принципу устрою державної влади одним із ключових питань конституційно-правової науки та конституційної політики є інститут ***парламентаризму.***

У вітчизняній і в зарубіжній юридичний літературі поняття "парламентаризм" розуміється по-різному. Один з провідних спеціалістів з цієї проблеми в Україні *А.З.Георгіца* наводить таку дефініцію:

Парламентаризм *- це визначена в конституції та інших законах і відповідним чином трансформована у практичну площину організація влади у державі і суспільстві, в якій парламент, побудований на демократичних засадах, володіє юридичним статусом і реальними повноваженнями представницького, законодавчого, контрольного і установчого характеру, в бюджетно-фінансовій і зовнішньополітичній сферах і своєю активною діяльністю виступає гарантом захисту інтересів як більшості, так і меншості громадян країни.*

В.М.Шаповал стверджує, що ***парламентаризм*** *- це система взаємодії держави і суспільства, для якої характерними є*

визнання провідної або особливої і досить істотної ролі у здійсненні державно-владних функцій загальнонаціонального колегіального постійно діючого представницького органу.

За А.А.МІШИНИМ, ***парламентаризм*** - це *система державного керівництва суспільством, для якого характерне визнання провідної ролі парламенту в здійсненні державно-владних функцій.*

Парламентаризм не зводиться лише до наявності вищого представницького органу народу, а обов'язково уособлюється з активно діючим парламентом у системі конституційного правління. Це комплексна характеристика політичної системи демократичного типу, яка відповідає досягненням і цінностям сучасного рівня цивілізації.

Парламент - це *загальнонаціональний колегіальний представницький орган державної влади, який повністю або частково обирається народом (виборчим корпусом) і на відміну від інших загальнонаціональних колегіальних представницьких органів - так званих установчих зборів (конституційних конвентів, асамблей), - діє на постійній основі* (В.М.Шаповал^.

Представницька природа парламентів не пов'язується лише з їх виборністю. У багатьох країнах шляхом загальних виборів заміщується пост глави держави - президента. Однак лише парламент претендує на роль своєрідного "дзеркала суспільства". З цим пов'язана така притаманна всім без винятку парламентам риса, як колегіальність.

§2. Внутрішня структура парламентів

Основними елементами структури парламентів є: *парламентські фракції; керівні органи* і *комісії (комітети).*

2.1. Парламентські фракції

Парламентські фракції утворюються за принципом належності депутатів до тієї чи іншої політичної партії, репрезентованої у представницькому органі. Угрупування депутатів

за іншими принципами, як правило, забороняються, хоч існують країни, де, крім фракцій, у парламентах функціонують об'єднання депутатів на основі спільних професійних інтересів, регіональної належності тощо.

Парламентські фракції формуються з членів однієї політичної партії, хоч у ряді розвинутих країн існує практика утворення спільних фракцій з представників кількох партій, котрі проводять єдину або близьку лінію в політиці. У деяких країнах (Австрія, Італія) створюють так звані змішані фракції, до складу яких входять депутати, які не є членами будь-якої партії або які не побажали стати членами фракцій, що утворилися на партійній основі.

Фракції мають свою внутрішню організацію. Зокрема вони утворюють керівні органи, для розв'язання питань поточної парламентської роботи фракції у своєму складі формують так звані робочі групи, які вивчають ті питання, що є предметом окремих законопроектів з порядку денного. Робочі групи мають тимчасовий характер і діють до розв'язання відповідних питань. Фракції орієнтуються на рекомендації робочих груп, до складу яких призначають найбільш компетентних депутатів.

Партійні фракції виконують суттєву роль у підготовці і прийнятті практично всіх парламентських рішень, вони беруть активну участь у формуванні інших парламентських структур - постійних і спеціальних комісій (комітетів), а також керівних органів палат. Від них залежать зміст порядку денного роботи палати, хід законодавчого процесу, ініціативи щодо контролю над урядом тощо. У країнах із змішаними і парламентарними формами правління в тих випадках, коли жодна з партій не завоювала більшості місць у представницькому органі фракції відіграють вагому, а нерідко і вирішальну роль у формуванні уряду. Через фракції політичні партії впливають на уряд, якщо вважають, що дії останнього суперечать їхнім настановам.

2.2. Керівні органи парламентів (палат)

Важливим елементом внутрішньої структури палат парламентів є їхні *керівні органи* - одноосібні або колегіальні. В Японії, в англомовних і деяких інших країнах керівництво палатами здійснюється одноосібно їх головами. В однопалатних парламентах і в нижніх палатах голів обирають самі палати, іноді лише на час сесії.

В усіх англомовних країнах одноосібний голова парламенту або нижньої палати зветься *спікером.* Його повноваження і фактичне становище в палаті в різних країнах помітно відрізняється. Так, спікер палати громад парламенту Великобританії має широкі повноваження в питаннях процедури. Він стежить за дотриманням регламенту, керує парламентськими дебатами, організовує виконання внутрішньопарламентських рішень тощо. Спікер несе відповідальність за роботу адміністративно-допоміжних служб і палати. Важливим є його право самотужки встановлювати правила парламентської процедури. Так звані правила спікера становлять важливу частину офіційних регламентів палати громад. Вони діють доти, доки сама палата спеціальним рішенням їх не скасує.

Спікер вважається політично нейтральною фігурою. Депутат, обраний спікером, відразу ж припиняє всі формальні зв'язки зі своєю партією. Самі ж вибори спікера проводяться на непартійній основі. Іноді спікер репрезентує опозиційну партію. У виборчому окрузі, де балотується спікер, не прийнято висувати кандидата-конкурента. Новий склад палати майже завжди знову обирає на строк своїх повноважень "старого" спікера. Все це має бути запорукою його політичної неупередженості. Через це спікер не бере безпосередньої участі в парламентських дебатах і голосує тільки тоді, коли під час голосування голоси депутатів розділились порівну.

В парламентах інших англомовних країн спікери наділені дещо вужчими правами. Різниться і їх загальний статус. Так, спікера палати громад парламенту Канади за традицією обирають з лав правлячої партії, хоча можливі і винятки. На відміну від нижньої палати британського парламенту, де спікер зазвичай обіймає посаду на весь час його обрання як депутата, в Канаді строк перебування на цій посаді, як правило, обмежений одним скликанням, що пов'язано з прийнятим принципом послідовної ротації на посаді спікера представників англо- і франкомовного населення. До претендента на посаду спікера ставиться вимога знати обидві державні мови - англійську і французьку. Якщо обраний палатою спікер є представником однієї з двох мовно-етнічних груп, то його заступник має обов'язково репрезентувати іншу групу.

Спікер палати представників конгресу США реально є представником своєї партії і діє відповідно. Тому на цю посаду завжди обирається конгресмен від тієї політичної партії, яка має більшість у палаті. Він є однією з найважливіших осіб, які забезпечують реалізацію законодавчих програм партії більшості. І хоча офіційно він не очолює цю більшість, його рішення і дії мають великий авторитет і орієнтують поведінку багатьох парламентарів. На відміну від спікера британської палати громад, він голосує і тим самим визначає свою партійну позицію.

Як і кожний одноосібний голова палати, спікер має широкі повноваження в забезпеченні нормальної діяльності палати представників згідно з встановленою процедурою. Водночас у цій сфері він володіє і значними дискреційними повноваженнями, тобто практично діє на свій власний розсуд. Це передусім стосується вирішення питань надання слова і парламентської дисципліни. В англо-американській юридичній і політологічній літературі існує вираз "спіймати погляд спікера", або "бути визнаним спікером", який означає, по суті, довільну поведінку спікера в ході парламентських дебатів.

У верхніх палатах одноосібний керівник, як правило, також обирається. Проте існує й інша практика. У Канаді відповідна посада заміщується за рішенням генерал-губерна-

тора з рекомендації прем'єр-міністра. У США офіційним головою верхньої палати є віце-президент. Водночас сенат обирає так званого тимчасового голову, який, за деякими винятками, веде засідання палати. У Великобританії керівництво палатою лордів здійснює лорд-канцлер. Як зазначалося, він займає і ряд судових посад, а також є членом британського уряду (кабінету).

Повноваження голів верхніх палат нерідко більш обмежені у порівнянні з одноосібними керівниками нижніх палат. У першу чергу це стосується тих парламентів, де палати нерівноправні, і домінує або переважає за своєю загальною компетенцією нижня палата.

У більшості країн керівну роботу в палатах парламентів здійснюють виборні колегіальні органи (бюро, президія, правління тощо). Голову цього органу, як правило, обирає палата і він є водночас її головою. Значну частину функцій керівництва палатою голова здійснює самостійно. Титули він має різні: *власне голова* (у більшості країн), *маршалок* (у Польщі), *президент* (в Австрії, Норвегії, ФРН), *тальман* (у Швеції) тощо.

Порядок заміщення посади голови у верхніх палатах парламентів таких федеративних держав, як Австрія та ФРН характеризується, певними особливостями. Так, в Австрії у федеральній раді заміна головуючого відбувається через кожні півроку: головують по черзі представники різних земель, розташованих за алфавітом. Такий самий принцип заміщення посади голови встановлений і в бундесраті ФРН з тією лише різницею, що строк повноважень кожного з головуючих становить один рік.

Кількісний склад колегіальних керівних органів палат істотно різниться. У цілому ряді країн він визначений у межах від трьох до п'яти осіб. Частіше ж колегіальні органи являють собою більш чисельні і навіть громіздкі структури. Так, у Швейцарії бюро нижньої палати складається з десяти осіб, а

верхньої - з п'яти, у Франції - з двадцяти двох і двадцяти відповідно. В Італії бюро кожної з палат складається з шістнадцяти членів. Президія бундестагу ФРН нараховує дев'ятнадцять чоловік. Такі цифри пояснюються тим, що до складу колегіальних органів палат тут входять не тільки голови та їхні заступники, а й так звані секретарі і *квестори.*

Секретарі виконують в основному організаційно-технічну роботу в ході парламентських засідань. *Квестори* займаються питаннями парламентського персоналу та організації офіційних церемоній. Усі ці посадові особи обираються зі складу представницького органу зазвичай з урахуванням пропорцій партійного представництва в ньому.

Роль колегіального органу в керівництві палатою досить обмежена. Головну відповідальність за ведення парламентських справ несе голова цього органу. Важливо й те, що колегіальні керівні органи палат парламентів розглядаються лише як робочі органи палат. Вони не мають повноважень приймати будь-які рішення за самі палати ні під час сесій, ні в періоди парламентських канікул. До того ж колегіальні керівні органи в переважній більшості країн не виконують політичні функції загального характеру і обмежуються лише внутрішньопарламентськими справами.

Голови палат (парламентів) здійснюють церемоніальні функції і представляють палату у відносинах з іншими державними органами, а також у сфері міжпарламентських відносин. І хоча вони майже повсюдно не зобов'язані зрікатися своєї партійної належності, від них вимагається керувати парламентською роботою без будь-якої політичної упередженості.

Водночас за головами палат закріплені і важливі політичні функції. У більшості "республік" голови парламентів (нижніх палат) особисто або спільно з іншими посадовими особами заміщують президента в разі його тимчасової відсутності. В Італії, Франції, ФРН та Югославії право такого заміщення належить головам верхніх палат. В Австрії функції

президента переходять спочатку до глави уряду - канцлера. Якщо ж пост президента залишається вакантним більше 20 днів, або якщо главу держави усунуто з поста за результатами спеціально проведеного референдуму, то його функції здійснює керівний орган нижньої палати парламенту. В деяких країнах голови палат (парламенту) входять до складу спеціальних колегій, що у відповідних ситуаціях заміщують президента. В Ірландії до складу такої колегії входять голови палат і голова верховного суду, в Ісландії - голова парламенту, голова верховного суду і прем'єр-міністр.

Голови палат здійснюють і деякі інші політичні функції. У Казахстані та Франції голови обох палат парламенту разом з президентом призначають відповідно по два і три члени конституційної ради кожний і тим самим формують склад цього органу, що здійснює функції конституційного контролю. Ці повноваження голів палат, безумовно, надають їм значної політичної ваги.

2.3. Парламентські комісії (комітети)

Парламентські комісії палат відіграють важливу роль у діяльності парламенту. За *терміном дії* вони бувають:

а) тимчасовими, які необхідні для вирішення конкретного (тимчасового) завдання (наприклад слідчі комісії);

б) постійними, що утворюються на весь термін повнова жень парламенту, детально розглядають і розробляють зако нопроекти;

За своєю *компетенцією* комісії поділяються на:

а) спеціалізовані (галузеві);

б) неспеціалізовані.

У різних країнах комісії формуються по-різному:

1) головою палати (Японія, Голландія);
2) пленарним засіданням палати (США, Італія);
3) особливою комісією палати (Англія, Ірландія).

Голови комісії обираються:

1) головою палати;
2) самою комісією;
3) самою палатою.

При голові палати створюються особливі консультативні органи - об'єднані комісії, погоджувальні комісії для розв'язання процедурних питань і порядку денного.

Ще один елемент структури парламентів складає інститут парламентського комісара, який в скандинавських країнах отримав назву *омбудсман.* Його основне призначення забезпечувати парламентський контроль і розслідувати факти порушення прав людини з боку адміністративних органів, особливо на місцях. Він обирається парламентом або його нижньою палатою, щорічно звітує перед ним. Комісар не має права вирішувати питання по суті, а тільки за фактом.

§3. Повноваження парламентів

3.1.Законодавчі повноваження парламентів

Законодавчі повноваження парламентів зарубіжних країн у різних формах закріплені в Конституціях цих країн. Велике значення, для характеристики парламенту мають стадії законодавчої діяльності цих парламентів.

Стадії законодавчого процесу такі:

/. Виявлення потреби в прийнятті закону і здійснення законодавчої ініціативи.

Суб'єктами права законодавчої ініціативи у країнах *з парламентарною* формою правління є:

1) прем'єр-міністр;
2) депутати;
3) уряд - через депутатів або своїх членів.

Деякі пропозиції, що носять характер законодавчої ініціативи містяться у тронних промовах монарха.

У *президентській поліархії* право законодавчої ініціативи, як правило, мають:

1) окремі парламентарі;
2) парламентські комітети.

Послання ж президентів не носять характеру законодавчої ініціативи і приймаються депутатами лише до відома.

У *змішаній поліархії* право законодавчої ініціативи мають, як правило, президент, уряд, депутати (Національний банк в Україні).

За суб'єктами законодавчої ініціативи законопроекти діляться на:

- *депутатські;*
- *урядові.*

За змістом на:

- *публічні* (загальні норми поведінки);
- *фінансові* (це виняткова компетенція нижньої палати);
- *приватні* (для окремих фізичних і юридичних осіб з характером адміністративного акту).

Як правило, процедура законодавчої ініціативи починається в нижній палаті (якщо палати парламенту нерівноправні), якщо рівноправні, то в обох палатах.

У Великобританії внесення публічних і фінансових біллів здійснюються:

1) з попереднього дозволу парламенту;
2) з попереднього затвердження палат;
3) внесення білля за допомогою передачі з палати лордів у палату громад.

//. ***Прийняття законопроекту до розгляду*** (внесення до порядку денного, зазвичай цю стадію називають "перше читання").

///. ***Обговорення законопроекту і прийняття рішення*** *по ньому* (друге читання). Залежно від особливості роботи парламенту загальні дебати проводяться до або після розгляду законопроекту в парламентській комісії або комітеті.

IV. Розгляд законопроектів у комісіях або комітетах (в англосаксонських державах це здійснюється після загального обговорення, керуючись діючими інструкціями).

У США, наприклад, в Сенаті існують 16 комісій, в Палаті представників - 22.

V. ***Остаточна стадія - промульгація законопроекту,*** тобто його підписання главою держави і обнародування (офіціальна публікація).

Якщо виникають розбіжності між законодавчою і виконавчою владою, то вони вирішуються встановленими процедурами.

1) створення погоджувальних комісій, знаходження ними компромісу;

2) метод "човнику" - законопроект передається з однієї палати в іншу, доки одна з них не прийме його.

3.2. Контрольні та інші повноваження парламентів

А) Контрольні повноваження. У президентських поліархіях контроль парламенту над діяльністю уряду менш різноманітний, адже уряд не може розпустити парламент.

У парламентарних, а також змішаних поліархічних країнах контроль парламенту над урядом більш суттєвий. За ініціативою уряду парламент може бути розпущений (правда, у змішаних поліархіях тільки у деяких, вказаних конституцією, випадках).

Методи контролю над урядом:

1) *постановка питання про довіру* (парламентарні країни, де уряд відповідальний перед парламентом) - це питання ставить сам уряд;

2) резолюція "осуду" (вноситься за пропозицією палати або парламенту);

3) інтерпеляція - звернена до уряду вимога дати пояснення з приводу внутрішньої або зовнішньої політики, що проводиться ним, а також з будь-якого іншого питання;

4) питання усні і письмові;

5) діяльність слідчих комітетів і комісій (контроль за діяльністю адміністративного апарату);

6) інститут омбудсмана.

Б) Інші повноваження парламентів. Парламент має фінансові повноваження. Головним у цій сфері є прийняття державного бюджету.

Також слід відзначити повноваження у сфері міжнародних відносин, наприклад: ратифікувати і денонсувати міжнародні договори; оголошувати війну і укладати мир; схвалювати міжнародні угоди, прийняті урядом.

D II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Підготувати* за *бажшням реферат* на одну з рекомендованих тем:

1. Парламенти зарубіжних держав та України: загальні ри си та особливості.

2. Правовий статус депутата: порівняльний аналіз право вого становища зарубіжних та вітчизняних парламентаріїв.

Крім того, кожен студент (курсант) може запропонувати свою тему реферату, яка, однак, не повинна виходити за межі теми, що вивчається.

Завдання 2. *Складіть анотацію* на книгу ***Шаповала В.М.*** **Зарубіжний парламентаризм. - К., 1993.**

Завдання 3. *Використовуючи* відповідне конституційне законодавство, *розв'яжіть* наступні *задачі:*

Задача №1: "Громадянин Болгарії Павло Стоянов 1972 року народження був висунутий кандидатом в народні представники Народних Зборів республіки Болгарія на виборах 1992 року. Він має вищу економічну освіту, очолює провідну фірму, але протягом 1991 року був притягнутий до адміністративної відповідальності (у вигляді штрафу) за незаконну діяльність цієї фірми".

Чи має можливість Павло Стоянов бути обраним народним представником?

Задача №2: "Містеру Дж. Сміту, громадянину США, виповнилося ЗО років. З них 10 років він проживав на території штату Огайо, але на вибори у верхню палату Конгресу свою кандидатуру він висунув у штаті Масачусетс".

Чи може бути містер Дж. Сміт сенатором від штату Масачусетс?

Задача №3: "Під час сесійного засідання Сенату США було проведено голосування, в якому взяв участь віце-президент США як головуючий. Голосування по винесеному питанню проводилось вперше, і в результаті нього було з'ясовано, що, окрім голосу віце-президента, голоси сенаторів розділились порівну. Від одного сенатора поступило заперечення щодо процедури".

В чому може полягати це заперечення? Чи була дійсно порушена процедура голосування?

Завдання 5. *Продовжувати поповнення словника* новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Парламентаризм - це...**
- **Парламент - це...**
- **Бікамералізм - це...**
- **Індемнітет - це...**
- **Імунітет - це...**
- **Спікер - це...**
- **Квестори- це...**
- **Омбудсмен. - це...**
- **Промульгація- це...**
- **Інтерпеляція- це...**

Ш "І- СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Бікамеральні (двопалатні) парламенти та конституційно-правовий статус депутатів

ПЛАН

1. Бікамеральні парламенти: обумовленість їх формування у сучасних умовах, назви палат.
2. Способи формування верхніх палат.
3. Компетенція бікамерального парламенту. 4. Конституційно-правовий статус депутатів.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Семінарське заняття присвячене двопалатному (бікамеральному) парламенту. Нагальна потреба у вивченні цієї теми обумовлена існуванням низки проблем теоретичного і практичного характеру, пов'язаних, зокрема, із необхідністю нетрадиційного для України, але досить популярного в зарубіжних країнах інституту двопалатного парламенту.

Метою заняття є поглиблення, конкретизація і систематизація отриманих знань з цієї проблеми. Для ефективної підготовки до семінарського заняття необхідно виконати завдання, які виносяться на самостійну роботу.

При розкритті **першого питання** слід звернути увагу на те, що двопалатність *(бікамералізм)* тривалий час була типовою рисою парламентаризму. Історично створення або збереження верхніх палат відображало компроміси, досягнуті між буржуазією і феодальним класом у їх боротьбі за політичну владу. Верхні палати сприймалися, і певною мірою сприймаються нині, як консервативний за своєю політичною природою елемент парламентаризму.

Однопалатні парламенти в Західній Європі (до другої світової війни в умовах демократичного правління) існували

лише в Люксембурзі й Фінляндії. У повоєнні роки домінувала тенденція формування однопалатних парламентів. Але в наші дні вона почала втрачати свою силу: Польща, Румунія, Словенія, Чехія і Хорватія, а з країн СНД - Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія встановили двопалатну форму побудови парламенту. З перерахованих тільки Росія є федеративною державою, де двопалатна побудова парламентів вважається обов'язковою і пояснюється необхідністю представництва на загальнонаціональному рівні інтересів суб'єктів федерації та їх населення.

В унітарних державах існування верхніх палат передусім пояснюється потребами оптимізації парламентської організації шляхом забезпечення врівноваженого підходу у парламентській роботі. Це досягається діяльністю верхніх палат, які мають стримувати нижні, забезпечувати зважений законодавчий процес, унеможливлювати прийняття непродуманих та поквапливих рішень і зберігати рівновагу в державному механізмі.

Палати бікамеральних парламентів, як і самі представницькі органи, мають різні *назви.* Відносно цих назв існують певні інтернаціональні традиції, які роблять таку різницю відносною. Так, однією з найпоширеніших назв нижньої палати парламенту є *"палата представників".* Таку назву встановили конституції Австралії, Бельгії, Ірландії, Румунії, Уругваю, Філіппін, США, Японії та деяких інших країн. Широко вживаною назвою нижньої палати є *"палата депутатів".* Вона характерна для парламентів більшості президентських республік Латинської Америки, зокрема Бразилії, Мексики та Чилі. Так називається і нижня палата італійського парламенту, а в Іспанії вона дещо трансформована в *"конгрес депутатів".* Конституції фіксують й інші назви нижніх палат: *"національні збори"* (Франція), *"палата громад"* (Великобританія, Канада), *"сейм"* (Польща) тощо.

"Сенат"є майже універсальною назвою для верхніх палат, її мають верхні палати парламенту США і всіх президентсь-

ких республік Латинської Америки. В Європі таку назву одержали верхні палати парламентів Білорусі, Бельгії, Ірландії, Іспанії, Італії, Польщі, Румунії, Чехії і Франції. До речі, у президентському проекті Конституції України від 24 лютого 1996 року теж була запропонована ця назва щодо верхньої палати. Серед інших країн можна назвати Австралію, Казахстан, Канаду, Філіппіни та багато інших. Сама ж назва верхньої палати парламенту *"сенат"* була вперше прийнята конституцією СІЛА 1787 р. і запозичена з політичної історії Стародавнього Риму. Характерно, що після прийняття американської конституції місцевість у столиці країни, де розташована будівля конгресу, стала називатися "Капітолієм". Таку саму назву мала височина в Римі за часів рабовласницької держави, де знаходився римський сенат.

В окремих федеративних державах назви палат не лише відображають таку форму державного устрою, а й несуть на собі відбиток різного характеру представництва в палатах. Так, в Австрії нижня палата називається *національною радою,* а верхня - *федеральною радою.* В Швейцарії, відповідно, - *союзна рада* і *рада кантонів,* в Індії - *народна палата* і *палата штатів, в* Югославії - *віче громадян* і *віче республік.* Назва палат парламенту ФРН - *бундестаг* і *бундесрат* - засвідчує лише федеративний устрій держави.

Є приклади, коли в назвах палат лише умовно позначається їх формальне становище в рамках самого представницького органу. Так, у Нідерландах верхня палата парламенту називається першою палатою, а нижня - другою.

Стосовно назви можливо майбутнього українського парламенту і його палат, то, на нашу думку, назвою всього парламенту має залишатись стара назва, тобто Верховна Рада. Це вказує, з одного боку, на те, що даний орган влади є головним - верховним у законотворчому процесі, а з іншого - на історичні коріння терміну "Рада", який використовується в Україні ще з козацьких часів. Відносно палат, на нашу думку, теж

слід дотримуватись історичного принципу і відхилити назву, яка вже була запропонована у президентському проекті від 24 лютого 1996 р., а саме "Сенат", який більш підходить для романської групи країн, ніж для слов'янських. Тому доцільним було б при визначенні назв палат бікамерального українського парламенту спиратися на два критерії: історичний і представництво інтересів тих чи інших соціальних груп. Тоді, наприклад, можуть бути використані для нижньої палати назви "Національна Рада", "Рада народних депутатів", для верхньої - "Рада представників".

При підготовці другого питання слід звернути увагу на те, що суттєве значення в характеристиці побудови двопалатних парламентів має *порядок їх формування.* Нижні палати двопалатних парламентів, як і однопалатні в цілому, практично скрізь формуються на основі прямих виборів. При цьому в законодавстві зазвичай фіксується норма представництва, тобто визначається середня кількість виборців, від якої в палату (парламент) обирається один депутат. Такий порядок формування нижніх палат забезпечує представницький характер парламенту в цілому.

Порядок формування верхніх палат має суттєві відмінності і відрізняється від прийнятого для нижніх. Можна виділити декілька основних способів формування верхніх палат:

/, *Формування верхніх палат із застосуванням прямих виборів,* їх нерідко проводять не тільки на основі виборчого права з більш високим віковим цензом, а й з використанням інших виборчих систем. Зокрема, так формують іспанський, польський, румунський і чеський сенати, а також *палату радників* парламенту Японії.

Прямі вибори до верхніх палат парламентів деяких федеративних держав мають свої особливості. Представництво в таких палатах насамперед враховує наявність суб'єктів федерації. Від кожного суб'єкта обирається рівна кількість депутатів. Так, сенат конгресу США обирається безпосередньо ви-

борчим корпусом за принципом "по два сенатори від кожного штату". На таких же засадах відбуваються вибори верхніх палат парламентів Венесуели, Мексики і Бразилії. У Швейцарії до ради кантонів обирають по два представники від кожного суб'єкта федерації. Для цього у 22 кантонах проводять прямі вибори, в одному відповідна процедура відбувається в рамках кантонального представницького органу кантону.

У верхній палаті парламенту Австралії представництво забезпечують 12 сенаторів від кожного штату і два сенатори від кожної з так званих територій, що не мають статусу штату. В колишній Югославії до складу верхньої палати входять 40 депутатів, обраних у рівній кількості від республік - суб'єктів цієї федерації (Сербії і Чорногорії). За аналогічними або близькими до них принципами формується повністю або частково склад верхніх палат парламентів таких федеративних держав, як Малайзія та Нігерія.

Розглянута практика формування верхніх палат призводить до фактичного порушення принципу рівного представництва у масштабах усієї країни, тому що суб'єкти федерацій мають різну чисельність населення і, отже, різняться кількісним складом виборчого корпусу.

Існують країни, де принцип рівного представництва суб'єктів федерацій у верхніх палатах парламентів трансформувався у рівне представництво від адміністративно-територіальних одиниць. Так, у Хорватії до палати округів обирають по три представники від кожної відповідної одиниці.

2. Формування верхніх палат шляхом непрямих, багатоступеневих виборів. Прикладом може бути *сенат* парламенту Франції, який за конституцією забезпечує представництво "територіальних колективів" республіки, а також французів, що проживають за межами країни.

Сенаторів обирають спеціальні колегії, що утворюються в департаментах - одиницях адміністративно-територіального поділу. До складу кожної такої колегії входять депутати

національних зборів (нижньої палати) від департаменту, генеральні радники (члени представницького органу самоврядування) і делегати від муніципальних органів комун - найнижчої ланки адміністративно-територіального поділу. Враховуючи те, що депутати національних зборів і генеральні радники департаментів самі обрані населенням, а делегатів від комун обирають муніципалітети, тобто обрані населенням відповідних територій представницькі органи самоврядування, вибори до сенату французького парламенту слід визнати дво- і триступеневими.

Верхня (перша) палата у Нідерландах формується на основі двоступеневих виборів. її члени обираються провінційними штатами, які є представницькими органами самоврядування. З використанням процедури непрямих виборів заміщуються всі або частина місць у верхніх палатах парламентів деяких інших країн.

Непрямі вибори у верхню палату парламенту Австрії мають теж свої особливості. Законодавчі органи (ландтаги) земель обирають своїх представників до федеральної ради. Кількість цих представників залежить від чисельності населення суб'єктів федерації і може бути від трьох до дванадцяти. При цьому члени федеральної ради обираються на терміни власних повноважень ландтагів. Враховуючи, що ці строки різняться, депутати верхньої палати федерального парламенту перебувають не в рівному становищі.

Порядок формування верхньої палати парламенту Словенії - національної ради відрізняється своєрідністю. її члени також займають свої місця у представницькому органі за результатами непрямих виборів. Однак найважливішим є те, що представництво в цій палаті має, по суті, корпоративний характер: з 40 радників по чотири обираються від підприємців, від осіб, зайнятих за наймом, від фермерів, представників так званого малого бізнесу і "вільних" професій, шість - від різного роду громадських об'єднань і установ, що займаються не-

прибутковою діяльністю, і 22 - від територій. Усі радники обираються на п'ять років, хоча порядок їх виборів не однаковий. Подібне представництво іноді називають реальним. Воно відомо історії парламентаризму. Проте на сьогодні така практика майже унікальна. Тому не дивно, що конституційні повноваження верхньої палати парламенту Словенії мають обмежений характер.

Своєрідним є досвід Норвегії. Представницький орган формується як єдина колегія на основі загальних виборів. Але після його обрання самі депутати вирішують шляхом голосування, хто з них буде засідати у верхній палаті, а хто - в нижній. У норвезькому Стортингу двопалатність утворюється в результаті розподілу обраних депутатів на Лагтинг (1/4 частина) і Одельстинг (3/4 від загального складу парламенту).

3. Формування верхньої палати на невиборній основі, шляхом призначення. Саме так заміщуються місця в бундесраті ФРН: його члени призначаються урядами земель зі свого власного складу. Кількість членів бундесрату від кожної землі залежить від кількості її населення і встановлена в межах від трьох до шести. Під час голосування в бундесраті всі голоси від окремої землі подаються як один голос.

У Канаді сенаторів призначає генерал-губернатор за рекомендацією прем'єр-міністра. Сенатори можуть займати своє місце до досягнення ними 75-річного віку. В основу формування сенату покладений принцип нерівного представництва від різних провінцій. Зокрема, по 24 місця в палаті мають такі провінції, як Онтаріо і Квебек. Від інших провінцій може бути призначено десять, шість або чотири сенатори. Такий розподіл місць у палаті враховує кількість населення різних провінцій, рівень їх економічного розвитку та ряд інших факторів.

4. Формування верхніх палат на змішаній основі. В цьому випадку в різних співвідношеннях поєднуються *вибори, призначення,* а іноді *заміщення депутатських місць за посадою або*

навіть за власним правом. Наприклад, у Росії, використовуються непрямі вибори і призначення. Згідно зі ст. 95 Конституції Росії в Раду Федерації, що виступає як специфічне представництво членів Федерації, входять по два представники від кожного суб'єкта Федерації: по одному від представницького (законодавчого) і виконавчого органів державної влади.

Посадовий принцип формування Ради Федерації в Росії має свої плюси і мінуси. Головна перевага полягає в тому, що у верхній палаті парламенту присутні посадові особи суб'єкта Федерації, які керують ним і краще інших знають ситуацію в даному суб'єкті, його проблеми. Присутність таких осіб з усіх суб'єктів Федерації дозволяє дати найбільш зважену оцінку кожного законопроекту, співвіднести його з інтересами всіх суб'єктів Федерації і кожного окремо. Засідання ради Федерації являють собою чудову школу досвіду для всіх її суб'єктів, особисті контакти дозволяють знаходити компроміси, усувати протиріччя, що виникають між суб'єктами Федерації.

Разом з тим, при такому персональному складі Рада Федерації не може працювати в повну силу як постійно діючий орган: його членам необхідна присутність на місцях. Керівники суб'єктів не можуть надовго відриватися від своїх місць і тривалий час проводити на сесіях у Москві. Тому з приходом В.Путіна до влади почались певні зміни у порядку формування верхньої палати російського парламенту.

Змішаним шляхом формуються верхні палати і в деяких інших країнах. Так, в Ірландії на термін повноважень верхньої палати прем'єр-міністр може призначити одинадцять сенаторів, які мають ті самі права, що і їх обрані колеги. Як правило, у такий спосіб до парламенту проводяться ті керівники правлячої партії, які не були обрані в нижню палату. В Італії крім 315 виборних депутатів сенату є ще дві категорії сенаторів: а) кожний колишній президент республіки, якщо він не подав у відставку, стає довічно сенатором; б) Президент може

призначати довічними сенаторами ще 5 громадян, які уславили батьківщину видатними заслугами в різних сферах суспільного життя . Майже такий порядок існує і в Хорватії.

У Парламенті Казахстану дві палати: Сенат і Мажиліс. Сенат утворюють депутати, які обираються у складі двох представників від кожної області, міст республіканського значення і столиці Республіки Казахстан. Формування Сенату здійснюється на основі непрямого виборчого права. Депутати Сенату обираються на спільному засіданні депутатів усіх представницьких органів державної влади відповідно області, міста республіканського значення і столиці Республіки. Сім депутатів Сенату призначаються Президентом Республіки на термін повноважень Парламенту, тобто на чотири роки. Вводиться періодична ротація Сенату - половина депутатів Сенату переобирається кожні два роки (ст. 51 Конституції). При цьому чергові вибори проводяться не пізніше ніж за два місяці до закінчення терміну повноважень сенаторів.

У Бельгії крім обраних сенаторів депутатами верхньої палати стають принци королівської крові.

5. Формування верхньої палати парламенту Великобританії - **палата лордів** формується ***невиборним способом заміщення депутатських місць.*** Тут сполучаються практично всі невиборні способи заміщення депутатських місць. До того ж при формуванні цієї палати застосовуються принципи суто феодального походження. За своїм складом палата лордів є формально найчисельнішою серед верхніх палат парламентів країн світу: право займати її лави має близько 1200 чоловік. Певні порівняння тут можливі лише з всекитайськими зборами народних представників, які за Конституцією КНР є вищим органом державної влади. До їх складу входить близько трьох тисяч депутатів.

Переважну більшість членів палати лордів становлять так звані *спадкові лорди.* Зараз їх приблизно вісімсот, але з 1999 року (коли був прийнятий відповідний закон) вони не передають, як раніше, свої титули герцогів, маркізів, графів і віконтів у спадщину разом з місцем у палаті. Вони по суті поповнили групу *довічних лордів,* яка поступово утворилася з кінця 50-х років XX ст. (нині їх понад 350 чоловік). Такий титул надається монархом за поданням прем'єр-міністра відставним політикам, діячам науки, культури тощо. Свій титул і місце в палаті вони зберігають довічно, але не мають права передавати нащадкам. Довічні лорди є найбільш динамічним елементом палати. Фактично саме вони забезпечують її збереження як державного інституту, приймаючи активну участь у парламентській роботі.

Членами палати лордів є також так звані *судові лорди,* або *лорди-юристи,* яких призначає монарх здебільшого з числа суддів одного з вищих судів - апеляційного суду, та лорди, які є членами палати на підставах успадкування або довічного призначення і які раніше обіймали певні судові посади. Статус судового лорда має і лорд-канцлер, який являє собою унікальну державно-правову фігуру. Він обіймає ряд судових посад, очолює палату лордів в цілому і є членом кабінету міністрів (уряду), якому підпорядковане державне управління у сфері юстиції. В його особі поєднуються функції органів трьох влад - законодавчої, виконавчої, судової.

Лорди-юристи формально наділені тими ж правами, що й інші члени палати. Але фактично вони не беруть участі в загальних засіданнях палати, якщо там не розглядаються питання організації судоустрою і судочинства. Засідання самих лордів-юристів визначаються як форма діяльності вищого суду Великобританії - суду палати лордів.

Нарешті, до складу палати лордів входять так звані *духовні лорди.* Це ієрархи церкви, які репрезентують її тут. Наявність такого представництва в палаті відображає особливий характер зв'язків, що існують між церквою і державою.

Палата лордів парламенту Великобританії - унікальне явище в сучасному державно-політичному житті розвинутих

країн. Вона не має вагомих владних повноважень, а її конституційне становище чи не найбільш умовне серед усіх верхніх палат парламентів.

Узагальнення зарубіжного досвіду дає підстави висловити наступне. Спільною рисою наведених способів формування верхньої палати парламенту є те, що кожен з них передбачає формування верхньої палати як стримуючої структури в двопалатному парламенті. Співставляючи способи формування верхніх палат з їх правовим статусом, можна визначити наступну закономірність: чим далі процес формування цих палат знаходиться від виборчого корпусу, тим менший обсяг їх компетенції. З цього випливає те, що найсильнішими і найвпливовішими є ті верхні палати, які обираються прямими виборами, найслабшими - ті, які формуються без участі виборчого корпусу.

Виходячи з зарубіжного досвіду таких же унітарних держав як і Україна, наприклад Італії або Франції де чисельність верхніх палат складають відповідно 33% і 41% від загальної кількості всього парламенту, доцільним для України була б чисельність верхньої палати 120, а нижньої - 180 депутатів.

Формування нижньої палати українського парламенту можна було б здійснювати за пропорційною виборчою системою. Щодо верхньої палати, то цікавим є спосіб, який використовується зараз у Словенії. Мова йде про формування палати, по суті, на корпоративній основі, де б своє представництво мали представники: а) територій (областей), б) великих і середніх підприємців, в) осіб, зайнятих за наймом, і "вільних" професій г) селян, які займаються саме сільськогосподарською діяльністю, д) так званого малого бізнесу , є) різного роду громадських об'єднань і установ, що займаються неприбутковою діяльністю. В цьому випадку мають бути застосовані прямі вибори (для територій), непрямі - для обрання представників зазначених корпорацій (тобто спочатку обираються так звані "вибірники" від області, які на всеукраїнському з'їзді

і обирають своїх представників). У наших умовах такий спосіб певною мірою відображав би інтереси широкого кола регіональних представників і суттєво відрізнявся б від способу формування нижньої палати.

Третє питання присвячено компетенції палат бікамеральних парламентів.

У державному праві країн з бікамеральними парламентами, як правило, повноваження палат розподіляються неоднаково. Якщо законом передбачена відставка уряду за рішенням парламенту, коли допускається достроковий розпуск депутатів, то ці правила звичайно відносяться не до обох, а тільки до нижньої палати.

Взагалі право не робить формальних розходжень у статусі і повноваженнях палат, хоча їх реальне становище, як правило, відрізняється. Основне навантаження в законодавчій роботі зазвичай несе нижня палата, а за верхньою залишається узгодження прийнятих рішень. Однак у більшості бікамеральних парламентів повноваження палат виразно не збігаються. Причому ступінь розбіжності може бути різною. В одних випадках значення верхньої палати невелике. Вона існує або як данина традиції (палата лордів у Великобританії), або як установа, наділена переважно контрольними повноваженнями. Це так звані *слабкі верхні палати.* Вони, як правило, можуть лише відкласти ухвалення парламентського рішення, з яким не згодні, але не можуть перешкодити йому. Найчастіше це стосується законодавчого процесу. Так, палата лордів британського Парламенту може затримати прийнятий палатою общин білль (законопроект) не більше ніж на рік, а якщо білль - фінансовий, то не більше ніж на місяць (ч. 1 ст. 1 Акта про Парламент 1911 року, ст. 1 Акта 1949 року про зміну Акта про Парламент 1911 року). Польський Сейм може абсолютною більшістю голосів відхилити заперечення Сенату проти прийнятого ним закону (ч. 3 ст. 121 Конституції Польщі).

В інших країнах існують так звані *сильні верхні палати,* які характеризується тим, що без їх згоди рішення парламенту не може бути прийнятим. Так, з частини другої розділу 7 статті I Конституції США недвозначно випливає те, що жоден білль не стане законом, якщо не буде прийнятий кожною з палат Конгресу. Те ж витікає з положення ст. 70 італійської Конституції: "Законодавча функція здійснюється спільно обома Палатами".

Водночас кожна з них має деякі власні прерогативи. Наприклад, палата представників у Конгресі США має виключне право готувати і приймати до розгляду законопроекти з фінансових питань, а сенату залишається право схвалити прийнятий представниками (конгресменами) акт або висловити свої заперечення щодо нього. Зате право затверджувати урядові і судові призначення, ратифікувати міжнародні договори належить тільки сенату. В інших випадках палати Конгресу на рівних підставах беруть участь у прийнятті законів і виконують інші функції, властиві парламенту.

Змішані випадки також зустрічаються. Так, згідно з ст.45 і 46 французької Конституції, законопроект може без кінця "ходити" між Національними зборами і Сенатом (метод "човника"), якщо не втрутиться Уряд, за вимогою якого остаточне рішення й приймається Національними зборами (це не відноситься до проектів органічних законів, що стосуються Сенату, за якими згода Сенату необхідна у всіх випадках). Німецький Бундесрат - типова слабка верхня палата, однак ст.81 Основного Закону передбачає випадок, коли потрібний Федеральному уряду закон, з яким не згоден Бундестаг, приймається, власне кажучи, Бундесратом.

Спостерігається тенденція, за якою чим менш демократичний порядок формування верхньої палати, тим вона слабкіше. Досвід США, Великобританії, Італії, Франції це підтверджує. Однак це все-таки не більше, ніж тенденція. Тому що є приклади слабких верхніх палат, які сформовані

цілком демократично, скажімо, польський Сенат, члени якого обираються безпосередньо громадянами, як і сенатори США або Італії.

Ще одна тенденція, яка випливає з відзначеного характеру різних верхніх палат - коли верхня палата сильна, компетенція обох палат збігається цілком або значною частиною і при цьому *спеціальні повноваження* верхньої палати часом більш значні, ніж нижньої; і навпаки, при слабкій верхній палаті повноваження палат бувають розведені за предметами ведення, причому нижня палата має переваги. Наприклад, у США - типовій країні із сильною верхньою палатою - спеціальні повноваження палат невеликі і взаємно врівноважені. Якщо Сенат має права давати згоду на призначення Президентом посадових осіб і на ратифікацію ним міжнародних договорів, то палата представників першою розглядає біллі, що відносяться до збору державних прибутків. У процедурі імпічменту палата представників користується виключним правом ініціативи, а сенат - виключним правом прийняття рішення. Можна, звичайно, сказати, що повноваження сенату врівноважені повноваженнями палати представників недостатньо, і з цим важко сперечатися, але визначений баланс все ж є. Стосовно всіх інших питань повноваження верхньої і нижньої палат однакові. Подібні приклади дають Конституції Колумбії і Югославії.

Повноваження палат, як видно, неоднакові. Вони залежать від конкретних умов країни, традицій законодавства, порядку формування державного апарату тощо. В деяких країнах, у тому числі і в Росії, законопроекти вносяться тільки в нижню палату і спочатку розглядаються тільки там, а в США вони можуть вноситися в будь-яку палату і розглядатися кожною з них. У США посадову особу, що очолює прокуратуру (він же міністр юстиції), призначає президент тільки після згоди сенату, причому необхідно 2/3 голосів, а в іншій президентській республіці (Бразилії) такої згоди не потрібно, у

Росії голову Центрального банку призначає на посаду і звільняє нижня палата (Державна Дума), а в Бразилії - Сенат. Різноманітність у вирішенні таких питань величезна. Але тут простежується певна загальна тенденція, яка має бути врахована при формуванні парламенту. Вона полягає в тому, що формування органів, які безпосередньо впливають на громадську думку (наприклад, загальнодержавних рад з радіомовлення і телебачення), здійснюються не одним органом, а за згодою органів, що представляють різні гілки влади. Це часто також відноситься до загальнодержавних центральних органів контролю, до вищих органів суддівського самоврядування, які здійснюють рішення кадрових і інших організаційних питань діяльності суддів і судів (вищим радам магістратури й ін.).

На компетенцію верхніх палат, окрім способу формування, певним чином впливає і термін повноважень (так званий термін легіслатури) членів верхніх палат. Так, у конгресі США членів нижньої палати обирають на два роки, а верхньої - на шість. У парламенті Австралії - відповідно на три і шість років, у Чехії і Японії - на чотири і шість, у Франції - на п'ять і дев'ять.

Однак головною особливістю парламентів з різними термінами повноважень палат є те, що склад верхніх палат частково оновлюється. У США і Чехії кожні два роки обирається третина членів сенату, у Франції це відбувається кожні три роки. В Австралії та Японії кожні три роки оновлюється половина складу верхніх палат. На думку теоретиків зарубіжного парламентаризму, такий порядок має на меті забезпечити спадковість у роботі представницького органу.

Принцип часткового переобрання членів верхніх палат створює їм певні організаційно-функціональні переваги перед нижніми палатами в процесі парламентської діяльності. Ці переваги можуть мати суттєве значення, наприклад, коли верхня палата відхиляє законопроект, прийнятий нижньою палатою

незадовго до закінчення терміну її повноважень. Природно, що немає ніяких гарантій вчасного узгодження цього законопроекту палатами. Ще більш проблематичним є повторне прийняття законопроекту новим складом нижньої палати. В умовах часткового переобрання верхня палата набуває якості постійного елементу парламентської побудови.

У ряді країн, де верхні палати повністю або частково формуються на основі виборчих процедур, встановлені однакові терміни повноважень обох палат. У Бельгії, Іспанії, Нідерландах, Польщі, Румунії, Хорватії, Швейцарії і Югославії - це чотири роки, в Італії та Ірландії - п'ять років.

Таким чином, наведене вище свідчить, що палати бікамеральних парламентів можуть бути наділені різним обсягом компетенції, але це має на меті посилення ефективності роботи парламенту. Кожна з наведених вище моделей виправдовує себе в тій країні, де вона застосовується. Тому абсолютизувати розглянуті риси парламентської побудови не слід. Значення їх треба пов'язувати з більш загальними факторами, що супроводжують державно-правовий розвиток тієї чи іншої країни. Зрештою, форми парламентської організації та діяльності завжди наповнюються певним суспільно-політичним змістом.

Стосовно компетенції палат, через призму побудови двопалатного парламенту, можна висунути таку правову новелу. Законодавча ініціатива може бути спрямована до верхньої чи нижньої палати. Щодо прийняття законів палати мають теж рівні права, але прийняте рішення повинно бути ухвалене 1/3 голосів іншої палати. Президент не може призначити Генерального прокурора, голову Національного банку, міністра внутрішніх справ та міністра оборони без згоди нижньої палати. Ратифікація міжнародних договорів - виключна компетенція нижньої палати. Всупереч існуючій практиці, на нашу думку, пріоритет щодо фінансових питань слід надати верхній палаті, яка виражає інтереси регіонів та певних професійних і бізнесових кіл. Найбільш важливі рішення приймаються 3/4

голосів від усього складу Верховної Ради. Такими питаннями є: внесення змін до Конституції України, призначення всеукраїнського референдуму, оголошення за поданням Президента стану війни і укладання миру, ухвалення застосування Збройних Сил, усунення Президента з посади в порядку імпічменту, призначення третини складу Конституційного Суду України. Якщо нижня палата перестає функціонувати, можливе тимчасове делегування її повноважень верхній палаті, і навпаки.

Розглядаючи **четверте питання,** особливу увагу слід звернути на зміст депутатського мандата, який складається з депутатського *1) імунітету* та *2) індемнітету.*

1. Треба зазначити, що депутатський ***імунітет*** *- це право парламентаря користуватися захистом з боку представницького органу від арешту* і деяких *інших процесуальних дій,* пов'язаних з обмеженням особистих прав і свобод, *а також від судового переслідування на підставі порушення кримінальної справи та відповідного звинувачення.* Зміст і обсяг депутатського імунітету в різних країнах неоднаковий, але ніде він не має абсолютного характеру.

В деяких країнах депутати користуються імунітетом лише під час парламентських сесій. У Бельгії і Люксембурзі розгляд кримінальної справи депутата може бути припинений на період сесії за вимогою палати, а сам депутат тимчасово звільнений. В Японії депутат, заарештований у канікулярний період, повинен бути безумовно звільнений за рішенням палати. У Франції депутат, переслідуваний за вчинення злочину у період між сесіями, може бути заарештований лише з санкції бюро палати.

В багатьох країнах депутат позбавляється імунітету у випадку затримання його на місці злочину. Арешт депутата в такому випадку здійснюється без санкції парламенту. У Фінляндії арешт депутата і порушення проти нього кримінальної справи без санкції парламенту можливі у випадку, коли його дії кваліфікують як злочин, за вчинення якого передбачено позбавлення волі на строк не менше, ніж шість місяців. У Швеції дозволу парламенту на арешт і переслідування депутата не потрібно, якщо відповідна міра покарання визначена у два роки, а в Македонії, Словенії, Хорватії та Югославії - п'ять років позбавлення волі. Проте і в таких випадках парламенти можуть до винесення судом вироку вимагати звільнення депутатів, посилаючись на наявність у них імунітету.

Статус депутата в англомовних країнах мало чим відрізняється від юридичного становища звичайних громадян. У Великобританії депутат не може бути позбавлений волі без санкції палати громад у зв'язку з цивільним процесом у суді (відомо, що в деяких країнах закон припускає позбавлення волі банкрутів та боржників) у період сесії і сорока днів до її початку та після її закінчення. Однак він не користується імунітетом проти арешту у зв'язку з порушенням і розслідуванням кримінальної справи. Зокрема, для арешту парламентаря тут достатньо формальної згоди голови палати. Аналогічні або близькі за змістом положення містяться в праві інших країн, що сприйняли засади британської конституційної системи.

У США депутатський імунітет зафіксовано в розділі шостому СТ.1 Конституції. Тут, зокрема, записано, що "сенатори і представники... в усіх випадках, крім зради, тяжкого кримінального злочину і порушення миру, не можуть бути заарештовані під час присутності на сесії відповідної палати, а також на шляху до палати і під час повернення з неї".

2. Щодо ***індемнітету,*** то цей термін має два значення.

2.1. Перше значення - *^відповідальність за висловлення й інші дії при реалізації свого мандата:* у палаті, у комітеті (комісії), в інших випадках, коли висловлення носить публічний характер, а також за зміст внесених проектів законів і інших рішень, за голосування, питання і запити, виправлення і т.п. Приведемо кілька прикладів нормативного встановлення індемнітету.

Іспанська конституція в ч. 1 ст. 71 передбачає більш широкий обсяг індемнітету: "Депутати і сенатори будуть користуватися недоторканістю за думки, висловлені при здійсненні своїх функцій" (тобто не тільки в стінах палати), а Регламент Сенату 1982 року йде ще далі: "Сенатори будуть користуватися, навіть після припинення свого мандата, недоторканністю за думки, висловлені в парламентських документах, і за голосування при здійсненні своєї функції". Тобто захист іспанських сенаторів у цьому плані носить абсолютний і довічний характер.

Основний закон ФРН формулює принцип індемнітету не настільки беззастережно. Згідно з ч.і його ст.46 "депутат ні в який час не може переслідуватися ні в судовому, ні в дисциплінарному порядку чи навіть притягатися до відповідальності поза Бундестагом за своє голосування чи за висловлення, зроблене в Бундестазі чи в одному з його комітетів. Це не відноситься до наклепницьких образ".

Варто згадати ще одну гарантію для парламентарів, передбачену конституційним правом ряду країн, що близька як до індемнітету, так і до імунітету. Мова йде про право відмовлятися від надання показань у якості свідка. Наприклад, ст.79 Конституції Словацької Республіки говорить: "Депутат може відмовитися свідчити в справах, про які довідався при здійсненні своєї функції, навіть і тоді, коли вже перестав бути депутатом". Ще більш широко сформульована дана гарантія в Основному законі Німеччини, згідно з ст.47 якого "депутати мають право не давати показань щодо осіб, що довірили їм як депутатам які-небудь факти або яким вони в цій якості довірили факти, а також про самі такі факти. У межах такого права при відмові від дачі показань виїмка документів не допускається".

"Соціалістичне" державне право звичайно не передбачає такої гарантії для депутатів, як індемнітет. У Китаї Закон про організацію Всекитайських зборів народних представників передбачив її тільки для тих депутатів, що входять до складу Постійного комітету ВЗНП.

У палаті громад Великобританії й у деяких інших парламентах існує поняття "злочин проти парламенту", що найчастіше виявляється в нешанобливому ставленні, неповажному відношенні до колеги по палаті чи до всієї палати. Скарга на таку поведінку розглядається спочатку в комітеті з привілеїв Палати громад, а потім передається на пленарне засідання Палати, котра у випадку доведеності діяння приймає рішення щодо міри покарання винного. Такою мірою можуть бути попередження, догана, тимчасове відсторонення від участі в роботі Палати, ув'язнення, виключення зі складу Палати. У США й Італії палати формулюють тільки звинувачення у злочині проти парламенту; а потім справа передається до звичайного суду.

2.2. Інше значення терміна *"індемнітет",* яке можна зустріти в конституціях і інших актах, - це *винагорода парламентаря.* Воно може складатися з різного роду виплат: платні, компенсацій витрат на утримання допоміжного персоналу, проїзду, використання засобів зв'язку тощо. Вже Конституція США встановила в розд.6 ст.I, що "сенатори і представники будуть за свої послуги одержувати компенсацію, обумовлену законом і яка виплачуватиметься Казначейством Сполучених Штатів". У 1848 році депутатська винагорода була встановлена у Франції, у 1911 році - у Великобританії.

У суспільстві з цього приводу виникали дискусії. "Соціалістична" доктрина народного представництва виходила з того, що депутат, як вказувалося вище, повинен керувати державою, не залишаючи своєї основної роботи: депутатська функція розглядалася як неосновна, здійснювана після виконання "уроку" продуктивної роботи (В.І. Ленін), а отже, не підлягала особливій оплаті, не вважаючи відшкодування виниклих витрат або втраченого заробітку. Наприклад, у ст. 80 кубинської Конституції сказано: "Положення депутата не пе-

редбачає ні особистих привілеїв, ні матеріальних вигод. Депутати Національної Асамблеї Народної Влади будуть сполучати депутатські функції зі своїми звичайними обов'язками і задачами. У тій мірі, в якій це необхідно для депутатської діяльності, вони будуть користуватися неоплачуваною відпусткою й одержувати винагороду, еквівалентну їх заробітній платі і додатковим витратам, що вони несуть у зв'язку з виконанням депутатських обов'язків".

У демократичних же країнах, де парламентар реально бере участь в ініціюванні, розробці і прийнятті найважливіших державних рішень, така діяльність вимагає від нього професіоналізації і значних матеріальних витрат. Парламентар має потребу в консультаціях фахівців, які безкоштовно їх не надають, йому необхідне постійне проживання в столиці, часті поїздки до виборців, систематичне користування зв'язком і т.д. Тому парламентська винагорода, ще й до того ж висока, розглядається нині як нормальне явище.

Винагорода французького парламентаря в три рази більша середнього рівня заробітної плати. Плюс до цього він одержує фіксовані суми, що дорівнюють 1/4 винагороди, на наймання житла і службові витрати. Держава оплачує послуги двох помічників і секретаріату депутата. Він може 40 разів на рік безкоштовно злітати у свій виборчий округ і назад і безкоштовно користуватися телефонним та поштовим зв'язком.

У США винагорода членів Конгресу також багаторазово перевищує середній рівень заробітної плати. У 1993 році конгресмени і сенатори одержали по 10 750 доларів на місяць при тому, що середня заробітна плата шахтаря складала 2660 доларів, а в робітників у промисловому виробництві - менше 2 тис. доларів. Правда, це порівняння, наведене газетою, не зовсім показове. Член Конгресу повинен володіти значно більш високою кваліфікацією, ніж промисловий робітник. Порівнювати, напевно, треба було б із середнім прибутком усіх тих, хто живе на заробітну плату. Американські парламентарі також отримують кошти на утримання свого допоміжного апарату, причому сенатори розміщують свої канцелярії як у Вашингтоні, так і в столиці того штату, у якому обрані. Показовим є те, що в сенаторів розмір виплат залежить від чисельності населення штату, який він представляє. Конгресмени отримують на це суму, яка більша в 3,7 від їхнього окладу (британські парламентарі - 1,3). Членам Конгресу США надаються безкоштовно транспорт, у тому числі при зарубіжних поїздках, і зв'язок, а також медичне обслуговування. Сенатор від великого Штату коштує платникам податків більше 1 млн. доларів на рік.

Якщо порівнювати винагороди парламентарів з утриманням членів урядів, то, наприклад, у Великобританії депутати Парламенту одержують 49% від окладу члена Кабінету чи 69% від окладу молодшого міністра.

У ряді країн, включаючи США, парламентарі, які досягли визначеного віку (він коливається від 45 до 65 років) і безупинно входили до складу парламенту визначене число років (починаючи звичайно з 8—10 років), одержують право на спеціальну пенсію, виплачувану незалежно від пенсій за іншими підставами.

Таким чином, виходячи з зарубіжного досвіду при зміненні депутатського імунітету в Конституції України, можна було б узяти за зразок розділ 6, статті 1 Конституції США в якій зазначено, що "сенатори і представники... в усіх випадках, крім зради, тяжкого кримінального злочину і порушення миру, не можуть бути заарештовані під час присутності на сесії відповідної палати, а також на шляху до палати і під час повернення з неї". Інший можливий варіант - коли право позбавити депутата недоторканності має не взагалі парламент або палата, а керівні органи парламенту (палати), голова парламенту та віце-спікери. Вважаємо, що запропоновані варіанти могли б сприяти більшій відповідальності українських народних обранців перед виборцями.

Щодо індемнітету, то в ч.2, статті 80 Конституції України його поняття вживається у значенні "невідповідальність за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп". Ми погоджуємося з таким формулюванням, але вважаємо що положення даної норми необхідно дещо конкретизувати, додавши до 4.2 статті 80 " ...словесно, або іншими діями". Це, на нашу думку, має стримувати депутатів від сварок та інших дій, які порушують нормальну роботу Верховної Ради.

IV. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Амеллер М.* Парламенты.-М.,1967.
2. *Білецька І.* Канада: Парламент у системі розподілу функцій влади // Віче.-1997.-№1.-С.142-147.
3. *Георгіца А.З.* Сучасний парламентаризм: проблеми те орії та практики. - Чернівці: Рута, 1998.
4. *Карпикова КС.* Итальянский парламент.-М.,1965.
5. *Круглоголов М.А.* Парламент Французской республики.-М.,1988.
6. *Маклаков В.В.* Парламенты стран - членов Европей ского со юза. -М., 1994.
7. *Марисюк К.* Парламент Канади // Право Ук раїни.- 1999.-№7.
8. *Чиркин В.Е.* Очерки парламентского права.-М.: ИГП РАН, 1993.
9. *Шаповал В.М.* Зарубіжний парламентаризм.-К.,1993.
10. *Шаповал В.М.* Вищі органи сучасної держави.-К., 1995.

ТЕМА 5.3. ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Конституційно-правовий статус глави держави і порядок заміщення ним посади. 2. Місце уряду в системі влади зарубіжних країн

Виконавчі органи - це *сукупність установ, які здійснюють політичну й адміністративну функції.*

У цій системі головне місце займає *глава держави* .

§1. Конституційно-правовий статус глави держави і порядок заміщення ним посади

Глава держави має за конституцією великі повноваження в сфері зовнішньої і внутрішньої політики, є носієм виконавчої влади і вищим представником держави в міжнародних відносинах. Пост глави держави обіймає одна особа, але існує і т.зв. "колективний глава держави", наприклад, як у Швейцарії, де такі функції виконує союзна рада (7 чоловік). У монархіях може бути так звана *регентська рада,* яка виконує функції глави держави при неповнолітньому спадкоємцеві престолу. Статус глави держави певною мірою визначається типом глави держави - "*монарх"* або *президент.*

Монарх - це *особа, влада якого юридично непохідна від якої-небудь іншої влади.* Він володарює (обмежено або абсолютно) за власним правом і вважається джерелом всієї державної влади. Влада монарха спадкова (престолонаслідування відбувається в певній послідовності, закріпленій в Конституції або інших документах). Існують кілька систем престолонаслідування:

- *салічна* - владу успадковують тільки чоловіки;

- *кастильська* - перевага віддається чоловікам, але як що немає спадкоємців по чоловічій лінії, главами дер жави можуть бути і жінки;
- *австрійська* - подібна до кастильської, тільки чоловік вище за жінку у всіх рівнях спорідненості;
- *шведська* - чоловік і жінка користуються однаковими правами;
- *арабська* - глава держави може бути обраний з будь-якого члена королівської сім'ї.

Монарх має права і прерогативи, його особа недоторкана. Грошове утримання монарха: особисті гроші від майна і власності (особистий прибуток) плюс цивільний прибуток (гроші з бюджету за так званим *цивільним листом* на діяльність монарха), який визначає компетентний орган.

Президент: його головна відмінність від монарха в тому, що цей пост виборний і перебування на ньому обмежене в часі.

Системи обрання президента:

1) прямі вибори без участі парламенту (Мексика, Бра зилія, Перу, Коста-Ріка, Франція, Південна Корея, всі змішані поліархії);

2) непрямі вибори:

- в президентських поліархіях (США, Аргентина).
- багатоступеневі вибори в парламентарних поліархіях з обраним главою держави.

а) обрання президента парламентом (в голосуванні беруть участь тільки депутати) - Туреччина, Ліван, Ізраїль;

б) обрання президента виборчою комісією (депутати плюс представники органів місцевого самоврядування, адміністра тивних одиниць) - Італія, Естонія;

в) обрання президента виборчою колегією (депутати пар ламенту союзу плюс представники суб'єктів федерації) - Німеччина.

Терміни повноважень. Аргентина, Бразилія, Фінляндія ат ін. - 6; ФРН, Індія, Камерун, Франція, більшість президентів

постсоціалістичних держав - 5; США, Колумбія, Коста-Ріка та ін. - 4, Латвія - 3 роки.

Повноваження глави держави. Серед основних повноважень глави держави слід виділити:

1. Представницькі (в міжнародних відносинах, ведення переговорів);

2. Повноваження щодо діяльності парламенту (скликан ня і закриття сесій, розпуск тощо);

3. Повноваження у сфері законодавства;

4. Повноваження військового і надзвичайного характеру;

5. Повноваження у сфері правосуддя.

§2. Місце уряду в системі влади зарубіжних країн

Відносини між урядом і парламентом складаються залежно від форми правління.

У *парламентарних країнах* глава держави здійснює свої повноваження через уряд. У президентських республіках він є главою уряду. Відносини уряду і політичних партій тісно взаємопов'язані, особливо в парламентарних країнах, оскільки уряд спирається на партійну більшість у парламенті.

Порядок формування уряду. Основними способами формування уряду є:

1) позапарламентський - у президентських поліархіях, де джерелом формування є виборчий корпус, оскільки уряд фор мується президентом позапарламентським шляхом (США, країни Латинської Америки та тропічної Африки);

2) парламентський - у парламентарних "республіках", вищий представницький орган безпосередньо формує уряд і може примусити його піти у відставку;

3) змішаний - характерний для змішаних поліархій, де у формуванні уряду беруть участь і парламент, і президент.

У *парламентарних країнах* є дві процедури формування уряду:

1) Італія, Греція - глава держави призначає голову уряду (прем'єр-міністра) і за пропозицією останнього призначає інших членів уряду. Після його утворення він повинен звернутися до парламенту з метою отримання вотуму довіри (т.зв. *інвеституура уряду);*

2) Німеччина, Японія - з висунутих кандидатур обирають главу уряду, який формує кабінет уряду і затверджує ці кандидатури в парламенті.

Глава уряду. В країнах використовуються різні назви:

- Великобританія та країни співдружності - *прем'єр-міністр;*
- ФРН, Австрія - *канцлер;*
- Італія - *голова ради міністрів* тощо.

Повноваження уряду:

1. *управління державним апаратом;*
2. *виконання законів;*
3. контроль (певною мірою) над законодавчою діяльністю парламенту через те, що уряд а) є головним джерелом законодавчої ініціативи; б) має вирішальний вплив на законодавчий процес;
4. *нормотворча діяльність уряду:*
   - видає підзаконні акти;
   - видає нормативні акти по прямому або непрямому уповноваженню парламенту - *інституту делегованого законодавства;*
5. *складання і виконання бюджету;*
6. *здійснення зовнішньої політики.*

D Н. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Підготувати* за бажанням *реферат* на одну з пропонованих тем:

1.Загальне і особливе в конституційно-правовому статусі глав держав із республіканською формою правління.

2.Загальне і особливе в конституційно-правовому статусі урядів держав із різними формами правління.

Завдання 2. *Використовуючи* відповідне конституційне законодавство, *вирішить* наступні *задачі:*

Задача №1. Президенту Республіки Угорщина була зроблена складна операція на серці. Це призвело до тимчасового невиконання ним своїх обов'язків протягом 75 днів, але після цього терміну він був змушений залишитися у лікарні ще на 3 тижні.

Як у цьому випадку, згідно з Конституцією Угорщини повинні розвиватися подальші події?

Задача №2. На загальних державних виборах 1989 року кандидатом на пост президента Італії виступав Луїджи Плачідо 1950 року народження, голова автомобільного концерну.

Чи може він бути обраним президентом країни? Дайте конституційно-правову оцінку цієї ситуації.

Задача №3. Віце-президент СІЛА заміняв Президента на його посту один рік і 11 місяців. Після цього він був обраний Президентом США. Після закінчення терміну президентства він знову висунув свою кандидатуру на пост Президента США. Це було оскаржено, тому що він вже третій раз претендував на президентство.

Чи може ця особа у конкретному випадку бути обраною Президентом США? Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 3. Продовжувати поповнення словника новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Виконавчі органи - це...**
- **Монарх - це...**
- **Цивільний** лист - це...
- **Президент** - це...
- **Інвеституура уряду** - це...
- **Інтерпеляція** - це...

® III. СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Уряди в зарубіжних країнах

ПЛАН

1. Структура і організація урядів у зарубіжних країнах.
2. Юридичний і фактичний статус урядів зарубіжних країн.
3. Функції уряду в зарубіжних країнах.
4. Парламентський контроль за діяльністю урядів.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Семінарське заняття проводиться у вигляді доповідей згідно плану семінару. Доповідь на 8-10 хв. необхідно готувати за допомогою рекомендованої літератури і вказівок викладача, які були зроблені на лекції. *Метою* заняття є поглиблення, конкретизація і систематизація знань отриманих з цієї проблемі у процесі підготовки до семінару.

При розкритті **першого питання** слід звернути увагу на те, що *за структурою уряду виділяються дві його системи,* які характеризуються наступними рисами:

1) континентальна система - до складу уряду входять всі глави центральних відомств із загальнонаціональною цен тральною юрисдикцією (континентальні країни, а також США). За цією системою до складу уряду входить максималь на кількість вищих посадових осіб, але при цьому утворюють ся відповідні президії, у Італії, наприклад, Рада міністрів;

2) англосаксонська (Великобританія та частина держав співдружності):

- ♦ вищий виконавчий орган державної влади конституцією не визнається і юридично вважається незаконним. У всіх цих країнах кабінет існує на основі звичаю;

- ♦ до складу кабінету входять не всі глави центральних відомств, а лише найважливіші з них.

Континентальна й англосаксонська системи є найбільш розповсюдженими, але аж ніяк не універсальними урядовими структурами. Існує низка різновидів урядової організації, що поєднують у собі риси названих систем, або мають свою власну специфіку.

У Новій Зеландії юридично вищим виконавчим органом державної влади є виконавча рада, що представляє собою копію британської таємної ради. На практиці ж усі повноваження з управління країною зосереджені в руках кабінету, що існує на основі звичаю. Виконавча рада складається з міністрів і очолюється генерал-губернатором, який формально вважається главою виконавчої влади. У дійсності виконавча рада лише оформлює рішення кабінету. Конституція ж ігнорує існування повновладного кабінету. Аналогічна система застосовується в Австралії.

В багатьох сучасних зарубіжних країнах спостерігається тенденція до звуження складу уряду. Сьогодні чисельний склад урядів коливається від 6 до 20 членів. У цьому знаходять своє вираження процеси економічної централізації, що неминуче породжують те, що державознавство називає "концентрацією керівництва".

Важливим доповненням кожного уряду є *допоміжний апарат.*

Первісною формою допоміжного апарату були різного роду комітети і комісії, що створювалися при уряді. В міру ускладнення державних функцій і розширення сфери їх дії зростав і ускладнювався допоміжний апарат.

У Великобританії допоміжний урядовий апарат має яскраво виражену специфіку. Англійські урядові комітети підрозділяються на дві основні групи:

1. Постійні комітети, що засновуються кабінетом з найбільш важливих питань і очолюються звичайно провідними міністрами.

2. Тимчасові комітети, що створюються кабінетом у міру потреби з усіляких питань. Очолюються вони також членами кабінету.

Склад постійних і тимчасових комітетів визначається прем'єр-міністром. Особливість їх правового статусу полягає в тому, що вони виступають від імені кабінету, який делегує їм відповідні повноваження. Комітети не тільки готують для кабінету проекти постанов, але і самі приймають важливі рішення.

Американська система організації урядового допоміжного апарату є до деякої міри логічним завершенням англійської системи. Державна практика США прийшла до необхідності стабілізації тимчасових і постійних допоміжних установ, що на підставі Акту про реорганізацію 1939 року були об'єднані у визначену систему органів. Вона отримала назву Виконавчий апарат при президенті (ВАП). Правові основи діяльності органів ВАПу ті ж самі, що і в Англії - вони наділяються делегованими повноваженнями президента.

Глава уряду (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів, а в президентських поліархіях - президент) у сучасних країнах є центральною політичною фігурою і має величезні повноваження.

Президент володіє в них не меншими, а інколи і більшими повноваженнями, ніж парламентарний прем'єр-міністр.

Прем'єр-міністр поєднує у своїх руках функції лідера партії і глави наймогутнішого органу державної влади. Він призначає і зміщує членів уряду. Міністри, хоча це не записано в жодній конституції, зобов'язані беззаперечно підкорятися главі уряду. Якщо який-небудь міністр не згодний з думкою прем'єра, то він повинен або відмовитися від своєї думки, або піти у відставку. Будь-яка заява прем'єр-міністра вважається офіційною і не може критикуватися членами уряду. У той же час жоден міністр не може привселюдно висловлюватися без дозволу глави уряду.

При прийнятті рішень думка прем'єра є визначальною. Він відіграє головну роль у розробці політичної лінії уряду, має у своєму розпорядженні право одноосібно приймати рішення з найважливіших державних питань.

Друге питання присвячено юридичному і фактичному статусу урядів у зарубіжних країнах. При ознайомленні з цією проблемою слід пам'ятати, що визначення фактичного обсягу повноважень урядів зарубіжних країн не може бути здійснене за допомогою аналізу лише конституційних текстів. Для цього необхідно досліджувати реальну діяльність уряду. Для всіх країн характерний розрив між юридичним і фактичним статусом уряду.

За загальним правилом в унітарних державах предметна компетенція уряду не визначається, тому що законодавець виходить із припущення про те, що межі між виконавчою, законодавчою і судовою владою очевидні. Більш того, багато зарубіжних конституцій усі виконавчі повноваження вручають главі держави, хоча фактично вони завжди здійснюються урядом. Деякі конституції наділяють уряд виключно дорадчими функціями, конструюючи його як певний консультативний орган при главі держави. У ряді зарубіжних конституцій коротко визначається компетенція уряду. Так, ст.20 Конституції V Французької Республіки говорить: "Уряд визначає і здійснює політику Нації. У його розпорядженні знаходяться адміністративні органи і збройні сили". Однак у сучасній Франції майже вся реальна державна влада зосереджена в руках президента. У деяких країнах (наприклад, Панама) конституції містять статті, що встановлюють предметну компетенцію уряду, але переліки наведені ними, носять формальний характер.

У державах з федеративною формою державного устрою повноваження уряду, за винятком, наприклад, Швейцарії також, не визначаються. Конституції цих країн обмежуються розмежуванням компетенції між союзом і суб'єктами федерації.

Фактичне становище уряду в зарубіжних країнах не може бути абсолютно точно визначеним оскільки межі здійснення владних функцій органом, що є головним інструментом здійснення влади, дуже рухливі і мінливі.

В унітарних країнах обсяг повноважень уряду встановлюється в процесі здійснення владних функцій усіма вищими органами державної влади. У федеративних державах при демократичному режимі обсяг повноважень уряду залежить не тільки від фактичного розмежування функціональної і предметної компетенції вищих органів державної влади, але і від розподілу компетенції між союзом і суб'єктами федерації. Уряд федеративної держави у сфері здійснення зовнішніх функцій має такі ж повноваження, як і уряд унітарної держави. У сфері ж здійснення внутрішніх функцій обсяг повноважень федеративного уряду вужчий, ніж унітарного.

У системі вищих органів влади зарубіжних держав уряд є найбільш активним і динамічним елементом, найменшою мірою підданим правовій регламентації. Він фактично стоїть над усіма іншими вищими органами держави. Не будучи підконтрольним, уряд сам має можливість визначати обсяг своїх повноважень.

Третє питання присвячено характеристиці найважливіших *функцій* урядів зарубіжних країн. Серед них однією з основних є *управління державним апаратом.* Уряд не тільки відіграє вирішальну роль у справі комплектування всього державного апарату, але і здійснює керівництво його діяльністю. Сучасний державний апарат, пристосований для здійснення різноманітних державних функцій, не тільки численний, але і дуже складний в організаційному відношенні. Уряд, який є насамперед політичною установою, направляє і координує діяльність державного апарату через міністерства, департаменти, штаби й інші відомства. Стосовно державного апарату уряд виступає як центр, який на підставі отриманої ним інформації приймає рішення, що здійснюються різними ланками цього апарату.

Виконання законів у відповідності до конституції - одна з найважливіших функцій уряду. Подібне твердження є аксіомою для класичного державознавства, що суворо дотримується принципу поділу влади. Відповідно до традиційної теорії уряду довіряється виконавча влада, тобто йому ставиться в обов'язок піклуватися про належне виконання законів, прийнятих парламентом.

Уряди в зарубіжних країнах все більше займаються нормотворчою діяльністю і активно проникають у сферу виняткової компетенції парламенту. *'"Контроль" над законодавчою діяльністю парламенту* фактично перетворився в самостійну функцію уряду. Цей контроль здійснюється за двома головними напрямками.

По-перше, уряд є головним джерелом законодавчої ініціативи. У президентських поліархіях ця сторона діяльності уряду носить більш стриманий характер, що пояснюється відсутністю парламентської відповідальності і пов'язаним з нею непарламентським способом формування уряду. У парламентарних країнах уряд є фактично єдиним суб'єктом законодавчої ініціативи.

По-друге, уряд впливає на законодавчий процес. У президентських республіках уряд здійснює цей контроль меншою мірою і в інших формах, ніж у парламентарних країнах, але він усе-таки досить ефективний. За загальним правилом у президентських республіках уряд використовує для цього право вета і безпосередні контакти з парламентарями. Партійні фракції відіграють значно меншу роль, у той час як у парламентарних країнах саме фракції є головним засобом, за допомогою якого уряд контролює законодавчий процес.

Нормотворча діяльність уряду є одним з основних напрямків його роботи. Уряд - автор більшої частини нормативних актів, що діють у будь-якій зарубіжній державі.

Нормотворча діяльність уряду здійснюється за трьома напрямками:

1. Уряд видає різного роду нормативні акти на основі й для виконання парламентських законів. Мова йде про норма тивні акти, прийняті з питань, що не входять, як правило, до сфери виняткової компетенції парламенту. Урядові акти цієї групи носять підзаконний характер.

2. Уряд видає нормативні акти за прямим чи непрямим уповноваженням парламенту. Таке уповноваження на видан ня нормативних актів може бути прямо виражене в парла ментському законі або опосередковано, коли закон сформуль ований нечітко. У Франції такі закони називаються "законами-рамками", в англосаксонських країнах - "кістяковим зако нодавством". Уряд у такий спосіб отримує уповноваження на видання нормативних актів з предметів правового регулюван ня, що відносяться до виняткової компетенції парламенту. Парламент у цьому випадку делегує уряду свої повноваження прямо або опосередковано.

3. Уряд видає нормативні акти, що містять у собі загальні правила поведінки з питань, котрі складають виняткову ком петенцію парламенту, без будь-якого уповноваження з боку останнього. Парламенту надається право мовчазного погод ження із вторгненням уряду в сферу його повноважень.

Другий і третій види нормотворчої діяльності уряду - делеговане законодавство - у сучасну епоху є головними формами його нормотворчої діяльності.

У Великобританії делеговане законодавство отримало широке поширення і здійснюється всіма ланками урядового апарату. Суб'єктами цього законодавства є міністри, що мають право передавати своє право на видання нормативних актів главам підлеглих їм установ і відомств, що у свою чергу можуть передавати це право відомствам нижчого рівня, у результаті чого виникає багатоступенева субделегація. Суб'єктами делегованого законодавства є також органи місцевого управління.

Акти делегованого законодавства у Великобританії за своєю кількістю набагато перевершують парламентські закони. Парламентський і судовий контроль над делегованим законодавством, що юридично існує у Великобританії, на практиці застосовується слабко.

У США делеговане законодавство здійснюється як президентом, так і главами виконавчих департаментів і численних федеральних агентств. Укази, накази, прокламації, військові накази, директиви, регламенти, які видаються в такому порядку, володіють такою ж юридичною чинністю, як і акти конгресу. Межі делегованого законодавства не встановлені.

У V Французькій Республіці основними суб'єктами делегованого законодавства є президент, прем'єр-міністр і міністри, які видають ордонанси, декрети, рішення, постанови, циркуляри, інструкції, регламенти і т.д. Делеговане законодавство у Франції не тільки за своїм обсягом і значимістю перевищує нормотворчу діяльність парламенту, але і важко контролюється.

Складання і виконання бюджету є власне урядовим повноваженням, оскільки роль парламенту в цьому процесі фактично номінальна. Складання прибуткової і видаткової частин бюджету здійснюється різними адміністративними відомствами, а остаточний проект представляється на затвердження уряду міністерством фінансів. Проходження проекту бюджету через парламент іноді являє собою чисто формальну процедуру, тому що прийняття поправок і доповнень до нього - явище досить нечасте. Парламент лише затверджує бюджет, складений урядом. Після затвердження бюджет повністю виходить зі сфери діяльності парламенту, його виконання цілком зосереджується в руках уряду і підпорядковано його адміністративному апаратові. Формально належне парламенту право контролю за виконанням бюджету не завжди ефективне.

Здійснення зовнішньої політики в сучасних зарубіжних країнах насамперед входить до компетенції уряду. Глава держави в парламентарних країнах у сфері міжнародних відносин помітної ролі не відіграє. Відносно парламенту, то йому відво-

дяться лише деякі контрольні функції, оскільки він не має можливості впливати на зовнішньополітичний апарат, який цілком підконтрольний уряду. Навіть найсильніші зарубіжні парламенти можуть впливати лише на розробку зовнішньополітичних доктрин, але не на їх практичне застосування.

Уряд контролює і спрямовує діяльність всіх органів та інститутів, за допомогою яких здійснюються зовнішньополітичні функції держави. Він комплектує дипломатичний і консульський апарат, визначає контингенти збройних сил, керує діяльністю органів закордонної розвідки, веде міжнародні переговори й укладає міжнародні договори й угоди.

Повноваження уряду дуже великі і їх здійснення навіть у звичайних умовах мало піддається законодавчій регламентації. В умовах надзвичайного стану, що вводиться прокламацією чи наказом глави держави, ці повноваження набувають жорсткого характеру.

Надзвичайний стан має своїм наслідком призупинення дії конституційних прав і свобод, конституційних і процесуальних гарантій. Приводом для введення надзвичайного стану є війни, страйки, внутрішні безладдя тощо. Умови застосування урядом надзвичайних повноважень докладно регламентуються. Наприклад, за Конституцією Індії Президент Індійської Республіки може ввести надзвичайний стан у наступних випадках: якщо безпеці Індії чи частині її території загрожує війна, зовнішня агресія чи внутрішні безпорядки; якщо президент отримав від влади штату повідомлення про те, що управління цим штатом не може здійснюватися відповідно до конституції. Надзвичайними повноваженнями наділяє Президента Франції СТ.16 Конституції 1958 року. У багатьох країнах діє спеціальне законодавство про надзвичайний стан.

При підготовці **четвертого питання** слід звернути увагу на те, що визначена в конституціях контрольна компетенція реалізується самими парламентами і деякими внутрішніми структурами в різноманітних формах. Останні, в свою чергу,

залежать від прийнятої в тій чи іншій країні форми державного правління.

Головною формою парламентського контролю нерідко називають постановку *питання* у представницькому органі *про довіру уряду.* Однак такі дії мають контрольний характер у випадку, якщо перед голосуванням у парламенті про довіру уряд звітує. А це буває далеко не завжди. Результатом постановки питання про довіру уряду може бути його відставка. Тому в такому випадку слід говорити не про парламентський контроль за урядом, а взагалі про відповідальність уряду та про її механізм (див. попередній параграф).

. Найпоширенішою формою такого контролю в країнах з парламентарною і змішаною формами правління є *запити депутатів,* звернені до глави уряду або окремих міністрів. Запити можуть бути як усними, так і письмовими.

Проте реальне значення такої форми контролю, як запит не слід переоцінювати. У більшості випадків все зводиться до критики урядової політики в цілому або її окремих напрямів чи певних заходів, і відповідна процедура аж ніяк не впливає на подальшу долю самого уряду. Депутатські запити є засобом отримання необхідної інформації. Вони не тягнуть за собою будь-яких санкцій, які застосовувалися б до уряду та його окремих членів. Але, як свідчить практика, запитання відіграють певну роль у політичному житті. Нерідко від уміння в гострій ситуації правильно і вдало відповісти на запитання залежить подальша кар'єра конкретного міністра.

Більш ефективним засобом впливу парламенту на уряд є *інтерпеляція і наближені до неї процедури.* Якщо запити і відповіді на них мають інформативний характер, то інтерпеляція фактично спричиняє звіт одного з членів уряду. За своєю суттю інтерпеляція - це сформульована одним або групою депутатів і подана в письмовій формі вимога до окремого міністра чи глави уряду дати пояснення з приводу конкретних дій або з питань загальної політики.

Зміст процедури інтерпеляції в різних країнах має свої відмінності. При цьому звичайно встановлюються різного роду застереження, аби зменшити можливість використання цієї процедури для дестабілізації парламентської та урядової діяльності.

Так, у Франції інтерпеляція має бути підтримана 1/10 складу національних зборів. Глава уряду чи міністр повинні дати відповідь не пізніше п'ятнадцяти днів з моменту її внесення. У Швеції парламент своїм рішенням визначає особу, якій передається інтерпеляція для підготовки відповіді у чотиритижневий термін. В Італії у нижній палаті парламенту відповідь на інтерпеляцію має бути дана після закінчення двотижневого терміну з правом уряду на такий самий додатковий термін. Подібні процедури передбачені основними законами Литви, Словаччини, Словенії та інших держав.

У ряді країн відповідні процедури офіційно визначаються як запит. У Болгарії окремі депутати парламенту можуть звертатися із запитами до уряду в цілому або до окремих міністрів. На пропозицію 1/5 складу парламенту за змістом запитів проводяться обговорення і приймаються спеціальні рішення. В Австрії запит вноситься в нижню палату парламенту від імені п'яти депутатів. Уряд повинен дати відповідь на нього в усній або письмовій формі протягом двох місяців.

Парламентська практика Великобританії та інших англомовних країн не знає процедури інтерпеляції. Своєрідним її замінником тут є так звана *пропозиція.* За формою пропозиція - це проект резолюції, в якій визначається позиція нижньої палати з певного питання. Пропозиція обґрунтовується і ставиться на голосування в палаті. Вона створює можливості для критики уряду. Саме тому пропозиції, як правило, пропонуються опозицією.

Ще однією формою контролю з боку представницького органу за діяльністю уряду є робота так званого *омбудсмана* - спеціальної посадової особи, до компетенції якої входить роз-

гляд скарг громадян на діяльність органів влади і посадових осіб, захист прав людини. Водночас омбудсман має право з власної ініціативи здійснювати перевірку законності актів управління, процедур їх прийняття, а також дій відповідних посадових осіб. У Фінляндії і Швеції омбудсмани навіть наділені правом контролювати виконання законів і підзаконних актів. Крім назви "омбудсман", яка набула характеру родової, для позначення відповідної посади використовуються й інші: парламентський комісар із справ адміністрації (Великобританія, Нова Зеландія), посередник або медіатор (Франція), народний захисник (Іспанія), проведор юстиції (Португалія), уповноважений з прав людини (Польща, Росія), контролер (Литва) тощо.

Серед форм парламентського контролю за урядами можна також назвати прийняті в деяких країнах *регулярні обговорення їх звітів.* Прикладом такої практики є робота палат парламенту Швейцарії. Уряд щороку складає звіт про свою діяльність і передає його до парламенту. У парламенті звіт спочатку вивчають постійні комісії, а потім обговорюють самі палати.

Різновидом подібних звітів є так звані тронні промови монархів, які готуються урядами і проголошуються на початку сесій парламентів. Після проголошення такої промови у нижніх палатах парламентів відбуваються дебати із загальних питань урядової політики. Характерно, що форма тронної промови прийнята не тільки у Великобританії та в деяких інших європейських парламентарних монархіях, а й у колишніх домініонах, зокрема в Канаді. Тут з тронною промовою виступає генерал-губернатор.

До традиційних форм парламентського контролю за діяльністю органів виконавчої влади відносять роботу *постійних, спеціальних і слідчих комісій (комітетів) парламенту.* При цьому такий контроль тією чи іншою мірою притаманний практиці всіх розвинутих країн, незалежно від форми державного правління.

Прийняті й *інші форми парламентського контролю за діяльністю уряду.* Вони нерідко відображають особливості структури й організації того чи іншого представницького органу-

Окремого розгляду потребують форми парламентського контролю за витратою державних коштів, тобто за реалізацією урядом (виконавчою владою) державного бюджету. В деяких країнах встановлено порядок, за яким уряд щороку або частіше повинен звітувати перед парламентом (нижньою палатою) про загальний фінансовий стан. Однак більш прийнятним є інший порядок, за яким відповідна інформація передається урядом постійній комісії з фінансово-бюджетних питань. Такі комісії (комітети) існують практично в усіх парламентах. Крім інформації загального характеру, ці комісії можуть збирати більш конкретні відомості про виконання державного бюджету.

Водночас майже в усіх країнах перевірку бюджетних видатків та ряд інших дій у фінансово-бюджетній сфері здійснюють спеціальні органи. їхня діяльність доповнює відповідну роботу самого представницького органу та його структур. Як правило, ці органи називаються рахунковими палатами. В цілому ряді країн вони формуються парламентом або за його участю.

У Бельгії і Люксембурзі членів рахункових палат обирає парламент (нижня палата). В Австрії голову рахункової палати обирає нижня палата парламенту, а в інших державах її членів призначає президент. У Нідерландах і Чехії всі відповідні призначення робить глава держави за рекомендацією нижньої палати парламенту. В Росії посада голови рахункової палати має заміщуватися за рішенням нижньої палати, а посади її членів - нарівно кожною з палат парламенту. В Естонії і Литві державного контролера обирає парламент за поданням президента. У Польщі голову верховної палати контролю обирає нижня палата парламенту за згодою верхньої. У

Словаччині й Угорщині парламент обирає голову відповідного органу, а в Словенії - всіх його членів. У тих країнах, де склад рахункових палат та інших подібних органів формує виконавча влада, вони звичайно перебувають у тісному зв'язку з парламентом.

У країнах Центральної і Східної Європи, а також у тих, що утворилися на терені колишнього СРСР, відповідні органи здійснюють контроль не тільки за виконанням державного бюджету, а й за управлінням об'єктами державної власності. У Польщі до завдань верховної палати контролю віднесено підготовку і подання звіту щодо реалізації національного плану соціально-економічного розвитку.

Ш IV. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Исполнительная власть: сравнительно-правовое исследование.-М.Ютдел государства и права ИНИОН РАН, 1995.
2. *Коломієць ЮМ.* Інститут глави держави в системе ви щих органів влади й управління зарубіжних країн.- Харків: Основа, Ун-т внутр. справ, 1998.
3. *Крутоголов М.А.* Президент Французской республи ки,- М.,1980.
4. Правительство, министерства и ведомства в зарубеж ных странах.-М., 1994.
5. Президент-правительство. Исполнительная власть: российская модель. (Сборник).-М.,1997.
6. *Шаповал В.М.* Вищі органи сучасної держави. - К.,1995.

ТЕМА 5.4. СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Загальна характеристика судової влади, її структура. 2. Статус суддів, прокурорів, слідчих. 3. Система судів за гальної юрисдикції. 4. Конституційно-правові принципи організації і діяльності судових систем.

§1. Загальна характеристика судової влади, її" структура

Якщо законодавча і виконавча влада покладаються конституціями саме на *вищі державні* органи (парламент, глава держави та уряд), то судова - на всю сукупність судових органів від низових до верховних. Кожен з судових органів розглядає і вирішує конкретні справи абсолютно самостійно, керуючись виключно законом. Носієм судової влади є всі судові органи, а не тільки верховний суд.

Сукупність судів (іноді і їх діяльність) називається ***судовою владою.***

Соціальна роль судової влади (в демократичному суспільстві) полягає в тому, щоб в юридичних конфліктах забезпечувати панування права, вираженого в різних нормативно-правових актах. Здійснюючи правосуддя, судова влада вводить державне насильство в цивілізовані рамки, гарантуючи захист законослухняних громадян від свавілля з боку держави та інших суб'єктів.

Із усіх влад - *судова* найслабша. По-перше, вона не спирається на волевиявлення виборців, як, наприклад, законодавча. По-друге, вона не має в своєму розпорядженні силових структур, як виконавча. Сила судової влади полягає в повазі цивілізованого суспільства до права і до суду як його справедливого застосувача.

Структура судової влади охоплює, передусім, суди. У *країнах англосаксонської* правової системи вони утворюють єдину систему, в якій різні гілки замикаються на єдиному верховному суді.

У *країнах континентальної* системи права існують декілька незалежних один від одного систем спеціалізованих судів на чолі зі своїми вищими судами *(полісистема).*

У країнах з *романською* правовою системою і деяких інших часто поряд із системою судів загальної юрисдикції (тобто тих, що розглядають цивільні і кримінальні справи) створюється окрема система *адміністративної юрисдикції* (Франція, Італія - Державна рада; Швеція - Верховний адміністративний суд; Болгарія, Чехія - адміністративні суди). Там, де адміністративні суди не утворюють замкнуту систему, вони являють собою особливу гілку судів загальної юрисдикції.

Подібне становище і з *військовими судами.* У багатьох державах військові суди в мирний час не створюються, а там, де існують, вони також утворюють особливу гілку судів загальної юрисдикції.

Особливе місце в країнах континентальної Європи, включаючи і постсоціалістичні, займають *Конституційні суди.* У деяких країнах існують суди для розгляду справ про конституційну відповідальність вищих посадових осіб (Високий Суд правосуддя у Франції; Державний трибунал у Польщі).

У ряді мусульманських країн нарівні з державними діють *шаріатські суди.*

Демократичні конституції, зазвичай, містять заборону надзвичайних судів, які можуть діяти поза встановленою законом процедурою.

Структурою судової влади охоплюються, крім судів, деякі інші види державних органів і установ, що обслуговують судову владу. Серед них:

1) органи попереднього розслідування;

2) органи прокуратури (в деяких державах вони являють собою систему, в інших ні, але вони підтримують функціональний зв'язок);

3) адвокатура;

4) судова поліція тощо.

Прокуратура. Це орган, функції якого полягають у: 1) кримінальному переслідуванні осіб, які здійснили злочинні діяння; 2) підтримці публічного обвинувачення в суді; 3) нагляді за законністю попереднього розслідування злочинів і утримання осіб у місцях позбавлення свободи; 4) загальному нагляді за дотриманням законності в державі.

В переважній більшості країн прокуратури до складу конституційних інститутів не входять, однак основні елементи їх статусу як правило закріплюються в конституціях. Більш детально їх статус регулюється спеціальними законами і судовопроцесуальним законодавством.

Виходячи з місця прокуратури в системі державних органів, можна виділити чотири групи країн:

♦ країни, де прокуратура знаходиться у складі міністерства юстиції (США, Франція, Польща, Японія), а міністр юстиції - це генеральний прокурор;

♦ країни, де прокуратура включена до складу суддівського корпусу (магістратури) і знаходиться при судах (Іспанія, Італія).

♦ країни, де прокуратура виділена в окрему систему і підзвітна парламенту (це колишні соціалістичні країни) за схемою: Парламент - генеральний прокурор - прокурори нижчої ланки.

♦ країни, де прокуратура відсутня взагалі (Великобританія). Генеральний атторней очолює адвокатський корпус, представники якого в необхідних випадках виступають на судових процесах як обвинувачі. Коли ж розглядаються особливо важливі кримінальні справи, обвинувачення підтримує спеціальна посадова особа - директор публічних слухань.

Адвокатура. Це об'єднання висококваліфікованих юристів, що професіонально надають юридичну допомогу фізичним і юридичним особам.

Конституції дуже рідко згадують про адвокатуру. У переважній більшості країн статус адвокатури, як правило, регулюється законами. Але є і виключення. Прикладом є одна з двох адвокатських корпорацій у Великобританії - корпорація *баристерів.* Ця привілейована корпорація об'єднує найбільш кваліфікованих адвокатів, які мають справу виключно з вищими судами. В її організацію і діяльність держава традиційно не втручається. Крім неї існує корпорація *соліситорів,* статус якої регулюється Актом про соліситорів. Вони готують справи для баристерів, ведуть менш важливі справи.

У Великобританії на будь-яку судову посаду можна потрапити тільки через адвокатуру.

У США найбільш впливовим загальнонаціональним об'єднанням адвокатів є Американська асоціація юристів. Єдиного законодавства щодо адвокатури немає, але є законодавство штатів, судові правила, а в ряді штатів - статути адвокатських об'єднань.

У Франції, Німеччині та інших європейських країнах статус адвокатури регулюється Законами про адвокатуру.

Послуги адвокатів високооплачувані і законодавство в демократичних країнах зазвичай передбачає пільги незаможним аж до надання юридичної допомоги за державний кошт.

Інші допоміжні органи і установи. Вони також рідко знаходять своє регулювання в Конституціях, але окремі приклади такого регулювання є. Конституція Румунії (ст.129) передбачає судову поліцію, що знаходиться на службі судових інстанцій. Конституція Болгарії встановлює, що слідчі органи знаходяться в системі судової влади і здійснюють попереднє слідство з кримінальних справ.

§2. Статус суддів, прокурорів, слідчих

У країнах з *романською* правовою системою судді, прокурори і слідчі об'єднуються загальним поняттям - *магістратура.* Термін "магістрат" містить багато значень, однак в цьому випадку магістратом вважаються судді, починаючи з основного рівня (ланки), прокурори та слідчі.

В інших країнах такої узагальнюючої термінології не існує, але слідчі в німецькомовних країнах називаються *слідчими суддями,* в дореволюційній Росії - *судові слідчі.*

Суддівський корпус формується, як правило, шляхом призначення, хоча зустрічаються і випадки виборності (наприклад, у більшості штатів США судді обираються, причому нерідко балотуються як представники тієї або іншої партії - це данина історичній традиції, коли обрання робить суддю відповідальним перед громадськістю).

При виборах суддів неминуче діє політичний чинник, оскільки виборці керуються швидше політичними переконаннями, аніж особистими якостями претендента. Це вступає у протиріччя з об'єктивною вимогою максимально можливої деполітизації судової влади. Переважання призначення суддів має серйозний плюс, хоч існують і певні переконання в недемократичності цього інституту.

Політичний чинник відіграє певну роль і при призначенні суддів, але він значно послаблюється тим, що ця процедура вимагає узгодженої волі двох або навіть трьох гілок влади.

Органи конституційної юстиції формуються в особливому порядку, який більш детально розглядатиметься на семінарському занятті.

Важливим принципом, що гарантує незалежність носіїв судової влади, є *їх незмінність:* вони не можуть бути усунуті або переміщені без своєї згоди інакше, як за рішенням вищої влади, їм гарантуються особливі можливості захисту. Наприклад, у США федерального суддю можна звільнити достроково тільки у порядку імпічменту.

У країнах континентальної Європи зазвичай встановлюється верхня вікова межа (як правило 65 років), після досягнення якої суддя або інший чиновник судової влади автоматично виходить у відставку із збереженням певних пільг і привілеїв.

Законодавство встановлює несумісність функцій судді (взагалі магістрату) з іншими заняттями, а також забороняє їм участь у політичних, а інколи і в профспілкових об'єднаннях (Іспанія).

Як приклад конституційно-правового регулювання порядку формування судової влади в демократичних країнах, можна навести Італію. Згідно з Положенням про судоустрій 1941 р. (з наступними змінами та доповненнями) особа може допускатися до здійснення суддівських функцій при наявності наступних умов:

- італійське громадянство;
- цивільна правоздатність;
- бездоганна цивільна і етична поведінка;
- фізична придатність;
- відповідність професійним вимогам, встановленим за коном.

Магістрат складає присягу, він зобов'язаний жити в комуні, де знаходиться судовий орган. Він звільнений від будь-якої посади або публічної повинності, не пов'язаної зі службою.

Магістрати не можуть займати:

- державні або приватні посади або пости (крім сена торів і депутатів);
- займатися підприємництвом, торгівлею або іншою діяльністю;
- не допускається заняття магістратами посад у судових органах, якщо вони пов'язані відносинами спорідне ності (до 4-го рівня, наприклад, не можна разом пра цювати з троюрідною сестрою дружини).

Перш ніж стати суддею або прокурором, особа повинна пройти стажування як *судовий аудитор,* для чого проводиться конкурс за результатами *трьох письмових екзаменів* (цивільне і римське право; адміністративне право; кримінальне право); *восьми усних* (римське право, цивільне право, кримінальне право, цивільний процес, кримінальний процес, адміністративне і конституційне право, трудове і соціальне законодавство, церковне право, міжнародне право і основи статистики). На кожному письмовому екзамені треба набрати не менше як 12 балів з 20, на усному не менше 6 з 10.

До конкурсу допускаються особи не молодше 21 року і не старші ЗО років, які мають диплом юридичного факультету університету.

Якщо Вища рада магістратури вважає, що особа не відповідає вимогам високої моральності і бездоганної поведінки, вона не допускає її до конкурсу і опротестувати це рішення не можна. Конкурс проводиться в Римі один раз на рік.

§3. Система судів загальної юрисдикції

Судові системи переважної більшості зарубіжних держав належать до однієї з двох найбільш поширених моделей: англосаксонської (англо-американська) і романо-германської (континентальна).

Основні ознаки англосаксонської моделі:

- історична прихильність до загального права, визнання правотворчої ролі суду і судового прецеденту як джерела права;
- відпрацювання процесуальних форм судового переслідування, передусім судовою практикою, а не законодавчими встановленнями;
- виключно апеляційна форма оскарження вироків (див.: §4);
- гранична змагальність, при якій суд в основному виконує пасивну роль і стежить головним чином за дотриманням сторонами процесуальних норм;
- допущення у кримінальному процесі операції про визнання провини;
- більш широке використання інститутів присяжних засідателів і мирових суддів;
- більш широка практика обрання суддів.

Ця модель виникла раніше континентальної і традиції, що склалися в її рамках, досить стійкі до законодавчих новацій. Основні ознаки *континентальної моделі:*

- досить розвинена законодавча база, що визначає організацію і діяльність судів;
- формальне невизнання судового прецеденту як джерела права;
- використання нарівні з апеляційною формою касаційної і ревізійної (наглядової) форм оскарження вироків (див.: §4);
- активна роль судді в процесі;
- відносно менше поширення інституту присяжних;
- переважне призначення професійних суддів низового рівню (дільничних суддів, помічників суддів тощо.).

Щодо загальної схеми судів загальної юрисдикції, то *первинна ланка* - мировий суддя, поліцейський суддя, дільничний суддя і т.д.; *основна ланка* - окружний суд, трибунал і т.д.; *апеляційна ланка* - апеляційний суд, Верховний Суд; *вища ланка* - касаційний суд, Верховний суд, Вищий суд. Ця схема в кожній країні знаходить свій конкретний вираз, причому якої-небудь з званих ланок може і не бути.

Потрібно зазначити, що територіальна організація судів, як правило, не співпадає з політико-адміністративним розподілом. Судовий округ або дільниця - особлива територіальна одиниця, для якої ніяких інших органів, крім суду, не створюється. Це покликано посилити незалежність суду від інших державних органів і органів місцевого самоврядування.

§4. Конституційно-правові принципи організації і діяльності судових систем

I. З організаційних принципів, на які спирається судова влада, визначальним є ***принцип незалежності суддів,*** **які** підзвітні тільки закону. їх незалежність гарантується:

- незмінюваністю;
- імунітетом;
- винагородою, яка не зменшується під час перебування на посаді;
- адміністративною і фінансовою автономією судової влади.

II. Широко поширений конституційний ***принцип здійснення правосуддя тільки законно встановленими судами*** із ***забороною надзвичайних судів.***

III. У ряді конституцій передбачена ***участь народу у здійсненні правосуддя,*** передусім через *присяжних* або *народних засідателів.*

Чим же відрізняються ці два інститути?

Для інституту народних засідателів (скопійованого з німецького суду шеффенів і який досить широко використовувався в соціалістичних країнах) характерна формальна рівноправність народних засідателів (що обираються трудовими колективами) з професійними суддями при вирішенні всіх правових питань.

Присяжні ж не обираються, а відбираються за спеціальними методиками зі списків громадян, складених з цією метою місцевою адміністрацією. У списки включаються всі громадяни, які відповідають встановленим законом вимогам. Відмовитися без поважних причин громадянин не має права. Але головна відмінність не в тому, що лава присяжних нараховує не 2-х, а 6, 9 або 12 присяжних, а в тому, що присяжні вирішують питання не права, а факту, для чого їм особливих юридичних знань не потрібно. У кримінальному процесі, де найчастіше за все використовується цей інститут, вони повинні визначити:

чи мало місце діяння, що ставиться за провину підсудному, чи здійснив він його, чи винен у здійсненні і чи заслуговує на поблажливість, якщо винен.

Останні десятиріччя характеризуються відомим послабленням суду присяжних. Нерідко кримінальна справа розглядається в суді присяжних тільки на вимогу підсудного. У англійських судах біля 90% кримінальних справ розглядаються судами без участі присяжних.

IV. *Принцип інстанційності,* який часто виражається у вигляді права на оскарження вироків, полягає в тому, що рішення суду, яке ще не вступило в силу, може бути переглянуте судом вищої інстанції.

Існують дві основні форми оскарження судових рішень: *апеляція* і *касація.*

При *апеляції* апеляційний суд переглядає рішення, яке ще не набрало законної сили по суті з новою перевіркою раніше розглянутих і знову представлених доказів, ухвалює нове рішення, скасовуючи тим самим рішення суду нижчої інстанції.

При *касації* переглядається судове рішення, що набрало законної сили; вищестоящий суд перевіряє тільки дотримання закону нижчестоящим судом і тільки в рамках заявленої скарги.

Нарівні з цими основними формами оскарження вироків, що не набрали чинності, існує і змішана форма - *ревізія,* що поєднує риси і апеляції і касації. При ревізійній формі вищестоячий суд може відмінити рішення нижчестоячого суду і постановити своє, як при апеляції, але може повернути справу на новий розгляд в нижчестоячий суд, як при касації.

У країнах англосаксонської системи права застосовується виключно апеляційне оскарження у другій інстанції, і касаційне у третій. Німецька система поєднує апеляційне оскарження у другій інстанції з ревізійним - у третій.

VI. Щодо *принципів діяльності,* то це основоположні принципи судового процесу, тобто встановленого законом по-

рядку розгляду і вирішення судових справ. Найчастіше серед конституційних принципів судового процесу зустрічається *законність, гласність, публічність, доступність.* Досить поширеним є конституційний *принцип обмеженості* суддів тільки законом. Зупинятися на їх характеристиці немає потреби, адже ці питання більш детально розглядаються в курсі "Судові та правоохоронні органи".

D II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Підготувати* за бажанням *реферат* на одну з рекомендованих (або власно запропонованих) тем:

1. Особливості конституційно-правового статусу право охоронних органів.
2. Конституційне регулювання організації та діяльності поліцейських органів.

Завдання ***2.*** *Використовуючи* відповідне конституційне законодавство, *вирішить* наступні задачі:

Задача №1. Суддя Верховного Суду Словацької Республіки Ярослав Кошица 1934 року народження працював у складі суду до грудня 1997 року. У грудні 1997 року він був звільнений з цієї посади за віком."

Який орган звільняє суддів у Словацькій Республіці? Чи правомірне рішення в даному випадку?

Задача №2. Місцева преса звинуватила Суддю Верховного суду США, котрий був у сварці зі своєю дружиною, у тому, що він був у ганебному зв'язку зі жінкою легкого поводження. На спробу ініціювати питання про звільнення його з посади, він заявив що це є його власне, особисте життя і нікого не повинно стосуватися.

Як має вирішитися питання у цьому випадку? Аргументуйте відповідь, використовуючи конституційне законодавство США.

Завдання 3. *Продовжувати* поповнення словника новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Юстиція - це...**
- **Конституційна юстиція - це...**
- **Баристер - це...**
- **Соліситор - це...**
- **Магістратура** - це...

Й III. СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Конституційна юстиція в зарубіжних країнах

ПЛАН

1. Конституційна юстиція: загальна характеристика.
2. Порядок формування органів конституційного кон тролю в зарубіжних країнах.
3. Компетенція органів конституційного контролю.
4. Механізм реалізації конституційного контролю.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Семінарське заняття проводиться у вигляді доповідей згідно плану семінару. Доповідь на 10-12 хв. необхідно готувати за допомогою рекомендованої літератури і вказівок викладача, які були зроблені на лекції. Метою заняття є поглиблення, конкретизація і систематизація отриманих знань у процесі підготовки до семінару.

При підготовці до **першого питання** слід повторити матеріал з історії держави і права зарубіжних країн, що стосується виникнення та розвитку конституційної юстиції у зарубіжних країнах. Згадаємо, що під ***конституційною юстицією*** розуміють *статус відповідних державних органів та їх діяльність по контролю за дотриманням у країні конституції і*

інших нормативно-правових актів. Іншими словами, це сукупність органів, які здійснюють у державі конституційний контроль.

Поняття конституційного контролю має кілька тлумачень. Іноді конституційний контроль визначають широко: як діяльність парламенту, глави держави, судів або інших органів, пов'язану з вирішенням питань відповідності конституції різних нормативно-правових або тільки законодавчих актів.

У деяких випадках йдеться про здійснення конституційного контролю самим народом шляхом референдуму.

Найбільш прийнятим є вузьке тлумачення *конституційного контролю, за яким він сприймається насамперед як оцінка судами загальної або спеціальної юрисдикції нормативно-правових актів на предмет їх відповідності конституції.* Від такої оцінки залежать можливості застосування цих актів або навіть їх існування.

Звернемо Вашу увагу на те, що в юридичній літературі поряд із поняттям конституційного контролю використовується поняття *конституційного нагляду.* Різниця між ними полягає у тому, що при *конституційному контролі* відповідний орган може відміняти акти підконтрольного органу, а при *конституційному нагляді* може лише звернути увагу відповідного органу на його помилку, припинити, але відміняти або виправити акт повинен сам піднаглядний.

Характер і зміст конституційного контролю багато в чому визначаються природою органів, які його здійснюють. *Існує дві основні моделі* організації *конституційного контролю.*

Перша з них має назву *американської.* За її умов відповідними повноваженнями наділені всі суди загальної юрисдикції. Наприклад, у СІЛА рішення будь-якого загального суду з питань конституційності закону або окремих його положень стає обов'язковим у межах його територіальної юрисдикції. При поданні апеляційної скарги остаточне рішення

приймає Верховний Суд. Воно є обов'язковим на всій території держави.

Модель організації конституційного контролю, за якою відповідні питання вирішуються практично всіма судами загальної юрисдикції, називається також децентралізованою або "дифузивною" моделлю. її характеризує тлумачення конституційного контролю як суто правової функції. В теорії це означає відмову від розгляду судами політичних питань, пов'язаних із змістом законів та їх застосуванням. Формально все зводиться до юридичної експертизи того чи іншого закону, здійснюваної судами у зв'язку з розглядом конкретної цивільної або кримінальної справи.

У реальному житті суди, здійснюючи функцію конституційного контролю, впливають на існуючий у країні політичний "клімат". Особливо це стосується вищого суду. Як свідчить досвід США, рішення Верховного Суду істотно впливають на зміст регламентації прав і свобод особи та механізмів їх захисту. Крім США, відповідна модель прийнята в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Японії та деяких інших країнах.

Різновидом американської моделі організації конституційного контролю є модель, за якою функція контролю належить не всім загальним судам, а тільки вищому суду. Ця модель реалізована в Австралії, Естонії, Індії, Ірландії, Канаді, Швейцарії та ряді інших країн. Прийнята вона і в деяких країнах, що розвиваються. В усіх цих країнах оцінку конституційності законодавчих актів дає Верховний Суд, який може мати й іншу назву (наприклад, високий суд). У будь-якому випадку такий суд є органом загальної юстиції, і конституційний контроль становить не єдину його функцію.

Другою поширеною моделлю організації конституційного контролю є так звана *європейська* або *австрійська модель.* її характеризує наявність у державному механізмі спеціалізованого судового органу, відокремленого від судів загальної юрисдикції. Головним завданням цього органу - конституційного

суду - є оцінка конституційності законодавчих актів та тлумачення Конституції, хоча він наділений і рядом інших повноважень. Поряд з конституційним судом можуть існувати й інші спеціалізовані суди, але саме він має найбільший авторитет.

Так, у ФРН крім федерального верховного суду і федерального конституційного суду існують федеральний адміністративний суд, федеральний фінансовий суд, федеральний суд у сфері трудових відносин і федеральний суд із соціальних питань. Згідно зі ст. 92 Основного закону всі вони разом з судами земель здійснюють судову владу. Але найбільш престижним є членство саме в конституційному суді.

Органи конституційної юстиції, як правило, називаються конституційними судами, хоч трапляються й інші назви. У Франції, Казахстані та в ряді країн, що розвиваються, відповідні повноваження належать органам квазісудового характеру - конституційним радам. Деякі конституціоналісти (наприклад, Якушев А.В.) вважають, що ці органи представляють третю модель організації конституційного контролю.

При розкритті **другого питання** зверніть увагу на те, що порядок утворення органів, які здійснюють конституційний контроль, у різних країнах неоднаковий і залежить від моделі його організації.

За умов *американської моделі* посади суддів верховних судів заміщуються, як правило, за рішеннями глави держави, санкціонованими парламентами. У США суддів Верховного Суду призначає президент з "поради і згоди" сенату. В такому ж порядку призначаються судді інших федеральних судів.

Федеральна судова система США складається з трьох головних ланок - Верховного Суду, апеляційних судів і окружних судів. До складу верховного суду входять голова і вісім суддів. Усі вони, як і судді інших федеральних судів, займають свої посади "доти, доки їхня поведінка є бездоганною" (розділ І, ст.3 Конституції). Судові системи штатів характеризуються різноманітністю, хоч у кожному з них вищим судом є верхов-

ний суд. В більшості штатів суддів обирає населення, в частиш з них - призначає виконавча влада (губернатори), в деяких - обирає законодавчий орган штату. В цілому ряді штатів суддів верховних судів призначають довічно. Решта суддів займають посади на термін від чотирьох до шести років.

Існують й інші порядки формування судів на зразок американської моделі організації конституційного контролю. Так, у Японії до судової системи насамперед входить верховний суд, а також високі, районні і сумарні суди. Верховний суд складається з 15 суддів, включаючи головного суддю, якого формально призначає імператор за поданням уряду. Усіх інших суддів Верховного суду призначає уряд. Свої посади вони займають до досягнення 70-річного віку.

У Швейцарії суддів союзного суду обирає федеральний парламент. При цьому діє вимога представництва різних мовних груп населення країни. В Естонії голову державного суду обирає парламент за поданням президента. Інші судові посади також заміщуються за рішенням парламенту, але вже прийнятим за поданням голови самого державного суду.

Свої особливості має порядок формування органів *австрійської моделі.* Відмінності є і в принципах їх організації. Так, в Австрії до складу конституційного суду входять голова, його заступник і 12 інших суддів, а також шість так званих запасних суддів. Голову конституційного суду, його заступника, шість дійсних суддів і трьох запасних призначає президент за пропозицією уряду. Решту вакансій президент заміщує з числа кандидатур, запропонованих палатами федерального парламенту. Судді конституційного суду йдуть у відставку у 70-річному віці.

В Австрії, як і в інших країнах, де створені органи конституційної юстиції, встановлені певні кваліфікаційні вимоги до кандидатів на відповідні посади. Зокрема, судді конституційного суду повинні мати вищу освіту за державно-правовим фахом і протягом десяти років до призначення займати

посаду, де необхідна ця освіта. До того ж вони мають призначатися з числа інших суддів, урядовців і професорів-юристів університетів.

В Іспанії до складу конституційного суду, який складається з двох палат, входить 12 суддів. Усі вони формально призначаються королем: вісім - за поданням палат парламенту, два - за поданням уряду, два - за поданням головної ради судової влади. Судді конституційного суду призначаються терміном на дев'ять років, при цьому його склад оновлюється на третину кожні три роки. Відповідні призначення роблять з числа інших суддів і прокурорів, професорів університетів, державних службовців та адвокатів. Усі кандидати мають бути юристами зі стажем понад 15 років.

В Італії конституційний суд діє в одному складі з 15 членів. По п'ять суддів призначають президент, парламент на спільному засіданні палат і вища судова адміністрація. Судді конституційного суду призначаються на дев'ятирічний термін без права займати посаду повторно. Це можуть бути колишні і дійсні судді вищих судів та професори-юристи, а також адвокати з 20-річним стажем.

У Франції дев'ять членів конституційної ради призначають строком на дев'ять років, і їхні повноваження не можуть бути поновлені. По три члени ради призначають президент і голови палат парламенту. Кожні три роки третина цих членів оновлюється. До складу конституційної ради за власним правом і довічно входять також усі колишні президенти.

В країнах Центральної і Східної Європи, а також в тих, що утворились на терені колишнього СРСР, органи конституційної юстиції також формують за різними процедурами. В Киргизстані, Литві, Македонії, Польщі, Словенії, Угорщині і Хорватії членів цих органів обирають парламенти або їх нижні палати. При цьому порядок висунення відповідних кандидатур є різним. В Киргизстані і Словенії їх пропонує президент, у Хорватії - верхня палата парламенту, в Литві - у рівній

кількості президент, голова парламенту і голова верховного суду, в Угорщині - спеціальна відбіркова комісія, до складу якої входять представники усіх парламентських фракцій. В Росії суддів конституційного суду призначає верхня палата парламенту за поданням президента.

Конституції і спеціальні закони встановлюють чисельний склад і строки повноважень конституційних судів. У Молдові до його складу входять 6 суддів, в Югославії - 7, в Киргизстані, Литві, Македонії, Румунії і Словенії - 9, Словаччині - 10, Хорватії - 11, Білорусі, Болгарії і Польщі - 12, Чехії і Угорщині - 15, Росії - 19. Різними є і термін перебування суддів на посаді: від шести років у Молдові, семи - у Словаччині, восьми - у Польщі і Хорватії, дев'яти - в Болгарії, Литві, Македонії, Румунії, Словенії та Югославії, до одинадцяти - в Білорусі і навіть п'ятнадцяти років у Киргизстані. Як правило, не припускається повторне переобрання суддів конституційних судів. У Болгарії, Литві і Румунії кожні три роки за відповідними квотами оновлюють третину складу відповідних органів.

Юридично визначені і деякі інші вимоги щодо організації органів конституційної юстиції. Практично в усіх країнах передбачена вимога наявності у кандидатів спеціальної кваліфікації і стажу, встановлені вікові цензи для займання посад членів конституційних судів. Як і в розвинутих країнах, голів судів обирають самі судді. Проте в Литві голову конституційного суду з його ж складу призначає парламент за поданням президента. В Словаччині відповідне призначення здійснює сам президент.

Третє питання присвячено компетенції органів конституційного контролю. Головним повноваженням органів, що здійснюють конституційний контроль, є оцінка конституційності законодавчих актів. Порядок здійснення цього повноваження залежить від прийнятих у тій чи іншій країні форм конституційного контролю.

Існує дві основні форми контролю - ***попередній*** і ***наступний.*** *Попередній контроль* має місце на стадіях парламентсько-

го розгляду законопроектів до промульгації їх главою держави. У разі визнання їх неконституційними такі законопроекти не можуть стати законами. Попередній контроль існує в Румунії, Польщі, Угорщині і Франції. Він насамперед відноситься до законів прийнятих парламентом і переданих президенту на підпис і обнародування. Припускається і здійснення контролю на більш ранніх стадіях законодавчого процесу у парламенті. При цьому попередньому контролю підлягають проекти як звичайних, так і органічних законів. Попередній контроль допускається в Італії щодо так званих обласних законів - актів, прийнятих представницькими органами автономій.

Своєрідним різновидом попереднього контролю, що здійснюється загальними судами, можна вважати надання ними консультативної оцінки конституційності законопроектів у процесі проходження їх через парламент. Така оцінка може бути дана вищим судом на вимог}' законодавчої або виконавчої влади. Подібна практика прийнята в Австралії, Канаді, деяких штатах США, Норвегії та ряді інших країн.

Наступний контроль здійснюють щодо законів, які прийняті парламентом, промульговані главою держави і набули чинності. Існує дві процедури такого контролю - шляхом дії і шляхом заперечення. В першому випадку відразу ж після введення закону в дію і незалежно від факту його застосування може бути ініційований розгляд питання про його конституційність. У другому випадку розгляд цього питання прямо залежить від конкретного застосування закону. В країнах, де функцію конституційного контролю здійснюють суди загальної юрисдикції, це може мати місце у звичайному судовому процесі. Кожен з учасниівк такого процесу має право заперечувати можливість застосування закону або його окремих положень, мотивуючи це їхньою неконституційністю.

Конституційний контроль *гиляхом дії* нерідко називають *абстрактним,* а контроль *шляхом заперечення - конкретним.* Абстрактний контроль характерний для країн, де відповідна функція здійснюється органами конституційної юстиції. Конкретний контроль притаманний насамперед державно-правовій практиці тих країн, де ця функція належить судам загальної юрисдикції.

Однак конкретний контроль здійснюють і конституційні суди. Звичайним є положення, коли загальний суд, розглядаючи цивільну або кримінальну справу, може дійти висновку про неконституційність закону, що ним застосовується, і звернутися за відповідним роз'ясненням чи висновком до конституційного суду. У зв'язку з цим розгляд справи припиняється. Якщо конституційний суд визнає таке звернення безпідставним, розгляд справи в загальному суді буде продовжений. Існує також конкретний контроль у формі розгляду спеціальної скарги, що подається до конституційного суду.

Характеризуючи попередній і поточний контроль, зазначимо, що в деяких країнах застосовуються обидві ці форми. Зокрема, це має місце в ряді країн Латинської Америки. Тут сполучається попередній контроль з наступним контролем шляхом заперечення.

Відомі й інші класифікації форм конституційного контролю. Найчастіше виділяють обов'язковий і факультативний контроль. *Обов'язковий контроль* здійснюється відповідними органами на основі приписів конституції й законодавства незалежно від волевиявлення будь-якого іншого органу чи посадової особи. Така форма конституційного контролю прийнята у Франції: всі органічні закони до їх офіційного опублікування і регламенти палат парламенту до їх практичного застосування мають бути представлені конституційній раді, яка висловлюється на предмет відповідності їх конституції. Процедура розгляду органічних законів в органі конституційного контролю є, по суті, складовою законотворчості, обов'язковою стадією законодавчого процесу, що передує промульгації.

Факультативний контроль здійснюється тільки з ініціативи тих, хто наділений таким правом. Ця форма контролю є домінуючою.

Сама природа конституційного контролю полягає в тому, що, оцінюючи конституційність законів, суди тлумачать конституцію. Іноді про це прямо йдеться в самих основних законах. Наприклад, у ст.149 Конституції Болгарії записано, що "конституційний суд дає офіційне тлумачення конституції". По суті, аналогічне положення містить ст.135 Конституції Молдови, а в СТ.109 Конституції Узбекистану сказано, що конституційний суд тлумачить норми конституції і законів.

При цьому основні закони нерідко сприймаються не просто як юридичне джерело - елемент позитивного права, а й як явище загального характеру, що відображає стан суспільства. Поняття конституції пов'язується з поняттями справедливості, моралі тощо. Такий підхід може призвести не тільки до довільного тлумачення змісту основних законів, а й до повної заміни юридичних оцінок дійсності судженнями, що базуються на доцільності. За будь-яких умов конституційність має визначатися в межах правових реалій.

У багатьох країнах критерієм оцінки конституційності законодавчих актів визнані норми міжнародного права. Це витікає з текстів самих основних законів, де йдеться про пріоритет (примат) міжнародного права перед правом національним. Як зазначалося, положення про такий пріоритет містять новітні конституції цілого ряду європейських держав. До того ж в конституціях Білорусі, Болгарії, Словенії, Чехії та деяких інших держав належним чином укладені і набули чинності міжнародні договори, прямо визнані критерієм оцінки конституційності законодавчих та інших нормативно-правових актів.

Крім визначення конституційності законодавчих актів, до повноважень органів, що здійснюють конституційний контроль, входить вирішення багатьох інших питань.

У країнах, де конституційний контроль здійснюють суди загальної юрисдикції, останні мають право давати оцінку конституційності судових рішень і нормативно-правових актів

органів виконавчої влади, включаючи акти глав держав. До того ж тут суди здійснюють відповідний контроль за діяльністю органів виконавчої влади.

Значно ширші повноваження мають органи конституційної юстиції. Зокрема, у Молдові, Румунії, Франції і Угорщині вони встановлюють конституційність парламентських регламентів. У більшості країн конституційні суди визначають конституційність і законність нормативно-правових актів органів виконавчої влади, а в Киргизстані, Росії, Словаччині, Словенії і Узбекистані - відповідних актів органів місцевого самоврядування чи місцевих органів виконавчої влади. Разом з тим, у Литві і Молдові конституційні суди можуть давати оцінку тільки актам президентів та урядів, а в Болгарії - виключно актам президента.

У цілому ряді країн органи конституційного контролю наділені повноваженнями оцінювати відповідність основному закону укладених державою і від її імені міжнародних договорів.

Важливими повноваженнями органів конституційної юстиції ряду країн є повноваження щодо контролю за функціонуванням механізмів прямої і представницької демократії. В Румунії і Франції відповідні органи наглядають за проведенням виборів президента та референдумів. В Казахстані та Молдові це може бути здійснено і по відношенню до парламентських виборів. У Литві конституційний суд робить висновки про порушення законності на президентських і парламентських виборах. У Греції верховний спеціальний суд перевіряє законність результатів референдумів.

Окремої уваги заслуговують повноваження органів конституційної юстиції у сфері безпосереднього захисту прав особи. Відповідну діяльність цих органів нерідко називають контролем за дотриманням основних прав і свобод. Цей контроль здійснюється за спеціальною скаргою. Так, відповідно до ст.93 Основного закону ФРН, конституційний суд розглядає скар-

ги, внесені будь-якою особою, яка вважає себе обмеженою державною владою у своїх правах. Близькі за змістом положення можна знайти в конституціях Австрії, Іспанії, Македонії, Словаччини, Угорщини, Чехії.

Основний закон ФРН припускає можливість заборони політичних партій у разі визнання їх антиконституційними. Подібне передбачено і конституціями Болгарії, Македонії, Молдови, Румунії, Словаччини, Словенії, Чехії, Югославії та деяких інших держав. У ФРН відповідний механізм був застосований двічі, що призвело до заборони конституційним судом праворадикально!' і комуністичної партій. Характерно, що ці партії поновили свою діяльність після реєстрації під новими або дещо зміненими назвами.

Визначені й деякі інші повноваження органів конституційної юстиції. Зокрема, в ряді країн вони розглядають справи у зв'язку із застосуванням процедур, подібних до імпічменту.

При розкритті **четвертого питання** слід звернути увагу і на механізми реалізації повноважень органів, що здійснюють конституційний контроль. їх особливість визначається насамперед колом суб'єктів, що мають право його ініціювати. Відповідна правосуб'єктність залежить від прийнятої в тій чи іншій країні форми конституційного контролю. При наступному контролі шляхом заперечення питання конституційності ініціюються під час розгляду в звичайному суді конкретної цивільної або кримінальної справи однією з сторін цієї справи. Як правило, такою стороною є фізична або юридична особа. Індивід може бути ініціатором розгляду справи і в органі конституційної юстиції за умов попереднього або наступного контролю шляхом дії у порядку подання спеціальної скарги.

Суб'єктами права ініціювання конституційного контролю при попередньому і наступному контролі шляхом дії є державні органи і посадові особи. Так, в Австрії, Росії та ФРН таким правом наділені федеральний уряд і уряди суб'єктів федерації, у Болгарії, Литві, Румунії, Словаччині та Угорщині -

уряд, в Італії - також уряд, але щодо так званих обласних законів, в Іспанії, Казахстані і Франції - глава уряду.

У Білорусі, Болгарії, Казахстані, Росії, Литві, Румунії, Словаччині, Франції та Угорщині ініціювати розгляд питань в органі конституційного контролю може глава держави - президент. У Росії це можуть робити кожна з палат федерального парламенту, а також законодавчі органи суб'єктів федерації. В Іспанії, Італії і Португалії відповідне право надано органам автономій. У деяких випадках воно належить органам місцевого самоврядування.

В Австрії, Білорусі, Румунії та Угорщині органи конституційного контролю можуть самі ініціювати розгляд справи. В Австрії і Болгарії це мають право зробити вищі суди загальної та адміністративної юрисдикції, а в Білорусі і Росії - верховний і вищий арбітражний (господарський) суди. До того ж, як зазначалося, майже в усіх країнах, де існує конституційна юстиція, суд загальної юрисдикції може звернутися до органу конституційного контролю в разі виникнення сумнівів щодо конституційності застосованого ним закону.

Ініціатором розгляду справи в органі конституційного контролю може бути і певна частина депутатського корпусу. В Австрії і ФРН - це третина складу нижньої палати парламенту, в Болгарії, Казахстані, Литві, Словаччині і Росії п'ята частина відповідно складу всього представницького органу або кожної з палат. В Іспанії право ініціювати справу мають 50 депутатів у кожній палаті, в Румунії - 50 депутатів у нижній і 25 у верхній палаті, в Польщі і Угорщині - 50 у нижній палаті і в цілому парламенті відповідно. У Франції кількість депутатів у кожній палаті, яким надано таке право, дорівнює 60. Крім того, воно також належить головам обох палат. У Білорусі та Угорщині до суб'єктів відповідного права віднесені постійні комісії парламенту.

Іноді правом ініціювати конституційний контроль наділені посадові особи: прокурор (Білорусь, Болгарія, Іспанія і Словаччина) і омбудсман (Іспанія, Польща).

Участь того чи іншого суб'єкта в процесі здійснення конституційного контролю нерідко залежить від характеру справ, які виносять на розгляд відповідних органів, а також від механізмів реалізації повноважень цих органів. Одним з таких механізмів є спеціальна, так звана конституційна скарга. Звичайно така скарга має субсидіарний характер: вона подається до конституційного суду тільки після того, як була розглянута в інших, загальних або адміністративних судах, і результати цього розгляду не задовольнили заявника. Офіційному розгляду конституційної скарги передує її прийняття. У ФРН цим займається спеціальна комісія конституційного суду, до складу якої входять три його члени. В середньому вона приймає до розгляду близько десяти відсотків скарг від щорічної їх кількості. У тих країнах, де конституційний контроль здійснюється загальними судами, відповідні питання розглядаються на основі звичайних норм судочинства.

Рішення органів, які здійснюють конституційний контроль, мають різний характер і юридичні наслідки. Зокрема, законодавчі акти, визнані органами конституційної юстиції неконституційними, скасовуються. Самі ж рішення цих органів є остаточними. У Польщі та Румунії рішення органів конституційного контролю щодо конституційності законодавчих актів можуть бути скасовані за результатами голосування в нижній палаті і в обох палатах парламенту відповідно. Для цього потрібна кваліфікована більшість голосів.

У переважній більшості країн, де прийнята американська модель організації конституційного контролю, відповідні рішення віднесені тільки до конкретних судових справ. Суди тут не анулюють закони, але, визнаючи їх неконституційними, відмовляються ці закони застосовувати. У США, якщо верховний суд визнав той чи інший закон або (що буває набагато частіше) окремі його положення неконституційними, останні не можуть бути застосовані жодним судом. Тим самим положення закону, не будучи скасованими юридично, втрачають силу фактично.

У цілому слід зазначити, що конституційний контроль у зарубіжних країнах визнаний як одна з реалій їх державно-політичного життя. Він покликаний забезпечити виконання приписів основного закону. При цьому найсуттєвішого значення набувають якості самої конституції, зокрема чіткість і визначеність її положень.

Ш IV. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Боботов СВ.* Конституционная юстиция (сравнитель ный анализ). - М.,1994.
2. *Джинджер Энн Ф.* Верховный Суд и права человека в США. - М.,1981.
3. *Овсепян Ж.И.* Судебный конституционный контроль в зарубежных странах. Правовая защита конституций.-Ростов-на-Дону,1992.
4. *Руне К.* Швейцарский федеральный суд и надзор за конституционностью законов // Государство и право.-1995.-№12.
5. *Харрел М.Э. Андерсон Б.* Равное правосудие на основе закона. Верховный суд в жизни Америки.-М.,1995.
6. *Митюкова МЛ.* Констиуционные суды на постсовет ском пространстве.-М.,1999.
7. *Михеенко М.М., Молдован В.В., Радзієвська Л.К.* Порівняльне судове право.-К.,1993.

ТЕМА 6. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Поняття, суть та класифікація політичних партій.
2. Партії і конституційний механізм державної влади.
3. Інституціоналізація політичних партій

§1. Поняття, суть та класифікація політичних партій

Політична партія - *це активна і організована частина суспільства, об'єднана спільними інтересами, цілями або ідеалами, котра прагне оволодіти державною владою або вирішальним чином впливати на її здійснення.*

Політичні партії відрізняються від інших організацій і рухів тим, що відкрито борються за владу, за місце в представницьких органах. Соціальні прошарки, до яких належить основна маса *електорату* (виборці, прихильники партій, котрі голосують за висунених нею кандидатів на вибори до державних органів), складають соціальну базу партії.

Суть політичних партій виявляється в їх цілях і функціях.

Головна мета політичної партії (демократичної) - забезпечити функціонування всієї політичної системи країни.

Цілі і завдання політичних партій обумовлюють характер і зміст їх функцій.

Основними функціями політичних партій є:

1) розробка політичного курсу, спрямованого на вирішен ня існуючих у суспільстві проблем;

2) рекрутування (поповнення) нових членів, виховання ак тивістів, мобілізація виборців на підтримку партійних канди датів, підбір лідерів та їх просування на керівні посади в орга нах держави;

3) участь партії у *формуванні* і *діяльності* всіх ланок *дер жавного апарату;*

4) політичні партії дозволяють *мирно вирішувати соціальні конфлікти;*

5) здійснюють в умовах становлення національних дер жав функції *національної інтеграції;*

6) ідеологічна функція, тобто розповсюдження ідейного впливу на своїх членів і прихильників у пропаганді своїх цінностей, свого світогляду.

7) комунікативна функція, тобто встановлення і підтрим ка ефективного зворотного зв'язку між правлячими верхами і суспільством загалом.

Організаційна класифікація політичних партій. Партії за організаційною ознакою поділяються на *оформлені* (кадрові) і *неоформлені.* Оформлені партії невеликі, але мають чітку організацію і партійну дисципліну. їх ознаки:

- ♦ керівний апарат рекрутується з числа партійних функціонерів;
- ♦ існує організаційний зв'язок між партією і її членами; член партії має квиток партії, сплачує членські внески;
- ♦ наявність партійної дисципліни.

До числа оформлених партій відносяться: ХДС (ФРН), ЛДП Японії, Індійський національний конгрес (І), Народна партія Австрії та ін.

У *організаційно-неоформлених партіях* відсутнє членство і безпосередній зв'язок з масою. Соціальна база, як правило, - виборці.

Ознаки:

- ♦ члени не мають партійних документів;
- ♦ не платять партійних внесків;
- ♦ не зобов'язані підкорятися партійній дисципліні.

їх апарат складається з малої кількості професіоналів, які працюють у період виборчих кампаній. Приклад: дві партії США - республіканська і демократична.

Принципи побудови партій:

1) територіальний;
2) територіально-виробничий.

§2. Партії і конституційний механізм державної влади

У політичній системі будь-якої розвинутої країни важливе місце займають *політичні партії.* Як самостійний елемент політичної системи вони відокремлені від держави. З іншого боку, партії і держава активно взаємодіють. Співвідношення між ними в різних країнах виявляється по-різному. Різняться як рівень, так і форми взаємодії. Однак у будь-якому випадку політичні партії не є складовою частиною державного механізму. У співвідношенні "держава - партії" останні виступають як засіб завоювання й утримання влади, а перша - як засіб її здійснення.

Партії відіграють велику роль у зв'язку між державою і суспільством. Взаємодія політичних партій у механізмі держави проходить:

1) у сфері організації і проведення виборів;
2) у діяльності парламентів і його структур;
3) у формуванні і діяльності урядів.

Партії висувають кандидатів до представницьких органів. У парламенті створюються об'єднання членів законодавчого органу за партійним принципом. Вони відіграють велику роль у роботі парламенту, в прийнятті ним законів, інших нормативно-правових актів. Фракції визначають:

1) порядок денний парламенту;
2) сприяють певному характеру дебатів в парламенті;
3) беруть участь у формуванні інших органів парламенту:
   - ♦ постійних і спеціальних парламентських комісій;
   - ♦ керівних органів палат;
4) мають можливість вийти з ініціативами контролю над урядом;

5) беруть участь у формуванні уряду.

Характеризуючи взаємодію і взаємовідносини держави і політичних партій, слід звернути увагу на явище інституціоналізації партій.

§3. Інституціоналізація політичних партій

Це явище є відносно новим для конституційно-правового розвитку зарубіжних країн. Інституціоналізація політичних партій виявляється у створенні розгорнутої правової основи їхньої організації і діяльності. Поняття *інституціоналізації* охоплює регламентацію порядку утворення партій, фіксацію в законодавстві загальних вимог щодо формування програмних і організаційних документів, внутрішньої структури і членства, фінансування діяльності та регулювання деяких інших питань.

Конституційне право регламентує окремі питання діяльності партій, зокрема *участь їх у виборчих кампаніях.* Саме з участю у виборах конституції ряду держав пов'язують факт і необхідність існування партій, їх функціональне призначення. "Політичні партії та угруповання сприяють вираженню думок і поглядів голосуванням", - записано в ст. 4 Конституції Франції. Інші новітні конституції містять більш загальні визначення цілей і завдань політичних партій. Зокрема, в Основному законі ФРН констатується, що "партії сприяють формуванню політичної волі народу" (ст. 21). Близькі за змістом формулювання можна знайти в конституціях ряду інших держав.

У новітніх конституціях, прийнятих на початку 90-х років XX ст., положення про політичні партії нерідко доповнюються проголошенням ідей багатовимірності суспільно-політичного життя, що є своєрідною реакцією на відому практику недавнього минулого. "Жодна приватна особа, жодна частина народу, жодна соціальна група, жодна політична партія або інше громадське об'єднання не можуть здійснювати державну владу від свого імені",- зазначено в Конституції Молдови (ст.2). Подібні положення можна знайти в основних законах Біло-

русі, Болгарії, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану та деяких інших держав. А в Конституції Литви зафіксовано, що "держава, політичні партії і громадські об'єднання, інші інституції або особи не можуть монополізувати засоби масової інформації" (ст.44).

Заслуговують на увагу положення основних законів про те, що *організація та діяльність політичних партій мають підпорядковуватися демократичним принципам.* Про це йдеться в конституціях Іспанії, Франції та ФРН. Деякі конституції забороняють таємні і воєнізовані об'єднання. За Конституцією Болгарії, не можуть бути утворені політичні партії на етнічній, расовій або релігійній основі. В Конституції Молдови заборонена діяльність партій, які складаються з іноземних громадян, а в Киргизстані - політичних партій інших держав.

Свої особливості має юридичне регулювання організації та діяльності політичних партій в англомовних країнах. Конституція США стоїть осторонь цих питань. Організація і діяльність політичних партій регламентуються законодавством штатів, головним чином їх виборчими законами, які визначають процедуру створення і реєстрації партій, а також їх структуру на рівні штатів. Одним з головних завдань керівних органів партій визнається висунення кандидатів на виборні посади в державних органах. У законах докладно регламентується порядок формування місцевих партійних організацій. За своїм змістом ці положення мало чим відрізняються від спеціального законодавства про політичні партії, що діє в деяких європейських країнах.

Специфічним є правове регулювання організації і діяльності політичних партій у Великобританії. Законодавство цієї країни не передбачає спеціальної процедури створення і реєстрації саме для партій. Останні розглядаються як звичайні асоціації за інтересами, і в цьому відношенні формально не відрізняються, наприклад, від спортивного клубу. Такий підхід спрощує зміст і обсяг правового статусу політичних партій. З іншого боку, він забезпечує відсутність спеціальних

юридичних обмежень їхньої діяльності в політичній сфері. Це є характерним і для інших країн, що наслідували принципи англійського права.

Своєрідність правового становища політичних партій у Великобританії полягає також у тому, що про них тривалий час взагалі не згадувалось у законодавчих актах. Уперше термін "політична партія" використано в Законі 1937 р. про міністрів корони. Згадуються партії також у законах, які регламентують окремі аспекти діяльності партій у державно-політичній сфері, зокрема в Законі 1967 р. про компанії, в якому встановлено вимогу до керівництва останніх повідомляти про витрати на політичні цілі і про одержувачів відповідних коштів. У Законі 1970 р. про народне представництво зазначено, що партії на парламентських виборах можуть виступати під символами, зображуваними на виборчих бюлетенях.

Інституціоналізація політичних партій в окремих країнах здійснюється на основі законів або спеціальних парламентських постанов про їх державне фінансування. Відповідні акти передбачають *матеріальну підтримку* партій з боку держави за рахунок спеціального фонду коштів. Такі закони або парламентські постанови прийняті в 60—90-і роки XX ст. у Великобританії, Греції, Італії, Норвегії, США, Фінляндії, Швеції та в інших країнах. Аналогічні за змістом положення можна знайти і в спеціальних законах про політичні партії.

У законах або постановах про фінансування політичних партій встановлюються умови надання державних дотацій. Дотації одержують партії, які користуються певною підтримкою виборців. Так, у ФРН право на одержання державної дотації мають партії, які зібрали не менше десяти відсотків загальної кількості голосів, поданих в одномандатних округах, або не менше половини відсотка - в багатомандатних. Фіксований відсоток необхідної кількості голосів як умова одержання дотацій встановлений також у Швеції і Фінляндії. В Австрії дотації надаються тим партіям, які мають представ-

ництво в парламенті. У деяких країнах (Італія і Норвегія) умовою державного фінансування партій є висунення ними встановленої кількості кандидатів у депутати по округах.

Виборче законодавство Франції передбачає надання державної допомоги не партіям, а окремим кандидатам у депутати. Однак практично майже завжди за цими кандидатами стоїть та чи інша політична партія. Держава компенсує певну частину виборчих витрат кандидатів у депутати, але робить це лише в тому випадку, коли за кожного з них проголосує не менше п'яти відсотків від кількості тих, хто брав участь у виборах по даному округу.

У випадках прямого державного фінансування партій кошти між ними розподіляються по-різному. Найчастіше це робиться згідно з пропорцією поданих за партії голосів (Великобританія, Норвегія, США, ФРН) або завойованих ними парламентських мандатів (Данія, Фінляндія, Швеція).

Законодавство про партії досить детально регламентує і питання *внутрішньопартійної організації.* Воно встановлює загальні вимоги до форми і змісту партійних статутів, пропонує типову організаційну структуру партій. Закони про партії містять норми, що визначають порядок формування органів партій, їх компетенцію, взаємовідносини в ієрархії цих органів тощо. За своїм змістом спеціальне законодавство про партії практично підміняє собою партійні документи статутного характеру. Введення його призвело до досить жорсткої регламентації з боку держави організації і діяльності політичних партій. Таку регламентацію не можна оцінювати однозначно.

Конституції багатьох держав містять положення, які слід віднести до визначення статусу інших, *неполітичних за своїм характером громадських об'єднань,* зокрема професійних спілок. Найчастіше йдеться про право на об'єднання у профспілки. Проте в деяких країнах в основних законах викладені певні засади організації та діяльності профспілок. Іноді в конституціях коротко згадуються асоціації підприємців та інші об'єднання. У цілому ж обсяг конституційної регламентації згаданих елементів політичної системи обмежений. Це об'єктивно відповідає предмету конституційно-правового регулювання.

Таким чином, законодавство про партії закріплює:

1) поняття політичної партії (місце і роль партії в політичній системі і державному механізмі);

2) умови і порядок створення і припинення діяльності партій;

3) вимоги до ідеології, програмних положень партій;

4) вимоги до їх організаційної будови і порядку діяль ності;

5) фінансово-економічну базу партії;

6) регулює взаємовідносини з публічною владою (вибо ри) і діяльність з державними органами.

0 II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Проаналізуйте* тексти не менше 5 конституцій зарубіжних країн і *наведіть* **(письмово)** приклади ***"інституціоналізації"*** політичних партій.

Завдання 2. *Продовжувати поповнення словника* новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Політична партія - це...**
- **Інституціоналізація - це...**

III. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юдин Ю.А. Новое законодательство о политических партиях (Политико-правовой анализ) // Государство и право. -1992.-№7.

2. Консерватизм: современные интерпретации.-М.,1990.

3. Христианские партии и самодеятельные объединения.-М.,1990.

IV. МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ № 3

Третій модульний контроль проводиться після вивчення програмного матеріалу **тем №№** 5 (5.1-5.4) і 6 у вигляді **письмової** *контрольної роботи,* модельний варіант якої наводиться нижче. Для успішного її виконання слід повторити матеріал модуля та відповісти на наступні контрольні питання.

? КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ?

1. Схарактеризуйте конституційні принципи виборчого права.
2. Дайте загальну характеристику виборчих систем.
3. Визначте та схарактеризуйте ознаки мажоритарної ви борчої системи.
4. Визначте та схарактеризуйте ознаки пропорційної ви борчої системи.
5. Визначте та схарактеризуйте ознаки змішаної виборчої системи.
6. Визначте місце та схарактеризуйте роль парламентів у системі влади зарубіжних країн.
7. Визначте поняття парламенту та парламентаризму.
8. Схарактеризуйте склад і організацію парламентів в за рубіжних країнах.
9. Схарактеризуйте сучасні бікамеральні парламенти.
10. Схарактеризуйте способи формування верхніх палат.
11. Схарактеризуйте компетенцію бікамерального парла менту.
12. Схарактеризуйте конституційно-правовий статус де путатів.
13. Схарактеризуйте повноваження зарубіжних парла ментів.
14. Дайте загальну характеристику органів виконавчої влади.
15. Схарактеризуйте конституційний статус глави держа ви, визначте його особливості.

16. Схарактеризуйте загальну компетенцію глав держав.
17. Схарактеризуйте порядок формування урядів у за рубіжних країнах.
18. Схарактеризуйте компетенцію урядів у зарубіжних країнах.
19. Схарактеризуйте конституційні принципи судоустрою та судочинства.
20. Схарактеризуйте органи конституційної юстиції.
21. Схарактеризуйте компетенцію органів конституційно го контролю і механізм її реалізації.
22. Схарактеризуйте політичні партії за організаційною ознакою.
23. Схарактеризуйте основні види партійних систем у за рубіжних країнах.
24. Розкрийте суть інституціоналізації політичних партій.

ВАРІАНТ №_

1. ***Роз'ясніть значення*** терміну *"бікамералізм""*.

2. ***Розкрийте зміст*** поняття *"інституціоналізація"* полі тичних партій. *Використовуючи* Конституцію ФРН, *наведіть* конкретний приклад інституціоналізації політичних партій у Німеччині.

3.Порівняйте поняття *"парламент"****і*** *"парламентаризм"*.

4.Схарактеризуйте конституційний статус глави держа- ви, визначте його особливості.

5. ***Вирішіть*** наступні ситуаційні ***задачі:***

Задача №1. *Використовуючи* метод дільників В.Д'Ондта, *визначте* кількість мандатів, які отримає кожна з п'яти партій (А, Б, В, Г, Д), якщо для розподілу між собою 8 мандатів вони набрали по виборчому округу відповідну кількість голосів:

Партії	А	Б	В	Г	Д
Голоси	126000	94000	88000	65000	43000

Задача №2: Імператор Японії отримав від свого гостя - короля Швеції - автомобіль "Вольво" як подарунок. Парламент Японії наклав вето на дії імператора.

Чи має право парламент втручатись дії імператора? Відповідь обґрунтуйте використовуючи конституційне законодавство Японії.

Задача №3: Віце-президент США заміняв Президента на його посту один рік і 11 місяців. Після цього він був обраний Президентом США. Після закінчення терміну президентства він знову висунув свою кандидатуру на пост Президента США. Це було оскаржено, тому що він вже третій раз претендував на президентство.

Оцінить дану ситуацію, використовуючи конституційне законодавство США.

МОДУЛЬ IV
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ
(програмні вимоги)

Для оволодіння сукупністю теоретичних знань ***IV-го модуля*** (Теми № 7-8) курсанти, студенти, слухачі повинні опрацювати у процесі навчальної та самостійної роботи питання відповідних тем:

Тема № 7. Інститут громадянства в конституційному праві зарубіжних країн

Поняття громадянства в конституційному праві зарубіжних країн. Набуття громадянства. Безгромадянство та багатогромадянство. Режим іноземців. Припинення громадянства. Інститут політичного притулку. Екстрадиція. Експатріація.

Тема № 8. Права, свободи і обов'язки людини і громадянина в зарубіжних країнах

Класифікація прав і свобод людини і громадянина в конституційному праві зарубіжних країн. Особисті права і свободи: право на життя, свободу, особисту недоторканність. Таємниця приватного життя і комунікацій. Недоторканість житла. Кримінально-правові і процесуальні гарантії особистих прав і свобод. Особисті обов'язки людини і громадянина в зарубіжних країнах. Політичні права людини і громадянина. Соціально-економічні та культурні права і свободи.

Після вивчення **МОДУЛЯ №4** ***"Конституційно-правовий статус людини і громадянина в зарубіжних країнах"*** курсанти, студенти та слухачі повинні: ***а) знати:*** ♦

способи набуття громадянства в конституційному

праві зарубіжних країн;

- основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в зарубіжних країнах;
- гарантії прав і свобод;

б) ***вміти:***

- класифікувати права і свободи людини і громадянина;
- використовувати знання конституційних прав, свобод гарантій громадян у професійній діяльності.

ТЕМА 7. ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСТВА В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Поняття громадянства в конституційному праві зарубіжних країн. 2. Порядок набуття і припинення громадянства у зарубіжних країнах. 3. Інститути політичного притулку та екстрадиції (видачі) у конституційному праві зарубіжних країн.

§1. Поняття громадянства у конституційному праві зарубіжних країн

Становище індивіда в суспільстві, відображене і закріплене в основному законі, визначається як конституційний статус особи. Його зміст насамперед виявляється в інституті громадянства, принципах і конституційних правах і свободах.

Громадянство є засобом інституціоналізації принципів взаємовідносин держави і особи. Стан громадянства створює взаємні права і обов'язки. Держава поширює свою владу на громадянина як на своїй території, так і поза її межами, і може вимагати від нього виконання певних дій. Водночас громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави або на їх захист від протизаконних дій самих державних органів. Тільки на основі громадянства особа наділяється всією повнотою конституційних прав і свобод. Зокрема, стан громадянства визначає обсяг її правоздатності у сфері відносин владарювання.

Найбільш поширеним у зарубіжній юридичній науці є визначення **громадянства** *як особливого правового зв'язку між особою і державою, що породжує для них взаємні права і обов'язки.* Конституційна теорія і практика розрізняє дві сторони громадянства - державно-правову і міжнародно-право-

ву. У сфері міжнародно-правових відносин прийнято вживати термін "державна належність", який означає, що між особою і державою існує юридичний зв'язок особливого характеру, але при цьому особа може і не бути громадянином. Поняття державної належності є ширшим за громадянство, хоча у теорії терміни "громадянство" і "державна належність" розрізняють не завжди. У будь-якому випадку зміст цих термінів пов'язаний з юридично встановленими правами й обов'язками, з певним співвідношенням між особою і державою, яке у конкретних випадках може бути різним. Водночас треба підкреслити, що для визначення самого сенсу громадянства важливим є не тільки поєднання прав і обов'язків особи і держави, а й наявність в особи (громадянина) окремих, конкретних прав, якими є політичні права і передусім виборче право. Останнє тривалий час взагалі розглядалось як своєрідна ознака наявності стану громадянства.

Характеризуючи поняття громадянства, слід вказати на сталість відповідного правового зв'язку, що виникає між особою і державою. Така сталість існує у просторі і в часі. У просторі вона насамперед виявляється в тому, що стан громадянства зберігається за особою і в разі виїзду її за кордон. Разом з тим деякі, зумовлені цим станом, права і обов'язки особи під час її перебування за кордоном фактично не реалізуються. Це не означає, однак, що особа втратила такі права. Окремі ж права та обов'язки особи реалізуються саме під час її перебування за кордоном.

Сталість громадянства виявляється в його безперервності. Вона є головною ознакою, яка відрізняє його від правових зв'язків, що виникають між державою та іноземцями, які постійно або тимчасово мешкають на її території.

Рисою громадянства вважається також те, що воно ґрунтується на фактичному зв'язку особи і держави. Але ця риса не має абсолютного значення. Наявність в особи фактичного зв'язку з державою не завжди свідчить про те, що вона має громадянство. З іншого боку, існують випадки, коли громадянин втрачає зв'язок зі своєю державою, але зберігає громадянство.

§2. Порядок набуття і припинення громадянства у зарубіжних країнах

Зміст конституційно-правового інституту громадянства виявляється при аналізі відповідного законодавства. Закони про громадянство і деякі конституції визначають порядок набуття і припинення громадянства.

І. Головним і об'єктивно найбільш реальним способом набуття громадянства є ***філіація,*** або *набуття громадянства за народженням.* Філіація пов'язана з моментом народження, а її зміст визначається двома принципами:

- *"права крові";*
- *"права ґрунту".*

Але у ряді країн Латинської Америки набуття громадянства у порядку філіації не має прямого відношення до моменту народження. Тут стан громадянства у відповідних випадках виникає з моменту повноліття і пов'язується з наявністю в особи політичних прав, насамперед виборчого права. З моменту народження в цих країнах особа лише набуває державної належності.

Першим історично був прийнятий принцип "права крові", який бере початок ще з римського права. У феодальну епоху народження на території, підвладній конкретному суверену, призводило до встановлення правового зв'язку підданства. Звідси і виник принцип "права ґрунту", що домінував у Європі до кінця XVIII ст. "Право крові" знову набуло значення після його закріплення у французькому Цивільному кодексі 1804 р. (кодексі Наполеона).

Законодавство про громадянство переважної більшості сучасних країн встановило змішаний принцип, за яким домінуючим є "право крові", що узгоджується з елементами "права ґрунту". Так, за "правом ґрунту" визначається грома-

дянство дітей, батьки яких невідомі. "Право ґрунту" зберігає домінуюче або рівне з "правом крові" значення в латиноамериканських країнах, а також у країнах, право яких історично походить від англійської правової системи.

Використання у законодавстві різних підходів до визначення громадянства за народженням призводить до явища подвійного громадянства ***(біпатризму).*** Причинами такого явища також можуть бути розбіжність змісту законодавства різних країн про порядок набуття громадянства за волевиявленням, територіальні зміни тощо. Але нерідко тут головну роль відіграє саме наявність колізій між "правом крові" і "правом ґрунту".

У законодавстві більшості країн не визначаються юридичні наслідки подвійного громадянства. Водночас передбачаються різні заходи щодо запобігання цьому явищу. Так, для запобігання випадкам *біпатризму* майже в усіх розвинутих країнах законодавчо встановлено, що одруження жінки з іноземцем автоматично не впливає на її громадянство. Для ліквідації біпатризму нерідко використовується практика *оптації,* тобто *вибору громадянства.* Порядок оптації встановлюється в законодавстві і міжнародних договорах. Найчастіше оптація має місце у зв'язку з територіальними змінами та укладанням спеціальних міждержавних угод про запобігання подвійному громадянству та усунення його.

Існують, проте, й угоди, які припускають можливість подвійного громадянства. Про це прямо зазначається в конституціях деяких держав. При цьому, як правило, робляться посилання на існуючі між відповідними країнами так звані особливі зв'язки історичного характеру. Але біпатризм звичайно розглядається як аномалія не тільки в національному, але й у міжнародному праві.

Особливості такого способу набуття громадянства, як філіація, виявляються у розв'язанні питань громадянства дітей, народжених у так званих змішаних шлюбах, тобто коли

їхні батьки є громадянами різних держав. Законодавство цілого ряду розвинутих країн для таких випадків передбачає філіацію за принципом "права крові" батька (Бельгія, Греція, Іспанія, Японія тощо). Іншими словами, дитина стає громадянином держави громадянства батька. У більшості країн у цьому відношенні визнано рівність статей, і громадянство дитини встановлюється за узгодженням між батьками.

II. Іншим способом набуття громадянства є *натуралізація, або набуття громадянства за волевиявленням особи.* Водночас натуралізація - це процедура, яка здійснюється компетентним органом від імені держави і виявляється в наданні громадянства цієї держави особі на її прохання або за її згодою.

Натуралізоване громадянство, як правило, надається особі, яка не є громадянином іншої держави. В деяких країнах набуття громадянства за волевиявленням означає автоматичну втрату попереднього громадянства. У більшості ж країн втрата попереднього громадянства настає лише за рішенням компетентних органів. Надання натуралізованого громадянства зазвичай здійснюється в індивідуальному порядку, хоча трапляються випадки колективної натуралізації. Останні насамперед пов'язані з оптацією громадянства. Щодо цього саму оптацію слід розглядати як різновид натуралізації.

Надання громадянства в порядку натуралізації звичайно потребує чітко вираженого (у формі відповідної заяви) волевиявлення особи, яка бажає його набути. Але за певних обставин таке волевиявлення практично відсутнє і лише домислюється згода на натуралізоване громадянство. Це має місце при набутті натуралізованого громадянства неповнолітніми. Загальноприйнятим є принцип, за яким діти до досягнення певного віку автоматично змінюють своє громадянство разом із своїми батьками (довільна натуралізація).

Індивідуальна натуралізація практично завжди пов'язана з певними умовами або вимогами:

а) головною умовою натуралізації є так зване *укорінення.* Згідно цієї умови, особа, яка претендує на здобуття громадян ства конкретної держави, повинна до подання відповідної за яви протягом певного часу проживати на її території. Встанов лення відповідного терміну має на меті надання іноземцеві можливості інтегруватись у нове для нього суспільне середо вище і належним чином проявити себе. Конституції і законо давство про громадянство встановлюють різні терміни укорінення. Звичайним є п'ятирічний термін, хоча в деяких країнах він сягає десяти років (Бельгія, Іспанія). У сканди навських країнах термін укорінення визначений у сім років. З іншого боку, в латиноамериканських країнах він дорівнює двом рокам. З юридичної точки зору, умова укорінення пов'язується з так званим *доміцилієм,* який у даному випадку означає факт постійного проживання особи у відповідній країні, а також намір обрати її місцем свого постійного прожи вання, одруження і, як наслідок, натуралізації.

Серед інших умов слід назвати:

б) *певний рівень матеріального добробуту;*

в) *кваліфікацію та професійну підготовку;*

г) *повагу до закону;*

д) *відсутність заборгованості щодо сплати податків;*

є) *знання державної мови.*

З іншого боку, порядок натуралізації може бути спрощений. Спрощеним є порядок реінтеграції, тобто поновлення в громадянстві. У деяких країнах полегшена процедура натуралізації, встановлена для осіб корінної національності (Болгарія, Греція, Ізраїль, ФРН та інші). Майже завжди зазначена процедура вимагає прийняття присяги на вірність.

Але навіть виконання всіх формальних вимог процедури натуралізації не гарантує набуття громадянства. Законодавство зарубіжних країн не визнає за особою права на натуралізацію. Натуралізація є дозвільною за своїм характером процедурою, пов'язаною з принципом державного суверенітету. В різних країнах цю процедуру здійснюють різні органи. Зазвичай відповідні повноваження належать міністерству внутрішніх справ, але іноді вони віднесені до судових органів або до глави держави.

Існують також і інші способи набуття громадянства, однак головними є ***філіація*** і ***натуралізація.***

Для характеристики інституту громадянства важливими є питання ***припинення громадянства,*** а саме: *вихід із громадянства, власне втрата громадянства* і *позбавлення громадянства.*

1. *Вихід із громадянства* здійснюється у вільному або дозвільному порядку. У більшості країн прийнята дозвільна процедура виходу з громадянства. Заяву про вихід розгляда ють компетентні органи. Вони враховують юридичні й фак тичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою, і за пев них умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

У США, Великобританії та в деяких інших країнах визнаний принцип вільного виходу з громадянства. Він здійснюється у формі односторонньої відмови особи від свого громадянства і не потребує дозволу державної влади. У деяких країнах, де встановлений цей принцип, свобода виходу з громадянства обмежена для окремих категорій осіб. Наприклад, у ФРН такі обмеження визначені для суддів, державних службовців та інших. Практично завжди не припускається або суворо обмежується можливість виходу з громадянства в той час, коли відповідна країна перебуває у стані війни.

2. Законодавством окремих країн передбачено *втрату громадянства,* тобто автоматичну втрату громадянства за пев них умов. Найчастіше умовою такої втрати громадянства є на туралізація в іншій державі. Звичайно, в країнах, де встановле ний дозвільний порядок виходу з громадянства, не припус кається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою.

3. Однією з форм припинення громадянства є його *позбавлення*. Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається ***денаціоналізацією,*** а позбавлення натуралізованого громадянства - ***денатуралізацією.***

Відмінність у регламентації питань громадянства в різних країнах іноді призводить до виникнення такого явища як відсутність громадянства ***(апатризм).*** Як і подвійне громадянство, апатризм з позицій національного і міжнародного права сприймається негативно.

§3. Інститути політичного притулку та екстрадиції (видачі) у конституційному праві зарубіжних країн

З інститутом громадянства пов'язані інститути ***політичного притулку, екстрадиції*** *(видачі) та* ***експатріації*** *(висилки).* Вони також співвіднесені як з національним, так і з міжнародним правом.

Конституції багатьох держав встановлюють основи правової регламентації притулку. "Іноземець, позбавлений у своїй країні можливості реально користуватися демократичними свободами, гарантованими італійською Конституцією, має право притулку на території Республіки", - записано в ст. 10 Конституції Італії. У ст. 27 Конституції Болгарії зазначено, що "Республіка Болгарія надає притулок іноземцям, переслідуваним за їх переконання або діяльність на захист визнаних міжнародною спільнотою прав і свобод".

Водночас у деяких конституціях прямо забороняється видача іноземців, які переслідуються за політичну діяльність. Нерідко в основних законах також забороняється видача іноземним державам своїх громадян. Окремі конституції встановлюють загальні засади правового режиму іноземних громадян.

D II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. *Підготувати* ***реферат*** на тему "З конституційно-правового досвіду вирішення питань набуття громадянства у зарубіжних країнах".

Завдання 2. *Продовжити* поповнення словника новими поняттями та термінами державного права зарубіжних країн, наприклад:

- **Громадянство - це...**
- **Філіація - це...**
- **Біпатризм - це...**
- **Оптація - це...**
- **Натуралізація - це...**
- **Денаціоналізація - це...**
- **Денатуралізація - це...**
- **Апатризм - це...**
- **Екстрадиція - це...**
- **Експатріація -** це

III. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Арановский К.В.* Государственное право зарубежных стран.- М.Д998.-С.343-354.

2. Конституционное (государственное) право зарубеж ных стран: Учебник в 4-х т. /Отв. ред. Б.А.Страшун.-М.,1995; 2-е изд.- М.,1996.- Т.1-2.-С.125-131.

3. *Мишин АЛ.* Конституционное (государственное) пра во зарубежных стран: Учебник.- М.Д996.-С.56-65.

4. *Чиркин В.Е.* Конституционное право зарубежных стран: Учебник.-М.,1997.- С.53-62.

5. *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. -К.Д997.-С.102-109.

ТЕМА 8. ПРАВА, СВОБОДИ І ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИІ ГРОМАДЯНИНА У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЇ

1. Конституційний статус особи та його основні принципи в зарубіжних країнах. 2. Особливості конституційного закріплення прав і свобод людини і громадянина в зарубіжних країнах.

§1. Конституційний статус особи та його основні принципи в зарубіжних країнах

Обґрунтування природи прав і свобод особи тією чи іншою мірою пов'язане зі змістом практично всіх політико-правових ідей загального характеру. Однак існують такі ідеї, головним призначенням яких є тлумачення саме феномена прав і свобод.

До цих ідей насамперед належить *теорія природного права,* а точніше - *концепція прав людини і громадянина,* що є однією з складових цієї теорії. Теорія природного права активно використовувалася новими соціальними силами у період революцій XVII-XVIII ст. у їх боротьбі за політичну владу. За цією теорією люди природно є носіями незалежних від влади прав, що існують поза волею держави, але держава повинна дотримуватися і захищати їх. Для цього природні права і свободи закріплюються в законодавстві.

Такий підхід тією чи іншою мірою відображений у текстах основних законів. "Повага й охорона людської особистості є першорядним обов'язком держави", - записано в ст.2 Конституції Греції. "Людська гідність недоторкана. Поважати і захи-

щати її - обов'язок державної влади", - проголошено в ст. 1 Основного закону ФРН. "Людина, її права і свободи є вищою цінністю. Визнання, дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина - обов'язок держави", - зафіксовано в ст.2 Конституції Росії.

Іноді про обов'язки держави щодо особи йдеться у більш загальному плані, і вони пов'язуються із здійсненням державних функцій у соціально-економічній сфері. Зокрема, відповідні державні обов'язки декларовані у розділі 3 Конституції Іспанії під назвою "Про основні принципи соціальної та економічної політики".

Разом з тим у конституціях іноді вказується і на обов'язки особи щодо держави. У ст.2 Конституції Італії зафіксовано, "що Республіка визнає і гарантує невід'ємні права людини... і вимагає виконання непорушних обов'язків політичної, економічної і соціальної солідарності". Майже аналогічне за змістом положення містить ст. 24 Конституції Греції. Подібні надмірно узагальнені визначення обов'язків особи перед державою певною мірою деформують природу її прав і свобод і об'єктивно створюють ґрунт для довільного тлумачення їх у конкретних ситуаціях взаємовідносин держави і особи.

До сказаного слід додати, що деякими теоретиками встановлення конституційних обов'язків особи перед державою розцінюється як намір позначити межу відповідних вимог державної влади, тобто, знову ж таки, як самообмеження держави щодо особи та її прав і свобод. З цією думкою навряд чи можна погодитись, адже існують зафіксовані в конституціях і деталізовані в законодавстві обов'язки особи захищати батьківщину, сплачувати податки тощо. Такі обов'язки не зумовлені самообмеженням державної влади і мають, по суті, об'єктивний характер.

§2. Особливості конституційного закріплення прав і свобод людини і громадянина в зарубіжних країнах

Конституційне закріплення прав і свобод особи в різних країнах має свої особливості, зумовлені національними традиціями в розвитку політико-правової теорії і практики. Переважна більшість конституцій містить спеціальні розділи, в яких фіксуються права і свободи та які зазвичай передують розділам, присвяченим регламентації основ організації і діяльності державного механізму.

У преамбулі до Конституції Франції записано: "Французький народ урочисто проголошує свою відданість правам людини і принципам національного суверенітету тією мірою, якою вони були визначені в Декларації 1789 року, підтвердженій преамбулою до Конституції 1946 року". Отже, тут має місце загальне визнання інституту основних прав і свобод без будь-якої їх деталізації.

Основою конституційної регламентації прав і свобод у США є перші десять поправок до федеральної Конституції, або Білль про права 1791 р. Такий підхід можна було б вважати надто вузьким, якби не численні судові прецеденти з відповідних питань, створені Верховним судом. Слід також зауважити, що в більшості штатів діють власні біллі про права, або відповідні розділи конституцій. У 60-80-і роки XX ст. майже в усіх штатах були прийняті поправки до конституцій або навіть нові біллі про права. Вони розширили обсяг конституційного регулювання прав і свобод особи.

Принципово інший підхід до регламентації прав і свобод у Великобританії. Тут немає акту конституційного значення, у якому б закріплювались основи правового статусу особи. Окремі законодавчі акти відповідного змісту, прийняті в ході історичного розвитку, здебільшого застаріли і не створюють цілісної картини. Прийнято вважати, що права і свободи у Великобританії формулюються судами. Останні в ході судового розгляду приймають рішення (судові прецеденти), що обмежують дії особи. Поза цими обмеженнями і перебуває сфера реалізації прав і свобод.

Наведена схема формально відповідає відомому принципу "все, що не заборонено, - дозволено". Вона зовні забезпечує майже абсолютний обсяг прав і свобод. Однак подібний висновок був би спрощенням. Суди не завжди точно формулюють прецеденти. Це призводить до довільного визначення ними обсягу правового статусу особи та його окремих елементів. До того ж, як свідчить практика, далеко не всі права і свободи можуть бути реально встановлені та ефективно забезпечені в такий спосіб.

Подібний підхід до регламентації прав і свобод, на відміну від прийнятого в інших країнах, називають негативним. У цьому випадку норми конституційного права не встановлюють конкретні права і свободи, а шляхом заборон визначають сферу їх існування.

D II. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. Використовуючи тексти конституцій зарубіжних країн, ***визначте способи закріплення прав та свобод громадян.*** Наведіть приклади.

Завдання 2. *Використовуючи* відповідне *конституційне законодавство, вирішить* наступні задачі:

Задача №1. Громадянин Литви за скоєний злочин був засуджений до виправних робіт. Він вирішив оскаржити дії суду, посилаючись на те, що Конституцією Литви заборонена примусова праця.

Які рішення мають приймати компетентні органи?

Задача №2. Сім'я Сіверсів прийшла до виборчої дільниці, щоб проголосувати за кандидата у президенти Дж. Буша, але їм не дозволили голосувати, мотивуючи це тим, що вони негри, нащадки колишніх рабів.

Чи мали право відмовити у голосуванні сім'ї Сіверсів на цих підставах?

Задача №3. Клаус Шульц стверджує, що діями підприємства "Мерседес" було порушено його права. Адміністрація підприємства не прийняла його на роботу і аргументувала це тим, що його віросповідання та світогляд не відповідають встановленим на підприємстві вимогам.

Оцініть дії адміністрації, спираючись на конституційне законодавство Німеччини.

1^1 МІ. СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Конституційні права людини і громадянина, гарантії їх дотримання

ПЛАН

1. Класифікація прав і свобод особи. Особисті права і свободи.
2. Політичні права і свободи.
3. Економічні, соціальні і культурні права та обов'язки.
4. Обов'язки громадян, юридичні гарантій їх консти туційних прав і свобод.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Семінарське заняття проводиться у вигляді доповідей згідно плану семінару. Доповідь на **10-12** хв. необхідно готувати за допомогою рекомендованої літератури і вказівок викладача, які були зроблені на лекції. *Метою* заняття є поглиблення, конкретизація і систематизація отриманих знань з цієї проблеми у процесі підготовки до семінару.

Перше питання присвячено класифікації прав і свобод громадян. Конституції й інші норми конституційного (державного) права зарубіжних країн проголошують права і свободи різного характеру і змісту, тому велике значення має їх класифікація і систематизація.

Залежно від характеру відображених в них суспільних відносин у зарубіжній науці конституційного права виділяють *особисті, політичні,* соціально-економічні і культурні права. Цей розподіл відображає характер відносин, що виникають між особистістю і державою, а також між самими особистостями. По-перше, як фізична особа особистість наділяється певними особистими правами і свободами; по-друге, особистість як член політичної спільноти, наділяється певними політичними правами і свободами. І, нарешті, по-третє, особистість як член громадянського суспільства наділяється певними соціально-економічними правами і свободами. Хоча цей розподіл і не можна визнати вичерпним, він, проте, полегшує аналіз конкретних прав і свобод.

Особисті права і свободи - *категорія прав і свобод, що прямо не стосуються стану громадянства індивіда.* Тому іноді такі права визначаються як індивідуальні права або свободи фізичної особи. їх також називають *громадянськими* правами, але така назва може призвести до непорозуміння, коли йдеться про конституційну (політичну) правоздатність осіб, які не є громадянами відповідної держави.

Західна теорія часто розглядає цю категорію прав і свобод як природну, даровану людині не державою, а природою чи богом. На практиці ці права і свободи також носять позитивний характер, тому що вони мають юридичну чинність тільки тоді, коли порядок їх застосування встановлюється законом. Досить чисельні особисті права і свободи можна умовно розподілити на дві основні групи:

а) права і свободи, що захищають людину від сваволі з боку інших осіб;
б) права і свободи, що захищають людину від сваволі з боку держави.

Перша група особистих прав і свобод нечисленна, причому деякі з них містять у собі юридичні гарантії від сваволі як з

боку окремих осіб, так і держави одночасно. До цієї категорії особистих прав і свобод передусім належить *особиста недоторканість* (особиста свобода - *право на життя і недоторканість особи, право на опір насильству).*

Відповідно до ідей правової держави і верховенства права держава не тільки зобов'язана дотримуватися своїх власних законів, але і не може допускати будь-яких актів сваволі по відношенню до своїх громадян. Ці погляди знайшли свій вираз у тому, що конституційне (державне) право встановлює численні юридичні гарантії, котрі захищають особистість від сваволі з боку держави і її органів.

Виражені в певних правах зазначені гарантії складають другу групу прав і свобод. Серед них перш за все слід відзначити *недоторканність особи та житла,* головний зміст якої - захист від необґрунтованих арештів. Відображена в багатьох конституціях англійська процесуальна процедура "habeas corpus", встановлена законом ще в XVII ст., передбачає перевірку в суді обґрунтованості арешту особи. В конституційній теорії і практиці Франції та деяких інших країн прийняті більш широкі поняття безпеки особи, які містять не тільки гарантії від безпідставних арештів і утримання під вартою, а й сукупність процесуальних гарантій прав особи в судовому процесі. Не викликає сумнівів той факт, що зазначені правові положення відіграють істотну роль у формуванні конституційного статусу особи. Недоторканність житла передбачає захист не тільки від свавільних обшуків і виїмок, постою солдатів, поліцейських вторгнень, але і захист від свавільних дій з боку окремих осіб.

Свобода приватного життя є об'єктом постійних посягань з боку карних органів. У боротьбі зі злочинністю технічне перехоплення інформації, зовнішнє спостереження або інші види подібної діяльності є звичайною поліцейською практикою, її основи встановлюються спеціальними законодавчими актами. Однак завжди існувала й існує проблема розмежування легальної та нелегальної практики поліції, інших карних

органів, що безпосередньо зачіпає свободи приватного життя. Нерідко розв'язанню цієї проблеми перешкоджають самі законодавчі акти, невизначеність окремих положень яких дозволяє припускатися до різних тлумачень. Згадана проблема нерідко має не тільки юридичний, а й політичний характер.

Таємниця кореспонденції значною мірою забезпечується закріпленою законом вимогою по відношенню до правоохоронних органів одержувати спеціальний дозвіл суду для перлюстрації листів і прослуховування телефонних розмов. Однією з особливостей сучасної конституційної регламентації таємниці кореспонденції є те, що захистом забезпечуються не тільки окремі, дещо статичні за формулюваннями права і свободи, що становлять зміст цього поняття (таємниця листування, телефонного зв'язку тощо), а й загальна свобода, визначена як свобода від посягань на інформацію приватного характеру. Поняття цієї свободи має свої відмінності в різних країнах, але практично всюди посяганням визнають не лише перехоплення відповідної інформації, а й неофіційне збирання інформації у так званих банках даних та її використання проти волі і на шкоду інтересам особи, чиї права порушені.

Одним з найважливіших особистих прав людини є свобода *пересування і вибору місця проживання.* Серед інших особистих прав і свобод, наданих законодавством людині як фізичній особі, можна назвати *право на вільне укладання шлюбу, заборона катувань і незвичайних покарань та ін.*

Характеризуючи особисті права, необхідно також визначитися щодо *права приватної власності,* яке зарубіжні дослідники слушно відносять до вказаної категорії прав і свобод. У старих конституціях право на приватну власність проголошувалось як одне з природних прав людини, що має невідчужуваний характер. У цілому ж це право слід сприймати не тільки як одне з прав особи, а й як своєрідну основу, стрижень сукупності її прав і свобод, що визначає зміст останніх.

У **другому питанні** необхідно дати характеристику *політичних прав і свобод,* якими громадянин держави наділяється як член політичної спільноти. Вони визначають його правове становище в системі суспільних відносин, що виникають у процесі здійснення державної влади. Сучасні конституції визнають за всіма громадянами рівний політичний статус, що знайшло своє вираження в принципі "рівність усіх перед законом". Громадяни наділяються широким колом політичних прав і свобод. У поєднанні з особистими правами і свободами вони утворюють так званий традиційний каталог прав і свобод. У різних формах вони проголошуються практично в усіх конституціях. Для нормального розвитку політичного життя кожної країни найбільше значення має *виборча правосуб'єктність* громадянина, яка полягає у тому, що він володіє активним та пасивним виборчим правом. Це відкриває для громадян не тільки можливість брати участь у формуванні представницьких установ, але і проводити до них своїх представників.

Особливе значення має група прав, що забезпечують свободу висловлення думок. У цю групу входить *свобода слова, друку, право на отримання інформації,* а також *свобода поширення інформації.* Багато теоретиків зазначають, що кожна людина має право висловлювати будь-які думки і судження з будь-якого питання і що в дійсно демократичній країні повинен існувати "вільний ринок ідей". Але загальним правилом є те, що свобода висловлення думок аж ніяк не розглядається як абсолютне право. Верховний суд США ще в 1931 році ухвалив: "Свобода слова і свобода преси... не є абсолютними правами, і держава може карати за зловживання ними". Законодавство США передбачає покарання за наступні види зловживань свободою висловлення думок: за наклеп і образу, за непристойність, за підбурювання до здійснення злочину чи правопорушення, за образу суду, за заколотні заклики.

У число духовних свобод, проголошуваних конституціями, входить *свобода совісті,* що історично виникла як

віротерпимість, тобто визнане державою за кожним громадянином право сповідати будь-яку релігію. Свобода совісті припускає відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

У деяких старих конституціях встановлювалось проголошення державної церкви (Англія, Норвегія, Колумбія). Багато повоєнних конституцій, особливо мусульманського світу, теж проголошують державну релігію. Наприклад у ст.3 Конституції Ісламської республіки Пакистан 1973 року записано: "Іслам є державною релігією Пакистану".

Однією з найважливіших свобод є *свобода союзів і свобода асоціацій,* що у сучасну епоху проголошується конституціями всіх демократичних держав.

Свобода союзів означає законодавче визнання за всіма громадянами права на створення професійних спілок для захисту своїх інтересів. Професійні спілки створюються явочним порядком. Вони наділяються правами юридичної особи, а їхні статути підлягають реєстрації в компетентних державних органах.

Проголошувана конституціями зарубіжних країн *свобода асоціацій* означає надання громадянам права на створення політичних партій та інших громадських організацій.

До числа інших прав і свобод політичного характеру відносяться *свобода мітингів і свобода зборів.*

Третє питання присвячено характеристиці соціально-економічних та культурних прав і свобод, що визначають правове становище особистості як члена громадянського суспільства.

Найважливішим з цих прав є *право на володіння ірозпорядження приватною власністю.* Це фундаментальне право забезпечено всіма засобами юридичного захисту від зазіхання як з боку окремих осіб, так і органів самої держави. У ранніх конституціях принцип святості і недоторканності приватної власності був доведений до логічного завершення. Це знайшло свій вираз в забороні яких-небудь конфіскацій чи реквізицій не інакше як у суворо встановлених законом випадках (як правило, за вироком суду чи у військових цілях). У нових консти-

туціях закріплена можливість відчуження приватної власності в інтересах суспільства (Іспанія, Італія, ФРН та ін.).

Після другої світової війни конституціями Італії, Данії, Індії, Японії, Гватемали, Коста-Ріки, Габону, Бангладеш, Марокко, ряду інших держав було проголошено *право на працю.*

Деякі післявоєнні конституції проголошують також право на *рівну плату за рівну працю і право на відпочинок,* що іноді розглядають як органічне продовження права на працю (ст.36 Конституції Італії). Дуже докладно соціально-економічні права трудящих регламентуються в Главі II Конституції Федеративної Республіки Бразилії 1988 року. Іноді основний закон містить лише згадку про ці права, як, наприклад, у ст.54 Конституції Уругваю.

Найважливішим правом трудящих є *право на страйк,* що проголошується або визнається державним правом усіх демократичних країн. У той же час закордонне трудове законодавство передбачає різні способи і методи обмеження цього права. Особливо поширеним є заборона загальних та політичних страйків, страйків солідарності, пікетувань.

У четвертому питанні необхідно схарактеризувати закріплені в конституційному законодавстві *а) обов'язки громадян та б) юридичні гарантій їх прав і свобод.*

А) Інститут обов'язків громадян почав юридично формуватися лише після другої світової війни. Традиційними обов'язками, які держава покладала на своїх громадян, були: *підпорядкування законам і іншим нормативним актам, сплата податків і військова повинність.* У новітніх конституціях з'являється не тільки сам термін "обов'язки громадян", але навіть відповідні глави і розділи (в італійській конституції ч.І "Права й обов'язки громадян", у конституції Венесуели ч.ІП "Особисті і громадянські права й обов'язки", у конституції Іспанії секція 2 Глави І "Про права й обов'язки громадян").

Поряд із проголошенням свободи праці і навіть права на працю в деяких конституціях декларується *обов'язок працювати.* Так, конституція Гватемали встановлює: "Праця є правом. Всяка особа зобов'язана своєю працею сприяти соціальному прогресу і добробуту. Жебрацтво карається" (ст.112); у конституції Іспанії зазначається: "Всі іспанці мають право на працю і зобов'язані працювати..." (ст. 35).

Аналогічні норми містяться в конституціях Панами, Уругваю, Японії, Габонської Республіки і деяких інших. Незважаючи на усю свою декларативність, цей обов'язок демократичний за своїм характером, тому що він зміцнює легальні позиції трудящих у їх боротьбі проти безробіття.

Досить широке поширення отримало проголошення такого обов'язку, як *турбота про дітей.* Так, у ст. ЗО конституції Італійської Республіки проголошується: "Батьки мають право і зобов'язані утримувати, навчати і виховувати дітей, навіть якщо вони народжені поза шлюбом".

Б) Права і свободи забезпечуються конституційними і судовими гарантіями.

Конституційні гарантії забезпечені авторитетом самого основного закону. Але конституційна гарантія може стати реальною лише в тому випадку, якщо положення, що містяться в ній, будуть конкретизовані і деталізовані у відповідному законі, що встановлює механізм застосування цієї гарантії.

Судові гарантії прав і свобод, які спочатку виникли в англосаксонських країнах, сьогодні отримали значне поширення. Зміст судових гарантій зводиться до двох основних положень.

По-перше, громадянину надається право вдаватися до судового захисту, коли його права і свободи порушуються як державними органами, так і окремими особами.

По-друге, громадянин наділяється правом звертання до суду з вимогою примусового забезпечення встановлених законом прав і свобод, тобто в цьому випадку мова йде про здійснення суб'єктивного права.

Для здійснення подібних повноважень суду надається право видання актів, що примушують здійснювати відповідні

норми права чи забезпечувати їх захист від зазіхання. Так, якщо особі відмовлено міністерством закордонних справ чи іншим компетентним органом у видачі закордонного паспорта, то вона може звернутися до відповідного суду з вимогою видати наказ, що зобов'язує зазначений орган видати йому закордонний паспорт.

У цьому ж порядку можна опротестувати заборону на проведення мітингу, арешт газети, незаконне звільнення з роботи тощо.

Судові гарантії, якщо вони належним чином застосовуються, є дієвим засобом захисту і забезпечення прав і свобод.

В ряді зарубіжних країн зроблено великий позитивний внесок у розвиток політичної демократії і досягнення правової і соціальної захищеності людини. Судові гарантії і послідовне дотримання принципу презумпції невинності слід згадати тут у першу чергу.

У рамках існуючого в багатьох країнах конституційного принципу поділу влади забезпечується незалежність судової влади. Це, у свою чергу, стає фундаментом *юридичних гарантій* прав людини. Суди навіть за формальними ознаками не пропускають справи, якщо наявні тільки процедурні порушення. Так, у США з ініціативи судової влади введено так зване "правило Міранди", відповідно до якого поліцейський у момент затримки (а не пізніше!) зобов'язаний повідомити затриманій особі перелік її прав:

"1. Ви маєте право не давати свідчень.

2. Усе, що Ви скажете, може бути і буде використано про ти Вас у суді.

3. Ви маєте право консультуватися з адвокатом, і він може бути присутнім на Ваших допитах.

4. Якщо у Вас немає коштів на оплату адвоката, він, якщо Ви побажаєте, буде призначений до початку допитів.

5. Ви можете скористатися цими правами в будь-який час і не відповідати ні на які запитання і не робити ніяких заяв".

У випадку, якщо поліцейський не повідомить хоча б одне з цих прав, це буде вважатися найгрубішим процесуальним порушенням, що само по собі може призвести до виправдання в суді. Потрібно підкреслити реальність цих прав в частині, наприклад, надання безкоштовної адвокатської допомоги.

Процедурна деталізація забезпечення прав людини є характерною рисою найбільш розвинених правових систем, а також показником реальності наданих прав. Відзначимо прагнення до цього в СТ.17 Конституції Іспанії, де сказано: "Кожен затриманий повинен негайно і у зрозумілій йому формі бути проінформованим про його права і підстави його затримання".

Велика кількість, особливо недавно прийнятих, конституцій містять прямо виражену заборону катувань і інших принижуючих людську гідність дій. Тому, хто, можливо, вважає катуванням яке-небудь колесування чи прикладання гарячих прасок до тіла, буде цікаво довідатися про міжнародне визнане визначення, дане в "Конвенції проти катувань і інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження і покарання", прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1984 року: "Катування означає будь-яку дію, якою якій-небудь особі навмисно заподіюється сильний біль чи страждання, фізичне чи моральне, щоб одержати від нього чи від третьої особи свідчення або визнання."

IV. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Боботов СВ., Колесов Н.С.* Современная концепция прав и свобод гражданина во Франции // Государство и право.- **1992.-Nв6.-С.134-1.41.**

2. *Визер Б.* Право человека на информацию в Австрии // Государство и право.-1992.-№ 4.-С.110-115.

3. *Люшер Ф.* Конституционная защита прав и свобод личности.-М.,1993.

4. *Цоллер Э.* Защита прав человека во Франции // Госу дарство и право.- 1992.- № 12.-С.108-117.

V. МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ №4

Четвертий модульний контроль проводиться після вивчення програмного матеріалу тем №№ 7 і 8 у вигляді **письмової** *контрольної роботи,* примірний варіант якої наводиться нижче. Для успішного її виконання слід повторити матеріал модуля та відповісти на наступні контрольні питання.

? КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ?

1. Розкрийте суть поняття громадянства в конституційному праві зарубіжних країн.
2. Схарактеризуйте порядок набуття і припинення громадянства у зарубіжних країнах.
3. Схарактеризуйте інститути політичного притулку та екстрадиції (видачі) у конституційному праві зарубіжних країн.
4. Зробіть класифікацію прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в зарубіжних країнах.
5. Схарактеризуйте особисті права і свободи.
6. Схарактеризуйте політичні права і свободи.
7. Схарактеризуйте соціально-економічні та культурні права і свободи.
8. Схарактеризуйте обов'язки громадянина в зарубіжних країнах.
9. Схарактеризуйте гарантії прав і свобод у зарубіжних країнах.

ВАРІАНТ №_

1. ***Роз'ясніть*** значення терміну *"філіація".*

2. Розкрийте зміст поняття *"громадянство",* як воно співвідноситься з *"підданством".*

3. ***Класифікуйте*** права людини і громадянина, ***відобразіть*** це у вигляді **схеми.**

4. ***Схарактеризуйте*** способи набуття громадянства.

5. ***Використовуючи*** текст Конституції Японії, ***визначте,*** як закріплені права, свободи і обов'язки людини і громадяни на в Основному законі цієї країни.

6. ***Вирішіть*** наступну ситуаційну *задачу:*

Клаус Шульц стверджує, що діями підприємства "Мерседес" були порушені його права. Адміністрація підприємства не прийняла його на роботу і аргументувала це тим, що його віросповідання та світогляд не відповідають встановленим на підприємстві вимогам.

Оцініть дії адміністрації, спираючись на конституційне законодавство Німеччини.

ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ

Для підготовки до успішної здачі підсумкового контролю необхідно повторити весь матеріал навчального курсу. В цьому вам допоможуть тези лекцій, методичні рекомендації до семінарських занять, завдання для самостійної роботи, словник термінів і понять, контрольні питання, рекомендована до кожної теми додаткова література.

Підсумковий контроль проводиться у формі індивідуальної співбесіди шляхом постановки викладачем питань, розв'язування студентом (курсантом) задач, вправ тощо. Щоб успішно скласти його, студенти, курсанти, слухачі повинні:

а) знати:

І. Термінологію державного права зарубіжних країн, тобто тлумачення різних термінів. У цьому допоможе словник термінів і понять, складений протягом всього періоду вивчення навчальної дисципліни.

ІІ. Наступні питання курсу:

1. Схарактеризуйте зміст поняття державне (конституційне) право.
2. Розкрийте історичні засади державного (конституційного) права.

3. Дайте характеристику державного права зарубіжних країн (ДПЗК) як науки.
4. Схарактеризуйте ДПЗК як навчальну дисципліну.
5. Дайте загальну характеристику джерел ДПЗК.
6. Розкрийте соціальну та юридичну суть конституції - головного джерела державного (конституційного) права.
7. Класифікуйте конституції зарубіжних країн.
8. Схарактеризуйте способи прийняття конституцій у за рубіжних країнах.
9. Схарактеризуйте способи зміни конституцій в за рубіжних країнах.
10. Дайте дефініцію суспільного ладу, як його засади закріплюються та охороняються державою?
11. Як здійснюється конституційна регламентація еко номічної організації суспільного життя?
12. Розкрийте основні риси конституційного регулювання соціальних і духовно-культурних засад суспільного життя.
13. Схарактеризуйте зміст поняття держави як консти туційно-правового інституту.
14. Розкрийте конституційні характеристики держави.
15. Схарактеризуйте конституційно-правовий статус дер жавних органів влади в зарубіжних країнах.
16. Схарактеризуйте зміст поняття "форма державного правління".
17. Схарактеризуйте типологію форм державного правління.
18. Дайте загальну характеристику монархічної форми правління в зарубіжних країнах.
19. Схарактеризуйте абсолютну монархію в зарубіжних країнах.
20. Схарактеризуйте дуалістичну монархію в зарубіжних країнах.
21. Дайте загальну характеристику поліархічної форми державного правління в зарубіжних країнах

22. Схарактеризуйте поняття президентської поліархії та основні її різновиди в зарубіжних країнах.
23. Схарактеризуйте поняття парламентарної поліархії та основні її різновиди в зарубіжних країнах.
24. Визначте зміст поняття "змішана форма поліархічного правління".
25. Класифікуйте держави зі змішаною формою поліархічного правління.
26. Схарактеризуйте змішані поліархії із домінуванням президентських елементів.
27. Схарактеризуйте змішані поліархії із домінуванням парламентських елементів.
28. Порівняйте форми державного правління України та інших змішаних поліархій Європи.
29. Розкрийте зміст поняття "політико-територіального устрою" держав.
30. Класифікуйте держави за їх політико-територіальним устроєм.
31. Схарактеризуйте ознаки унітарної форми політико-те риторіального устрою.
32. Схарактеризуйте ознаки федеративної форми політи ко-територіального устрою.
33. Дайте загальну характеристику автономії як форми те риторіальної організації влади.
34. Схарактеризуйте політичну автономію в зарубіжних країнах
35. Схарактеризуйте адміністративну автономію в за рубіжних країнах
36. Схарактеризуйте політичні і державні режими.
37. Визначте особливості сучасного демократичного режи му.
38. Схарактеризуйте конституційні принципи виборчого права.
39. Дайте загальну характеристику виборчих систем.

40. Визначте та характеризуйте ознаки мажоритарної ви борчої системи.

41. Визначте та схарактеризуйте ознаки пропорційної ви борчої системи.

42. Визначте та схарактеризуйте ознаки змішаної виборчої системи.

43. Визначте місце та схарактеризуйте роль парламентів у системі влади зарубіжних країн.

44. Визначте поняття парламенту та парламентаризму.

45. Схарактеризуйте склад і організацію парламентів у за рубіжних країнах.

46. Схарактеризуйте сучасні бікамеральні парламенти.

47. Схарактеризуйте способи формування верхніх палат.

48. Схарактеризуйте компетенцію бікамерального парла менту.

49. Схарактеризуйте конституційно-правовий статус де путатів.

50. Схарактеризуйте повноваження зарубіжних парла ментів.

51. Дайте загальну характеристику органів виконавчої влади.

52. Схарактеризуйте конституційний статус глави держа ви, визначте його особливості.

53. Схарактеризуйте загальну компетенцію глав держав.

54. Схарактеризуйте порядок формування урядів у за рубіжних країнах.

55. Схарактеризуйте компетенцію урядів у зарубіжних країнах.

56. Схарактеризуйте конституційні принципи судоустрою та судочинства.

57. Схарактеризуйте органи конституційної юстиції.

58. Схарактеризуйте компетенцію органів конституційно го контролю і механізм її реалізації.

59. Схарактеризуйте політичні партії за організаційною ознакою.

60. Схарактеризуйте основні види партійних систем у за рубіжних, країнах.

61. Розкрийте суть інституціоналізації політичних партій.

62. Розкрийте суть поняття громадянства в консти туційному праві зарубіжних країн.

63. Схарактеризуйте порядок набуття і припинення грома дянства у зарубіжних країнах.

64. Схарактеризуйте інститути політичного притулку та екстрадиції (видачі) у конституційному праві зарубіжних країн.

65. Здійсніть класифікацію прав, свобод і обов'язків люди ни і громадянина в зарубіжних країнах.

66. Схарактеризуйте особисті права і свободи.

67. Схарактеризуйте політичні права і свободи.

68. Схарактеризуйте соціально-економічні та культурні права і свободи.

69. Схарактеризуйте обов'язки громадянина в зарубіжних країнах.

70. Схарактеризуйте гарантії прав і свобод в зарубіжних країнах.

б) вміти:

I. Порівнювати різні точки зору, робити власні висновки.

II. Класифікувати юридичні факти; проаналізувати кон ституційне законодавство, дати оцінку.

III. Диференціювати або інтегрувати знання за окреми ми проблемами;

IV. Застосовувати правила, методи, принципи, норма тивно-правові акти для вирішення конкретної ситуації.

V. Будувати схеми, графіки, діаграми, інтерпретувати їх.

ДОДАТКИ КОНСТИТУЦІЇ

ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

КОНСТИТУЦІЯ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ
(витяги)

(Прийнята Великими Народними Зборами 12 липня 1991 року)

Глава друга ОСНОВНІ ПРАВА ТА ОБОВЯЗКИ ГРОМАДЯН

Стаття 58

1. Громадяни зобов'язані додержувати Конституції та законів і виконувати їх. Вони зобов'язані поважати права і законні інтереси інших.

2. Релігійні та інші переконання не є підставою для відмови ви конувати обов'язки, встановлені Конституцією і законами.

Стаття 59

i. Захист Вітчизни є обов'язком і честю кожного болгарського громадянина. Зрада та зрадництво Вітчизни є найтяжчим злочином і караються з усією суворістю закону.

2. Виконання військових обов'язків, умови та порядок звільнення від них або заміна їх альтернативною службою встановлюються законом.

Стаття 60

1. Громадяни зобов'язані платити податки та збори, встановлені законом, відповідно до своїх доходів та майна.

2. Податкові пільги та надбавки можуть встановлюватися тільки законом.

Стаття 61

Громадяни зобов'язані сприяти державі та суспільству у випадку, коли трапляється стихійне чи інше лихо, на умовах і в порядку, визначених законом.

Глава третя НАРОДНІ ЗБОРИ

Стаття 62

Народні Збори здійснюють законодавчу владу і застосовують парламентський контроль. **Стаття 63**

Народні Збори складаються з 240 народних представників.

Стаття 64

1. Народні Збори обираються строком на чотири роки.

2. На випадок війни, воєнного чи іншого надзвичайного стану, що виник під час або після закінчення мандата Народних Зборів, строк їхніх повноважень продовжується до припинення цих обста вин.

3. Вибори до нових Народних Зборів проводяться не пізніше ніж через два місяці після припинення повноважень попередніх.

Стаття 65

1. Народним представником може бути обраний болгарський громадянин, який не має іншого громадянства, досяг 21 року, не пе ребуває під опікою та не відбуває такого покарання, як позбавлення волі.

2. Кандидати в народні представники, зайняті на державній службі, припиняють її виконання після своєї реєстрації.

Стаття 66

Законність виборів може бути заперечена в Конституційному Суді в порядку, визначеному законом. **Стаття 67**

1. Народні обранці представляють не тільки своїх виборців, а й увесь народ. Покладення обов'язкового мандата недійсне.

2. Народні представники діють на основі Конституції та законів згідно зі своїми совістю та переконаннями.

Стаття 68

1. Народні представники не можуть виконувати іншу державну службу або займатися діяльністю, яка згідно з законом є несумісною зі статусом народного представника.

2. Народний представник, обраний міністром, припиняє повно важення на час, протягом якого є міністром. У такому разі він заміщається у визначеному законом порядку.

Стаття 69

Народні представники не несуть кримінальної відповідальності за висловлення своєї думки і за своє голосування в Народних Зборах.

Стаття 70

Народні представники не можуть бути затримані і проти них не може бути порушене кримінальне переслідування, за винятком тяжких злочинів, до того ж з дозволу Народних Зборів, а коли вони не засідають - Голови Народних Зборів. Запит про дозвіл на затримання не робиться при затриманні в момент вчинення тяжкого злочину, але в такому разі негайно сповіщаються Народні Збори, а коли вони не засідають - Голова Народних Зборів.

Стаття 71

Народні представники одержують винагороду, розмір якої визначається Народними Зборами.

Стаття 72

1. Повноваження народного представника припиняються достроково:

1) якщо робиться заява про відставку перед Народними Зборами;

2) якщо набуває чинності вирок, що встановлює покарання у вигляді позбавлення волі за умисний злочин або коли виконання покарання у вигляді позбавлення волі не відкладено;

3) якщо встановлюється невиборність або несумісність;

4) у разі смерті.

2. У випадках, зазначених у пп. 1 і 2, рішення приймається Народними Зборами, а у випадку, зазначеному в п. 3, - Конституційним Судом.

Стаття 73

Організація та діяльність Народних Зборів провадяться на основі Конституції та ухваленого ними регламенту.

Стаття 74

Народні Збори є постійно діючим органом. Вони самі визначають час, протягом якого не засідають.

Стаття 75

Новообрані Народні Збори скликаються на перше засідання Президентом Республіки не пізніше ніж через один місяць після обрання Народних Зборів. Якщо у визначений строк Президент не скликає Народних Зборів, вони скликаються однією п'ятою народних представників. **Стаття 76**

1. Перше засідання Народних Зборів відкривається найстаршим з-поміж присутніх народним представником.

2. На першому засіданні народні представники складають таку присягу: "Присягаю іменем Республіки Болгарія додержувати Конституції та законів країни і в усіх своїх діях керуватися інтересами народу. Присягу склав".

3. На тому самому засіданні Народних Зборів обираються Голова і заступник Голови.

Стаття 77

1. Голова Народних Зборів:

1) представляє Народні Збори;

2) пропонує проект порядку денного засідань;

3) відкриває, керує і закриває засідання Народних Зборів і забезпечує порядок при їх проведенні;

4) засвідчує своїм підписом прийняті Народними Зборами акти;

5) опубліковує рішення, декларації та звернення, прийняті Народними Зборами;

6) організовує міжнародні зв'язки Народних Зборів.

2. Заступник Голови Народних Зборів допомагає Голові і здійснює покладені на нього обов'язки.

Стаття 78

Народні Збори скликаються на засідання Головою Народних Зборів:

1) з його ініціативи;

2) за ініціативою однієї п'ятої народних представників;

3) за ініціативою Президента;

4) за ініціативою Ради Міністрів.

Стаття 79

1. Народні Збори обирають зі свого складу постійні та тимчасові комісії.

2. Постійні комісії сприяють діяльності Народних Зборів і здійснюють від їхнього імені парламентський контроль.

КОНСТИТУЦІЯ ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
(від 22 грудня 1947 р.)
(витяги)

Тимчасовий Глава держави відповідно до рішення Установчих зборів, що схвалили у засіданні 22 грудня 1947 р. Конституцію Італійської Республіки, і згідно з XVIII заключною постановою Конституції промульгує Конституцію Італійської Республіки, текст якої містить:

Основні принципи

Стаття 1. Італія - демократична Республіка, що ґрунтується на праці.

Суверенітет належить народу, що здійснює його у формах і в межах, установлених Конституцією.

Стаття 2. Республіка визнає і гарантує невід'ємні права людини - як окремої особистості, так і в соціальних утвореннях, у яких виявляється ця особистість, і вимагає виконання невід'ємних обов'язків, що випливають з політичної, економічної і соціальної солідарності.

Розділ II. Президент Республіки

Стаття 83. Президент Республіки обирається Парламентом на спільному засіданні його членів. У виборах беруть участь по три делегати від кожної області, що обираються обласною радою з забезпеченням представництва меншості. Область Валле-д'Аоста має одного делегата.

Обрання Президента Республіки провадиться таємним голосуванням більшістю двох третин зборів. Після третього голосування досить абсолютної більшості.

Стаття 84. Президентом Республіки може бути обраний будь-який громадянин, якому виповнилося п'ятдесят років і який користується цивільними і політичними правами.

Посада Президента Республіки несумісна з якою-небудь іншою посадою.

Платня й інші асигнування Президенту встановлюються законом.

Стаття 85. Президент Республіки обирається на сім років. За тридцять днів до закінчення цього терміну голова Палати депутатів скликає Парламент і делегатів від областей на спільне засідання для обрання нового Президента Республіки.

Якщо палати розпущені чи коли до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців, вибори проводяться протягом п'ятнадцяти днів після скликання нових палат. На цей час продовжуються повноваження Президента, що знаходиться на посаді.

Стаття 86. Функції Президента Республіки у всіх випадках, коли він не в змозі їх виконувати, здійснюються головою Сенату.

При наявності триваючої перешкоди й у випадку смерті чи відставки Президента Республіки голова Палати депутатів призначає вибори нового Президента Республіки протягом п'ятнадцяти днів. Більш тривалий термін може бути передбачений, якщо палати розпущені чи залишається менше трьох місяців до закінчення терміну їх повноважень.

Стаття 87. Президент Республіки є Главою держави і представляє національну єдність.

Він може направляти палатам послання;

призначає вибори нових палат і визначає день першого засідання;

санкціонує представлення палатам урядових законопроектів;

промульгує закони, видає декрети, що мають силу закону, і постанови;

призначає народний референдум у випадках, передбачених Конституцією;

призначає у випадках, зазначених законом, посадових осіб держави;

акредитує і приймає дипломатичних представників, ратифікує міжнародні договори, у відповідних випадках - з попереднього дозволу палат;

є командуючим збройними силами, головує в створеному відповідно до закону Верховній раді оборони, оголошує, за рішенням палат, стан війни;

головує у Вищій раді магістратури;

може дарувати помилування і пом'якшувати покарання;

жалує відзнаки Республіки.

Стаття 88. Президент Республіки може, заслухавши голів палат, розпустити обидві палати чи одну з них.

Він не може використовувати це право в останні шість місяців своїх повноважень, за винятком випадку їх повного чи часткового збігу з останніми шістьма місяцями терміну повноважень Парламенту.

Стаття 89. Ніякий акт Президента Республіки не дійсний, якщо він не контрасигнований міністрами, що його запропонували, та за цей акт відповідальні.

Акти, що мають силу закону, і інші зазначені в законі акти контрасигнуються також головою Ради міністрів.

Стаття 90. Президент Республіки не відповідальний за дії, зроблені під час виконання своїх функцій, крім державної зради чи зазіхання на Конституцію.

У таких випадках він віддається суду Парламентом на спільному засіданні палат абсолютною більшістю голосів його членів.

Стаття 91. Президент республіки до прийняття на себе своїх функцій складає перед Парламентом на спільному засіданні палат присягу на вірність Республіці і дотримання Конституції.

КОНСТИТУЦІЯ ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
15 лютого 1922 року
(із поправками від 21 березня 1993 року та 27 січня 1994 року)

Латвійський народ через своїх представників у вільно обраних Установчих Зборах встановив для себе таку Конституцію:

Частина I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Латвія - незалежна демократична республіка.
2. Суверенна влада Латвії належить латвійському народові.
3. Територію держави Латвія складають у межах, визначених міжнародними договорами, Ліфляндія, Латгалія, Курляндія та Земгалія.
4. Державний прапор Латвії - червоний з білою смугою.

Частина II. СЕЙМ

5. Сейм складається із ста народних представників.
6. Сейм обирається загальним, рівним, прямим, таємним і пропорційним голосуванням.
7. Латвія поділяється на окремі виборчі округи; кількість депутатів до Сейму, яку належить обирати у кожному виборчому окрузі, має бути пропорційною до кількості виборців даного округу
8. Право голосу належить повноправним латвійським громадянам, яким на перший день виборів виповнилося вісімнадцять років.
9. До Сейму може бути обраний кожний повноправний латвійський громадянин, якому на перший день виборів виповнився двадцять один рік.
10. Сейм обирається на три роки.
11. Вибори до Сейму проводяться у першу неділю жовтня та в суботу напередодні.
12. Новообраний Сейм збирається на перше засідання у перший вівторок листопада; цього самого дня закінчуються повноваження Сейму попереднього скликання.
13. Якщо у разі розпуску Сейму вибори до Сейму відбуваються в інший період року, то такий Сейм збирається на перше засідання

не пізніше ніж через один місяць після його обрання, і повноваження його закінчуються через два роки у перший вівторок листопада, коли збирається наступний новообраний Сейм.

14. Виборці не можуть відкликати окремих членів Сейму

15. Засідання Сейму відбуваються у Ризі, і лише з огляду на надзвичайні обставини Сейм може бути скликаний в іншому місці.

16. Сейм обирає свою Президію, яка складається з Голови, двох його заступників та секретарів. Президія Сейму діє також у періоди між сесіями.

17. Перше засідання новообраного Сейму відкриває Голова попереднього Сейму або інший член Президії, який його заміщає.

18. Сейм сам перевіряє повноваження своїх членів.

19. Президія Сейму скликає сесії та призначає чергові і надзвичайні засідання Сейму

20. Президія Сейму зобов'язана призначити засідання Сейму, якщо цього вимагає Президент Республіки, Міністр-президент або одна третина членів Сейму

21. Сейм встановлює порядок своєї роботи та внутрішнього розпорядку.

22. Засідання Сейму публічні. За вимогою десяти членів Сейму, Президента Республіки, Міністра-президента або одного з міністрів Сейм більшістю у дві третини присутніх депутатів може постановити вести закрите засідання.

23. Засідання Сейму чинні, якщо у них бере участь принаймні половина членів Сейму.

24. Сейм приймає постанови, за винятком особливих, передбачених Конституцією випадків, абсолютною більшістю голосів присутніх депутатів.

25. Сейм обирає комісії, встановлює кількість їх членів та завдання. Комісії мають право вимагати необхідні для своєї діяльності відомості та пояснення від відповідних міністрів та органів місцевого самоврядування, а також вимагати присутності на своїх засіданнях для дачі пояснень відповідальних представників міністерств та органів самоврядування.

Комісії можуть діяти і в періоди між сесіями.

26. Сейм зобов'язаний призначати (для певних випадків) парламентські слідчі комісії, якщо цього вимагає не менш ніж одна третина членів Сейму.

27. Сейм має право звертатися до Міністра-президента або окремого міністра із запитами та запитаннями, на які ті зобов'язані давати відповідь особисто або через уповноважену ними на те відповідальну посадову особу. Міністр-президент або міністр за вимогою Сейму або його комісії зобов'язані надавати відповідні документи та справи.

28. Члени Сейму не можуть бути притягнені до відповідальності ні в судовому, ні в адміністративному, ні в дисциплінарному порядку за голосування або за погляди, висловлені ними при виконанні обов'язків. Член Сейму може бути притягнений до судової відповідальності, якщо він, хоча б і при виконанні обов'язків, поширює:

1) завідомо неправдиві відомості, що ганьблять честь;

2) відомості, що ганьблять честь і стосуються приватного або сімейного життя.

29. Член Сейму не може бути заарештований, підданий обшуку або іншому обмеженню особистої свободи без згоди Сейму. Член Сейму може бути заарештований, якщо його затримано при вчиненні злочину. Про всякий арешт членів Сейму протягом двадцяти чотирьох годин має бути сповіщена Президія Сейму, яка на найближчому засіданні Сейму доповідає про це останньому для ухвалення рішення про те, чи й далі залишати під арештом (затриманого) члена Сейму, чи звільнити його. У період між сесіями, аж до відновлення засідань, питання про подальше затримання або звільнення члена Сейму вирішує Президія Сейму.

30. Проти члена Сейму не може бути без згоди Сейму розпочате судове або адміністративне переслідування за вчинення злочину.

31. Член Сейму має право відмовитися дати свідчення:

1) про осіб, які повідомили йому як народному представникові будь-які факти чи відомості;

2) про осіб, яким він, виконуючи свої обов'язки народного представника, довірив будь-які факти чи відомості;

3) про самі ці факти та відомості.

32. Член Сейму не може ні сам, ані від імені іншої особи бути постачальником Державної скарбниці та отримувати концесії від держави. Заборона за змістом цієї статті стосується міністрів, навіть якщо вони і не є членами Сейму.

33. Члени Сейму отримують винагороду з державних коштів.

34. Ніхто не може бути притягнений до відповідальності за відо мості про засідання Сейму та комісій, якщо ці відомості відповіда ють дійсності. Лише Президія Сейму або бюро комісії може дозволи ти давати відомості про закриті засідання Сейму та комісій.

Частина III. ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛІКИ

35. Президент Республіки обирається Сеймом натри роки.

36. Президент Республіки обирається закритим голосуванням більшістю голосів не менш ніж п'ятдесяти одного члена Сейму

37. Президентом Республіки не може бути обрана особа, яка не досягла сорокарічного віку.

38. Посада Президента Республіки несумісна з іншими про фесійними заняттями. Якщо особа, обрана Президентом, є членом Сейму, то вона зобов'язана скласти повноваження члена Сейму.

39. Одна й та сама особа не може бути Президентом Республіки більше шести років підряд.

40. У першому засіданні Сейму після обрання Президента Рес публіки, останній, беручи на себе посадові обов'язки, дає таку урочи сту присягу: "Присягаю, що вся моя діяльність буде спрямована на благо латвійського народу. Я докладу усіх зусиль заради благополуч чя Латвійської держави та її населення. Я шануватиму як священні Конституцію Латвії та її закони і дотримуватимусь їх. У ставленні до всіх я буду справедливим і обов'язки свої виконуватиму сумлінно".

41. Президент Республіки представляє державу у міжнародних відносинах, призначає латвійських та приймає іноземних диплома тичних представників. Він виконує рішення Сейму про ратифікацію міжнародних договорів.

42. Президентові Республіки підпорядковані Збройні сили дер жави. На випадок війні він призначає Головнокомандувача.

43. Президент Республіки на підставі рішення Сейму оголошує війну.

44. Президент Республіки має право вжити необхідних заходів військової оборони якщо будь-яка інша держава оголосить війну Латвії або якщо ворог нападе на латвійські кордони. Водночас Пре зидент Республіки негайно скликає Сейм, який приймає рішення про оголошення та початок війни.

45. Президентові Республіки належить право помилування зло чинців, стосовно до яких судовий вирок набув чинності. Це право помилування не поширюється на випадки в яких закон передбачає інший порядок помилування. Амністію дарує Сейм.

46. Президент Республіки має право скликати та вести як голо ва надзвичайні засідання Кабінету Міністрів, встановлюючи поря док денний цих засідань.

47. Президентові Республіки належить право законодавчої ініціативи.

48. Президент Республіки має право запропонувати розпуск Сейму. Пропозиція про розпуск має бути винесена на народне голо сування. Якщо більше половини учасників народного голосування висловиться за розпуск Сейму, розпуск вважається здійсненим і ма ють бути призначені нові вибори, які повинні відбутися не пізніше ніж через два місяці з дня розпуску Сейму.

49. Якщо Сейм розпущено, то повноваження членів Сейму зберігають чинність до відкриття Сейму нового складу, але попе редній Сейм може зібратися на засідання лише за скликанням Пре зидента Республіки. Порядок денний таких засідань Сейму визна чається Президентом Республіки.

50. Якщо під час народного голосування розпуск Сейму відхи лено більш ніж половиною поданих голосів, то Президент Рес публіки вважається усунутим з посади і Сейм обирає нового Прези дента на той строк повноважень усунутого з посади Президента що залишився.

51. За пропозицією не менш ніж половини всіх членів Сейму, Сейм на закритому засіданні більшістю не менш як у дві третини го лосів усіх членів Сейму може постановити про усунення з посади Президента Республіки. Слідом за такою постановою Сейм негайно обирає нового Президента.

52. Якщо Президент Республіки відмовляється від посади або помирає до закінчення строку своїх повноважень, або ж якщо до Сейму внесено пропозицію про усунення Президента з посади, обов'язки Президента Республіки до обрання Сеймом нового Прези дента виконує Голова Сейму. Так само Голова Сейму заміщає Пре зидента Республіки якщо Президент перебуває за межами держави або натрапляє на будь-які інші перепони для виконання своїх обов'язків.

53. Президент Республіки за свою діяльність не несе політичної відповідальності. Усі акти Президента Республіки мають бути кон трасигновані Міністром-президентом або відповідним міністром, які тим беруть на себе всю відповідальність за ці акти, крім випадків, пе редбачених у статтях сорок восьмій та п'ятдесят шостій.

54. Президент Республіки може бути притягнений до криміна льної відповідальності, якщо Сейм дасть на те згоду більшістю не менш як двох третин голосів.

Частина IV. КАБІНЕТ МІНІСТРІВ

55. Кабінет Міністрів складається з Міністра-президента та призначених ним міністрів.

56. Кабінет Міністрів формується особою, призначеною для цього Президентом Республіки.

57. Кількість міністрів, коло їхніх повноважень, як і відносини з державними установами, встановлюються законом.

58. Кабінетові Міністрів підпорядковуються адміністративні ус танови держави.

59. Для виконання своїх обов'язків Міністрові-президенту та міністрам необхідна довіра Сейму, і за свою діяльність вони відповідальні перед Сеймом. Якщо Сейм висловлює недовіру Міністрові-президенту, то у відставку йде увесь Кабінет. Якщо не довіру виражено окремому міністрові, то він іде у відставку, а замість нього Міністр-президент призначає іншу особу.

60. На засіданнях Кабінету Міністрів головує Міністр-президент, а за його відсутності - той із міністрів, якого він на те уповноважив.

61. Кабінет Міністрів обговорює всі проекти законів, розроблені окремими міністерствами, питання, що стосуються діяльності кількох міністерств, а також порушені окремими членами Кабінету питання політичного характеру.

62. Якщо державі загрожує зовнішній ворог або ж у державі чи якій-небудь її частині сталися чи можуть статися внутрішні завору шення, що є небезпечними для існуючого державного ладу, то Кабінет Міністрів має право оголосити надзвичайний стан, довівши про це протягом двадцяти чотирьох годин до відома Президії Сейму. Президія Сейму негайно доповідає Сеймові про прийняту постано ву Кабінету Міністрів.

63. Міністри, навіть якщо вони не є членами Сейму, а також уповноважені міністрами відповідальні посадові особи мають право брати участь у засіданнях Сейму та його комісій і вносити доповнен ня та поправки у законопроекти.

Частина V. ЗАКОНОДАВСТВО

64. Законодавча влада належить Сеймові, а отже, народові, в по рядку та у межах, передбачених цією Конституцією.

65. Законопроекти можуть вносити у Сейм: Президент Рес публіки, Кабінет Міністрів, різні комісії Сейму, групи депутатів у кількості, не меншій п'яти осіб, а також у випадках та в порядку, пе редбачених цією Конституцією, одна десята частина виборців.

66. Сейм щорічно до початку фінансового року вотує держав ний бюджет, проект якого подає Кабінет Міністрів.

Якщо Сейм приймає постанову, що пов'язана з непередбачени-ми у бюджеті видатками, то в цій самій постанові він має передбачи-ти також кошти, які дозволять покрити такі видатки.

Після виконання бюджету Кабінет Міністрів зобов'язаний вне-сти на затвердження Сейму звіт про виконання.

67. Сейм встановлює чисельність Збройних сил держави у мир ний час.

68. Усі міжнародні договори, які регулюють питання, що вирішуються законодавчим шляхом, обов'язково мають бути ра тифіковані Сеймом.

69. Президент Республіки публікує прийняті Сеймом закони не раніше як на сьомий і не пізніше ніж на двадцять перший день після їх прийняття. Закон набуває чинності, якщо в ньому не визначений інший строк, через чотирнадцять днів після опублікування.

70. Президент Республіки публікує прийняті закони таким чи ном: "Сейм (чи народ) прийняв і Президент Республіки публікує на ведений нижче закон: (текст закону)".

71. Протягом семи днів, рахуючи з дня прийняття закону Сей мом, Президент Республіки має право вмотивованим зверненням на ім'я Голови Сейму вимагати повторного розгляду закону. Якщо Сейм закону не змінить, то Президент удруге заперечувати не може.

72. Президент Республіки має право затримати опублікування за кону на два місяці. Він зобов'язаний затримати опублікування закону,

якщо цього вимагає третина членів Сейму. Цим правом Президент Республіки або одна третина членів Сейму можуть скористатися протягом семи днів, рахуючи з дня прийняття проекту закону в Сеймі. Затриманий таким чином закон має бути винесений на народне голосування, якщо цього вимагатиме не менш як одна десята частина виборців. Якщо протягом зазначених вище двох місяців таку вимогу не буде висунуто, то після спливу зазначеного строку закон піддягає опублікуванню. Народне голосування, однак, не відбувається, якщо Сейм удруге висловиться за цей закон і якщо прихильниками його прийняття виявляться не менш як три четвертини всіх депутатів.

73. На народне голосування не можуть бути винесені бюджет та закони про позики, податки, митні збори, залізничні тарифи, військову повинність, оголошення та початок війни, укладення ми ру, оголошення та припинення надзвичайного стану, мобілізацію і демобілізацію, а також договори з іншими державами.

74. Закон, прийнятий у Сеймі та затриманий згідно із сімдесят другою статтею, може бути скасований народним голосуванням, як що у ньому взяла участь принаймні половина тих, хто брав участь у попередніх виборах до Сейму, і більшість проголосувала проти відповідного закону.

75. Якщо Сейм більшістю у дві третини голосів приймає рішен ня про терміновість схвалення закону, то Президент Республіки не має права вимагати повторного розгляду такого закону; такий закон не може бути винесений на народне голосування і має бути опублікований не пізніше ніж на третій день з дня отримання вотованого закону Президентом.

76. Сейм може змінити Конституцію на засіданнях, в яких бе руть участь не менше двох третин членів Сейму. Зміни приймають ся у трьох читаннях більшістю не менш як у дві третини голосів при сутніх депутатів.

77. Якщо Сейм змінить статті першу, другу, третю чи шосту Конституції, то такі зміни для набуття чинності мають бути винесені на народне голосування.

78. Не менш як одна десята частина виборців має право подати Президентові Республіки розроблений проект зміни Конституції або законопроект, який Президент передає Сеймові. Якщо Сейм не прийме проект без суттєвих змін, то він виноситься на народне голо сування.

79. Винесені на народне голосування зміни Конституції вважа ються прийнятими, якщо їх підтримала не менш як половина всіх, хто має право голосу.

Винесені на народне голосування законопроекти вважаються прийнятими, якщо їх підтримала не менш як половина тих, хто брав участь у попередніх виборах до Сейму.

80. У народному голосуванні можуть брати участь усі латвійські громадяни, що мають право голосу на виборах представників до Сейму.

81. У періоди між сесіями Сейму Кабінет Міністрів має право, якщо в тому є нагальна потреба, приймати постанови, які мають си лу закону. Такі постанови не можуть змінювати закон про вибори до Сейму, закони про судоустрій та судочинство, бюджет і бюджетне право, а також закони, прийняті під час діяльності існуючого Сейму; так само вони не можуть стосуватися амністії, випуску бон Держав ної скарбниці, державних податків, митних зборів, залізничних та рифів, позик; вони втрачають чинність, якщо не будуть внесені у Сейм до спливу трьох днів після відкриття найближчої сесії Сейму.

Частина VI. СУД

82. Усі громадяни рівні перед законом та судом.

83. Судді незалежні і підкоряються лише законові.

84. Судді затверджуються Сеймом і є незмінюваними. Судді, усупереч своїй волі, можуть бути усунені з посади виключно на підставі судового рішення. Граничний вік, з досягненням якого судді залишають посади, встановлюється для суддів законом.

85. У Латвії існують суди присяжних на підставі спеціального закону.

86. Здійснювати правосуддя можуть лише ті органи, яким це право надано законом, і лише в порядку, передбаченому законом. Військові суди діють на підставі спеціального закону.

Частина VII. ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ

87. Державний контроль - незалежна колегіальна установа.

88. Державні контролери призначаються та затверджуються на посаду у тому самому порядку, що й судді, але тільки на певний строк, у межах якого вони можуть бути усунені з посади лише на підставі судового рішення. Організацію та компетенцію Державного контролю визначає спеціальний закон.

КОНСТИТУЦІЯ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
(витяги)
(Прийнята громадянами Литовської республіки на референдумі 25 жовтня 1992 року)

Глава III. СУПІЛЬСТВОІ ДЕРЖАВА

Стаття 41

Навчання осіб віком до 16 років є обов'язковим.

Навчання у державних (самоврядних) загальноосвітніх, професійних школах та навчальних закладах вищого рівня є безоплатним.

Вища освіта доступна всім відповідно до здібностей кожної людини. Громадянам, які успішно навчаються у державних вищих навчальних закладах, гарантується безоплатне навчання.

Стаття 42

Культура, наука та дослідження, а також викладання є вільними.

Держава надає підтримку культурі та науці, приділяє увагу охороні пам'яток та цінностей історії, мистецтва та інших пам'яток і цінностей культури Литви.

Духовні та матеріальні інтереси автора, пов'язані з науково-технічною, культурно-художньою творчістю, захищаються й охороняються законом.

Стаття 43

Держава визнає традиційні у Литві церкви та релігійні організації, а інші церкви та релігійні організації - в тому разі, якщо вони мають підтримку в суспільстві та їх вчення і обряди не суперечать законові й моралі.

Визнані державою церкви та інші релігійні організації мають права юридичної особи. Церкви та релігійні організації вільно проповідують своє вчення, відправляють свої обряди, мають молитовні будинки, благодійні заклади та школи для підготовки служителів культу.

Церкви та релігійні організації вільно діють згідно зі своїми канонами і статутами.

Становище церкви та інших релігійних організацій у державі встановлюється угодою або законом.

Проповідування церквами та релігійними організаціями вчення, інша релігійна діяльність, а також молитовні будинки не можуть використовуватися з метою, що суперечить Конституції та законам.

У Литві немає державної релігії.

Стаття 44

Цензура засобів масової інформації забороняється.

Держава, політичні партії, політичні та громадські організації, інші інституції або особи не можуть монополізувати засоби масової інформації.

Стаття 45

Національні спільноти громадян самостійно займаються справами своєї національної культури, освітою, благодійністю, взаємодопомогою.

Держава надає підтримку національним спільнотам.

Глава IV. НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ПРАЦЯ

Стаття 46

Господарство Литви ґрунтується на праві приватної власності, на особистій свободі господарської діяльності та особистій ініціативі.

Держава надає підтримку суспільне корисним господарським зусиллям та ініціативі.

Державою регулюється господарська діяльність таким чином, щоб вона слугувала для загального блага народу.

Законом забороняється монополізувати виробництво та ринок, охороняється свобода чесної конкуренції.

Держава захищає інтереси споживача.

Стаття 47

Земля, внутрішні води, ліси, парки на правах власності можуть належати лише громадянам Литовської Республіки та державі.

Земельні ділянки на правах власності відповідно до встановлених законами порядку та умов можуть належати іноземній державі для заснування її дипломатичних та консульських установ.

На правах виключної власності Литовській Республіці належать: надра землі, а також внутрішні води, ліси, парки, дороги, об'єкти історії, археології і культури державного значення.
Литовській Республіці належать виключні права на повітряний простір над її територією, її континентальний шельф та економічну зону в Балтійському морі.

Стаття 48
Кожна людина може вільно обирати роботу та займатися підприємництвом і має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на справедливу оплату праці та на соціальний захист на випадок безробіття.
Праця іноземців у Литовській Республіці регулюється законом.
Примусова праця заборонена.
Примусовою працею не вважається проходження служби у війську або альтернативна служба, що її заміняє, а також праця громадян під час війни, стихійного лиха, епідемії або в інших надзвичайних випадках.
Примусовою працею не вважається і регульована законом праця засуджених судом.

# ОСНОВНИЙ ЗАКОН ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ
.(витяги)

(23 травня 1949 р.)

ПРЕАМБУЛА

Усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, натхненний бажанням охороняти свою національну і державну єдність і служити справі миру в усьому світі як рівноправний член в об'єднаній Європі, німецький народ...прийняв у силу своєї установчої влади дійсний Основний закон Федеративної Республіки Німеччини.

Відділ I.
ОСНОВНІ ПРАВА

Стаття 1.
1. Людська гідність непорушна. Поважати і захищати її - обов'язок будь-якої державної влади.
2. Виходячи з цього німецький народ у силу цього визнає недоторканні і невідчужувані права людини як основу будь-якого людського суспільства, світу і справедливості у світі.
3. Нижченаведені основні права зобов'язують законодавство, виконавчу владу і правосуддя як безпосередньо діюче право.
Стаття 2.
1. Кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, оскільки він не порушує прав інших і не йде проти конституційного порядку чи морального закону.
2. Кожний має право на життя і на особисту недоторканність. Свобода особи непорушна. Втручання в ці права допускаються тільки на підставі закону.
Стаття 3.
1. Усі люди рівні перед законом.
2. Чоловіки і жінки рівноправні.
3. Нікому не може бути заподіяний збиток чи надана перевага че-

рез ознаки його статі, походження, раси, мови, батьківщини і місця народження, віросповідання, релігійних чи політичних переконань.

Стаття 4.

1. Свобода віросповідання, совісті і свобода проголошення релігійних і суспільних поглядів непорушні.

2. Гарантується безперешкодне відправлення релігійних об рядів.

3. Ніхто не може бути примушений проти своєї совісті до військової служби на стройових посадах. Подробиці установлює фе деральний закон.

Стаття 5.

1. Кожний має право вільно висловлювати і поширювати свої думки усно, письмово, за допомогою зображень і безперешкодно чер пати знання з загальнодоступних джерел. Свобода друку і свобода інформації за допомогою радіо і кіно гарантується. Цензури не існує.

2. Межі цих прав указуються приписами загальних законів, зако нодавчих постанов про охорону молоді і правом на честь особистості.

3. Мистецтво і науки, дослідження і викладання вільні. Свобода викладання не звільняє від вірності Конституції.

Стаття 14.

1. Власність і право спадкування гарантуються. Зміст і межі їх установлюються законами.

2. Власність зобов'язує. Користування нею повинно одночасно служити загальному благу.

3. Примусове відчуження допускається тільки для загального блага. Відчуження може провадитися тільки відповідно до закону чи на підставі закону, що регулює порядок і розміри відшкодування. Відшкодування визначається зі справедливим обліком загального блага й інтересів сторін. У випадку суперечок про розміри відшкоду вання воно може встановлюватися в загальному судовому порядку.

Стаття 15. Земля, природні ресурси і засоби виробництва можуть бути з метою усуспільнення передані в суспільну власність чи іншим видам суспільного господарства відповідно до закону, що регулює порядок і розміри відшкодування. У відношенні відшкодування діють відповідно пропозиції 3 і 4 пункти 3 статті 14.

Стаття 16.

1. Німецьке громадянство не може бути віднятим. Втрата громадянства може наступити тільки на підставі закону, а проти волі

зацікавленої особи - лише в тому випадку, якщо вона не стає особою, що не має громадянства.

2. Жоден німець не може бути виданий іноземній державі. Особи, які переслідуються за політичні переконання, користуються правом притулку.

Стаття 17. Кожний має право як окремо, так і спільно з іншими особами звертатися письмово з проханнями чи скаргами в компетентні установи чи до народного представництва.

Відділ II.
ФЕДЕРАЦІЯ І ЗЕМЛІ

Стаття 20.

1. Федеративна Республіка Німеччини є демократичною і соціальною федеративною державою.

2. Уся державна влада похідна від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів і голосувань і через посередництво спеціальних органів законодавства, виконавчої влади і правосуддя.

3. Законодавство зв'язане конституційним ладом, виконавча влада і правосуддя - законом і правом.

Стаття 21.

1. Партії сприяють формуванню політичної волі народу. Вони можуть вільно утворюватися. Внутрішня їхня організація повинна відповідати демократичним принципам. Вони повинні представляти публічний звіт про джерела своїх коштів.

2. Партії, що за своїми цілями чи поведінкою своїх прихиль ників прагнуть завдати шкоди основам вільного демократичного по рядку, або усунути його, або поставити під загрозу існування Феде ративної Республіки, протиконституційні. Питання щодо протиконституційності вирішує Федеральний конституційний суд.

3. Подробиці регулюються федеральним законодавством.

Відділ VII.
ЗАКОНОДАВСТВО ФЕДЕРАЦІЇ

Стаття 70.

1. Землі мають право законодавства в тій мірі, у якій дійсним Основним законом права законодавчої влади не надані Федерації.

2. Розмежування компетенції Федерації і земель установлюється відповідно до розпоряджень дійсного Основного закону про виняткову і конкуруючу законодавчу компетенцію.

Стаття 71. У сфері виняткової законодавчої компетенції Федерації землі мають право законодавства лише тоді й остільки, коли й оскільки вони спеціально уповноважені на це федеральним законом.

Стаття 72.

і. У сфері конкуруючої законодавчої компетенції землі мають право законодавства лише тоді й остільки, коли й оскільки Федерація не використовує своїх прав законодавства.

2. У цій сфері Федерація має право законодавства, якщо існує необхідність у федеральному законодавчому регулюванні, тому що:

1) яке-небудь питання не може бути ефективно врегульовано за конодавством окремих земель;

2) врегулювання якого-небудь питання законодавством однієї землі може порушити інтереси іншої чи землі всієї країни в цілому;

3) цього вимагає дотримання правової чи економічної єдності, зокрема однаковості життєвих умов на території не лише однієї землі.

Стаття 73. Федерація володіє винятковою законодавчою компетенцією у наступних питаннях:

1) зовнішні відносини, а також оборона, включаючи військову службу чоловіків, що досягли вісімнадцяти років, і захист цивільного населення;

2) громадянство Федерації;

3) свобода пересування, паспорта, еміграції й імміграція, видача;

4) валюта, грошовий обіг, карбування монети, режим міри і ваги, установлення точного часу;

5) митна і торгова єдність території, договори про торгівлю і судноплавство, свобода товарного обігу, товарних обігів і платіжних розрахунків із закордоном, включаючи митну і прикордонну охорону;

6) залізниці Федерації і повітряне сполучення;

7) пошта, телеграф, телефон, радіо;

8) правове становище осіб, що знаходяться на службі Федерації і безпосередньо залежних від її корпорацій публічного права;

9) правова охорона промислової власності, авторське, патентне і видавниче право;

10) співробітництво Федерації і земель у галузі кримінальної

поліції й охорони Конституції, установа федерального відомства кримінальної поліції і міжнародна боротьба зі злочинами;

11) статистика для цілей Федерації.

Стаття 74. Конкуруюча законодавча компетенція поширюється на наступні сфери:

1) цивільне право, кримінальне право і виконання вироків, судоустрій, судочинство, адвокатура, нотаріат і юридична консультація;

2) акти цивільного стану;

3) право союзів і зборів;

4) перебування і постійне проживання іноземців;

5) охорона пам'ятників німецької культури від вивозу за кордон;

6) справи про біженців і вигнанців;

7) державне соціальне забезпечення;

8) громадянство земель;

9) військові збитки і їхнє відшкодування;

10) піклування про інвалідів війни, жертви війни, що залишилися в живих, про колишніх військовополонених і захоронения полеглих воїнів;

11) господарське право (гірська справа, промисловість, енергетичне господарство, ремесла, кустарна промисловість, торгівля, банківська і біржова справа, приватне страхування);

12) робоче право, включаючи організацію виробництва, охорону праці і посередництво у наймі, соціальне страхування, включаючи страхування від безробіття;

13) сприяння науково-дослідній роботі;

14) право примусового відчуження, оскільки воно стосується справ, згаданих у статтях 73 і 74;

15) перехід землі і земельної власності, природних ресурсів і засобів виробництва у суспільну власність чи у суспільне господарство інших форм;

16) запобігання зловживань економічною могутністю;

17) сприяння виробництву в сільському і лісовому господарствах, забезпечення постачання продовольством, ввіз і вивіз продукції сільського і лісового господарства, рибальство у відкритому морі і в прибережних водах, охорона узбережжя;

18) перехід власності на землю, земельне право і сільськогосподарську оренду, житлова справа, поселення, хутори;

19) заходи проти загальнебезпечних і заразних захворювань лю дей і тварин, допуск до лікарських і інших медичних професій і до виробництва лікарських засобів, торгівля ліками, лікарськими засо бами, наркотиками й отрутою;

20) охорона торгівлі продовольством, предметами широкого вжитку, предметами першої необхідності, фуражем, насінним і по садковим матеріалом для сільського і лісового господарства і захист дерев і рослин від хвороб і шкідників;

21) судноплавство у відкритому морі й у прибережних водах, водні пізнавальні знаки, внутрішнє судноплавство, метеорологічна служба, морські канали і внутрішні водні шляхи загального значення;

22) рух по дорогах, автомобільна справа, спорудження і нагляд за справністю доріг далекого сполучення;

23) рейкові шляхи, крім федеральних залізниць і за винятком гірських залізниць.

Стаття 75. Федерація має право з дотриманням умов, передбачених статтею 72, видавати загальні розпорядження з наступних питаннь:

1) правове становище осіб, що знаходяться на державній службі земель, громад і інших корпорацій публічного права;

2) загальне правове становище засобів масової інформації і кіно;

3) мисливська справа, охорона природи і мальовничих місць;

4) розподіл землі й упорядкування території і водний режим;

5) прописка і виписка.

Стаття 76.

1. Законопроекти вносяться в Бундестаг Федеральним урядом, членами Бундестагу або Бундесратом.

2. Законопроекти Федерального уряду насамперед подаються в Бундесрат. Бундесрату належить право висловитися про них протя гом трьох тижнів.

3. Законопроекти Бундесрату представляються Бундестагу че рез Федеральний уряд, що зобов'язаний висловити щодо них свою точку зору.

Стаття 77.

1. Федеральні закони приймаються Бундестагом. Після прийняття вони негайно передаються Бундесрату через Голову Бундестагу.

КОНСТИТУЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
(витяги)
(Прийнята всенародним голосуванням
12 грудня 1993 року)

Глава 2 Права та свободи людини і громадянина

Стаття 57

Кожен зобов'язаний платити законно встановлені податки та збори. Закони, що встановлюють нові податки чи погіршують становище платників податків, зворотної сили не мають.

Стаття 58

Кожен зобов'язаний оберігати природу і навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств.

Стаття 59

1. Захист Вітчизни є обов'язком громадянина Російської Феде рації.

2. Громадянин Російської Федерації проходить військову служ бу відповідно до федерального закону.

3. Громадянин Російської Федерації у випадку, якщо його пере конанням і віросповіданню суперечить проходження військової служби, а також в інших встановлених федеральним законом випад ках має право на заміну її альтернативною цивільною службою.

Стаття 60

Громадянин Російської Федерації може самостійно здійснювати у повному обсязі свої права та обов'язки з 18 років. **Стаття 61**

1. Громадянина Російської Федерації не може бути вислано за межі Російської Федерації чи видано іншій державі.

2. Російська Федерація гарантує своїм громадянам захист і охо рону за її межами.

Стаття 62

і. Громадянин Російської Федерації може маті громадянство іноземної держави (подвійне громадянство) відповідно до федерального закону чи міжнародного договору Російської Федерації.

2. Наявність у громадянина Російської Федерації громадянства іноземної держави не применшує його прав та свобод і не звільняє від обов'язків, що випливають із російського громадянства, якщо інше не передбачено федеральним законом чи міжнародним договором Російської Федерації.

3. Іноземні громадяни та особи без громадянства користуються у Російській Федерації правами й виконують обов'язки нарівні з громадянами Російської Федерації, крім випадків, встановлених федеральним законом чи міжнародним договором Російської Федерації.

Стаття 63

1. Російська Федерація надає політичний притулок іноземним громадянам і особам без громадянства відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права.

2. У Російській Федерації не допускається видача іншим державам осіб, переслідуваних за політичні погляди, а також за дії (або бездіяльність), що не визнаються в Російській Федерації злочином. Видача осіб, обвинувачуваних у вчиненні злочину, а також передання обвинувачених для відбуття покарання в інших державах здійснюються на основі федерального закону або міжнародного договору Російської Федерації.

Стаття 64

Положення цієї глави становлять основи правового статусу особи в Російській Федерації і не можуть бути змінені інакше як у порядку, встановленому цією Конституцією.

Глава 3
Федеральний устрій

Стаття 65

I. У складі Російської Федерації перебувають суб'єкти Російської Федерації:

Республіка Адигея (Адигея), Республіка Алтай, Республіка Башкортостан, Республіка Бурятія, Республіка Дагестан, Інгуська Республіка, Кабардино-Балкарська Республіка, Республіка Калмикія - Хальг Тангч, Карачаєво-Черкеська Республіка, Республіка Карелія, Республіка Комі, Республіка Марій Ел, Республіка Мордовія, Республіка Саха (Якутія), Республіка Північна Осетія, Республіка Татарстан (Татарстан), Республіка Тува, Удмуртська Республіка, Республіка Хакасія, Чеченська Республіка, Чуваська Республіка - Чаваш Республіки;

Алтайський край, Краснодарський край, Красноярський край. Приморський край, Ставропольський край, Хабаровський край;

Амурська область, Архангельська область, Астраханська область, Білгородська область, Брянська область, Володимирська область, Волгоградська область, Вологодська область, Воронезька область, Івановська область, Іркутська область, Калінінградська область, Калузька область, Камчатська область, Кемеровська область, Кіровська область, Костромська область, Курганська область, Курська область, Ленінградська область, Липецька область, Магаданська область, Московська область, Мурманська область, Нижньогородська область, Новгородська область, Новосибірська область, Омська область, Оренбурзька область, Орловська область, Пензенська обдасть. Пермськаобласть, Псковська область, Ростовська область, Рязанська область, Самарська область, Саратовська область, Сахалінська область, Свердловська область, Смоленська область, Тамбовська область, Тверська область, Томська область, Тульська область, Тюменська область, Ульяновська область, Челябінська область, Читинська область, Ярославська область;

Москва, Санкт-Петербург - міста федерального значення;

Єврейська автономна область;

Агінський Бурятський автономний округ, Комі-Перм'яцький автономний округ, Коряцький автономний округ, Ненецький автономний округ, Таймирський (Долгано-Ненецький) автономний округ, Усть-Ординський Бурятський автономний округ, Ханти-Мансійський автономний округ, Чукотський автономний округ, Евенкійський автономний округ, Ямало-Ненецький автономний ОКРУГ-

2. Прийняття до Російської Федерації та утворення в її складі нового суб'єкта здійснюється у порядку, встановленому федеральним конституційним законом.

Стаття 66

1. Статус республіки визначається Конституцією Російської Федерації та Конституцією республіки.

2. Статус краю, області, міста федерального значення, автономної області, автономного округу визначається Конституцією

Російської Федерації і статутом краю, області, міста федерального значення, автономної області, автономного округу, що приймається законодавчим (представницьким) органом відповідного суб'єкта Російської Федерації.

3. За поданням законодавчих та виконавчих органів автономної області, автономного округу може бути прийнятий федеральний за кон про автономну область, автономний округ.

4. Відносини автономних округів, що входять до складу краю чи області, можуть регулюватися федеральним законом та договором між органами державної влади автономного округу та, відповідно, органами державної влади краю чи області.

5. Статус суб'єкта Російської Федерації може бути змінений за взаємною згодою Російської Федерації та суб'єкта Російської Феде рації відповідно до федерального конституційного закону

Стаття 67

1. Територія Російської Федерації включає території її суб'єктів, внутрішні води й територіальне море, повітряний простір над ними.

2. Російська Федерація має суверенні права і здійснює юрис дикцію на континентальному шельфі та у виключній економічній зоні Російської Федерації у порядку, що визначається федеральним законом і нормами міжнародного права.

3. Кордони між суб'єктами Російської Федерації можуть бути змінені за їхньою взаємною згодою.

Стаття 68

1. Державною мовою Російської Федерації на всій території є російська мова.

2. Республіки мають право встановлювати свої державні мови. В органах державної влади, органах місцевого самоврядування, дер жавних установах республік вони вживаються поряд з державною мовою Російської Федерації.

3. Російська Федерація гарантує всім її народам право на збере ження рідної мови, створення умов для її вивчення і розвитку.

Стаття 69

Російська Федерація Гарантує права корінних малочисельних народів відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права і міжнародних договорів Російської Федерації.

Стаття 70

1. Державний прапор, герб і гімн Російської Федерації, їх опис та порядок офіційного використання встановлюється федеральним конституційним законом.

2. Столицею Російської Федерації є місто Москва. Статус сто лиці встановлюється федеральним законом.

Стаття 71

До відання Російської Федерації належать:

а) прийняття та зміна Конституції Російської Федерації і феде ральних законів, контроль за їх виконанням;

б) федеративний устрій і територія Російської Федерації;

в) регулювання і захист прав та свобод людини й громадянина; громадянство в Російській Федерації; регулювання і захист прав національних меншин;

г) встановлення системи федеральних органів законодавчої, ви конавчої та судової влади, порядку їх організації і діяльності; форму вання федеральних органів державної

влади;

д) федеральна державна власність та управління нею;

є) встановлення основ федеральної політики і федеральні програми в галузі державного, економічного, екологічного, соціального, культурного та національного розвитку Російської Федерації;

ж) встановлення правових основ єдиного ринку; фінансове, ва лютне, кредитне, митне регулювання, грошова емісія; основи цінової політики; федеральні економічні служби, включаючи федеральні банки;

з) федеральний бюджет, федеральні податки та збори; феде ральні фонди регіонального розвитку;

і) федеральні енергетичні системи, ядерна енергетика, матеріали розщеплення; федеральний транспорт, шляхи сполучення, інформація та зв'язок; діяльність у космосі;

к) зовнішня політика та міжнародні відносини Російської Федерації, міжнародні договори Російської Федерації, питання війни і миру;

л) зовнішньоекономічні відносини Російської Федерації;

м) оборона і безпека; оборонне виробництво; визначення порядку продажу і купівлі зброї, боєприпасів, військової техніки та іншого

військового майна; виробництво отруйних речовин, наркотичних засобів і порядок їх використання;

н) визначення статусу та захист державного кордону, територіального моря, повітряного простору, виключної економічної зони і континентального шельфу Російської Федерації;

о) судоустрій; прокуратура; кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство; амністія і помилування; цивільне, цивільно-процесуальне та арбітражно-процесуальне законодавство; правне регулювання інтелектуальної власності;

п) федеральне колізійне право;

р) метеорологічна служба, стандарти, еталони, метрична система і обчислення часу; геодезія та картографія; найменування географічних об'єктів; офіційний статистичний і бухгалтерський облік;

с) державні нагороди та почесні звання Російської Федерації;

т) федеральна державна служба.

Стаття 72

1. До спільного відання Російської Федерації та суб'єктів Російської Федерації належать:

а) забезпечення відповідності конституцій і законів республік, статутів, законів та інших нормативних правних актів країв, облас тей, міст федерального значення, автономної області, автономних округів Конституції Російської Федерації та федеральним законам;

б) захист прав і свобод людини та громадянина; захист прав національних меншин; забезпечення законності, правопорядку, гро мадської безпеки; режим прикордонних зон;

в) питання володіння, користування і розпоряджання землею, надрами, водними та іншими природними ресурсами;

г) розмежування державної власності;

д) природокористування, охорона навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки; природні території, що охоро няються особливо; охорона пам'яток історії та культури;

є) загальні питання виховання, освіти, науки, культури, фізичної культури та спорту;

ж) координація питань охорони здоров'я; захисту сім'ї, материн ства, батьківства і дитинства; соціальний захист, включаючи соціальне забезпечення;

з) здійснення заходів боротьби з катастрофами, стихійним ли хом, епідеміями, ліквідація їх наслідків;

и) встановлення загальних принципів оподаткування і зборів Російської Федерації;

к) адміністративне, адміністративно-процесуальне, трудове, сімейне, житлове, земельне, водне, лісове законодавство, законодавство про надра, про охорону навколишнього середовища;

л) кадри судових і правоохоронних органів; адвокатура, нотаріат;

м) захист одвічного середовища проживання і традиційного способу життя малочисельних етнічних спільнот;

н) встановлення загальних принципів організації системи органів державної влади та місцевого самоврядування;

о) координація міжнародних і зовнішньоекономічних зв'язків суб'єктів Російської Федерації, виконання міжнародних договорів Російської Федерації.

2. Положення цієї етапі рівною мірою поширюються на республіки, краї, області, міста федерального значення, автономну область, автономні округи.

Стаття 73

Поза межами відання Російської Федерації і повноважень Російської Федерації за предметами спільного відання Російської Федерації та суб'єктів Російської Федерації суб'єкти Російської Федерації мають усю повноту державної влади.

Стаття 74

1. На території Російської Федерації не допускається встанов лення митних кордонів, мита, зборів та будь-яких інших перешкод для вільного переміщення товарів, послуг і фінансових засобів.

2. Обмеження переміщення товарів та послуг можуть вводитися відповідно до федерального закону, якщо це необхідно для убезпе чення, захисту життя і здоров'я людей, охорони природи і культур них цінностей.

Стаття 75

1. Грошовою одиницею в Російській Федерації є рубль. Грошо ва емісія здійснюється виключно Центральним банком Російської Федерації. Введення та емісія інших грошей в Російській Федерації не допускаються.

2. Захист і забезпечення стабільності рубля - основна функція Центрального банку Російської Федерації, яку він здійснює неза лежно від інших органів державної влади.

3. Система податків, що стягуються у федеральний бюджет, і за гальні принципи оподаткування та зборів у Російській Федерації встановлюються федеральним законом.

4. Державні позики випускаються в порядку, визначеному феде ральним законом, і розміщуються на добровільній основі.

Стаття 76

i. За предметами відання Російської Федерації приймаються федеральні конституційні закони і федеральні закони, що мають пряму дію на всій території Російської Федерації.

2. За предметами спільного відання Російської Федерації та суб'єктів Російської Федерації видаються федеральні закони і відповідні їм закони та інші нормативно-правові акти суб'єктів Російської Федерації.

3. Федеральні закони не можуть суперечити федеральним кон ституційним законам.

4. Поза межами відання Російської Федерації, спільного відан ня Російської Федерації та суб'єктів Російської Федерації рес публіки, краї, області, міста федерального значення, автономна об ласть і автономні округи здійснюють власне правне регулювання, включаючи прийняття законів та інших нормативно-правових актів.

5. Закони та інші нормативно-правових акти суб'єктів Російської Федерації не можуть суперечити федеральним законам, прийнятим відповідно до частин першої та другої цієї статті. У разі суперечності між федеральним законом та іншим актом, виданим у Російській Федерації, діє федеральний закон.

6. У разі суперечності між федеральним законом та нормативно-правовим актом суб'єкта Російської Федерації, виданим відповідно до частини четвертої цієї статті, діє нормативно-правовий акт суб'єкта Російської Федерації.

Стаття 77

1. Система органів державної влади республік, країв, областей, міст федерального значення, автономної області, автономних ок ругів встановлюється суб'єктами Російської Федерації самостійно відповідно до основ конституційного ладу Російської Федерації і за гальних принципів організації представницьких і виконавчих ор ганів державної влади, встановлених федеральним законом.

2. У межах відання Російської Федерації і повноважень Російської Федерації за предметами спільного відання Російської

Федерації та суб'єктів Російської Федерації федеральні органи виконавчої влади й органи виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації утворюють єдину систему виконавчої влади у Російській Федерації.

Стаття 78

1. Федеральні органи виконавчої влади для здійснення своїх по вноважень можуть створювати свої територіальні органи і признача ти відповідних посадових осіб.

2. Федеральні органи виконавчої влади за домовленістю з вико навчими органами влади суб'єктів Російської Федерації можуть пе редавати їм здійснення частини своїх повноважень, якщо це не супе речить Конституції Російської Федерації та федеральним законам.

3. Органи виконавчої влади суб'єктів Російської Федерації за домовленістю з федеральними органами виконавчої влади можуть передавати їм здійснення частини своїх повноважень.

4. Президент Російської Федерації та Уряд Російської Феде рації забезпечують відповідно до Конституції Російської Федерації здійснення повноважень федеральної державної влади на всій тери торії Російської Федерації.

Стаття 79

Російська Федерація може брати участь у міждержавних об'єднаннях і передавати їм частину своїх повноважень відповідно до міжнародних договорів, якщо це не спричиняє обмеження прав і свобод людини та громадянина і не суперечить основам конституційного ладу Російської Федерації.

КОНСТИТУЦІЯ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (витяги) (від 1 вересня 1992 року)

Частина сьома Глава друга. СУДИ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 141

і. Судочинство у Словацькій Республіці здійснюється незалежними і безсторонніми судами.

2. Судочинство незалежне від інших органів влади на всіх рівнях.

Стаття 142

1. Суди ведуть цивільні та кримінальні справи і переглядають рішення, прийняті органами державного управління.

2. Суд складається із суддівської колегії, якщо законом не передбачено одного судді. Закон визначає судові справи, які розглядаються колегією у складі засідателів та професійних суддів.

3. Судові рішення оголошуються публічно від імені Словацької Республіки.

Стаття 143

1. Судова система складається із Верховного Суду Словацької Республіки та інших судів.

2. Система судів, їх юрисдикція та порядок судочинства детальніше встановлюються законом.

Стаття 144

1. Судді незалежні і підкоряються лише законові.

2. Положення міжнародних договорів також є обов'язковими для суддів, якщо це передбачено Конституцією або законом.

3. Якщо суд встановлює, що нормативний акт суперечить законові, то розгляд справи відкладається і подається петиція до Конституційного Суду. Рішення Конституційного Суду Словацької Республіки є обов'язковим для всіх інших судів.

Стаття 145

1. Національна Рада Словацької Республіки за пропозицією Уряду Словацької Республіки на чотирирічний строк. Після спливу цього строку Національна Рада за пропозицією Уряду Словацької Республіки обирає суддів безстроково.

2. Голову і заступника Голови Верховного Суду Словацької Республіки обирає Національна Рада Словацької Республіки з-поміж суддів Верховного Суду. Вони обираються на п'ять років, але не більш ніж на два строки підряд.

Стаття 146

Суддя може скласти свої повноваження

Стаття 147

1. Суддя звільняється з посади рішенням Національної Ради Словацької Республіки на підставі:

a) законного судового вироку за умисний злочин

b) дисциплінарного заходу, вжитого за неналежне виконання професійних функцій.

2. Національна Рада Словацької Республіки може звільнити суддю:

a) який не менш ніж протягом одного року не може виконувати обов'язки за станом здоров'я;

b) який досяг шістдесятип'ятирічного віку.

3. Перед звільненням судді із посади Національна Рада Словацької Республіки ознайомлюється з думкою відповідного дисциплінарного суду

Частина восьма ПРОКУРАТУРА СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 149

Прокуратура захищає законні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, а також інтереси держави.

Стаття 150

Прокуратуру очолює Генеральний прокурор, якого призначає та звільняє з посади Президент Словацької Республіки за пропозицією Національної Ради Словацької Республіки.

Стаття 151

Детальні умови призначення на посаду та звільнення з посади прокурора, повноваження та обов'язки прокурорів, а також структура Прокуратури визначаються законом.

КОНСТИТУЦІЯ США (витяги) (17 вересня 1787 р.)

Ми, народ Сполучених Штатів, заради створення досконалішої Спілки, утвердження правосуддя, збереження спокою в краї, налагодження спільної оборони, сприяння загальному добробуту й забезпечення нам та нашим нащадкам благ свободи, установлюємо й запроваджуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

СТАТТЯ I

Розділ 1. Всі ухвалені тут повноваження законодавчої влади надаються Конгресові Сполучених Штатів, який складається з Сенату й Палати представників.

Розділ 2. Палата представників складається з членів, обираних що два роки народом усіх штатів, причому виборці кожного із штатів повинні відповідати тим самим вимогам, що визначені для виборців найчисленнішої палати законодавчих зборів штату.

Не може бути представником той, хто не досяг двадцятип'ятилітнього віку, не був протягом останніх семи років громадянином Сполучених Штатів і не є на момент обрання жителем того штату, де його обирають.

Представники й прямі податки розподіляються поміж окремими штатами, що можуть вступити до цієї Спілки, пропорційно до чисельності їх населення, для визначення якої до числа всіх вільних людей, включаючи осіб, зобов'язаних кому-небудь службою на кілька років, і виключаючи індіанців, котрі не платять податків, додаються три п'ятих від усіх інших осіб. Такий облік провадитиметься протягом трьох років після першої сесії Конгресу Сполучених Штатів, а потім через кожні десять років таким способом, який буде визначено спеціальним законом. Від кожних тридцяти тисяч жителів не може бути обрано більш як одного представника, але кожен штат повинен мати хоча б одного представника; а до вчинення такого обліку штат Нью-Гемпшир має обирати трьох, Массачусетс - вісьмох, Род-Айленд і колонія Провиденс - одного, Коннектикут - п'ятьох, Нью-Йорк - шістьох, Нью-Джерсі - чотирьох, Пенсильванія - вісьмох, Делавер - одного, Меріленд - шістьох, Віргінія - десятьох, Північна Кароліна - п'ятьох, Південна Кароліна - п'ятьох і Джорджія - трьох.

Коли відкриваються вакансії у представництві од якого-небудь штату, тоді його виконавча влада повинна призначити вибори для заповнення цих вакансій.

Палата представників обирає свого Спікера та інших посадових осіб, і тільки їй одній належить право виголошувати й провадити імпічмент.

Розділ 3. Сенат Сполучених Штатів складається з двох сенаторів од кожного штату, обираних на шість років законодавчими зборами штатів, і кожний сенатор має один голос.

Негайно після того, як сенатори зберуться внаслідок свого першого обрання, вони повинні розділитися на три по змозі однакові групи. Місця сенаторів першої групи стають вакантні по закінченні другого року, другої групи - по закінченні четвертого року й третьої групи - по закінченні шостого року, так щоб третина

Сенату переобиралася кожні два роки; а коли через відставку чи з якої іншої причини вакансії відкриються в перерві між сесіями законодавчих зборів того чи іншого штату, тоді його виконавча влада може зробити тимчасові призначення, аж поки наступна сесія законодавчих зборів заповнить ці вакансії.

Не може бути сенатором той, хто не досяг тридцятилітнього віку, хто не був протягом останніх дев'яти років громадянином Сполучених Штатів і не є на момент обрання жителем того штату, де його обирають.

Віце-президент Сполучених Штатів є голова Сенату, але може голосувати лише в тому випадку, коли голоси розділяться порівну.

Сенат обирає інших своїх посадових осіб, а також Голову pro tempore для заміщення Віце-президента на час його відсутності або коли він виконує обов'язки Президента Сполучених Штатів.

Сенатові належить виняткове право здійснювати судочинство у справах імпічменту. Засідаючи з цією метою, сенатори складають присягу або дають урочисту обіцянку. Якщо судять Президента Сполучених Штатів, головує Головний суддя. Жодна особа не може бути засуджена без згоди двох третин присутніх сенаторів.

Присуд у випадках імпічменту обмежується лише усуненням із посади й позбавленням права обіймати й використовувати будь-яку

почесну, відповідальну чи прибуткову посаду на службі Сполучених Штатів; але опісля особа, визнана винною, все ж улягає звинуваченню, розслідуванню, суду й покаранню у відповідності із законом.

Розділ 4. Час, місце й спосіб обрання сенаторів та представників визначаються в кожному штаті його законодавчими зборами; але Конгрес може в будь-який час своїм законом запровадити чи змінити такі правила, за винятком положення про місце обирання сенаторів.

Конгрес збирається не рідше одного разу на рік, і його сесії починаються в перший понеділок грудня, якщо законом не буде визначено іншого дня.

Розділ 5. Кожна палата вирішує питання, пов'язані з результатами виборів, повноваженнями й правомірністю обрання її членів, і більшість кожної з палат складає кворум, необхідний для ведення справ; але присутня меншість може переносити засідання з одного дня на другий і має право вживати до відсутніх членів такі стягнення й примусові заходи, до яких та чи інша палата вважатиме за необхідне вдатися.

Кожна палата може установляти собі регламент засідань, карати своїх членів за порушення порядку й двома третинами голосів виключати таких із свого складу.

Кожна палата веде протокол своїх засідань і періодично публікує його, за винятком тих розділів, які, на думку членів палати, мають таємний характер; а відомості про голоси "за" і "проти", подані членами тієї чи тієї палати з якого-небудь питання, за бажанням однієї п'ятої присутніх записують до протоколу.

Жодна з палат під час сесії Конгресу не може без згоди другої палати відкласти свої засідання більш ніж на три дні або ж призначити їх не в тому місці, де повинні засідати обидві палати.

Розділ 6. Сенатори й представники дістають за свою службу винагороду, визначену законом і виплачувану із скарбниці Сполучених Штатів. У всіх випадках, окрім державної зради, тяжкого карного злочину й порушення громадського порядку, вони захищені від арешту під час їхньої присутності на сесії відповідної палати, а також по дорозі туди чи назад; за слова ж і суперечки в тій чи тій палаті вони не можуть бути притягнені до відповідальності в будь-якому іншому місці.

Жоден сенатор чи представник не може бути призначений протягом часу, на який його обрано, на будь-яку цивільну посаду на службі Сполучених Штатів, якщо цю посаду створено або пов'язану з нею платню збільшено в означений період, і жодна особа, що обіймає будь-яку посаду на службі Сполучених Штатів, не може бути членом тієї чи тієї палати, поки перебуває на тій посаді.

Розділ 7. Всі біллі про збір державних доходів складаються в Палаті представників, але Сенат може пропонувати поправки до них і брати участь у їх обговоренні, як і з приводу інших законопроектів.

Кожен білль, ухвалений Палатою представників та Сенатом, перш ніж стати законом, подається на розгляд Президентові Сполучених Штатів. Якщо Президент схвалює білль, то підписує його, а в супротивному разі повертає із своїми запереченнями до тієї палати, звідки він вийшов, і палата, внісши ті заперечення повністю до свого протоколу засідання, переглядає білль. Якщо по такому перегляді білль буде схвалено двома третинами голосів палати, він разом із запереченнями Президента передається до другої палати, де його також переглядають, і, коли схвалять двома третинами голосів цієї палати, білль стає законом. Але в усіх таких випадках обидві палати вдаються до поіменного голосування, й імена осіб, що голосували "за" чи "проти" білля, вносяться відповідно в протоколи засідань кожної з палат. Якщо Президент не поверне білля протягом десяти днів (не рахуючи неділь), білль стає законом, так само як коли б Президент підписав його; білль не стає законом лише в тому разі, коли його неможливо було повернути до Конгресу через те, що Конгрес переніс свої засідання.

Всяка ухвала, резолюція чи постанова, для яких необхідна згода Сенату й Палати представників (за винятком рішень про перенесення засідань), подаються Президентові Сполучених Штатів і тільки після його схвалення набувають чинності; у разі ж несхвалення вони повинні бути знов затверджені двома третинами голосів Сенату й Палати представників у відповідності з тими правилами й умовами, які визначені щодо біллів.

Розділ *8.* Конгрес має право:

запроваджувати й стягувати податки, мита, данини й акцизні збори для того, щоб сплачувати борги й забезпечувати спільну оборону та загальний добробут Сполучених Штатів; причому всі мита,

податки й акцизні збори мають бути однакові на всій території Сполучених Штатів;

робити позики від імені Сполучених Штатів;

регулювати торгівлю з чужоземними державами, між окремими штатами й з індіанськими племенами;

установляти однакові правила про натуралізацію та однакові закони про банкрутства на всій території Сполучених Штатів;

карбувати гроші, регулювати їхню вартість та вартість чужоземної монети, визначати одиниці мір і ваги;

визначати покарання за підробку державних цінних паперів та обігових грошей Сполучених Штатів;

засновувати поштові служби та поштові шляхи;

заохочувати розвиток наук і ремесел, забезпечуючи на певний термін авторам та винахідникам виняткове право на їхні відповідні твори й відкриття;

засновувати підлеглі Верховному суду судові органи;

визначати й карати морський розбій, тяжкі злочинства у відкритому морі та інші порушення міжнародного права;

оголошувати війну, видавати каперські свідоцтва та дозволи на репресалії й установляти правила стосовно арештів на суходолі й на морі;

набирати й утримувати війська; проте ніякі грошові асигнування на ці потреби не повинні робитися більш ніж на дворічний термін;

створювати й утримувати флот;

видавати правила для керування й організації суходільних та морських сил;

забезпечувати скликання міліції для виконання законів Спілки, придушення повстань і відбиття нападів;

вживати заходів щодо організації, озброєння й дисциплінування міліції та щодо керування тією її частиною, яка може бути використовувана на службі Сполучених Штатів, зберігаючи за відповідними штатами право призначати офіцерів і навчати міліцію згідно із статутними правилами, визначеними Конгресом;

користуватися в усіх випадках винятковою законодавчою владою в наданому котримсь із штатів окрузі (що не перевищуватиме десяти квадратних миль), який, за згодою Конгресу, стане місцем перебування Уряду Сполучених Штатів, а також здійснювати подібну владу на всіх місцях, придбаних за згодою законодавчих зборів шта-

ту, що стане місцем перебування Уряду для побудови фортів, державних складів, арсеналів, доків та інших необхідних споруд; а також створювати всі потрібні й належні закони для здійснення як згаданих вище прав, так і всіх інших прав, якими ця Конституція наділяє Уряд Сполучених Штатів або ж його органи чи урядовців.

Розділ 9. До тисяча вісімсот восьмого року Конгрес не може забороняти переміщення чи ввезення тих осіб, кого будь-який із існуючих нині штатів матиме за потрібне допустити, але таке ввезення може обкладатися податком чи митом, не більшим ніж десять доларів за кожну особу.

Не повинна припинятися дія привілею habeas corpns, якщо тільки цього не вимагатиме громадська безпека у випадку заколоту чи вторгнення.

Не можуть ухвалюватися біллі про позбавлення громадянських та майнових прав чи будь-які закони ex post facto.

Не дозволяється обкладання подушним чи іншими прямими податками інакше як у відповідності з переписом чи згаданим вище обліком населення.

Не можуть накладатися податки чи мита на предмети, що вивозяться з будь-якого штату.

Не повинна віддаватися перевага портам одного штату перед портами іншого через будь-які торгівельні чи фінансові розпорядження, а судна, що пливуть до чи із котрогось штату, не повинні зазнавати примусу, щоб заходити до порту іншого штату й там розвантажуватися чи платити мита.

Ніякі грошові виплати із скарбниці не повинні робитися інакше як у відповідності з передбаченим законом призначенням, і час від часу мають публікуватись докладні звіти про державні прибутки й видатки.

Сполучені Штати не дарують ніяких дворянських титулів, і жодна особа, що обіймає яку-небудь оплачувану чи почесну посаду на службі Сполучених Штатів, не може без згоди Конгресу прийняти той чи інший дарунок, винагороду, посаду чи титул від будь-якого короля, принца або чужоземної держави.

Розділ 10. Жоден штат не може входити в будь-які договори, спілки чи конфедерації; видавати каперські посвідчення та дозволи на репресалії; карбувати гроші; випускати кредитні білети; дозволяти виплату боргів будь-чим, окрім золотих та срібних монет; ухвалю-

вати біллі про позбавлення громадянських та майнових прав, закони або закони ex post facto, що порушують договірні зобов'язання, а також дарувати дворянські титули.

Жоден штат не може без згоди Конгресу обкладати митом чи зборами імпорт і експорт товарів, за винятком випадків, коли це необхідно для здійснення законів штату про нагляд, причому чистий прибуток із усіх зборів і мита, накладених штатом на імпорт і експорт, надходить у користування скарбниці Сполучених Штатів, і всі подібні закони підлягають перегляду й контролю Конгресу.

Жоден штат не може без згоди Конгресу ухвалювати будь-які тоннажні збори, утримувати в мирний час війська чи військові кораблі, укладати будь-які угоди чи заставні договори з іншим штатом чи з чужоземною державою, а також вступати у війну, якщо тільки він не зазнав нападу або ж не перебуває в такій безпосередній небезпеці, коли зволікання неприпустиме.

СТАТТЯ II

Розділ 1. Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки. Він перебуває на своїй посаді протягом чотирирічного терміну, і вибори його та обираного на той самий термін Віце-президента здійснюються таким чином.

Кожен штат призначає в ухваленому його законодавчими зборами порядку вибірників у кількості, що дорівнює загальному числу сенаторів і представників, яких штат має право посилати до Конгресу, але не можуть бути призначені вибірниками сенатори, представники й особи, що обіймають відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів.

Вибірники сходяться по своїх відповідних штатах і голосують бюлетенями за обох осіб, із котрих хоча б одна не повинна бути жителем одного з ними штату. Потім вони складають список усіх осіб, за яких подавались голоси, із зазначенням числа голосів, поданих за кожного з них. Вибірники підписують і засвідчують список, а тоді пересилають, у запечатаному вигляді, в місце перебування Уряду Сполучених Штатів на ім'я Голови Сенату. Голова Сенату в присутності Сенату й Палати представників розпечатує всі засвідчені списки, після чого підраховуються голоси.

Особа, що дістала найбільше число голосів, стає Президентом, якщо тільки це число перевищить половину всього числа вибірників. Коли ж цю більшість голосів дістали кілька осіб чи за них подано однакове число голосів, то Палата представників безпосередньо обирає бюлетенями одного з них Президентом; а коли жодна особа не збере більшості голосів, то Палата представників таким самим способом обирає Президента з числа п'ятьох осіб, котрі дістали найбільше число голосів. Але при такому обиранні Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос, виборчий кворум для цієї мети складає дві третини штатів, а для обрання необхідна більшість усіх голосів. Особа, що дістала після обрання Президента найбільше число голосів, у будь-якому випадку вважається Віце-президентом. Але якщо з'ясується, що двоє осіб чи більше мають однакову кількість голосів, то Сенат обирає з-поміж них Віце-президента шляхом подання бюлетенів.

Конгрес може визначати час обирання вибірників і день, коли вони подають свої голоси; цей день повинен бути єдиний для всієї території Сполучених Штатів.

Не може бути обраний на посаду Президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням чи не мав громадянства Сполучених Штатів під час прийняття цієї Конституції; так само не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцятип'ятилітнього віку й не проживав протягом останніх чотирнадцяти років у Сполучених Штатах.

У разі усунення Президента з посади чи його смерті, відставки або неспроможності здійснювати пов'язані з посадою права та обов'язки, ці останні переходять до Віце-президента; на випадок усунення, смерті чи неспроможності Президента й Віце-президента Конгрес може визначити законом, котра посадова особа повинна діяти як Президент, і така особа діятиме надалі відповідно, аж поки будуть усунені причини, що перешкоджають Президентові здійснювати свої обов'язки, чи буде обрано нового Президента.

Президент у визначені строки дістає за свою службу винагороду, що не може збільшуватися чи зменшуватися протягом періоду, на який його обрано, і протягом цього періоду він не може діставати ніякої іншої грошової винагороди від Сполучених Штатів чи від котрогось із штатів.

Перед заступанням на посаду Президент складає таку присягу або дає урочисту обіцянку: "Я урочисто клянусь (або обіцяю), що я чесно виконуватиму обов'язки Президента Сполучених Штатів і в міру сил своїх охоронятиму, захищатиму й підтримуватиму Конституцію Сполучених Штатів".

Розділ 2. Президент є головнокомандувачем армії та військово-морського флоту Сполучених Штатів і міліції окремих штатів, коли вона призивається на дійсну службу Сполучених Штатів; він може вимагати від керівника кожного виконавчого департаменту письмової думки з будь-якого питання, що стосується його компетенції; він має право відстрочувати виконання вироків, а також надавати помилування за злочини, скоєні проти Сполучених Штатів, за винятком засудження шляхом імпічменту.

Він має право, за порадою і згодою Сенату, укладати міжнародні угоди за умови, що їх схвалять дві третини присутніх сенаторів;

за порадою і згодою Сенату призначати послів та інших повноважних представників і консулів, суддів Верховного суду, а також усіх інших урядовців Сполучених Штатів, про призначення яких у цій Конституції немає інших настанов і посади яких засновані законом; одначе Конгрес може законом надати право призначати нижчих урядовців, яких вважатиме за потрібне, самому лише Президентові, судам або головам департаментів.

Президент має право заповнювати всі вакансії, що відкриються в період між сесіями Сенату, надаючи посадові повноваження на термін до закінчення найближчої сесії Сенату.

Розділ 3. Президент періодично подає Конгресові інформацію про стан Союзу й пропонує на його розсуд такі заходи, які вважатиме за необхідні й корисні; в надзвичайних випадках він може скликати обидві палати або одну з них, а в випадку незгоди між палатами щодо часу відкладення сесій може сам переносити їх на такий час, який вважатиме за потрібний; він приймає послів та інших повноважних представників, забезпечує точне виконання законів і визначає повноваження всіх посадових осіб Сполучених Штатів.

Розділ 4. Президент, Віце-президент і всі цивільні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, якщо при обговоренні шляхом імпічменту вони будуть визнані винними в державній зраді, хабарництві чи в інших тяжких злочинах та проступках.

СТАТТЯ III

Розділ 1. Судова влада Сполучених Штатів надається єдиному Верховному судові й тим нижчим судам, що їх час від часу може призначати й засновувати Конгрес. Судді як Верховного, так і нижчих судів зберігають свої посади, поки до них немає претензій, і в визначені строки дістають за свою службу винагороду, яка не може бути зменшена, поки вони перебувають на посаді.

Розділ 2. Судова влада поширюється на всі справи, що розв'язуються за законом і правом справедливості, виникають на основі цієї Конституції, законів Сполучених Штатів, міжнародних угод, що укладені чи будуть укладені Сполученими Штатами; на всі справи, що стосуються послів, інших повноважних представників та консулів; на всі справи адміралтейства та інші морські справи, в яких Сполучені Штати є стороною; на всі спори між двома чи більше штатами, між штатом і громадянами іншого штату, між громадянами різних штатів, між громадянами одного штату за позовами про землі, даровані різними штатами, а також між штатом чи його громадянами та чужоземними державами, громадянами чи підданцями.

Усі справи, що стосуються послів, інших повноважних представників та консулів, а також справи, де однією із сторін є котрийсь штат, підсудні Верховному судові як першій інстанції. У всіх інших згаданих вище випадках Верховний суд є апеляційною інстанцією, що розв'язує як питання права, так і факту з тими обмеженнями і відповідно до тих правил, що їх запровадить Конгрес.

Усі справи про злочини, за винятком випадків імпічменту, підсудні судові присяжних, і судовий розгляд відбувається в тому штаті, де скоєно злочин, а якщо його скоєно за межами штату, то суд відбувається в тому місці чи місцях, які визначить Конгрес.

Розділ 3. За зраду Сполучених Штатів уважається тільки розв'язання війни проти них, приєднання до їхніх ворогів, надання ворогам допомоги та послуг. Ніхто не може бути визнаний винним у державній зраді, якщо це не буде підтверджено свідченнями двох свідків інкримінованого акту чи власним зізнанням у відкритому судовому засіданні.

Конгрес має право визначати покарання за зраду, але засудження за зраду не повинне тягти за собою позбавлення громадянських прав чи конфіскацію майна інакше, як за життя засудженого.

СТАТТЯ IV

Розділ 1. Цілковитою повагою і довірою повинні користуватися в кожному штаті офіційні акти, документи й судові рішення будь-котрого штату. Конгрес може через загальні закони запроваджувати способи визначення справжності таких актів, документів і судових рішень, а також їхньої сили.

Розділ 2. Громадяни кожного штату мають право на всі привілеї та зольності громадян усіх штатів.

Особа, звинувачена в будь-якому штаті у державній зраді, тяжкому карному чи іншому злочині, яка ховатиметься від правосуддя і буде виявлена в іншому штаті, повинна на вимогу виконавчої влади штату, з якого вона втекла, бути видана для доставления в штат, юрисдикції якого улягає цей злочин.

Жодна особа, що, бувши зобов'язана до служби чи роботи в якому-небудь із штатів, відповідно до його законів, утече до іншого штату, не може на підставі тамтешніх законів чи постанов звільнятися від цієї служби чи роботи й повинна бути видана на вимогу сторони, яка має право на таку службу чи роботу.

Розділ 3. Конгрес може приймати до цієї Спілки нові штати, але не може утворювати чи засновувати нових штатів у межах юрисдикції іншого штату; так само не можуть без згоди законодавчих зборів зацікавлених штатів і Конгресу утворюватися нові штати шляхом злиття двох чи більше штатів або їх частин.

Конгрес має право розпоряджатися територією чи іншою власністю, що належить Сполученим Штатам, і видавати у зв'язку з цим усі необхідні правила й постанови, але ніщо в цій Конституції не може тлумачитися на шкоду законним домаганням Сполучених Штатів чи будь-якого окремого штату.

Розділ 4. Сполучені Штати гарантують кожному штатові у цій Спілці республіканську форму правління й охорону кожного з них від нападу ззовні, а на прохання законодавчих зборів чи виконавчої влади (коли законодавчі збори не можуть бути зібрані) - і від внутрішніх виявів насильства.

СТАТТЯ V

Коли дві третини членів обох палат визнають за необхідне, Конгрес вносить поправки до цієї Конституції або ж на вимогу законодавчих зборів двох третин штатів скликає Конвент для внесення поправок, які в обох випадках набувають обов'язкової сили й значення як частина Конституції, якщо будуть ратифіковані законодавчими зборами трьох чвертей або ж конвентами в трьох чвертях штатів, залежно від того, який із цих двох способів ратифікації запропонує Конгрес. Але жодна поправка, прийнята до 1808 року, не може хоч як-небудь зачіпати першого й четвертого положень дев'ятого розділу першої статті, й жоден штат без його згоди не може бути позбавлений однакового з іншими голосу в Сенаті.

СТАТТЯ VI

Усі борги й зобов'язання, що існували до прийняття цієї Конституції, зберігають для Сполучених Штатів таку саму юридичну силу, яку вони мали за Конфедерації.

Ця Конституція і закони Сполучених Штатів, видані на її виконання, так само як і всі угоди, що укладені чи будуть укладені Сполученими Штатами, є найвищим законом країни, й судді кожного штату зобов'язані їх виконувати, хоч би в конституціях чи законах окремих штатів траплялися суперечні ухвали.

Згадані вище сенатори й представники, так само як і члени законодавчих зборів окремих штатів, а також усі посадові особи виконавчої та судової влад Сполучених Штатів та окремих штатів зобов'язуються присягою чи урочистою обіцянкою дотримуватися цієї Конституції. Але при цьому ніколи не може вимагатися належність до котроїсь релігії як умова, щоб обіймати ту чи іншу посаду або виконувати певні громадські обов'язки в Сполучених Штатах.

СТАТТЯ VII

Достатньо ратифікації конвентами дев'яти штатів для прийняття цієї Конституції штатами, що стверджують її вказаним чином.

ПОПРАВКИ ДО КОНСТИТУЦІЇ США
(витяги)

ПОПРАВКА 1(1791)

Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували б свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до Уряду з петиціями про відшкодування збитків.

ПОПРАВКА II (1791)

Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована міліція, право народу зберігати й носити зброю не підлягає обмеженню.

ПОПРАВКА III (1791)

У мирний час жоден солдат не повинен бути прикомандировании на постій до будь-якого будинку без згоди його власника; а під час війни це дозволяється лише в передбачених законом випадках.

ПОПРАВКА IV (1791)

Право народу на охорону особи, житла, паперів та власності від необгрунтованих обшуків чи затримань не повинне порушуватися, і ордери на обшук чи затримання не можуть видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою обіцянкою. Такі ордери повинні містити докладний опис місця обшуку, а також осіб чи майна, що улягають арештові.

ПОПРАВКА V(1791)

Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних, за винятком випадків порушення справ, які стосуються суходільних і морських сил або міліції, в період, коли вона у зв'язку з війною чи небезпекою, що загрожує суспільству, перебуває на дійсній службі; ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин; нікого не повинні примушувати свідчити проти самого себе в карній справі; ніхто не повинен бути позбавлений життя, свободи чи власності без належного судового розгляду; ніякої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування.

ПОПРАВКА VI (1791)

У всіх випадках карного переслідування звинувачуваний має право на скорий і прилюдний суд безсторонніх присяжних того штату й округу, де скоєно злочин, причому цей округ повинен бути заздалегідь визначений законом; звинувачуваний має право вимагати, щоб його повідомили про характер і мотиви звинувачення й дали очну ставку із свідками, які свідчать проти нього; звинувачуваний може вимагати примусового виклику своїх свідків і користуватися допомогою адвоката для захисту.

ПОПРАВКА VII (1791)

Для судових справ, заснованих на загальному праві з ціною позову, яка перевищує двадцять доларів, зберігається право на суд присяжних, і жоден факт, що його розглядають присяжні, не повинен переглядатися будь-яким судом Сполучених Штатів інакше, як на основі положень загального права.

ПОПРАВКА VIII (1791)

Не повинні вимагатися надмірно великі застави, стягуватися завеликі штрафи, накладатися жорстокі й незвичайні покарання.

ПОПРАВКА IX (1791)

Перелік у Конституції певних прав не повинен тлумачитись як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народом.

ПОПРАВКАХ (1791)

Повноваження, не надані цією Конституцією Сполученим Штатам і не заборонені нею ж окремим штатам, залишаються відповідно за штатами або за народом.

ПОПРАВКА XI (1798)

Судова влада Сполучених Штатів не повинна тлумачитись як така, що поширюється на будь-яку судову справу, розв'язувану за законом чи правом справедливості, якщо ця справа порушена або провадиться проти одного із штатів громадянами іншого штату або ж громадянами чи підданцями котроїсь чужоземної держави.

ПОПРАВКА XII (1804)

Вибірники збираються по своїх штатах і голосують бюлетенями за Президента й Віце-президента, з яких хоча б один не повинен бути жителем одного з ними штату; в бюлетенях вони називають особу, пропоновану на посаду Президента, і в окремих бюлетенях - осо-

бу, пропоновану на посаду Віце-президента; потім вони складають окремі списки всіх осіб, запропонованих на Президента, і всіх осіб, запропонованих на Віце-президента, з кількістю голосів, поданих за кожного з них; підписавши й засвідчивши ці списки, вони пересилають їх у запечатаному вигляді на ім'я Голови Сенату в місце перебування Уряду Сполучених Штатів. Голова Сенату в присутності Сенату й Палати представників розпечатує всі засвідчені списки, й тоді роблять підрахунок голосів. Особа, що дістала при виборах Президента найбільше число голосів, стає Президентом, якщо тільки це число перевищує половину всіх вибірників; коли ж ніхто не дістане такої більшості, то Палата представників безпосередньо обирає бюлетенями Президента з числа трьох осіб, котрі балотувалися на посаду Президента й дістали найбільше число голосів. Але при виборах Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос; кворум для цієї мети складає дві третини штатів, кожний з яких представлений одним або кількома депутатами, і для обрання необхідна більшість усіх штатів. Якщо ж Палата представників, коли право обрання перейде до неї, не обере Президента до четвертого числа наступного березня, то, так само як і у випадку смерті чи якої іншої конституційної неспроможності Президента, його обов'язки повинен виконувати Віце-президент.

Особа, що дістала найбільшу кількість голосів при виборах Віце-президента, стає Віце-президентом, якщо ця кількість перевищує половину всіх вибірників; якщо ж ніхто не дістане такої більшості, Сенат обирає Віце-президента з двох кандидатів, котрі дістали найбільше число голосів; кворум для цієї мети складають дві третини всіх сенаторів, і для обрання необхідна їх більшість. Але жодна особа, котра згідно з Конституцією не може бути обрана на посаду Президента, не улягає обранню й Віце-президентом Сполучених Штатів.

ПОПРАВКА XIII (1865)

Розділ 1. Ні в Сполучених Штатах, ні в будь-якому іншому місці, на яке поширюється їх юрисдикція, не повинні існувати ні рабство, ні примусові роботи, окрім випадків покарання за злочин, за скоєння якого винного належним чином засуджено.

Розділ 2. Конгресові надається право упроваджувати в життя цю статтю через відповідне законодавство.

ПОПРАВКА XIV (1868)

Розділ і. Усі особи, народжені чи натуралізовані в Сполучених Штатах і підлеглі їх владі, є громадянами Сполучених Штатів і того штату, в якому вони проживають. Жоден штат не повинен видавати чи впроваджувати закони, що обмежують привілеї та свободи громадян Сполучених Штатів; ані не повинен жоден штат позбавляти будь-яку особу життя, свободи чи власності без належного судового процесу й не повинен відмовляти будь-якій особі, підлеглій його владі, в однаковому для всіх захисті законами.

Розділ 2. Кількість представників визначається для штатів пропорційно їх населенню, враховуючи всіх жителів кожного штату, за винятком неоподатковуваних індіанців. Але якщо при обранні вибірників Президента й Віце-президента Сполучених Штатів, на виборах представників до Конгресу, адміністративних і судових урядовців штату або членів його законодавчих зборів буде відмовлено в праві голосу жителеві штату чоловічої статі, котрий досяг віку двадцяти одного року і є громадянином Сполучених Штатів, або якщо це право буде якимось чином обмежене, окрім як за участь у заколоті чи за інший злочин, то число представників цього штату мусить бути зменшене в пропорції, наявній між числом таких громадян чоловічої статі й кількістю всіх громадян чоловічої статі, які досягли двадцять одного року.

Розділ 3. Ніхто не може бути сенатором чи представником у Конгресі, вибірником Президента й Віце-президента, а також обіймати цивільну чи військову посаду на службі Сполучених Штатів або котрогось із штатів, якщо він, прийнявши спочатку присягу як член Конгресу або як посадова особа Сполучених Штатів, або як член законодавчих зборів котрогось штату, або як урядовець виконавчої чи судової влади штату в тому, що він дотримуватиметься Конституції Сполучених Штатів, згодом візьме участь у повстанні чи заколоті проти них або надасть допомогу чи послугу їхнім ворогам. Одначе Конгрес двома третинами голосів кожної палати може скасувати таке обмеження прав.

Розділ 4. Має незаперечну чинність зроблений з дозволу закону державний борг Сполучених Штатів, враховуючи також борги на виплату пенсій та винагород за службу при придушенні повстання чи заколоту. Але ні Сполучені Штати, ні будь-який штат не повинні

брати на себе зобов'язання й виплачувати борги, зроблені на підтримку повстання чи заколоту проти Сполучених Штатів, і не прийматимуть претензій, пов'язаних із втратою чи звільненням якого-небудь раба, оскільки всі вказані борги, зобов'язання й грошові претензії визнаються незаконними й недійсними.

Розділ 5. Конгресові надається право упроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

ПОПРАВКА XV (1870)

Розділ 1. Громадяни Сполучених Штатів не повинні позбавлятися виборчих прав чи обмежуватися в них Сполученими Штатами або окремими штатами з огляду на расу, колір шкіри чи колишнє перебування в рабстві.

Розділ 2. Конгресові надасться право упроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

ПОПРАВКА XVI (1913)

Конгрес має право накладати й збирати податки з прибутків з будь-якого джерела, не розподіляючи їх між окремими штатами, і незалежно від перепису чи підрахунку населення.

ПОПРАВКА XVII (1913)

1. Сенат Сполучених Штатів має складатися з двох Сенаторів з кожного штату, які обираються населенням останнього на шість років. Кожний Сенатор має один голос. Виборці в кожному штаті повинні відповідати вимогам, установленим для виборів у найчисленнішу палату штатних законодавчих органів.

2. Коли відкриється вакансія в представництві окремого штату в Сенаті, виконавча влада цього штату має видати розпорядження про вибори, щоб заповнити цю вакансію. При цьому законодавчі органи окремого штату можуть уповноважити орган його виконавчої влади зробити тимчасове призначення, поки вакансія не буде заповнена на родними виборами, відповідно до вказівок законодавчих органів.

3. Ця Поправка не повинна тлумачитись так, щоб вплинути на обрання чи термін повноважень Сенаторів, обраних перед тим, як ця Поправка набрала сили як частина Конституції.

ПОПРАВКА XIX (1920)

1. Виборче право громадян Сполучених Штатів не повинне відбиратися чи обмежуватися Сполученими Штатами чи будь-яким окремим штатом з причин приналежності до певної статі.

2. Конгрес має право забезпечити виконання цієї Поправки відповідним законодавством.

ПОПРАВКА XX (1933)

1. Термін служби Президента й Віце-Президента закінчується опівдні 20-го січня, а термін служби Сенаторів і Представників - опівдні 3-го січня в ті роки, коли їх терміни закінчилися б, коли ця Поправка не була ратифікована. В цей же час починаються терміни урядування їх наступників.

2. Конгрес має збиратися принаймні раз на рік, і перша сесія має починатися опівдні 3-го січня, якщо Конгрес не встановить законом іншого дня.

3. Якщо до часу, призначеного для початку урядування Президента, новообраний Президент помре, Президентом стає новообраний Віце-Президент. Якщо до часу, призначеного для початку терміну його урядування, Президент ще не буде обраний, або якщо новообраний Президент не відповідатиме вимогам закону, обов'язки Президента має виконувати Віце-президент, поки Президент не відповідатиме вимогам закону. Конгрес може законом передбачити випадок, коди ні новообраний Президент, ні Віце-президент не відповідатимуть вимогам закону, вказуючи, хто в такому випадку має виконувати обов'язки Президента, чи спосіб, яким має бути обрана особа, щоб виконувати ці обов'язки. Така особа має відповідно діяти, поки Президент або Віце-президент не будуть відповідати вимогам закону.

4. Конгрес може передбачити законом випадок смерті осіб з-поміж тих, з кого Палата Представників може вибирати Президента, коли до неї переходить це право, а також випадок смерті когось з тих осіб, що з них Сенат може вибрати Віце-президента, коли до нього переходить це право.

5. Пункти 1 і 2 наберуть сили найближчого 15-го жовтня після ратифікації Поправки.

6. Цей параграф не буде мати сили, якщо він не буде ратифікований як Поправка до Конституції законодавчими органами трьох четвертих від загальної кількості штатів протягом семи років з дня внесення його Конгресом.

ПОПРАВКА XXII (1951)

1. Ніхто не може бути обраний на Президента Сполучених Штатів більше, ніж двічі. Той, хто був Президентом чи виконував обов'язки Президента довше, ніж два роки, протягом терміну, на

який інша особа була обрана Президентом, не може бути обраний на Президента більше ніж один раз. Але ця стаття не поширюється на особу, що була Президентом в той час, коли Конгрес запропонував цю статтю, і не перешкоджає особі, що буде Президентом чи виконуватиме обов'язки Президента протягом того терміну, під час якого стаття набере сили, бути Президентом чи виконувати обов'язки Президента протягом решти цього терміну.

2. Це доповнення не набере сили, якщо воно не буде ратифіковано як Поправка до Конституції законодавчими органами трьох четвертих від усіх штатів, протягом семи років з дня внесення його Конгресом.

ПОПРАВКА XXIII (1961)

1. Округа, що є місцем перебування уряду Сполучених Штатів, призначає способом, встановленим Конгресом, виборців Президента і Віце-Президента у кількості, що дорівнює загальній кількості Сенаторів та Представників, на котру мала б право округа, якби вона була штатом, але в ніякому разі не більшій від кількості, котра припадає штатові з найменшим населенням. Вони доповнюють виборців, призначених штатами, але при виборах Президента і Віце-Президента діють так, якби були призначені штатом, збираються в окрузі та виконують обов'язки, котрі вказані дванадцятою Поправкою.

2. Конгрес має право забезпечити виконання цієї статті відповідним законодавством.

ПОПРАВКА XXIV (1964)

1. Право громадян Сполучених Штатів голосувати при будь-яких первісних чи інших виборах Президента або Віце-Президента, виборців Президента або Віце-президента, чи Сенаторів або Представників в Конгресі не може бути відбиране чи обмежуване Сполученими Штатами чи будь-яким окремим штатом у зв'язку з несплатою будь-якого виборчого чи іншого податку.

2. Конгрес має право забезпечити виконання цієї статті відповідним законодавством.

ПОПРАВКА XXV (1967)

1. У випадку звільнення Президента з його посади або його смерті чи зречення Віце-Президент переймає посаду Президента.

2. Коли посада Віце-Президента стає вакантною, Президент призначує Віце-Президента, котрий вступає на цю посаду після затвердження більшістю голосів обидвох палат Конгресу.

3. Коли Президент передає тимчасовому голові Сенату і спікерові Палати Представників свою письмову заяву, вказуючи, що він неспроможний користуватися владою чи виконувати обов'язків своєї посади, і поки він не передасть їм письмової заяви протилежного змісту, владу та обов'язки Президента перебирає Віце-президент як виконуючий обов'язки Президента.

4. Коли Віце-президент і більшість головних посадових осіб виконавчих департаментів чи іншого органу, що Конгрес може законом встановити, передають тимчасовому голові Сенату і спікерові Палати Представників свою письмову заяву, вказуючи, що Президент неспроможний користуватися владою чи виконувати обов'язки своєї посади, Віце-президент як виконуючий обов'язки Президента негайно перебирає владу та обов'язки Президента.

З цього часу, як Президент передасть тимчасовому голові Сенату і спікерові Палати Представників свою письмову заяву, вказуючи, що неспроможність усунена, він знову одержує владу та обов'язки своєї посади, хіба що Віце-президент і більшість головних посадових осіб виконавчих департаментів чи іншого органу, що Конгрес може законом встановити, передадуть до чотирьох днів тимчасовому голові Сенату і спікерові Палати Представників свою письмову заяву, вказуючи, що Президент неспроможний користуватися владою чи виконувати обов'язки своєї посади. У такому випадку дане питання вирішує Конгрес, зібравшися для цієї мети протягом сорока восьми годин, якщо в той час не проходить його сесія. Якщо Конгрес протягом двадцяти одного дня після отримання останньої письмової заяви або - якщо в той час не проходить сесія Конгресу - протягом двадцяти одного дня після того, як Конгрес зійдеться, вирішить двома третинами голосів обидвох палат, що Президент неспроможний користуватися владою чи виконувати обов'язки своєї посади, Віце-президент продовжує виконувати вищезгадані обов'язки своєї посади.

ПОПРАВКА XXVI (1971)

1. Виборче право громадян Сполучених Штатів, яким є вісімнадцять або більше років життя, не може бути відбиране чи обмежуване Сполученими Штатами чи будь-яким іншим штатом з причин віку.

2. Конгрес має право забезпечити виконання цієї статті відповідним

КОНСТИТУЦІЯ РЕСПУБЛІКИ УГОРЩИНА (витяги) (18 серпня 1949 р.)

ГЛАВА II. Президент республіки

Стаття 29/В

1. Виборам Президента Республіки має передувати висунення кандидатів. Для того, щоб висунення кандидатів було правомірним, необхідна письмова рекомендація принаймні 50 представників Національної Асамблеї. Висунуті кандидатури мають бути подані на розгляд Голові Національної Асамблеї до призначення дати виборів. Кожний член Національної Асамблеї може підтримати лише одного кандидата. Усі рекомендації представників, які підтримують більше одного кандидата, вважаються недійсними.

2. Національна Асамблея обирає Президента Республіки шля хом таємного голосування. За необхідності має бути проведене по вторне голосування. Президентом Республіки, обраним при першо му голосуванні, вважається особа, яка отримала голоси двох третин представників.

3. Якщо жоден із кандидатів не отримав належної більшості го лосів, має бути проведений другий тур голосування стосовно нових кандидатур, висунутих відповідно до пункту 1. Вибори у другому турі голосування також потребують двох третин голосів представників.

4. Якщо жоден із кандидатів не отримав необхідної кількості го лосів у другому турі, має відбутися третій тур голосування. У цьому випадку можна голосувати лише за двох кандидатів з найбільшою кількістю голосів, набраних у другому турі. Президентом Рес публіки, який обирається у третьому турі голосування, вважається кандидат, який отримав більшість голосів, незалежно від кількості представників, які взяли участь у голосуванні.

5. Процедура голосування має бути завершена не пізніше ніж протягом трьох послідовних днів.

Стаття 29/С

1. Президент Республіки має бути обраний принаймні за тридцять днів до спливу строку повноважень Президента, який складає

повноваження, або - якщо цей строк закінчився раніше - протягом тридцяти днів з моменту його закінчення.

2. Вибори Президента мають бути оголошені Головою Національної Асамблеї.

Стаття 29/D

Обраний Президент Республіки обіймає посаду з моменту спливу строку повноважень свого попередника або, якщо цей строк закінчився раніше, - на восьмий день після оголошення результатів виборів; перед тим, як стати на посаду, Президент присягає перед Національною Асамблеєю.

Стаття 29/Е

i. У випадку, якщо Президент Республіки тимчасово нездатний виконувати свої функції або якщо його перебування на посаді закінчується з будь-якої причини до спливу строку його повноважень, функції Президента Республіки здійснюються Головою Національної Асамблеї, поки новий Президент Республіки не стане на посаду, проте із застереженням, що Голова не має повноважень направляти будь-які закони до Національної Асамблеї для перегляду чи в Конституційний Суд для перевірки, розпускати Національну Асамблею і може оголосити помилування лише тим особам, які засуджені за остаточним вироком.

2. Під час виконання обов'язків Президента Республіки Голова Національної Асамблеї не може здійснювати свої права як її представник, а функції Голови Національної Асамблеї переходять до одного із його заступників, призначеного Національною Асамблеєю.

Стаття ЗО

1. Посада Президента Республіки несумісна з усіма іншими дер жавними, громадськими або політичними посадами чи повноважен нями. Президент не займається ніякими справами, що дають прибу ток, не отримує винагороду за іншу діяльність, крім тієї, яка підпадає під захист авторських прав.

2. Для прийняття закону про винагороду, допомогу та розмір відшкодувань Президентові Республіки вимагаються дві третини го лосів присутніх представників Національної Асамблеї.

Стаття ЗО/А

1. Президент Республіки:

а) представляє Угорську державу;

b) укладає міжнародні договори від імені Республіки Угорщина; якщо предмет договору належить до сфери компетенції законодавст ва, вимагається попередня згода Національної Асамблеї для укла дення договору;

c) акредитує і приймає послів і посланників;

d) призначає дату загальних виборів до Національної Асамблеї та до місцевих органів влади;

є) може бути присутнім на засіданнях і звертатися до Національної Асамблеї та до її комітетів;

f) може подавати на розгляд до Національної Асамблеї пропо зиції стосовно окремих заходів;

g) може бути ініціатором референдумів;

h) призначає і звільняє заступників міністрів та уповноважених республіки відповідно до правил, визначених окремим законом; <...>

Стаття 31 1. Президентство припиняється у випадках:

a) спливу строку повноважень;

b) смерті президента;

c) неможливості виконувати обов'язки протягом більше дев'яноста днів;

d) оголошення несумісності посад;

є) відставки;

f) усунення з посади Президента. <...>

Глава VII.
Уряд

Стаття 38

(Скасовано актом XXXI 1989 р.)

Стаття 39

1. Уряд відповідає за свою діяльність перед Національною Асамблеєю. Він регулярно подає Національній Асамблеї звіти про свою роботу.

2. Члени Уряду відповідають за свою діяльність та інформують про неї Уряд і Національну Асамблею. Правовий статус, винагорода членів Уряду і заступників міністрів та способи їх звітності регулю ються законом.

3. Члени Уряду можуть бути присутніми на засіданнях Національної Асамблеї і виступати із зверненнями до неї. **Стаття 39/А**

1. Пропозиція про недовіру Прем'єр-міністрові може бути пода на у письмовому вигляді із зазначенням особи, висунутої на посаду Прем'єр-міністра. Це має бути погоджено принаймні з однією п'ятою частиною представників. Пропозиція про недовіру Прем'єр-міністрові розглядається як пропозиція про недовіру Урядові. Якщо більшість представників Національної Асамблеї виражає свою не довіру Прем'єр-міністрові, то особа, висунута на його посаду, вва жається обраною.

2. Обговорення і голосування стосовно пропозиції про недовіру відбуваються не раніше ніж через три дні і не пізніше ніж через вісім днів після висунення пропозиції.

3. Уряд через Прем'єр-міністра може запропонувати провести голосування стосовно довіри відповідно до строку, визначеного в пункті 2.

4. Уряд може також запропонувати через Прем'єр-міністра, щоб голосування з будь-якої пропозиції, поданої ним, розглядалося як голосування стосовно довіри.

5. Якщо у випадках, визначених у пунктах 3 і 4, Національна Асамблея не голосує за довіру Урядові, Уряд подає у відставку.

Стаття 39/В

Якщо мандат Уряду припиняється, Уряд продовжує діяти, поки не буде сформовано новий склад Кабінету, і виконує всі повноваження, якими наділений Уряд; проте він не може укладати міжнародні договори і видає постанови тільки для вжиття заходів, передбачених законом для випадків неминучої потреби.

Стаття 40

1. Для виконання спеціальних завдань Уряд може створювати урядові комітети.

2. При вирішенні будь-якої справи, що належить до сфери дер жавного управління, Уряд може діяти або безпосередньо, або через будь-яких своїх членів.

3. Уряд має право здійснювати безпосередній контроль над будь-якою галуззю державного управління та створювати з цією ме тою спеціальні органи.

Глава VIII Збройні сили і поліція

Стаття 40/А

1. Основним обов'язком Збройних сил (Угорських сил оборони, Прикордонної охорони) є збройний захист країни. Для прийняття закону про обов'язки Збройних сил, а також про детальні правила, що їх стосуються, вимагається голосування двох третин присутніх представників Національної Асамблеї.

2. Основним обов'язком поліції є захист державної безпеки та внутрішнього порядку. Для прийняття закону про поліцію та поло жень, що стосуються діяльності органів Національної безпеки, вима гаються дві третини голосів присутніх представників Національної Асамблеї.

Стаття 40/В

1. Крім здійснення воєнних операцій, передбачених міжнарод ними договорами і спрямованих на збереження миру за вимогою Ор ганізації Об'єднаних Націй, Збройні сили можуть перетинати кор дон лише за попередньою згодою Національної Асамблеї. Крім здійснення воєнних операцій, що проводяться згідно з чинними міжнародними договорами, та миротворчих заходів, що вживаються на вимогу Організації Об'єднаних Націй, Збройні сили не можуть перетинати кордонів без попередньої згоди Національної Асамблеї.

2. Збройні сили можуть бути застосовані у випадку таких зброй них акцій, спрямованих на повалення конституційного ладу або за хоплення влади, та у випадку таких тяжких актів насильства, вчине них або підготовлених з допомогою зброї, що становлять загрозу для життя і майна громадян у масовому масштабі, а також під час над звичайного стану, оголошеного відповідно до положень Конституції, якщо застосування сил поліції є недостатнім.

3. В інших випадках, обумовлених чинними міжнародними до говорами, тільки Національна Асамблея, Президент Республіки, Комітет національної оборони, Уряд і уповноважені міністри мають право в межах, визначених Конституцією та спеціальним законодав ством, віддавати накази Збройним силам.

4. Стосовно діяльності особового складу Збройних сил, що пе ребуває на дійсній службі, та поліцейських загонів законом можуть бути встановлені обмеження, для прийняття яких вимагаються дві третини голосів присутніх представників Національної Асамблеї.

КОНСТИТУЦІЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (витяги) (4 жовтня 1958 р.)

Уряд Республіки відповідно до Конституційного закону від 3 червня 1958 року запропонував, Французький народ схвалив, Президент Республіки обнародує Конституційний закон, зміст якого нижче:

ПРЕАМБУЛА

Французький народ урочисто проголошує свою прихильність правам людини і принципам національного суверенітету, як вони були визначені Декларацією 1789 року, підтвердженої і доповненої в преамбулі до Конституції 1946 року.

Виходячи з цих принципів, а також із принципу вільного самовизначення народів, Республіка пропонує народам заморських територій, що виражають бажання приєднатися до неї, нові установи (institutions), засновані на спільному ідеалі волі, рівності і братерства, що мають за мету їх демократичний розвиток.

Стаття 1. Республіка і народи заморських територій, що актом вільного самовизначення приймають цю Конституцію, створюють Співтовариство.

Співтовариство засноване на рівності і солідарності народів, що входять у його склад.

Розділ I. ПРО СУВЕРЕНІТЕТ

Стаття 2. Франція є неподільною, світською, демократичною і соціальною Республікою. Вона забезпечує рівність перед законом усім громадянам, незалежно від походження, раси чи релігії. Вона поважає усі вірування.

Національною емблемою є триколірний прапор - синій, білий, червоний.

Національним гімном є "Марсельєза".

Девізом Республіки є: "Воля, Рівність, Братерство".

її принципом є: уряд народу, з волі народу і для народу.

Стаття 3. Національний суверенітет належить народу, що здійснює його через своїх представників і за допомогою референдуму.

Ніяка частина народу, ніяка окрема особистість не можуть привласнити собі його здійснення. <...>

Стаття 4. Політичні партії й угруповання сприяють вираженню думок голосуванням. Вони створюються і здійснюють свою діяльність вільно.

Вони повинні поважати принципи національного суверенітету і демократії.

Розділ II. ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 5. Президент Республіки стежить за дотриманням Конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів, а також наступність держави.

Він є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності, дотримання угод Співтовариства і договорів.

Стаття 6. Президент Республіки обирається на 5 років шляхом загального і прямого голосування.

Умови застосування дійсної статті встановлюються органічним законом.

Стаття 7. Президент Республіки обирається абсолютною більшістю поданих голосів. Якщо більшості не отримано в першому турі голосування, то на наступну за ним другу неділю призначається другий тур. У ньому можуть брати участь тільки два кандидати, що зберуть найбільше число голосів у першому турі чи які випливають після кандидатів, що набрали найбільшу кількість голосів і зняли свої кандидатури (якщо це буде мати місце).

Час голосування призначається Урядом.

Обрання нового Президента відбувається не менш ніж за двадцять і не більш ніж за тридцять п'ять днів до закінчення терміну повноважень Президента, що знаходиться на посаді. <...>

Стаття 8. Президент Республіки призначає Прем'єр-міністра. Він припиняє виконання службових обов'язків Прем'єр-міністра після вручення йому заяви про відставку Уряду.

За пропозицією Прем'єр-міністра він призначає інших членів Уряду і припиняє виконання ними їхніх службових обов'язків.

Стаття 9. Президент Республіки головує в Раді міністрів.

Стаття 10. Президент Республіки обнародує закони протягом п'ятнадцяти днів, що йдуть після передачі Уряду остаточно прийнятого закону.

Він може до закінчення цього терміну вимагати від Парламенту нового обговорення закону чи деяких його статей. У цьому новому обговоренні не може бути відмовлено.

Стаття 11. За пропозицією Уряду під час сесії Парламенту чи за спільною пропозицією обох палат Парламенту, що публікуються в "Журналь Офисьель", Президент Республіки може передати на референдум будь-який законопроект, що стосується організації державної влади, містить схвалення якої-небудь угоди про Співтовариство чи має на меті дозволити ратифікацію якого-небудь договору, що, не заперечить Конституції, відбився б на функціонуванні державних інститутів.

Коли референдумом проект схвалений, Президент Республіки обнародує його в терміни, передбачені попередньої статтею.

Стаття 12. Президент Республіки може після консультацій із Прем'єр-міністром і головами палат Парламенту розпустити Національні збори <...>

Національні збори не можуть бути знову розпущеними протягом року після таких виборів.

Стаття 13. Президент Республіки підписує укази і декрети, обговорені в Раді міністрів.

Він робить призначення на цивільні і військові державні посади

Він визначає інші посади, призначення на які провадяться в Раді міністрів, а також умови, при яких Президент Республіки може уповноважити кого-небудь здійснювати право призначення на посаді від його імені.

Стаття 14. Президент Республіки акредитує послів і надзвичайних посланців при іноземних державах; іноземні посли і надзвичайні посланці акредитуються при ньому.

Стаття 15. Президент Республіки є главою збройних сил. Він головує в радах і вищих комітетах Національної оборони.

Стаття 16. Коли інститути Республіки, незалежність Нації, цілісність її території чи виконання її міжнародних зобов'язань ви-

являються під серйозною і безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування органів державної влади, створених відповідно до Конституції, порушено, Президент Республіки вживає заходів, що продиктовані обставинами, після офіційної консультації з Прем'єр-міністром, головами палат Парламенту, а також з Конституційною радою.

Він інформує про це Націю посланням.

В основі цих заходів повинно лежати прагнення забезпечити в найкоротший термін створеним відповідно до Конституції органом державної влади засоби виконання їхніх завдань. Конституційна рада консультується з приводу цих засобів.

Парламент збирається на основі закону.

Національні збори не можуть бути розпущені в період здійснення надзвичайних повноважень.

Стаття 17. Президент Республіки здійснює право помилування.

Стаття 18. Президент Республіки спілкується з обома палатами Парламенту за допомогою послань, що зачитуються в палатах але не підлягають ніякому обговоренню.

У перервах між сесіями Парламент спеціально збирається з цією метою.

Стаття 19. Акти Президента Республіки, за винятком зазначених у статтях 8 (перший абзац), 11,12,16,18, 54,56 і 61, скріплюються підписом Прем'єр-міністра й у разі потреби - відповідальними міністрами.

Розділ III. УРЯД

Стаття 20. Уряд визначає і здійснює політику Нації.

У його розпорядженні знаходяться адміністративні органи і збройні сили.

Він відповідальний перед Парламентом в умовах, передбачених статтями 49 і 50, і відповідно до процедур, установлених цими статтями.

Стаття 21. Прем'єр-міністр керує діяльністю Уряду. Він несе відповідальність за національну оборону. Він забезпечує виконання законів, <...> ...він здійснює регламентні повноваження і призначає на військові і цивільні посади.

Він може передати деякі зі своїх повноважень міністрам.

У разі потреби він головує замість Президента Республіки на засіданнях рад і комітетів, згаданих у статті 15.

У виняткових випадках він може головувати замість Президента на засіданні Ради міністрів за визначеним дорученням Президента і з визначеним порядком денним.

Стаття 22. Акти Прем'єр-міністра в разі потреби скріплюються підписом міністрів, на яких покладено їхнє виконання.

Стаття 23. Функції члена Уряду несумісні з парламентським мандатом, з будь-якою посадою професійного представництва загальнонаціонального характеру, з усякою державною службою чи професійною діяльністю.

Органічний закон визначає порядок заміщення осіб, що володіють вищевказаним мандатом чи займають вищевказані посади.

Заміщення членів Парламенту відбувається відповідно до положень статті 25.

Розділ IV. ПАРЛАМЕНТ

Стаття 24. Парламент складається з Національних зборів і Сенату.

Депутати Національних зборів обираються прямим голосуванням.

Сенат обирається шляхом непрямого голосування. Він забезпечує представництво територіальних одиниць Республіки. У Сенаті представлені французи, що проживають за межами Франції.

Стаття 25. Органічний закон визначає тривалість повноважень кожної палати, число її членів, їх винагорода, умови їх обрання, режим необрання і несумісності посад.

Він визначає також умови заміщення вакантних місць депутатів чи сенаторів аж до повного чи часткового відновлення відповідної палати.

Стаття 26. Жоден член Парламенту не може піддаватися переслідуванню, розшукам, арешту, ув'язненню чи суду за висловлені думки чи за участь у голосуванні при виконанні ним своїх обов'язків.

Жоден член Парламенту під час сесії не може піддаватися переслідуванню чи арешту за злочини чи правопорушення без дозволу палати, до складу якої він входить, за винятком випадків, коли він затриманий на місці злочину.

Жоден член Парламенту під час парламентських канікул не може бути арештований без дозволу бюро палати, до складу якої він входить, за винятком випадків, коли він затриманий на місці злочину, коли його переслідування дозволено чи коли він остаточно засуджений.

Затримання чи переслідування члена Парламенту припиняється, якщо палата, до складу якої він входить, зажадає цього.

Стаття 27. Будь-який імперативний мандат є недійсним.

Право голосування членів Парламенту здійснюється особисто.

Як виключення органічний закон може допустити передачу голосів. У цьому випадку нікому не може бути передане більш одного мандата.

Стаття 28. Парламент збирається по праву на дві чергові сесії в рік.

Стаття 31. Члени Уряду мають доступ до обох палат. Вони повинні бути заслухані за їхньою вимогою. їм можуть допомагати комісари Уряду.

Стаття 32. Голова Національних зборів обираються на термін легіслатури. Голова Сенату обирається після кожного часткового відновлення Сенату.

Стаття 33. Засідання обох палат є відкритими. Повний звіт про суперечки публікується в "Журналь Офисьель".

Кожна палата може засідати як секретний комітет на прохання чи Прем'єр-міністра однієї десятої частини її членів;

Розділ V. ПРО ВІДНОСИНИ МІЖ ПАРЛАМЕНТОМ І УРЯДОМ

Стаття 35. Оголошення війни дозволяється Парламентом.

Стаття 36. Стан облоги декретується в Раді міністрів.

Продовження його на термін більше дванадцяти днів може бути дозволено тільки Парламентом.

Стаття 37. Питання, що не входять в область законодавства, вирішуються в адміністративному порядку <...>

Стаття 38. Уряд може для виконання своєї програми звернутися до Парламенту з проханням дати дозвіл здійснити шляхом указів протягом обмеженого терміну заходи, що звичайно відносяться до галузі законодавства.

Укази приймаються в Раді міністрів після надання висновку Державною радою. Вони набирають чинності після їх опублікування, але втрачають силу, якщо законопроект про їх затвердження не внесений у Парламент до закінчення терміну, зазначеного законом, що дозволив їх видання.

Після закінчення терміну, про який говорилося в першому абзаці даної статті, укази з питань, що входять у сферу законодавства, можуть бути змінені лише законом.

Стаття 39. Ініціатива внесення законопроектів належить одночасно Прем'єр-міністру і членам Парламенту.

Законопроекти обговорюються в Раді міністрів після одержання висновку Державної ради і потім вносяться в бюро однієї з двох палат. Фінансові законопроекти вносяться спочатку на обговорення Національних зборів.

Розділ VII. КОНСТИТУЦІЙНА РАДА

Стаття 56. Конституційна рада складається з дев'яти членів, повноваження яких тривають дев'ять років і не підлягають поновленню. Конституційна рада обновляється на одну третину кожні три роки. Три члени Конституційної ради призначаються Президентом Республіки, три - головою Національних зборів, три - головою Сенату.

Крім дев'яти членів, зазначених вище, у Конституційну раду довічно входять по праву колишні Президенти Республіки.

Голова призначається Президентом Республіки. Його голос є вирішальним у випадку поділу голосів порівно.

Стаття 57. Функції члена Конституційної ради несумісні з функціями міністра чи члена Парламенту.

Інші випадки несумісності визначаються органічним законом.

Стаття 58. Конституційна рада стежить за правильністю обрання Президента Республіки.

Він розглядає протести і повідомляє про результати голосування.

Стаття 59. Конституційна рада вирішує питання про правильність обрання депутатів і сенаторів, якщо воно опротестовується.

Стаття 60. Конституційна рада стежить за правильністю проведення референдуму і повідомляє його результати.

Стаття 61. Органічні закони до їх обнародування і правила процедури палат Парламенту до їх застосування повинні бути представлені Конституційній раді, що висловлюється про їх відповідність Конституції.

З тією ж метою закони до їх обнародування можуть бути передані Конституційній раді Президентом Республіки, Прем'єр-міністром чи головою однієї з палат.

У випадках, передбачених у двох попередніх абзацах, Конституційна рада повинна висловитися в місячний термін. Однак при наявності нагальності за вимогою Уряду цей термін скорочується до восьми днів.

У цих випадках передача закону на розгляд Конституційної ради припиняє термін його обнародування.

Стаття 62. Закон, оголошений неконституційним, не може бути ні обнародуваний, ні введений у дію.

Рішення Конституційної ради ніякому оскарженню не підлягають. Вони обов'язкові для всієї державної влади, для всіх адміністративних і судових органів.

Стаття 63. Органічний закон визначає порядок організації і функціонування Конституційної ради, процедуру, що дотримується в ній, зокрема терміни подачі до неї протестів.

КОНСТИТУЦІЯ РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЯ (витяги) (від 22 грудня 1990 р.)

IV. ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

1. Сабор Республіки Хорватія

Стаття 71

До Палати представників входять не менше 100 і не більше 160 представників, обраних на основі прямого, загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування.

Громадяни у кожній провінції на основі загального виборчого права шляхом прямого таємного голосування обирають трьох представників до Палати провінцій.

Президент Республіки після спливу строку своїх повноважень стає довічним членом Палати провінцій, якщо він прямо не заявив про відмову від цього обов'язку

Президент Республіки може призначити до п'яти представників у Палату провінцій з-поміж громадян, які мають особливі заслуги перед Республікою.

Стаття 73

Вибори представників до палат Сабору Республіки Хорватія проводяться не пізніше ніж через 60 днів після спливу строку повноважень або розпуску палат Сабору. Перша сесія палат Сабору Республіки Хорватія проводиться не пізніше ніж через 20 днів після закінчення виборів.

Стаття 76

Строк повноважень представників Сабору Республіки Хорватія може бути продовжений законом лише у випадку війни.

Стаття 77

Палата представників та Палата провінцій можуть бути розпущені, якщо таке рішення ухвалює більшість усіх їх представників.

Згідно з Конституцією Президент Республіки може розпустити Палату представників.

Стаття 78

Чергові сесії палат Сабору Республіки Хорватія проводяться двічі на рік - з 15 грудня по ЗО червня та з 15 вересня по 15 грудня.

Позачергова сесія палат Сабору проводиться на вимогу Президента Республіки, Уряду або більшості представників палат.

Стаття 79

Внутрішня структура та порядок роботи Палати представників та Палати провінцій встановлюється відповідним регламентом.

Регламент приймається більшістю голосів усіх представників у палаті.

Палата представників та Палата провінцій мають свого Голову та одного або більше заступників Голови. Права та обов'язки Голови та його заступників визначаються регламентом палат. Голова Палати представників є Головою Сабору Республіки Хорватія.

Стаття 80

Палата представників ухвалює рішення щодо:

—прийняття та внесення змін і доповнень до Конституції;

—прийняття законів;

—прийняття державного бюджету;

—оголошення війни та підписання миру;

—зміни кордонів Республіки;

—оголошення референдумів;

—проведення виборів, призначення на посади та усунення з по сад відповідно до Конституції та законів;

— нагляду за роботою Уряду Республіки Хорватія та інших носіїв державної влади, що є підзвітними Сабору, відповідно до Кон ституції та законів;

—оголошення амністії за учинення правопорушень;

—інших справ, що визначаються Конституцією.

Стаття 82

Палата представників та Палата провінцій приймають рішення більшістю голосів присутніх членів, якщо Конституція не передбачає іншого.

Представники голосують особисто.

Стаття 85

Члени Палати представників, керівний орган Палати представників. Палата провінцій та Уряд Республіки мають право законодавчої ініціативи.

Стаття 86

Представники у палатах Сабору відповідно до регламенту мають право робити запит до уряду Республіки Хорватія та окремо кожного з міністрів

Стаття 89

Президент Республіки промульгує закони протягом восьми днів після того, як їх, відповідно до Конституції, було прийнято Палатою представників.

2. Президент Республіки Хорватія

Стаття 94

Президент Республіки Хорватія є главою держави.

Президент Республіки представляє державу як у її межах, так і поза ними. Він є гарантом додержання Конституції, забезпечення територіальної цілісності та єдності Республіки і належного функціонування державної влади.

Стаття 95

Президент Республіки обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Одна і та сама особа не може бути обрана Президентом більш ніж на два строки.

Президент Республіки обирається більшістю голосів виборців, які беруть участь у виборах. Якщо під час виборів жоден із кандидатів не набирає більшості голосів, вибори проводяться повторно через 14 днів.

Два кандидати, які за результатами першого голосування набрали більшість голосів, мають право висувати свою кандидатуру на повторних виборах. Якщо один із кандидатів, який набрав найбільшу кількість голосів, знімає свою кандидатуру, то право балотуватися здобуває кандидат, який за кількістю набраних голосів іде наступним.

Вибори нового Президента Республіки мають бути проведені не пізніше як за ЗО і не раніше як за 60 днів до спливу строку повноважень попереднього Президента.

Перед початком виконання своїх обов'язків Президент Республіки урочисто складає присягу на вірність Конституції.

Порядок проведення виборів Президента Республіки визначається законом.

Стаття 96

Президент Республіки не може виконувати ніяких інших громадських або професійних обов'язків, крім партійних.

Стаття 98

Президент Республіки:

—призначає вибори палат Сабору Республіки Хорватія та скли кає їх першу сесію;

—оголошує референдум відповідно до Конституції;

—призначає на посаду та звільняє з посади Прем'єр-міністра Республіки Хорватія;

—призначає на посади та звільняє з посад заступників Прем'єр-міністра та членів Уряду за поданням Прем'єр-міністра Республіки Хорватія;

—здійснює помилування;

—присвоює відзнаки та нагороди, встановлені законом;

—здійснює інші повноваження, визначені Конституцією.

Стаття 99

Президент Республіки приймає рішення за пропозицією Уряду про утворення дипломатичних та інших представництв Республіки Хорватія за кордоном.

Президент Республіки призначає та відкликає дипломатичних представників Республіки Хорватія, приймає вірчі та відкличні грамоти від дипломатичних представників іноземних держав.

Стаття 100

Президент Республіки є Головнокомандувачем Збройних сил Республіки Хорватія.

Президент Республіки призначає членів Національної ради оборони Республіки Хорватія та очолює її, призначає на посади та звільняє з посад військове командування відповідно до закону.

За рішенням Сабору Республіки Хорватія Президент Республіки може оголошувати стан війни та укладати мир.

Стаття 101

Президент Республіки видає укази, які мають силу закону, та вживає надзвичайних заходів у випадку стану війни, або за наявності безпосередньої загрози незалежності в єдності Республіки, або коли інші органи державної влади позбавлені стійкої здатної виконувати свої конституційні обов'язки. Під час здійснення Президентом Республіки таких повноважень Палату представників не може бути розпущено. Укази, що мають силу закону, Президент Республіки подає на затвердження до Пал, представників одразу, як тільки Сабор має змогу зібратися.

Стаття 102

Президент Республіки може скликати засідання Уряду Рес-

публіки Хорватія та внести до його порядку денного питання, які, на його думку, мають бути розглянуті.

Президент Республіки головує на засіданні Уряду, у якому він бере участь.

Стаття 103

Президент Республіки може надсилати до Сабору послання про стан справ у Республіці та раз на рік виступати у Саборі з цього питання.

Стаття 104

За пропозицією Уряду та за наявності контрасигнації Прем'єр-міністра Президент Республіки, попередньо проконсультувавшись із Головою Палати, може розпустити Палату представників, якщо ця Палата виразила недовіру Урядові або якщо вона не затвердила державного бюджету протягом місяця після того, як його було запропоновано.

Президент Республіки не може знову розпустити Палату представників до спливу одного року від дня її розпуску.

Стаття 105

Президент Республіки несе відповідальність за порушення Конституції, вчинене ним під час виконання своїх обов'язків.

Процедура відповідальності Президента Республіки може бути розпочата за рішенням Палати представників, прийнятим двома третинами голосів усього складу представників.

Рішення щодо відповідальності Президента Республіки приймається Конституційним Судом Хорватії двома третинами голосів його складу.

Якщо Конституційний Суд Хорватії підтвердив рішення Палати представників, повноваження Президента Республіки припиняються силою Конституції.

Стаття 106

При здійсненні повноважень Президентові Республіки допомагають члени Президентської ради та інших дорадчих і допоміжних органів, яких призначає та звільняє Президент Республіки.

3. Уряд Республіки Хорватія

Стаття 108

Уряд Республіки Хорватія складається з Прем'єр-міністра, заступників Прем'єр-міністра та інших членів. **Стаття 109** Організація і порядок діяльності Уряду, а також порядок прий-

няття ним рішень регулюються законом та процедурними нормами.

Внутрішня структура міністерств регулюється постановами Уряду, який створює відповідні служби для ведення справ.

Стаття 110

Уряд видає постанови згідно з Конституцією та законами, виносить на розгляд законопроекти, вносить пропозиції щодо державного бюджету, виконує закони та інші нормативні акти, прийняті Сабором Республіки Хорватія.

Стаття 111

Уряд є підзвітним Президентові Республіки та Палаті представників Сабору Республіки Хорватія.

Прем'єр-міністр, заступники Прем'єр-міністра та члени Уряду несуть колективну відповідальність за рішення, прийняті Урядом, та несуть індивідуальну відповідальність! дії в межах своєї компетенції.

Стаття 112

Прем'єр-міністр не пізніше ніж через 15 днів після призначення пропонує Палаті представників склад Уряду і просить виразити довіру Урядові. Призначення Прем'єр-міністра та членів Уряду вважається прийнятим, якщо довіру було виражено більшістю членів Палати представників.

Стаття 113

За пропозицією щонайменше однієї десятої складу Палати представників може бути і висунуто вимогу проголосувати за довіру Прем'єр-міністрові, окремим членам Уряду і Урядові загалом.

Голосування за довіру Урядові може бути запропоноване Прем'єр-міністром. Голосування за довіру не може проводитися раніше ніж через три дні після подання і пропозиції до Палати представників.

Рішення про недовіру Урядові вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість від загальної кількості представників. Якщо Палата представників відхилить пропозицію щодо вираження недовіри Урядові представники, які звернулися з цією пропозицією, не можуть знову подати її на розгляд протягом трьох місяців.

Якщо недовіру було виражено Прем'єр-міністрові чи Урядові загалом, Прем'єр-міністр подає заяву про свою відставку Президентові Республіки, який розпускає Уряд. Якщо вотум недовіри виражено одному з членів Уряду, Прем'єр-міністр може піти відставку чи запропонувати Президентові Республіки звільнити з посади члена Уряда якому було виражено недовіру.

ПОСТАНОВА ПАЛАТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ХОРВАТСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО САБОРУ "ПРО ПРОГОЛОШЕННЯ ЗМІН КОНСТИТУЦІЇ РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЯ"

(витяги)

(від 9 листопада 2000 р.)

Стаття 17

Частина 2 статті 71 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Палата жупаній складається не більш ніж із шістдесяти п'яти депутатів, що відповідно до закону обираються безпосередньо таємним голосуванням у жупаніях і містах зі статусом жупаній". Частини 3 і 4 виключаються.

Стаття 18

У статті 73 слова "Хорватський державний сабор" заміняється словами "Хорватський сабор" у відповідному падежі, а за частиною 2 іде частина 3 у наступній редакції:

"Кожна палата Сабора конституюється обранням голови палати на першому її засіданні, на якому є присутнім більшість депутатів".

Стаття 19

У статті 76 слова "Хорватському державний сабору" заміняються словами "Хорватському сабору", а наприкінці речення виключається крапка і потім ідуть слова "або у випадках, зазначених у статтях 17 і 101 Конституції".

Стаття 20

Стаття 77 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Палата представників і Палата жупаній можуть саморозпуститися для проведення дострокових виборів, якщо за таке рішення проголосує більшість від загального числа депутатів кожної палати.

Відповідно до положень статті 104 Конституції Президент Республіки може розпустити Палату представників".

Стаття 21

У пункті 1 статті 78 слова "ЗО червня" заміняються словами "15 липня", а слова "Хорватського державного сабора" у частинах 1 і 2 заміняються словами "Хорватського сабора".

За частиною 2 іде нова частина 3 у наступній редакції:

"Голова палати може скликати її позачергове засідання після консультацій з парламентськими групами".

Стаття 22

Стаття 79 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Палата представників і Палата жупаній мають голови й одного або кількох заступників голови.

Голова Палати представників є одночасно і головою Хорватського сабора.

Організація і порядок діяльності кожної палати Сабора регулюються її регламентом відповідно до Конституції.

Регламент приймається більшістю голосів від загального числа депутатів кожної палати".

Стаття 23

У статті 80 частини 1 за пунктом 4 ідуть нові пункти 5, 6 і 7 у наступній редакції:

"приймає акти, що виражають політику Сабора;

приймає стратегію національної безпеки і стратегію оборони Республіки Хорватія;

здійснює цивільний нагляд над Збройними Силами і службами безпеки Республіки Хорватія".

Діючі пункти 5, 6, 7, 8, 9 і 10 стають відповідно пунктами 8, 9, **10, 11,** 12 і 13.

Стаття 26

Стаття 85 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Право законодавчої ініціативи належить кожному депутату Палати представників, парламентським групам у Палаті представників, робочим органам Палати представників, Палати жупаній і Уряду Республіки Хорватія".

Стаття 27

Стаття 86 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Депутати Хорватського сабора мають право звертатися з питаннями до Уряду Республіки Хорватія.

Не менш однієї десятої депутатів Палати представників може внести інтерпеляцію про роботу Уряду Республіки Хорватія чи окремих його членів.

Звертання з питаннями і внесення інтерпеляції докладно регулюється регламентом палат".

Стаття 29

Стаття 89 змінюється і викладається в наступної редакції:

"Президент Республіки обнародує закони протягом восьми днів із дня їхнього прийняття Хорватським сабором.

Якщо Президент Республіки вважає, що проголошений закон суперечить Конституції, він може порушити процедуру оцінки його конституційності в Конституційному суді Республіки Хорватія".

Стаття 33

Стаття 94 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Президент Республіки Хорватія представляє Республіку Хорватія усередині країни і за рубежем.

Президент Республіки піклується про регулярну і погоджену діяльність державної влади, а також її стабільності.

Президент Республіки несе відповідальність за захист незалежності і територіальної цілісності Республіки Хорватія".

Стаття 34

У статті 95 частина 2 змінюється і викладається в наступний редакції:

"Ніхто не може обиратися президентом більш двох разів". Частина 5 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Перед вступом на посаду Президент Республіки приносить урочисту присяіу перед головою Конституційного суду Республіки Хорватія, у якій клянеться на вірність Конституції".

У частині 6 після слова "Республіка" ставиться кома і додаються слова "присяга і її складання".

Стаття 35

Стаття 96 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Президент Республіки не може займати ніяку іншу публічну чи професійну посаду.

Після обрання Президент подає заяву про вихід зі складу партії і повідомляє про це Палату представників Хорватського сабора".

Стаття 37

У пункті 1 частини 1 статті 98 слова "Хорватського державного сабора" заміняються словами "Хорватського сабора".

Пункти 3 і 4 заміняються новим пунктом 3 у наступній редакції:

"вручає мандат на сформування Уряду особі, що на підставі розподілу депутатських місць у Палаті представників і після проведених консультацій користається довірою більшості всіх депутатів Палати представників".

Діючі пункти 5, 6, 7 стають пунктами 4, 5, 6.

Стаття 38

Стаття 99 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Президент Республіки й Уряд Республіки Хорватія співробітничають у формуванні і проведенні зовнішньої політики.

Президент Республіки за пропозицією Уряду і при наявності контрасигнатури голови Уряду приймає рішення про встановлення дипломатичних представництв і консульських відділень Республіки Хорватія за кордоном.

Президент Республіки за пропозицією Уряду і при ознайомленні компетентного комітету Палати представників Хорватського сабора призначає і відзиває дипломатичних представників за кордоном при наявності контрасигнатури голови Уряду Республіки Хорватія.

Президент Республіки приймає вірчі і відкличні грамоти іноземних дипломатичних представників".

Стаття 39

У частині 2 статті 100 слова "посадовий склад Збройних Сил" змінюється на "командний склад Збройних Сил".

Частина 3 виключається.

У діючій частині 4, що стає частиною 3, слова "Хорватського державного сабора" заміняються словами "Хорватського сабора".

За частиною 3 іде нова частина 4 у наступній редакції:

"У випадку безпосередньої погрози незалежності, єдності й існуванню держави Президент Республіки може при наявності контрасигнатури голови Уряду віддати наказ про застосування Збройних Сил без оголошення воєнного стану".

Стаття 40

Стаття 101 змінюється і викладається в наступній редакції:

"У період воєнного стану Президент Республіки може видавати укази, що мають силу закону, на підставі й у рамках повноважень, отриманих від Палати представників Хорватського сабора. Якщо Палата представників не проводить сесію, Президент Республіки має повноваження регулювати указами, що мають законну силу, усі питання, що ставить воєнний стан.

У випадку безпосередньої погрози незалежності, єдності й існуванню держави або коли органи державної влади не в змозі постійно виконувати свої конституційні обов'язки, Президент Республіки може за пропозицією голови Уряду і при наявності його контрасигнатури видавати укази, що мають законну силу.

Президент Республіки направляє укази, що мають законну силу, на затвердження Палати представників, як тільки Палата зможе зібратися на засідання.

Якщо Президент Республіки не представить указ Палаті представників на затвердження відповідно до частини 3 цієї статті або якщо Палата представників його не затвердить, указ, що має законну силу, утрачає силу.

У випадку, зазначеному в частинах 1 і 2 цієї статті, Президент Республіки має право скликати засідання Уряду і головувати на засіданні Уряду".

Стаття 41

Стаття 102 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Президент Республіки може запропонувати Уряду скликати засідання Уряду і розглянути певні питання.

Президент Республіки може бути присутнім на засіданні Уряду і брати участь у розгляді питань".

Стаття 42

Стаття 103 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Президент Республіки й Уряд Республіки Хорватія, відповідно до Конституції і закону, беруть участь у регулюванні діяльності служб безпеки.

Акти про призначення керівників служб безпеки, після ознайомлення з думкою компетентного комітету Палати представників, підписують Президент Республіки і голова Уряду Республіки Хорватія".

Стаття 43

Стаття 104 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Президент Республіки за пропозицією Уряду і при наявності контрасигнатури голови Уряду, а також після консультацій із представниками парламентських груп може розпустити Палату представників Хорватського сабора, якщо зазначена Палата виразила недовіру Уряду чи якщо вона не прийняла державний бюджет протягом ста двадцяти днів із дня його представлення.

Президент Республіки Хорватія не може за пропозицією Уряду розпустити Палату представників протягом усього періоду встановлення його відповідальності за порушення Конституції".

Стаття 44

У статті 105 за частиною 3 іде нова частина 4 у наступній редакції:

"Конституційний суд може прийняти рішення про відповідальність Президента Республіки Хорватія за порушення Конституції протягом тридцяти днів із дня прийняття до розгляду пропозиції про установлення відповідальності Президента Республіки Хорватія за порушення Конституції".

Діюча частина 4 стає частиною 5.

Стаття 45

За статтею 105 іде стаття 105(а) у наступній редакції:

"Стаття 105(а)

Президент Республіки користається імунітетом.

Президент Республіки може бути затриманий під варту без згоди Конституційного суду тільки в тому випадку, якщо він був захоплений у момент скоєння злочину, за яке передбачене покарання не менш п'яти років позбавлення волі. Про такий випадок державний орган, що заарештував Президента Республіки, повинен негайно довести до відома голови Конституційного суду".

Стаття 46

Стаття 106 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Президенту в здійснення його функції надають допомогу дорадчі органи. Члени цих органів призначаються і звільняються від займаної посади Президентом Республіки. Не допускається призначення посадових осіб у порушення принципу поділу влади.

Дорадчі, спеціальні й інші функції виконуються в Адміністрації Президента Республіки. Організація і коло повноважень Адміністрації Президента регулюються законом і її регламентом".

Стаття 47

Стаття 108 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Уряд Республіки Хорватія складається з голови, одного чи кількох заступників і міністрів.

Без дозволу Уряду його голова і члени Уряду не можуть займатися якою-небудь іншою публічною чи професійною діяльністю".

Стаття 48

Стаття 109 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Членів Уряду пропонує особа, якому Президент Республіки довірив мандат на сформування Уряду.

Кандидат на посаду голови Уряду повинен негайно після формування Уряду і не пізніше чим через тридцять днів з моменту прийняття мандата запропонувати Палаті представників Хорватського сабора програму і склад Уряду і просити її про вираження довіри.

Уряд стає на посаду після одержання вотуму довіри всіх депутатів Палати представників.

Голова і члени Уряду приносять присягу перед Палатою представників. Текст присяги затверджується законом.

Голова Уряду призначається Президентом Республіки на підставі вотуму довіри Хорватського сабора при наявності контрасигнатури голови Хорватського сабора, а члени Уряду призначаються головою Уряду при наявності контрасигнатури голови Хорватського сабора".

Стаття 49

За статтею 109 ідут статті 109(а) і 109(b) у наступній редакції:

"Стаття 109(а)

Якщо кандидат на посаду голови Уряду не сформує його склад протягом тридцяти днів із дня призначення, Президент Республіки може продовжити мандат на визначення складу Уряду не більше ніж на тридцять днів.

Якщо в зазначений термін кандидат на посаду голови Уряду не встигне сформувати Уряд або воно не одержить вотуму довіри, Президент Республіки довіряє мандат на сформування Уряду іншій особі.

Стаття 109(b)

Якщо Уряд не буде сформовано у відповідності зі статтями 109 і 109(а) Конституції, Президент Республіки призначає тимчасовий службовий Уряд і одночасно призначає дострокові вибори в Палату представників".

Стаття 50

Стаття 110 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Уряд Республіки Хорватія:

пропонує проекти законів і інші акти Хорватському сабору;

пропонує проект державного бюджету і звіт про його виконання;

виконує закони й інші акти Сабора;

приймає розпорядження і накази у виконання законів:

здійснює зовнішню і внутрішню політику,

направляє і здійснює нагляд над діяльністю органів державного управління;

піклується про господарський розвиток країни;

направляє діяльність і розвиток публічних служб;

здійснює інші функції, передбачені Конституцією і законом.

Стаття 51

Стаття 111 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Організація, порядок діяльності, прийняття рішень і види актів, прийнятих Урядом, визначаються законом і регламентом".

Стаття 52

Стаття 112 змінюється і викладається в наступній редакції:

"Уряд підзвітний Палаті представників Хорватського сабора.

Голова і члени Уряду несуть солідарну відповідальність за рішення Уряду, а також персональну відповідальність за доручену їм область діяльності".

Стаття 53

Стаття 113 змінюється і викладається в наступній редакції:

"За пропозицією не менш однієї п'ятої депутатів Палати представників Хорватського сабора може бути поставлене питання про довіру голові Уряду, окремому члену Уряду чи Уряду в цілому.

Питання про довіру Уряду може бути поставлене і його головою.

Голосування про довіру Уряду не може здійснюватися протягом семи днів із дня внесення пропозиції в Палату представників.

Постанова про вираження недовіри Уряду вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало більшість від загального числа депутатів Палати представників.

Якщо Палата представників виразить вотум недовіри голові Уряду чи Уряду в цілому, голова Уряду й Уряд у цілому подають у відставку. Якщо протягом тридцяти днів не буде виражена довіра новому кандидату на посаду голови Уряду і членам Уряду, голова Палати представників Хорватського сабора повідомляє про це Президента Республіки Хорватія. Після одержання повідомлення голови Палати представників Хорватського сабора Президент Республіки негайно приймає рішення про розпуск Палати представників і одночасно призначає вибори депутатів зазначеної палати.

Якщо виражена недовіра окремому члену Уряду, голова Уряду може замість нього запропонувати іншого кандидата Палаті представників із пропозицією про вираження довіри чи подати у відставку.

В усіх випадках, коли голова Уряду чи Уряд у цілому подають у відставку, застосовується процедура відповідно до частини 7 цієї статті".

КОНСТИТУЦІЯ ЯПОНІЇ
(витяги)
(Промульгована 3 листопада 1946 року.
Набрала чинності 3 травня 1947 року)

Ми, японський народ, діючи за посередництвом наших належним чином обраних представників у Парламенті і сповнені рішучості забезпечити для себе і для своїх нащадків мирну співпрацю з усіма націями, свободи для всієї нашої країни, сповнені рішучості не допустити жахів нової війни в результаті дій урядів, проголошуємо, що народ наділений суверенною владою, і встановлюємо дану Конституцію...

Глава I. Імператор

Стаття і. Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею народу, якому належить суверенна влада.

Стаття 2. Імператорський трон є династичним та успадковується відповідно до Закону про імператорську родину, прийнятого Парламентом.

Стаття 3. Усі дії Імператора, що відносяться до справ держави, можуть бути вчинені не інакше як з ініціативи і схвалення Кабінету, і Кабінет несе за них відповідальність.

Стаття 4. Імператор здійснює тільки такі дії, що відносяться до справ держави, передбачених даною Конституцією, і не наділений повноваженнями, пов'язаними із здійсненням державної влади.

Імператор, відповідно до закону, може доручати кому-небудь здійснення своїх дій, що відносяться до справ держави.

Стаття 5. Якщо відповідно до Закону про імператорську фамілію встановлюється регентство, Регент здійснює дії, що відносяться до справ держави, від імені Імператора. У цьому випадку застосовується абзац перший попередньої статті.

Стаття 6. Імператор призначає Прем'єр-міністра за поданням Парламенту. Імператор призначає головного суддю Верховного суду за поданням Кабінету.

Стаття 7. Імператор за порадою і зі схвалення Кабінету здійснює від імені народу наступні дії, що відносяться до справ держави: про-

мульгацію поправок до Конституції, законів, урядових указів і договорів; скликання Парламенту; розпуск Палати представників; оголошення загальних парламентських виборів; підтвердження призначень і відставок державних міністрів і інших посадових осіб відповідно до закону, а також повноважень і вірчих грамот послів і посланців; підтвердження загальних і часткових амністій, пом'якшень і відстрочок покарань і відновлення у правах; дарування нагород; підтвердження ратифікаційних грамот і інших дипломатичних документів відповідно до закону; прийом іноземних послів і посланців; здійснення церемоніалу.

Стаття 8. Ніяке майно не може бути передане імператорській родині чи отримане нею, і ніякі дарунки не можуть бути прийняті нею інакше як відповідно до резолюції Парламенту.

Глава II. Відмова від війни

Стаття 9. Щиро прагнучи міжнародного миру, заснованого на справедливості і порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від погрози чи застосування збройної сили як засобу розв'язання міжнародних суперечок.

Для досягнення мети, зазначеної в попередньому абзаці, ніколи надалі не будуть створюватися сухопутні, морські і військово-повітряні сили, так само як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається.

Глава III. Права й обов 'язки народу

Стаття 10. Необхідні умови японського громадянства визначаються законом.

Стаття і і. Народ безперешкодно користасться всіма основними правами людини. Ці основні права людини, що гарантуються народу даною Конституцією, надаються нинішньому і майбутньому поколінням як нерушимих вічних прав.

Стаття 12. Свободи і права, що гарантуються народу даною Конституцією, повинні підтримуватися постійними зусиллями народу. Народ повинен утримуватися від будь-яких зловживань цими волями і правами і несе постійну відповідальність за використання їх в інтересах суспільного добробуту.

Стаття 13. Усі люди повинні поважатися як особистості. їхнє право на життя, волю і на прагнення до щастя є, оскільки це не порушує суспільного добробуту, вищим предметом турботи у сфері законодавства й інших державних справ.

Стаття 14. Усі люди рівні перед законом і не можуть піддаватися дискримінації в політичному, економічному і соціальному відношеннях за мотивами раси, релігії, статі, соціального стану, а також походження.

Перство та інші аристократичні інститути не визнаються.

Ніякі привілеї не надаються при присвоєнні почесних звань, нагород чи знаків відмінності, і будь-яка така нагорода дійсна тільки за життя особи, що має її в даний час чи може одержати в майбутньому.

Стаття 15. Народ має невід'ємне право обирати публічних посадових осіб і відстороняти їх від посади.

Усі публічні посадові особи є слугами всього суспільства, а не якої-небудь однієї його частини.

При виборах публічних посадових осіб гарантується загальне виборче право для повнолітніх.

При проведенні будь-яких виборів таємниця голосування не повинна порушуватися. Виборець не несе відповідальності ні в публічному, ні в приватному порядку за зроблений ним вибір.

Стаття 16. Кожний має право звертатися з мирною петицією про відшкодування збитку, заміщення публічних посадових осіб, про введення, скасування чи зміну законів чи указів розпоряджень, а також з інших питань; ніхто не може бути підданий будь-якій дискримінації за подання таких петицій.

Стаття 17. Кожний може відповідно до закону вимагати у держави чи місцевих органів публічної влади відшкодування збитків у випадку, якщо збиток заподіяний йому незаконними діями будь-якої публічної посадової особи.

Стаття 18. Ніхто не може перебувати в рабстві в будь-якій формі. Примусова праця інакше як у порядку покарання за злочин забороняється.

Стаття 19. Свобода думки і совісті не повинна порушуватися.

Стаття 20. Свобода релігії гарантується для усіх. Жодна з релігійних організацій не повинна отримувати від держави ніяких привілеїв і не може користуватися політичною владою.

Ніхто не може бути примушений брати участь у будь-яких релігійних актах, святах, церемоніях чи обрядах.

Держава і її органи повинні утримуватися від проведення релігійного навчання і якої-небудь релігійної діяльності.

Стаття 21. Гарантується свобода зборів і об'єднань, а також свобода слова, друку і всіх інших форм вираження думок.

Ніяка цензура не допускається, таємниця кореспонденції не повинна порушуватися.

Стаття 22. Кожен користується свободою вибору і зміни місця проживання, а також вибору професії, коли це не порушує суспільного добробуту.

Свобода виїзду для усіх за кордон і свобода відмови від свого громадянства не повинні порушуватися.

Стаття 23. Гарантується свобода наукової діяльності.

Стаття 24. Шлюб укладається тільки при взаємній згоді обох сторін і існує за умови взаємного співробітництва, в основу якого покладена рівність прав чоловіка і дружини.

Закони у відношенні вибору чоловіка або жінки, їх майнових прав, спадщини, вибору місця проживання, розлучення й інших питань, пов'язаних зі шлюбом і родиною, повинні складатися, виходячи з принципу особистого достоїнства і рівності статей.

Стаття 25. Усі мають право на підтримку мінімального рівня здорового і культурного життя.

В усіх сферах життя держава повинна докладати зусиль для підйому і подальшого розвитку суспільного добробуту, соціального забезпечення, а також народного здоров'я.

Стаття 26. Усі мають рівне право на освіту відповідно до своїх здібностей в порядку, передбаченому законом.

Усі повинні відповідно до закону, забезпечити проходження обов'язкового навчання дітям, що перебувають на їхньому піклуванні. Обов'язкове навчання здійснюється безкоштовно.

Стаття 27. Усі мають право на працю і зобов'язані працювати.

Заробітна плата, робочий час, відпочинок і інші умови праці визначаються законом.

Експлуатація дітей забороняється.

Стаття 28. Гарантується право трудящих на створення організацій, а також право на колективні переговори і інші колективні дії.

Стаття 29. Право власності не повинно порушуватися.

Право власності визначається законом, для того щоб воно не суперечило суспільному добробуту.

Приватне майно може бути використано в публічних інтересах за справедливу компенсацію.

Стаття ЗО. Населення підлягає оподаткуванню відповідно до закону.

Стаття 31. Ніхто не може бути позбавлений життя чи свободи, бути підданий якому-небудь покаранню інакше як у відповідності до процедури,встановленої законом.

Стаття 32. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді.

Стаття 33. Ніхто не може бути арештований, за винятком тих випадків, коли арешт відбувається на місці злочину, інакше як на підставі виданого компетентним працівником органів юстиції наказу, у якому зазначений злочин, що є причиною арешту.

Стаття 34. Ніхто не може бути затриманий чи позбавлений волі, якщо йому не буде негайно пред'явлені обвинувачення і надане право звернутися до адвоката. Так само ніхто не може бути затриманий без належних підстав, що при наявності відповідної вимоги негайно повідомляються на відкритому засіданні суду в присутності затриманого і його адвоката.

Стаття 35. За винятком випадків, передбачених статтею 33, не повинно порушуватися право кожного на недоторканність свого житла, документів і майна від вторгнень, обшуків і виїмок, зроблених інакше, ніж у відповідності до наказу, виданого при наявності ґрунтовних причин, що містить указівку місця, що підлягає обшуку, і предметів, що підлягають вилученню.

Кожен обшук і вилучення провадяться за окремим наказом, виданим компетентним працівником органів юстиції.

Стаття 36. Категорично забороняється застосування публічними посадовими особами катувань і жорстоких покарань.

Стаття 37. За всіма кримінальними справами обвинувачуваний має право на швидкий і відкритий розгляд своєї справи неупередженим судом.

Обвинувачуваному за кримінальною справою надається повна можливість опитування усіх свідків; він має право на виклик свідків у примусовому порядку за державний рахунок.

При будь-яких обставинах обвинувачуваний по кримінальній справі може звернутися за допомогою до кваліфікованого адвоката; у випадку, коли обвинувачуваний не в змозі зробити це сам, адвокат призначається державою.

Стаття 38. Ніхто не може бути примушений давати показання проти самого себе.

Визнання, зроблене через примус, чи катуванням під погрозою або після невиправдано тривалого утримання під вартою, не може розглядатися як доказ.

Ніхто не може бути засуджений чи покараний у випадках, коли єдиним доказом проти нього є його власне визнання .

Стаття 39. Ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за дію, що була законною у момент її здійснення та у відношенні якого він був виправданий. Так само ніхто не може бути двічі притягнутий до кримінальної відповідальності за той самий злочин.

Стаття 40. У випадку виправдання судом після арешту чи затримання кожен може, відповідно до закону, пред'явити державі позов про відшкодування збитку.

Глава IV. Парламент

Стаття 41. Парламент є вищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом держави.

Стаття 42. Парламент складається з двох палат: Палати представників і Палати радників.

Стаття 43. Обидві палати складаються з виборних членів, що представляють весь народ.

Число членів кожної палати встановлюється законом.

Стаття 44. Кваліфікація членів обох палат, а також кваліфікація їхніх виборців визначаються законом. Однак при цьому не повинна проводитися дискримінація за мотивами раси, релігії, статі, соціального стану, походження, утворення, майнового чи стану доходів.

Стаття 45. Термін повноважень членів Палати представників чотири роки. Однак їх повноваження припиняються до витікання повного терміну у випадку розпуску Палати представників.

Стаття 46. Термін повноважень членів Палати радників шість років, причому кожні три роки переобирається половина членів палати.

Стаття 47. Виборчі округи, спосіб голосування й інші питання, що відносяться до виборів членів обох палат, визначаються законом.

Стаття 48. Ніхто не може бути одночасно членом обох палат.

Стаття 49. Члени обох палат щорічно одержують відповідно до закону визначену винагороду з державної скарбниці.

Стаття 50. Члени обох палат, за винятком випадків, передбачених законом, не можуть бути арештовані в період сесії Парламенту; члени Парламенту, арештовані до відкриття сесії, за вимогою відповідної палати повинні звільнятися з-під варти на період сесії.

Стаття 51. Члени обох палат не несуть відповідальності за стінами палати у зв'язку зі своїми промовами, висловленнями і голосуванням у палаті.

Стаття 52. Чергові сесії Парламенту скликаються один раз на рік.

Стаття 53. Кабінет може приймати рішення про скликання надзвичайних сесій Парламенту. Кабінет повинен приймати рішення про скликання надзвичайних сесій Парламенту, якщо цього зажадали більш однієї четвертої частини загального числа членів однієї з палат.

Стаття 54. Якщо Палата представників розпущена, то протягом сорока днів з дня її розпуску повинні бути проведені загальні вибори в Палату представників, а протягом тридцяти днів з дня виборів повинен бути скликаний Парламент.

У разі розпуску Палати представників одночасно припиняє засідання Палата радників. Однак Кабінет може скликати надзвичайну сесію Палати радників, якщо це вкрай необхідно в інтересах країни.

Заходи, прийняті на надзвичайній сесії, згаданій в умові попереднього абзацу, є тимчасовими і втрачають силу, якщо вони не будуть схвалені Палатою представників протягом десяти днів з моменту відкриття наступної сесії Парламенту.

Стаття 55. Кожна палата дозволяє суперечки, пов'язані з кваліфікацією її членів. Однак для того щоб позбавити кого-небудь депутатських повноважень, необхідне прийняття резолюції про це більшістю не менше двох третин голосів присутніх членів.

Стаття 56. Кожна палата може проводити роботу тільки при наявності на засіданні не менш однієї третини загального числа її членів.

За винятком випадків, особливо передбачених даною Конституцією, у кожній з палат усі питання вирішуються більшістю голосів присутніх членів; при рівності голосів голос головуючого є вирішальним.

Стаття 57. Засідання кожної палати є відкритими. Однак можуть проводитися закриті засідання у випадку, якщо резолюція про це прийнята більшістю не менш двох третин голосів присутніх членів.

Кожна палата веде протоколи своїх засідань. Ці протоколи повинні публікуватися і поширюватися для загального ознайомлення, за винятком тих протоколів закритих засідань, що визнаються секретними.

За вимогою не менш однієї п'ятої присутніх членів голосування кожного члена з будь-якого питання повинно відзначатися в протоколі.

Стаття 58. Кожна палата обирає голову й інших посадових осіб.

Кожна палата встановлює свої правила ведення засідань, процедури, внутрішньої дисципліни і може застосовувати покарання по відношенню до своїх членів за поведінку, що порушує дисципліну. Однак для виключення члена палати з її складу необхідне прийняття резолюції про це більшістю не менш двох третин голосів присутніх членів.

Стаття 59. Законопроект, за винятком випадків, особливо передбачених Конституцією, стає законом після прийняття його обома палатами.

Прийнятий Палатою представників законопроект, за яким Палата радників винесла рішення, відмінне від рішення Палати представників, стає законом після його вторинного схвалення більшістю не менш двох третин голосів присутніх членів Палати представників.

Положення попереднього абзацу не забороняє Палаті представників вимагати, відповідно до закону, скликання спільного засідання обох палат.

Якщо Палата радників не схвалить остаточного рішення по законопроекту, прийнятому Палатою представників, протягом шестидесяти днів, за винятком часу перерви в роботі Парламенту, після його одержання, то Палата представників може розглядати це як відхилення даного законопроекту Палатою радників.

Стаття 60. Бюджет спочатку представляється на розгляд Палати представників.

Якщо Палата радників прийняла по бюджету рішення, відмінне від рішення Палати представників, і якщо угода не досягнута навіть за допомогою передбаченого законом об'єднаного засідання обох палат чи якщо Палата радників не прийняла остаточного рішення протягом тридцяти днів, за винятком часу перерви в роботі Парламенту, після отримання бюджету, прийнятого Палатою представників, рішення Палати представників стає рішенням Парламенту.

Стаття 61. Другий абзац попередньої статті застосовується у відношенні схвалення Парламенту, необхідного для висновку договорів.

Стаття 62. Кожна палата може робити розслідування з питань державного керування і має право при цьому вимагати явки і показань свідків, а також надання протоколів.

Стаття 63. Прем'єр-міністр і інші державні міністри, незалежно від того, є вони чи не є членами однієї з палат, можуть у будь-який час бути присутніми на засіданнях кожної з палат для виступу по законопроектах. Вони також повинні бути присутнім на засіданнях, якщо це необхідно для дачі відповідей і роз'яснень.

Стаття 64. Парламент утворює з числа членів обох палат суд для розгляду в порядку імпічменту порушень тих суддів, проти яких порушена справа про звільнення з посади.

Питання, що відносяться до розгляду справ у порядку імпічменту, регулюються законом.

Глава V. Кабінет

Стаття 65. Виконавча влада здійснюється Кабінетом.

Стаття 66. Кабінет, відповідно до закону, складається з Прем'єр-міністра, що очолює його, і інших державних міністрів.

Прем'єр-міністр і інші державні міністри повинні бути цивільними особами.

Кабінет при здійсненні виконавчої влади несе колективну відповідальність перед Парламентом.

Стаття 67. Прем'єр-міністр висувається резолюцією Парламенту з числа своїх членів. Це висування повинно передувати всім іншим справам Парламенту.

Якщо Палата представників і Палата радників прийняли різні резолюції про висування і якщо угода не була досягнута і за допомогою передбаченого законом об'єднаного засідання обох палат або якщо Палата радників не прийняла рішення про висування протягом десяти днів, за винятком часу перерви в роботі Парламенту, після того як Палата представників зробила таке висування, то рішення Палати представників стає рішенням Парламенту.

Стаття 68. Прем'єр-міністр призначає державних міністрів, при цьому більшість міністрів повинна бути обрана з числа членів Парламенту.

Прем'єр-міністр може за своїм розсудом звільняти державних міністрів з посади.

Стаття 69. Якщо Палата представників приймає проект резолюції про недовіру чи відхиляє проект резолюції про довіру, Кабінет повинен піти у відставку в повному складі, якщо протягом десяти днів Палата представників не буде розпущена.

Стаття 70. Якщо посада Прем'єр-міністра стає вакантною чи якщо скликається перша сесія Парламенту після загальних виборів членів Палати представників, Кабінет повинен вийти у відставку в повному складі.

Стаття 71. У випадках, згаданих у двох попередніх статтях, Кабінет продовжує виконувати свої функції доти, поки не буде призначений новий Прем'єр-міністр.

Стаття 72. Прем'єр-міністр як представник Кабінету вносить на розгляд Парламенту законопроекти, доповідає Парламенту про загальний стан державних справ і зовнішніх зносин, а також здійснює контроль і спостереження за різними галузями керування.

Стаття 73. Кабінет виконує поряд з іншими загальними функціями управління наступні обов'язки:

сумлінне проведення в життя законів, ведення державних справ;

керівництво зовнішньою політикою;

укладання договорів; при цьому потрібно попереднє або залежно від обставин наступне схвалення Парламенту;

організацію і керівництво цивільною службою відповідно до норм, установлених законом;

складання бюджету і внесення його на розгляд Парламенту;

видання урядових указів з метою проведення в життя положень даної Конституції і законів; при цьому в урядових указах не можуть

міститися статті, що передбачають кримінальне покарання інакше як з дозволу відповідного закону;

прийняття рішень про загальну і часткову амністії, пом'якшення і відстрочку покарань і поновлення в правах.

Стаття 74. Усі закони й урядові укази підписуються компетентними державними міністрами і контрасигнуються Прем'єр-міністром.

Стаття 75. Державні міністри в період заняття ними своїх посад не можуть залучатися до судової відповідальності без згоди на те Прем'єр-міністра. Однак це не стосується права притягнення до судової відповідальності.

Глава VI. Судова влада

Стаття 76. Уся повнота судової влади належить Верховному суду і таким судам нижчих інстанцій, що будуть засновані законом.

Не можуть засновуватися ніякі особливі суди. Адміністративні органи не можуть здійснювати судову владу з правом винесення остаточного рішення.

Усі судді незалежні і діють, прислуховуючись до голосу своєї совісті; вони зв'язані тільки даною Конституцією і законами.

Стаття 81. Верховний суд є судом вищої інстанції, повноважним вирішувати питання про конституційність будь-якого закону, наказу чи розпорядження іншого офіційного акта.

Стаття 82. Розгляд справ у судах і оголошення рішень провадиться у відкритих засіданнях.

Якщо суд одноголосно вирішує, що гласність становить небезпеку для публічного порядку чи моралі, розгляд може вестися при зачинених дверях. При цьому справи про політичні злочини, про злочини, пов'язані з друком, чи справи, у яких зачіпаються права громадян, гарантовані главою HI даної Конституції, завжди повинні розглядатися у відкритих засіданнях.

Глава VII. Фінанси

Стаття 83. Право розпоряджатися державними фінансами здійснюється на основі рішення Парламенту.

Стаття 84. Введення нових і зміна існуючих податків може про-

вадитися тільки на підставі закону чи при дотриманні умов, передбачених законом.

Стаття 85. Ніякі державні кошти не можуть бути витрачені, і ніякі державні грошові зобов'язання не можуть бути прийняті інакше як за рішенням Парламенту.

Стаття 86. Кабінет складає і представляє Парламенту на обговорення і затвердження бюджет на кожний фінансовий рік.

Стаття 87. Для покриття непередбаченого бюджетного дефіциту рішенням Парламенту може бути утворений резервний фонд, відповідальність за витрату якого покладається на Кабінет.

Кабінет повинен отримати наступне схвалення Парламенту у відношенні всіх асигнувань з коштів резервного фонду.

Стаття 88. Усе майно імператорської родини є власністю держави. Усі витрати імператорської родини повинні затверджуватися Парламентом як частина бюджету.

Стаття 89. Ніякі державні кошти чи інше майно не можуть асигнуватися чи призначатися для використання, вигоди чи утримання якої-небудь релігійної установи чи асоціації для яких-небудь благодійних, просвітніх чи філантропічних установ, що не знаходяться під контролем публічної влади.

Стаття 90. Заключний звіт про державні витрати і доходи щорічно піддається ревізії в Ревізійній раді і представляється Кабінетом Парламенту разом з доповіддю про ревізію протягом фінансового року, що безпосередньо йде за звітним періодом.

Стаття 91. Кабінет міністрів через регулярні проміжки часу, але не менш чим один раз у рік, повинен доповідати Парламенту і народу про стан державних фінансів.

Глава VIII. Місцеве самоврядування

Стаття 92. Положення у відношенні організації і роботи місцевих органів публічної влади встановлюються законом відповідно до принципу місцевої автономії.

Стаття 93. При місцевих органах публічної влади відповідно до закону засновуються збори як дорадчий орган.

Головні посадові особи органів публічної влади, члени їхніх зборів і інші місцеві посадові особи, що визначені законом, обираються населенням, яке проживає на території відповідних місцевих органів публічної влади, шляхом прямих виборів.

Стаття 94. Місцеві органи публічної влади мають право керувати своїм майном, вести справи і здійснювати адміністративне керування; вони можуть видавати свої постанови в межах закону.

Стаття 95. Спеціальний закон, що застосовується у відношенні тільки місцевого органа публічної влади, відповідно до закону може бути виданий Парламентом не інакше як за згодою більшості виборців, що проживають на території даного місцевого органу публічної влади.

Глава IX. Поправки

Стаття 96. Поправки до чинної Конституції вносяться з ініціативи Парламенту зі згоди не менше як дві третини від загальної кількості членів обох палат і подаються потім на ухвалення народу; поправка вважається ухваленою якщо за неї висловилась більшість голосуючих або в порядку особливого референдуму, або шляхом виборів - відповідно до рішень Парламенту.

Затвердженні у вказаний спосіб поправки невідкладно мають бути промульговані Імператором від імені народу як невід'ємна частина чинної Конституції.

Глава X. Верховний закон

Стаття 98. Чинна Конституція є Верховним законом країни, і ніякі закони, укази, рескрипти або інші державні акти, які суперечать в цілому або частково її положенням, не мають законної сили.

ЗМІСТ

Передмова 3
МОДУЛЬ І. ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОГО ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН (програмні вимоги) 8
ТЕМА 1. ДЕРЖАВНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА, НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА .. 10
І. Тези лекції 10
ІІ. Завдання для самостійної роботи 27
ІІІ. Додаткова література 27
ТЕМА 2. ДЖЕРЕЛА ДЕРЖАВНОГО (КОНСТИТУЦІЙНОГО) ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН 29
І. Тези лекції 29
ІІ. Завдання для самостійної роботи 40
ІІІ. Семінарське заняття 41
IV. Додаткова література 47
ТЕМА 3. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН 49
І. Тези лекції 49
ІІ. Завдання для самостійної роботи 55
ІІІ. Додаткова література 55
IV. Модульний контроль 56
V. Контрольні питання 56

МОДУЛЬ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ (програмні вимоги) 58
ТЕМА 4.1. ДЕРЖАВА ЯК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ 60
І. Тези лекції 60
ІІ. Завдання для самостійної роботи 62
ІІІ. Додаткова література 62
ТЕМА 4.2. ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 63

І. Тексти лекцій 63
ІІ. Завдання для самостійної роботи 160
ІІІ. Семінарське заняття 162
IV. Додаткова література 228
ТЕМА 4.3. ФОРМИ ПОЛІТИКО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 230
І. Тези лекції 230
ІІ. Завдання для самостійної роботи 236
ІІІ. Семінарське заняття 238
IV. Додаткова література 248
ТЕМА 4.4. ПОЛІТИЧНІ ТА ДЕРЖАВНІ РЕЖИМИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 249
І. Тези лекції 249
ІІ. Завдання для самостійної роботи 255
ІІІ. Додаткова література 255
IV. Модульний контроль №2 256
V. Контрольні питання 256

МОДУЛЬ ІІІ. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ (програмні вимоги) 259
ТЕМА 5.1. ВИБОРИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ 262
І. Тези лекції 262
ІІ. Завдання для самостійної роботи 273
ІІІ. Семінарське заняття 274
IV. Додаткова література 280
ТЕМА 5.2. ОРГАНИ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 281
І. Тези лекції 281
ІІ. Завдання для самостійної роботи 292
ІІІ. Семінарське заняття 294
IV. Додаткова література 316

ТЕМА 5.3. ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 317
I. Тези лекції..... 317
II. Завдання для самостійної роботи 320
III. Семінарське заняття 322
IV. Додаткова література..... 335
ТЕМА 5.4. СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИВ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 336
I. Тези лекції..... 336
II. Завдання для самостійної роботи 346
III. Семінарське заняття 347
IV. Додаткова література 361
ТЕМА 6. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 362
I. Тези лекції 362
II. Завдання для самостійної роботи 369
III. Додаткова література 369
IV. Модульний контроль № 3 370
V. Контрольні питання 370

МОДУЛЬ IV. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ (програмні вимоги) 373
ТЕМА 7. ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСТВА В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН 375
I. Тези лекції 375
II. Завдання для самостійної роботи 383
III. Додаткова література 383
ТЕМА 8. ПРАВА, СВОБОДИ І ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИІ ГРОМАДЯНИНА У ЗАРУБІЖНИХ ..... КРАЇНАХ..... 384

I. Тези лекції..... 384
II. Завдання для самостійної роботи 387
III. Семінарське заняття 388
IV. Додаткова література 397
V. Модульний контроль №4 398
VI. Контрольні питання 398

ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ 399

ДОДАТКИ 404
КОНСТИТУЦІЯ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ (витяги)..... 404
КОНСТИТУЦІЯ ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (витяги)..... 408
КОНСТИТУЦІЯ ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 411
КОНСТИТУЦІЯ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (витяги)..... 420
ОСНОВНИЙ ЗАКОН ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ(витяги)..... 423
КОНСТИТУЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (витяги) 429
КОНСТИТУЦІЯ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (витяги) 438
КОНСТИТУЦІЯ США (витяги) 440
КОНСТИТУЦІЯ РЕСПУБЛІКИ УГОРЩИНА (витяги)..... 460
КОНСТИТУЦІЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (витяги)..... 465
КОНСТИТУЦІЯ РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЯ (витяги) 473
ПОСТАНОВА ПАЛАТИ ПРЕДСТАВИНКІВ ХОРВАТСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО САБОРУ "ПРО ПРОГОЛОШЕННЯ ЗМІН КОНСТИТУЦІЇ РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЯ" (витяги) 479
КОНСТИТУЦІЯ ЯПОНІЇ (витяги)..... 487

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

К. Бостан, СМ. Тимченко

ДЕРЖАВНЕ ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів *Б. А. Сладкевич*
Редактор *Л.І. Єросова* Верстка *О.А. Клевцова, СМ. Прокопчук, А.Ю. Храмов*

Підп. до друку 11.03.2005. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 31,5.

Видавництво "Центр навчальної літератури" вул. Електриків, 23
м.Київ, 04176 тел./факс 425-01-34,
тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
e-mail: office@uabook.com сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №1014 від 16.08.2002

Надруковано у ППВФ.
Свідоцтво ДК №271 від 07.12.2000 р.
Зам. 25-090